

BƏXTİYAR TUNCAY

**QAFQAZ ALBANLARININ
DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI**

Qanun Nəşriyyatı

Az 2

Müəllif kitabın nəşriyyat xərclərini öz üzərinə götürdüyü üçün türkçülüyə xidməti hər şeydən üstün tutan cənab Vahid Haşımova öz sonsuz təşəkkür və minnətdarlığını bildirir.

Məsləhətçi: Yunus Oğuz
Redaktorlar: Elman Cəfərli, Mirəli Mirsucayev
Korrektor: Züleyxa Şahverdizadə

Bəxtiyar Tuncay.

QAFQAZ ALBANLARININ DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI

Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2010, 368 səh.

Q 0400040010
AB 022051

Az 2

© Qanun Nəşriyyatı, 2010

© B.Tuncay, 2010

ÖN SÖZ

Bəxtiyar Tuncay yanıma gəlib bildirəndə ki, Avropanın bir çox ölkələrinin kitabxana və əlyazma fondlarında çox sayda alban ədəbiyyatı nümunəsi qorunmaqdadır, onlar alban dilində, daha dəqiq desək, qarqar – qıpqaq türkcəsindədir, ermənilər onları müxtəlif dillərə tərcümə edərək, qədim erməni abidələri kimi təqdim edirlər və bu əsərlərin içərisində XII əsrin məşhur alban ilahiyyatçı, tarixçi və hüquqşünası Mxitar Qoşun “Törə bitiki” əsəri də var, doğrusu, çox heyrət etdim. Əgər bu sözləri mənə söyləyən adamı tanımasaydım və qələminə bələd olmasaydım, yəqin ki, inanmaz və əhəmiyyət verməzdim. Fəqət Bəxtiyar Tuncayın ciddi tədqiqatçı olduğunu və boş söz söyləməyəcəyini bildirdim. Odur ki, həmin materialların əldə edilməsi istiqamətində ona yardım etməyə qərar verdim. Dərhal ölkəmizin Qazaxıstandakı səfiri cənab Qəndilovla əlaqə yaratdım və onun köməyi ilə lazım olan materialları əldə etdim. Material düşündüyümdən qat-qat çox idi, hətta deyə bilərəm ki, külli miqdarda idi.

Özümü qaranlıq meşəyə düşmüş kimi hiss edirdim, çünki mətnlər qıpqaq türkcəsində idi, bir qədər çətin anlaşılırdı. Amma onlarla ilk tanışlıq Mxitar Qoşun “Törə bitiki” əsəri haqqında söylənilənlərin doğru olduğunu göstərdi. Artıq heç bir şübhə yox idi. Qarşımızdakı mətnlər albanlara aid idi. Materialları Bəxtiyar Tuncaya verdim.

Tez-tez əlaqə saxlayırdıq. İşin gedişi ilə çox maraqlanırdım. Və hər görüşümüzdə də o mənə daha bir əsər və ya müəllif barədə məlumat verirdi. Beləcə, məlum oldu ki, materiallar içərisində Mxitar Qoşun təkəcə adı çəkilən əsəri deyil, eyni zamanda tərtib etdiyi bir dua mətni də var. Bundan başqa Mxitar Qoşun müəllimi olmuş Tovuzlu Yovhannesin, şagirdi Vanağanın, onun şagirdi, tanınmış alban tarixçisi Kirakos Gəncəlinin, eləcə də haqlarında Kirakosun “Tarix” kitabında məlumat verilən bir çox tanınmış alban müəllifinin ana dilində yazdıqları əsərləri də var.

Artıq “Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı” adlı kitab hazırdır və əminəm ki, bu kitab Azərbaycan tarixşünaslığına, dilçiliyinə və ədəbiyyatşünaslığına, ən əsası isə türkologiya və albanşünaslığa böyük bir töhfə olacaq. Əlbəttə, bu kitabda söylənməsi mümkün olanların çox kiçik bir hissəsi söylənmişdir. Amma unutmayaq ki, bu, bir başlanğıcdır və gələcəkdə bu iş digər tədqiqatçılar tərəfindən də davam etdiriləcək və o zaman alban ədəbiyyatı, başqa sözlə, Azərbaycan ədəbiyyatının alban qolu barədə təsəvvürlərimiz daha da genişlənəcəkdir.

Təəssüflər olsun ki, əldə edə bildiyimiz nümunələr həmin əsərlərin ermənilər tərəfindən təhrif edilmiş surətləridir. Onların əsilləri Venesiya və Vyanadakı erməni mxitaristləri təşkilatlarının nəzarətində olan monastır və kilsələrdə, eləcə də İrəvanda, Matedaranda saxlanılır və başqa adamların onlarla tanış olmasına imkan verilmir. Bununla belə, əldə olan materiallar da alban dili və ədəbiyyatı barədə dolğun təsəvvür əldə etmək üçün tamamilə yetərlidir və müəllif bu kitabda onların sadəcə kiçik bir hissəsini təqdim edib.

Oxucuların müzakirəsinə verilən əsərlərin müəlliflərinin böyük əksəriyyəti barədə ən dolğun məlumatı Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabından almaq olar. Sevindirici haldır ki, əldə etdiyimiz materiallar içərisində Kirakosun özünün də əsərlərinə rast gəlinib. Bunlardan biri dini məzmunlu “Xosdovanitium” (Tövbə duası) əsəri, digəri isə “Tarix” kitabının II fəslinin böyük bir parçasıdır. Bunlardan ikincisi daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki əldə olan fraqment sözügedən əsərin alban dilində qələmə alındığını və sonradan erməni dilinə tərcümə edildiyini sübut edir. Eyni sözləri Mxitar Qoşun “Törə bitiki” kitabı barədə də söyləmək olar.

Məlumat üçün bildirim ki, ermənilər həm Mxitar Qoşu, həm Kirakos Gəncəlini, həm də bu kitabda haqlarında söz açılan, əsərləri təqdim edilən digər alban mütəfəkkirlərini bütün dünyaya erməni ədibləri kimi təqdim edirlər. Əminəm ki, bu kitab onların onillərdən bəri apardıqları təbliğatı yerlə bir etmək istiqamətində böyük bir addım olacaq.

Azərbaycanda albanşünaslığın bir elm kimi əsası hələ XX əsrdə qoyulmuşdur və bu işdə mərhum alimimiz Ziya Bünyadov və Fəridə xanım Məmmədovanın xidmətləri danılmazdır, misilsizdir. Bu gün tam əminliklə söyləmək olar ki, bu kitabın işıq üzü görməsi ilə albanşünaslıqda yeni bir era başlamış olacaq. Bu əsəri mübaliğəsiz türkologiya elminə və milli tarixşünaslığımıza da mühüm bir töhfə hesab etmək olar.

Əsərin ən diqqətçəkici özəlliklərindən biri də odur ki, burada Qərbi Azərbaycandakı kilsələrin albanlara məxsusluğunu və ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığını təkzibedilməz şəkildə sübut edən bəzi mühüm faktlar ortaya qoyulmuşdur və özü də bu halda bilavasitə erməni mənbələrinə istinad edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu kitab elm aləmində böyük bir sensasiyaya səbəb olacaq, əski baxışların yenisi ilə əvəz olunmasının əsasını qoyacaqdır. Mən bunu tam məsuliyyətlə söyləyirəm və əminəm ki, onu oxuyan hər bir kəs sözlərimi təsdiq edəcəkdir.

Çox şadam ki, bu əsərin ərəşəyə gəlməsində mənim də cüzi bir xidmətim olub. Ümidvaram ki, kitabda toxunulan mövzu və ortaya qoyulan faktlar bir vaxt ali məktəblərin tədris planına salınacaq və gənc nəsillərimiz zəngin mədəniyyətimizin indiyə qədər gizli qalmış tərəfləri barədə dolğun məlumat alacaqlar.

Fəzail Ağamalı
Tarix elmləri doktoru,
millət vəkili

GİRİŞ

E.ə IV əsrdə Azərbaycan ərazisində iki yeni dövlət peyda olur: antik mənbələrdə “Atropatena”, orta fars mənbələrində “Adərbayqan”, sonrakı əsrlər ərəb mənbələrində isə “Azərbaycan” adlandırılan bugünkü Azərbaycan və antik mənbələrdə “Albaniya”, erməni mənbələrində “Ağvan”, orta fars, ərəb, türk və gürcü mənbələrində “Aran” adlandırılan Albaniya dövləti.

Bunlardan ikincisinin adı barədə tarixi mənbələrdə müxtəlif maraqlı fikirlər mövcuddur. Tarixi rəvayətə görə, e.ə II əsrdə (bəzi mənbələrə görə I əsrdə) həmin dövlətin ərazisində Ərən (Aran) adlı bir hökmdar taxt-taca yiyələnmiş və onun soyundan olanlar (Aranşahlar) bu ölkəni uzun müddət idarə etmişlər. Ölkənin gürcü, fars və ərəb mənbələrində “Aran” adlanmasının səbəbi də həmin Ərənin (Aranın) adı ilə bağlı idi. Ölkənin erməni mənbələrində “Ağvan” (Ağuan) kimi adlandırılmasına gəlincə, həm erməni müəllifi Moisey Xorenatsi, həm də alban tarixçisi Musa Kağankatlının yazdıqlarına görə, bu sözün kökündə “ağu” sözü durur ki, bu da Albaniya əhalisinin dilində “xoşxasiyyət”, “mehraban”, comərd” deməkdir. Hökmdar Ərənin məhz belə adam olması səbəbindən ona “Ağu”, ölkəsinə isə “Ağuan-Ağvan” demişlər. Tarix elmləri doktoru, qədim dillər üzrə böyük mütəxəssis Yusif Yusifov haqlı olaraq yazır ki, “ağu” kəlməsi yuxarıda qeyd edilən anlamlarda yalnız türk dillərində qeydə alınmışdır. Həmin kəlmə, “ağı” (aqi, axi, aki) formasında və eyni mənada V.V. Radlovun “Qədim türk lüğəti”ndə də əksini tapmışdır.

“Albaniya” adına gəlincə isə, bu formaya antik mənbələrdə rast gəlinir və bu toponim ölkənin əsas etnosunun – türk mənşəli alban xalqının adından qaynaqlanır.

Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, Aranşahlar sülaləsindən sonra bu ölkə başqa bir türk mənşəli sülalə - Parfiya Arsaklarının bir qolu olan Albaniya Arsakları tərəfindən idarə edilmişdir. V əsrdə Albaniya

hökmdarı olan və xristianlığı öz ölkəsində dövlət dini səviyyəsinə qaldıran Cəsur Vaçaqanın da Arsaklar sülaləsindən olduğu məlumdur. O da dəqiq məlumdur ki, Albaniya – Aran dövləti eyni ərazidə özündən əvvəl mövcud olmuş Maskut (Massaget) xanlığının yerində peyda olmuşdu. Antik mənbələr keçmişdə albanlara massaget (maskut) deyildiyini söyləməkdədir. Maraqlıdır ki, Arsaklar sülaləsindən olan Sanatürk (Sanesan) xan mənbələrdə bəzən massagetlərin, bəzənsə Albaniyanın (Aranın) hökmdarı adlandırılır. Eyni zamanda ondan “çoxsaylı hun (türk) ordusunun başçısı” kimi də söz açılmaqdadır. Sanatürkün 337-ci ildə Araz çayının qərb sahilinə keçərək Ərməniyyə (Armeniya) torpaqlarına girdiyi və Ərməniyyənin baş şəhəri Valarşapatı tutduğu, bir il əlində saxladığı məlumdur. Mövzu ilə bağlı Yusif Yusifov yazır:

“Sanatürk / Sanesan Armeniyanın paytaxt şəhəri Valarşapatı tutdu və bir il Armeniyanı əlində saxladı. Qaynaqların biri Sanesani “sızsız – hesabsız hunların” hökmdarı adlandırır. Sanatürk / Sanesan eyni zamanda Armeniyanın bu hissəsində yaşayan türk etnoslarını xristian təbliğatçılarının təcavüzündən qoruyurmuş. Lakin 338-ci ildə yunan (rum – B.T) və iber qoşunlarının köməyi ilə erməni sərkərdəsi Vaçe Mamikonyan (Mamikonlar türk mənşəli idilər – Y.Y.) Sanatürkün dəstələrini məğlub etdi, qalanını isə Paytakarana sıxışdırdı. II Şapur Albaniya taxtında Sasanilərə sadıq hökmdar görmək istəyirdi. Onun zənnincə, belə hökmdar Urnayr olmalı idi. Urnayrı II Şapurla qohumluq əlaqələri bağlayırdı”.

Urnayr II Şapurun bacısı ilə evlənərək, onunla qohumluq əlaqələrinə malik olsa da, o da Sanatürk kimi türk – Arsak sülaləsindən idi. Ərməniyyədə də eyni sülalə hakimiyyətdə idi. Beləliklə, fars - Sasani şahının yardımını ilə Urnayr 359-cu ildə Albaniya xanı oldu, 371-ci ilə qədər hakimiyyətdə qaldı.

359-cu ildə II Şapur Ərməniyyəni himayə edən və ondan Sasanilərə qarşı sipər kimi istifadə edən Romaya qarşı hücumu keçdi. Amid (Diyarbəkr) yaxınlığında böyük bir döyüş oldu. Həmin döyüşdə albanlar Urnayrın başçılığı altında farsların yanında döyüşürdülər. Müharibə Sasanilərin Ağrıdağ və ətrafını tutması ilə sonlandı. Azərbaycanın (Adərbayqanın) Naxçıvan vilayəti Sasani ordusunun ordugahı rolunda çıxış edirdi. Döyüşdə əsir düşən erməni sərkərdəsi Vasaq edam edildi. Ərməniyyənin xanı II Arsak zindana salındı.

Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, Urnayr 371-ci il müharibəsində də romalılara qarşı farsların müttəfiqi kimi çıxış etmişdi. Fəqət

bu dəfə müharibə romalıların qələbəsi ilə bitdi. Döyüşdə Urnayr yaralandı. Romalılar nəinki Ərməniyyəni qaytardılar, hətta Adərbayqan (Azərbaycan) və Albaniyanın bəzi bölgələrini işğal edib Ərməniyyəyə qatdılar. Ermənilər isə Muşeq Mamiqonyan (Muşeq Mamikon) adlı erməni mənşəli Roma sərkərdəsinin başçılığı ilə işğal edilmiş ərazilərdə əhaliyə divan tutdu. Qadın – uşaq demədən minlərlə insanı qırıb tökdü. Kəndləri, şəhərləri oda verdi. Lakin bu uzun sürmədi, işğal olunmuş torpaqlar tezliklə geri qaytarıldı.

Tarixi mənbələr dövrümüzədək türk – Arsak sülaləsindən olan sonrakı alban xanlarının da adını çətdirmişdir. Bunlardan biri də Arsvaqen (430-440) idi. Onun dövründə alban əyanlarının önəmli hissəsi xristian idilər. Mənbələrin yazdığına görə, onun hakimiyyəti dövründə Ərməniyyə və Albaniyaya (Arana) gələn suriyalı xristian maarifçisi Mesrop Maştot's öncə ermənilər üçün yeni əlifba düzəltmiş, daha sonra isə Albaniyaya (Arana) keçərək əski alban yazısını yenisiylə əvəz etmişdir.

Arsvaqendən sonra onun oğlu, fars - Sasani şahı II Yəzdəgirdin bacısı oğlu II Vace (440 - 463) Albaniya xanı oldu. O, Yəzdəgirdin təkidi ilə Albaniyada atəşpərəstliyi yaymağa çalışsa da, xalqın buna qarşı çıxması ilə istəyinə nail ola bilməmişdi. Sasani imperatorluğunda daxili çəkişmələrdən istifadə edən II Vace sonradan siyasətini dəyişərək, xristianlara arxalanmağa, farslara qarşı çıxış etməyə başladı. Fəqət farsların yeni şahı Firuz alban tayfalarından onuyğurları (onoqurları) öz tərəfinə çəkərək, onu hakimiyyətdən əl çəkməyə məcbur edə bildi.

Bundan sonra 30 illiyə müstəqilliyini tam itirən Albaniya (Aran) həmin dövrdə fars canişinləri tərəfindən idarə edildi. 30 il sonra isə II Vaçenin qardaşı, ölkədə farsların dinini, yəni zərdüştiliyi (atəşpərəstliyi) yaymağa boyun olan Qarabağ bəyi III Cəsur Vaçaqan (493 - 510) qohumu, fars şahı Balaşın köməyi və dəstəyi ilə Albaniyanın (Aranın) xanı oldu. Fəqət o, zərdüştiliyi yaymaq sözünə sadıq qalmayaraq, xristianlığı ölkənin dövlət dininə çevirdi. Onun dövründə bütün digər dinlərin nümayəndələri təqib edilməyə başlandı. Kitabları yandırıldı. Vaçaqan 498–ci ildə Aquen məclisini çağıraraq, xristian dini qanunlarını rəsmiləşdirdi. Ölkənin hər yerində məktəb açaraq, albanların yeni əlifbası ilə alban dilində yazılmış dini kitabları öyrətməyə başladı.

III Vaçaqan tarixə Albaniyanın türk – Arsak sülaləsindən olan sonuncu xanı və ümumiyyətlə son alban xanı kimi düşmüşdür. Arsaklardan sonra xristian albanların başına keçən fars (tat) mənşəli Mehranilər sula-

ləsi xristianlığı qəbul edərək, Girdiman ərazisində bəylik şəklində siyasi fəaliyyət göstərməkdə idilər. Ən tanınmış nümayəndələri Cavanşir olmuşdur. Azərbaycanın ərazisi İslam xilafətinin tərkibinə keçdikdən sonra həm Ərməniyyə (Van gölü və ətrafı), həm də Aran, yəni Albaniya Azərbaycana birləşdirildi. Bununla belə, albanlar bir müddət Qarabağ və Qərbi Azərbaycanda, əsasən də Zəngəzurdə Azərbaycandan asılı muxtar bəyliklər şəklində siyasi yaşamlarını sürdürmüşlər. Sevad xanın və oğlu Senekərim xanın dövründə (XI əsr) isə Zəngəzur və Qarabağda Albaniya xanlığını bərpa etməyə və bir müddət müstəqil yaşamağa cəhd də etmişdilər. XVI əsrdə, dəqiq desək, Şah Abbasın dövründə isə onlara Qarabağ ərazisində 5 mülkəlik (Xəmsə) qurmaq və dini ibadətlərini azad şəkildə icra etmək icazəsi verilmişdi.

Albanların sonradan islamı qəbul edən əksər hissəsi Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmişlər. Xristian dinində qalan çox kiçik hissəsi isə XIX əsrə qədər dillərini qorumuş olsalar da, sonradan etnik şüurlarını tədricən itirmiş və ruslar tərəfindən Azərbaycana, o cümlədən Qərbi Azərbaycan və Dağlıq Qarabağa kütləvi şəkildə köçürülən ermənilərin içində ərimişlər.

XII əsrin böyük alban mütəfəkkiri Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” və XIII əsrin böyük alban tarixçisi və ilahiyyatçısı Kirakos Gəncəlinin “Alban ölkəsinin qısa tarixi” əsərlərindən görüldüyü kimi, albanlar müsəlman soydaşlarından fərqli olaraq, həmdinləri olan ermənilərə və gürcülərə həmişə xoş münasibət bəsləsələr də, XII – XIII əsrlərdə də alban etnik kimliyini unutmamışdılar. Təsadüfi deyil ki, onların hər ikisi əsərlərini doğma alban dilində yazmışlar və onların ana dilində qələmə aldıkları əsərlərinin bəzi hissələri dövrümüzədək çatıb. Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Sisian rayonunun Urud kəndindən tapılan, XVI əsrə aid olan, albanlara məxsus qəbirlərin üstündəki kitabələr də bunu bütünlüklə təsdiq etməkdədir. O da danılmaz faktdır ki, alban katalikosluğu XIX əsrə qədər mövcudluğunu sürdürmüş və onun mərkəzi kimi Qarabağ ərazisi çıxış etmişdi.

XVI – XVII əsrlərə aid çoxsaylı alban əlyazmalarını yaratmış mirzələrin o dövrdə, hələ də dillərini unutmadıqları, bəzi hallarda onu “tatar dili” adlandırdıqları müşahidə edilir. Bəzi əlyazmaların mətnlərinin məzmunundan onların özlərini “erməni” adlandırdıqları, erməni kimi düşündükləri təəssüratı yaranır. Fəqət bu halda söhbət alban müəlliflərinin orijinal əsərlərindən yox, erməni müəlliflərinin alban, yəni qırpçaq – qarqar

dilinə tərcümə edilmiş əsərlərindən gedir. Alban müəlliflərinin orijinal əsərlərində bənzər haldan əsər – əlamət belə yoxdur və ola da bilməz. Bununla belə, həmin əlyazmaların (XVI – XVII əsrlər) bəzilərinə ermənilər tərəfindən çox – çox sonralar (XX əsrdə) “erməni” sözü daxil edilmişdir. Bu da həmin əsərlərin müəlliflərinin guya erməni olduğu təəssüratı yaratmaq üçün edilmişdir. Yəni erməni saxtakarlığı hər yerdə olduğu kimi, burada da özünü göstərmişdir.

Həmin materialları, eləcə də çox sayda digər albandilli mətnləri əldə etməmizə yardımçı olduğuna görə Ana Vətən Partiyasının sədri, millət vəkili cənab Fəzail Ağamalıya, eləcə də ölkəmizin Qazaxıstandakı səfiri cənab Qəndilova öz sonsuz təşəkkürlərimizi bildiririk.

ALBANLARIN DİLİ VƏ ƏLİFBASI BARƏDƏ

Məlum olduğu kimi, Qafqaz Albaniyasında 26 soy və xalq yaşamaqda idi ki, bunlardan albanlar, massagetlər, qarqarlar, saklar, utilər (onları çox vaxt udinlərlə qarışıq salırlar), kəngərlər, çullar, beçeneqlər (oğuzlar), kumanlar, kerqillər, suvarlar, bulqarlar, hunlar, xəzərlər, dondarlar, labanlar (İpinlər), qaytaqlar və s. türk soy və boyları idilər və ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər. Eyni zamanda dağlıq bölgələrdə, əski Andiya və Mazamua ərazisində udinlər, ciqblər, silvlər, herlər, qatlar (xınalıqlılar və buduqlar), leqlər (ləzgilər və laklar), boxlar (ubıxlar), saxurlar və digər qafqazdilli tayfalar da yaşayırdılar. Bu xalqlar azsaylı idilər və ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında önəmli bir rola sahib deyildilər. Onlar bu gün də Dağıstanda və Azərbaycanın şimaldakı dağlıq ərazilərində yaşamaqdadırlar.

Azərbaycanda yaşayan və sonradan qaxaxların, qırğızların, özbəklərin, eləcə də qaraqalpaqların etnogenezində yaxından iştirak etmiş soylardan biri olan albanların adı ilk dəfə miladdan sonrakı yazılı mənbələrdə qeyd edilsə də, onlar eradan əvvəl IV əsrin sonlarında baş vermiş olaylarla əlaqədar yad edilirlər.

Azərbaycan türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etmiş albanlar əsasən Quzey Azərbaycanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda (bugünkü Ermənistanda), eləcə də Dağıstanda və bugünkü Gürcüstanın Borçalıdan Tiflisə qədər uzanan geniş ərazilərində məskun olmuş və bu ərazilərdə yaşayan digər türk soylarını – qarqarları, utiləri, massagetləri, dondarları və sairə, eləcə də bir sıra qafqazdilli tayfaları - udinləri, çilbləri, qatları, leqləri, ubıxları, herləri və sairə öz ərafında birləşdirərək, tarixi mənbələrdə "Albaniya" adı altında yad edilən dövlət qurmuşdular.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da albanlardan türk xalqlarından biri kimi söhbət açılır və əsərin baş qəhrəmanlarından Qazan xan alpanların, yəni albanların başçısı kimi yad edilir. Şərqişünas alim Süleyman Əliyarov bu barədə yazır:

"Dədəm Qorqud" kitabının araşdırılması Azərbaycanda uzun sürən etno-tarixi inkişafın yeni, "gözlənilməz" bir axarını üzə çıxarmışdır.

Drezden nüsxəsində 4-cü boyda Qazan xan ovda olarkən cəsus öz taqavoruna belə bir xəbər gətirir: "Hey, nə oturursan? İtünü ulatmayan, çətüğünü mövlatmayan alpanlar başı Qazan oğlancuğu ilə sərxoş olub yaturlar."

"Alpanlar" etnik adının başqa bir yerdə də işlənməsi bu anlayışa diqqətlə yanaşmağı tələb edir. 7-ci boyda oxuyuruq: "Ağ-boz atlar çapdırur alpanlar gördüm, ağ işıqlı alpları yanıma saldum.

Bütün tədqiqatçılar sanki gözlərinə inanmayaraq burada işlənən "alpanlar" sözünü "alplar" kimi oxumuşlar. Kitabın rusca çapında isə alpin sinonimi olan "vityazi" şəklində çevrilmişdir.

Türkiyəli tədqiqatçı Ergin Drezden nüsxəsində felən rastlaşdığı "alpanlar" sözünü "alplar" sözü ilə əvəz etmişdir. Lakin ədalət xatirinə söyləyək ki, o öz kitabının müvafiq yerlərində səhifəaltı elmi-tənqidi çıxarışlarında Drezden əlyazmasında hər iki halda "alpanlar" yazıldığını bildirmişdir.

Kitabda "alpanlar" etnoniminə rast gəlinməsi onun Azərbaycanda baş verən hadisələrlə bağlı olduğunu və Azərbaycanda ərsəyə gəldiyini sübut edən dəlildir. Bu xalq eradan əvvəl IV əsrdən etibarən X yüzilliyə qədər 1500 illik bir vaxt ərzində Azərbaycanda yaşamışdır.

Qədim albanların adı bu gün Qubanın "Alpan" kəndinin adında yaşamaqdadır. Qədim albanların birbaşa varisləri olan bu kəndin sakinləri türkdürlər və Azərbaycan türkcəsində danışırlar. Nəzərə alsaq ki, Quba rayonu ərazisində yaşayan bütün qafqazdilli xalqlar, o cümlədən sayları bir neçə min olan xınalıqlılar və bu-duqlar öz dillərini qoruyub saxlamışlar, albanların başqa bir dildə danışdığı və guya sonradan türkləşdiyini düşünmək, əlbəttə ki, gülüncdür."

Albanların ən azı erkən orta əsrlərdən Azərbaycan hüduqlarını aşaraq Türkünstan tərəflərə də yayıldığını söyləmək olar. Məsələ burasındadır ki, VI əsr müəllifi İordan İskitlər ölkəsinin çox böyük

ərəzini əhatə ediyini, hunların, sirlərin və albanların gedib çatdıqları uzaq hədudlara qədər uzandığını yazır. Bu məlumatdan açıq - aydın görünür ki, albanlar da iskitlər kimi Türkünstanın son hədudlarına qədər, yəni Çinə qədər yayılmışdılar. Təsadüfi deyil ki, bu gün qazaxların "alban" adlandırılan qolu məhz Çindəki Uyğur Muxtar Vilayəti ərazisində, başqa sözlə, Şərqi Türkünstanda və Monqolustanda, eləcə də Qazaxıstanın Çinlə sərhəd bölgələrində yaşayırlar.

Alban-türk xalqının qazax türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etdiyini sübut edən məlumatları görkəmli qazax maarifçisi Çokan Vəlixanovun "Seçilmiş əsərləri"nin 4-cü cildinin 326-cı səhifəsində, qırğızların etnogenezində oynadıqları rol barədə məlumatları isə Abromzonun "Qırğızistan arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyası" məcmuəsinin 1960-cı il, 4-cü buraxılışında dərc edilmiş "Qırğızların etnik tərkibi..." adlı məqaləsində tapmaq olar.

Karmışevanın "Tacikistanın özbək-lökay xalqı" kitabının 16-cı səhifəsindəki 2-ci cədvəlində isə albanların özbək türklərinin etnogenezində oynadığı rol barədə mütəxəssisləri maraqlandıra biləcək məlumat bulunmaqdadır.

Jdanko özünün qaraqalpaqların tarixi etnoqrafiyasına həsr etdiyi kitabının 41-ci səhifəsində albanların qaraqalpaq türklərinin də etnogenezində iştirak etdiyini bildirir.

Qiyasəddin Qeybullayevin tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, alban tayfalarından qarqarlar da türk idilər və onların dili qırpaq türkcəsi olub. Görünür, qədim Azərbaycanda oğuz türkcəsi ilə yanaşı qırpaq türkcəsi də yaygın olmuşdur. Hər halda, "Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuzlarla yanaşı qırpaqlardan da gen - bol danışıldığı, bu iki türk xalqı arasında güclü rəqabət hissi olduğu danılmaz faktdır. O da faktdır ki, alban əlifbası məhz qırpaq - qarqar dili əsasında yaradılmışdı və bu dil Albaniyanın ədəbiyyat və dövlət dili funksiyasını ifa etmişdir. Doğrudur, əski rus-sovet elmindən gələn ənənəyə əsaslanaraq, bir çoxları qarqarları qafqazdilli xalq hesab etməkdə davam edirlər. Lakin cənab fakt tamam başqa şeyi diktə edir.

Fakt budur ki, məşhur qırğız-türk dastanı "Manas"da əsərin qəhrəmanı Manasın atasının adı Qarqardır. Manasın mənsub olduğu xalq isə dastanda gah qarqar, gah da qırçaq adlanır. Bu fakt akademuk Bartoldun əsərlərinin toplandığı 4 cildliyin 2-ci cildinin 1-ci hissəsinin 541-ci səhifəsində, 55-ci qeyddə təsbit edilmişdir. Abramzonun "Qırğızlar və onların etnoqrafik və tarixi-mədəni əlaqələri" adlı kitabının 46-cı səhifəsində isə XVI əsrdə Qaraqışlaqda baş verən hadisələrlə əlaqədar qırçaq-qarqar xalqının adı çəkilir.

Nizami Cəfərov yazır:

"Azərbaycanda qırçaq-oğuz münasibətlərinin ən gərgin dövrü 9-10-cu əsrləri əhatə edir. Həmin dövrün etnosiyasi, linqvokulturoloji proseslərini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud"da qırçaq-oğuz münasibətləri ümumi şəkildə qeyri-müəyyən coğrafiyada deyil, Azərbaycan miqyasında təqdim olunur.

Qırçaqlar tarixi mənbələrdə daha çox xəzərlər kimi təqdim olunur ki, bunun da əsas səbəbi qırçaqların Şimali Qafqaz və ətraf regionları əhatə edən Xəzər siyasi birliyinin, dövlətinin mövcudluğu idi. Ümumiyyətlə, qırçaqlar 1-ci minilliyin sonu, 2-ci minilliyin əvvəllərindən mənbələrdə müxtəlif adlarla adlanmışlar: Pbeçeneqlər, kumanlar, polovetslər, xəzərlər və sairə."

Çox təəssüflər olsun ki, Musa Kağankatlının "Alban tarixi" və Mxitar Qoşun "Alban salnaməsi" adlı kitabları dövrümüzədək orijinalda yox, erməni, rus və ingilis dilinə tərcümələrdə gəlib çıxmışdır. Bu kitablar haqqında bizdə olan təsəvvür Azərbaycan türkcəsinə Ziya Bünyadovun etdiyi tərcümələrə əsaslanır. Tanınmış dilçi alim Firidun Ağasıoğlunun yazdığına görə, ermənilər "Alban tarixi" kitabını rus dilinə çevirərkən bilərəkdən bir necə ciddi təhrifə yol vermişlər. Onlardan 2-si üzərində xüsusi durmağımıza ehtiyac var.

1. Mesrop Maştots ermənilərə əlifba düzəltmədən sonra Albanyada qarqarların dilinin bəzi səsləri üçün xüsusi işarələr (**nşan-qirs**) yaradır. Tərcümədə isə qarqar dili əsasında ayrıca bir əlifba yaradıldığı bildirilir.

2. Qarqarların dili ağ xəzərlərin dili (**akxazur**) ilə eyniləşdirilir. Tərcümədə "**akxazur**" etnonimi əvəzinə "son dərəcə uyumsuz bir dil" ifadəsi işlədilmişdir.

Biz bu məsələnin üzərinə bir qədər sonra yenidən qayıdacağıq.

Deməli, Musa Kağankatlının sözündən belə çıxır ki, Maştoqs artıq ermənilər üçün yaratmış olduğu əlifbanı bir qıpçaq xalqı olan qarqarların (ağ xəzərlərin) dilinə uyğunlaşdırır. Bunun üçünsə erməni dilində olmayan bəzi qıpçaq səsləri üçün ayrıca işarələr yaradır. Daha doğrusu eyni işarələr bəzi hallarda alban əlifbasında bir, erməni əlifbasında isə digər bir səsi ifadə etmişdir.

Bu isə o deməkdir ki, "Alban yazılı ədəbiyyatı" adlandırma biləcəyimiz şey qıpçaq dilində və erməni əlifbasından sadəcə səslənişi baxımından bir neçə işarə ilə fərqlənən əlifba ilə yazılmış mətnlər olmalıdır. Xoşbəxtlikdən bu mətnlər günümüzədək qorunub saxlanmışdır. Fəqət bu yazılı mətnlərin Alban ədəbiyyatının nümunələri olduğu heç kəsin ağına gəlməmiş, onlar elmi ədəbiyyata, yanlış olaraq, "erməni qıpçaqçası" adı altında daxil edilmişdir.

Bu mətnlər barədə Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə ilk dəfə görkəmli Azərbaycan türkoloqu mərhum Fərhad Zeynalov məlumat vermişdir:

"Xalis qıpçaq abidələri azdır. Qərbi qıpçaq tayfalarının dilini əks etdirən "Kodeks-Kumanikus", Məmlük qıpçaqçasını əks etdirən ərəbcə-qıpçaqca lüğətlər və eləcə də erməni qıpçaqçasına aid abidələr bir növ istisnalıq təşkil edir..."

Xalis qıpçaq xüsusiyyətləri daşıyan abidələrdən bir qismi də erməni qıpçaqçası kimi tanınan abidələrdir. Bu abidələrin əksəriyyəti Ukraynada, Kiyev Universitetinin kitabxanasında mühafizə olunurdu. Onların böyük bir qismi 1944-cü ildə alman - faşist işğalçıları tərəfindən məhv edilib. İndi isə cəmi 28 erməni qıpçaqçası ilə yazılmış abidə qeydə alınıb."

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mərhum türkoloq ana dilimizin oğuz mənşəli olması, lakin qıpçaq təsirinin də açıq - aydın şəkildə sezilməsi barədə də maraqlı fikirlər söyləmişdir:

"Bugünkü müasir dilimizin spesifik fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, əlbəttə, onun xalis oğuz mənşəli olmasını sübut edir. Lakin unutmamaq olmasın ki, Azərbaycan dili təkcə oğuz dilləri qrupu əsasında formalaşmayıb və formalaşsa da bilməzdi. Hələ bu

gün də dilimizdə qıpçaq və qismən də karluq-uyğur qrupu dillərinin ünsürləri də qalmaqdadır."

Moisey Xorenatsi və Musa Kağankatlının sözlərindən belə çıxır ki, qarqarların daha bir adı olmuşdur - ağ xəzərlər. Xəzərlərə xüsusi kitab həsr etmiş rus alimləri Artomonov və Pletneva, eləcə də əsərlərində xəzərlərə geniş yer ayırmış Lev Qumilyov ərəb mənbələrinə istinadən xəzərlərin ağ xəzərlər və qara xəzərlər deyə iki əsas yerə bölündüyünü qeyd etmişlər. Əlbəttə ki, bu halda söhbət Albaniya xəzərlərindən-ağ xəzərlərdən, yəni qarqarlardan getməlidir.

Erməni tarixçisi Moisey Xorenatsi Azərbaycan ərazisində xəzərlərin adını III əsrdə, gürcü tarixçisi Leonti Mroveli isə eradan əvvəl VII əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar çəkmişdir. Xəzərlərin adı bugünədək Lerik rayonu ərazisindəki Xəzəryaylaq, Ordubad rayonu ərazisindəki Xəzəryurd, Hadrut və Füzuli rayonları ərazilərindəki Xəzərdəğ toponimlərində və ən nəhayət, Xəzər dənizinin adında yaşamaqdadır.

Maraqlıdır ki, şərti olaraq "erməni qıpçaqçası" adlandırılan qıpçaqdillə alban ədəbiyyatı nümunələrinin bir qismi - əsasən müxtəlif "İncil" nüsxələri, dua kitabları və digər xristian məzmunlu mətnlərin bir qismi Qərbi Azərbaycan ərazisində, yəni indiki Ermənistan ərazisindəki əlyazmalar fondunda qorunur.

Murad Acı yazır:

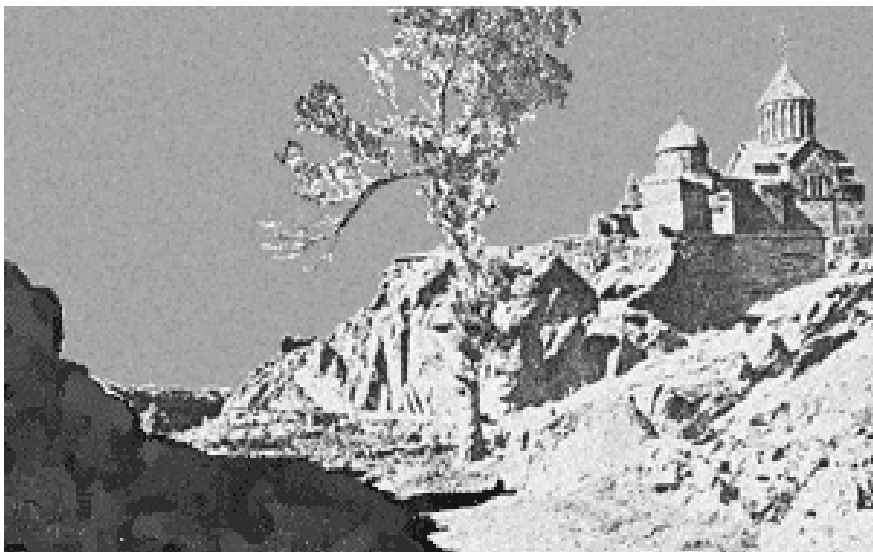
"Ermənistanda erməni qrafikası ilə, fəqət türkcə yazılmış qədim müqəddəs kitablar var. Madam ki, erkən Ermənistanda dualar türkcə yazılmışdı, deməli, ibadət heç də suryani dilində yox, türkcə edilirdi. Ermənilər üçün ilk məbədləri kimlər tikmişlər? Nə üçün onların istiqaməti şərqədir?...Bu sualların cavablarını onların divarlarında tapmaq olar-orada türk tamğaları təsvir edilmişdir.

Zvartnotsda, Dvində, Cvaridə, Kotavankda, digər yerlərdə türk run yazıları var."

Şübhəsiz ki, bu gün "Ermənistan" kimi tanınan Qərbi Azərbaycandakı kilsələri türklər, yəni albanlar tikmişlər. Ermənilər isə həmin ərazilərə XIX əsrdən ruslar tərəfindən köçürülmüş və alban - türk kilsələrinə sahib çıxmışlar. Deyilənlərə ən gözəl sübut kimi

Qərbi Azərbaycanın, yəni bugünkü qondarma Ermənistanın Şirak vilayətinin Artik bölgəsinin XX əsrin 40-cı illərində adı dəyişdirilərək “Ariç” şəklinə salınan qədim Xrçax (Qırçaq) kəndindəki Xrçaxvəng adlı kilsə və monastrı (XII əsrdə tikildiyi söylənilir) göstərmək olar.

Qərbi Azərbaycanda (bugünkü Ermənistan) qırçaq - qarqarların çox qədim zamanlardan yaşamış olduqlarını, onların torpaqlarının Ərməniyyə və Kilikiyaya qədər uzandığını erməni (hay) tarixçiləri də etiraf edirlər. Məsələn, A. Akopyan özünün “Albaniya – Aluank qədim yunan – Roma və qədim erməni mənbələrində” (İrəvan, 1987) adlı kitabının 66-67-ci səhifələrində yazır ki, Moksda Qarqar adlı vilayət, Tsopka və Qərbi Kilikiyada iki Qarqar qalası, Lori və Parisosda iki Qarqar kəndi var. Bundan başqa Məğri tərəfdə Qarqar dağının mövcudluğu da məlumdur.

Hazırda Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistanın) Zəngəzur bölgəsində qarqarlara aid bir monastr kompleksini də qalmaqdadır. Öncələr “Gərgərvəng” və ya “Qarqarvəng” adı ilə məşhur olan bu monastra bitişik Həzrət Məryəm kilsəsinin tikilməsindən

sonra (1283-cü il) daha çox Məryəm kilsəsi və ya “Surb Sion” monastırı kimi yad edilməyə başlayan bu kompleks alban (həm də Azərbaycan) memarlığının ən maraqlı nümunələrindən biridir.

Qarqarlar və onların yaşayış arealı barədə əski erməni (hay) mənbələrində də söz açılmışdır. Məsələn, Moisey Xorenatsi (V əsr) alban əlifbasının qarqar dili əsasında yaradıldığını söyləmiş, Qarqar meydanından və Qarqar mülkiyyətindən söz açmışdır. Gevond (VIII əsr) Qarqar düzənliyinin, Böyük Vardan (XIII əsr) isə Qarqar vilayətinin adını çəkmişlər. Tovma Artsruni isə türk mənşəli ərəb sərkərdəsi Buğanın Qarqar düzənliyinə gələrək, Bərdə şəhərinə daxil olduğunu yazmışdır.

Ümumiyyətlə, əski yazılı qaynaqlarda qarqarlar və onların yaşayış arealı barədə yetərinə məlumat bulunmaqdadır. Məsələn, Strabon qarqarların amazonkalarla qonşuluqda, amazonkaların isə Albaniya üzərində yüksələn dağlarda yaşadıklarını yazmışdır.

Bu xalqın adı Qafqaz və Orta Asiyanın toponomikasında geniş əks olunmuşdur. Bu sırada XIX əsrdə indiki Dağıstanın Teymurxanşura vilayətində qeydə alınmış Qarqar yer adını, Tiflis quberniyasının Tionet və Axalsix uyezdlərində qeydə alınmış Qarqar – meydan, Qarqar – Qutan, Qarqar dağı, Qarqaris və s. toponimlərini, Qəbələ rayonu ərazisində mövcud olmuş Xaraba – Qaraqarı, eləcə də Qarabağla Gədəbəy sərhəddində yerləşən bir neçə Qarqar kəndini (bu gün onlardan biri Gərgər, digəri isə Xarxar adlanır) və Naxçıvan uyezdiində qeydə alınmış Xarxar kəndini göstərmək olar. XIII əsr ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvi Beyləqan yaxınlığında yerləşən Qarqar şəhərini xatırlatmışdır. İbn Xordadbeh (IX əsr) isə Şabran və Dərbənd arasındakı Qarqar şəhərindən söhbət açmaqdadır. Deyilənlərə Qarabağ ərazisindəki iki ayrı Qarqar çayını da əlavə etmək lazımdır. Türkiyə və Cənubi Azərbaycan ərazisində də bir neçə Qarqar, Xarxar, Gərgər adlı yaşayış məntəqəsinin olduğu məlumdur. Qarqarların bir vaxtlar Orta Asiyada da yaşadığını söyləmək olar. Belə ki, Dionisiy Perieqet (II əsr) qarqarların Emod dağlarından Qanq çayı ilə suvarılan torpaqlara qədər geniş bir ərazidə yaşadıklarını yazmışdır.

Türk – alban dilində, yəni “erməni qrafikası” (əslində alban əlifbası) ilə yazılmış, fəqət türkcə (qıpçaq türkcəsində) olan xristian ədəbiyyatına gəlincə, bu ədəbiyyatın yaranması barədə V əsr erməni salnaməçisi Koroyunun yazdığına görə, hələ o dövrdə Albaniya yepiskopu İremiyanın başçılığı ilə dini kitablar, yəni Bibliya alban dilinə tərcümə edilmişdi. VIII əsr erməni tarixçisi Gevond özünün “Tarix” əsərində bildirir ki, onun dövründə “İncil” bir sıra dillərlə yanaşı alban dilində də tədris edilirdi və alban dilində olan dini kitablar ciddi cəhdlə qorunurdular.

Ermənistanın əlyazmalar fondunda araşdırmalar aparan A.D.Ananyan isə müqəddəs Yeliseyin Şərq ölkəsində - Albaniyadakı fəaliyyətindən bəhs edən erməni dilində bir sənəd tapmış və dərc etdirmişdir. Həmin sənədin erməni dilinə alban dilindən tərcümə edildiyini tərcüməçilərin özləri qeyd etmişdilər.

Həmin ərazidə mövcud olan erməni qrafikalı türkdilli dini ədəbiyyata gəlincə, onlar alban ədəbiyyatı nümunələrindən başqa bir şey deyildir. Bu ədəbiyyatın qələmə alındığı əlifbanın erməni əlifbası ilə eyni mənşəli olması, eləcə də ortaq din xristian albanların müəyyən bir hissəsinin zamanla erməniləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, çox sayda nümunəsi (onminlərcə səhifə) Polşa, Rusiya, Avstriya, İtaliya, Rumıniya, Ukrayna və Ermənistanda qorunub saxlanmış qıpçaqdilli alban ədəbiyyatını tədqiqatlara cəlb etmək, onları dərinləndirən öyrənmək ən azı Albaniyanın tarixini, Azərbaycanda baş vermiş etnik və etnolinqvistik prosesləri dərinləndirən başa düşmək baxımından çox vacibdir. Biz "Kitabi-Dədə Qorqud" sayəsində Azərbaycanda oğuz-qıpçaq münasibətlərində oğuzların rolundan xəbərdarıq. İndi isə qıpçaqdilli alban ədəbiyyatını araşdırıb proseslərə digər tərəfin də gözü ilə baxmağın vaxtı çatıb. Üstəlik də bu ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi gözdən keçirməyin də vaxtı artıq çoxdan çatmışdır.

Öldə olan təkzibedilməz sənədlər qıpçaq mənşəli qarqar dilinin Albaniyanın dövlət dili olduğunu və bu dildə beynəlxalq yazışmaların aparıldığını söyləməyə tam əsas verir. Məsələn, 505–ci ildə bugünkü İran ərazisində yaşayan xristianlara ünvanlanmış erməni dilində olan bir məktubda deyilir:

“Biz sizə daha öncə öz aramızda razılaşaraq, erməni, gürcü və alban dillərində, həmin dillərin yazısı ilə məktub yazmışdıq. İndisə eyni şeyi təkrar edirik.”

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən mətnlər elm aləmində “erməni qıpçaqçası” adı altında tanınmaqdadır. Bu həqiqətdən uzaq ifadənin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri Ukrayna ərazisində bir vaxt özləri kimi köçkün olan ermənilərlə iç-içə yaşayan albanların (qıpçaqların) yerli erməni məhkəməsinin xidmətlərindən istifadə etməsi və onun bütün sənədlərini ana dillərində tərtib etmələri, bir qismini isə erməni dilindən tərcümə etmələri olmuşdur. Elə bu da həmin mətnlərin tədqiqatçılarını çaşdırmışdır. Halbuki, sözügedən sənədlərin bir qisminin erməni dilindən tərcümə olduğu həmin sənədlərin üzərində qeyd edilmişdir. Elə bu fakt da mətnləri ilk dəfə ətraflı tədqiq edən görkəmli rus şərqşünası, əslən karaim türklərindən olan A.Krımskini yanıltmış və o, məsləhətçiləri qismində çıxış edən erməni köməkçilərinin təlqin və təşviqi ilə bugünkü Ukrayna ərazisində yaradılmış mühacir alban ədəbiyyatının dilini “erməni qıpçaqçası” kimi təsbit etmiş, həmin ədəbiyyatın yaradıcılarının isə guya ana dillərini unudaraq, qıpçaq türkcəsinə keçən ermənilər olduğunu söyləmişdir.

Şübhəsiz ki, onun bu fikri yanlıştır. Əgər sözügedən ədəbiyyatın yaradıcıları gerçəkdən də dillərini unutmuş ermənilər olmuşsa, bəs, çox sayda erməni mətnlərini öz “yeni” dillərinə necə tərcümə etmişlər? Bilmədiyiniz, unuduğunuz bir dildən çox sayda tərcümə etmək mümkündürmü? Və niyə guya “tərcümə” edilən əsərlərin böyük əksəriyyətinin müəllifi erməni yox, məhz albanlardır? Söhbət tanınmış hüquqşünas və ilahiyyatçı alim Mxitar Qoş, onun şagirdi Vardapet Vanağan, Vanağanın şagirdi, tanınmış tarixçi Kirakos Gəncəli, Albaniya katalikosu Nerses və s. bu kimi məşhur alban müdriklərindən gedir.

Elm aləmində “Erməni qıpçaqçası” adlandırılan yazıların və ədəbiyyatın gerçəkdən də albanlara məxsus olduğunu təkzibedilməz şəkildə sübut edə bilməyimiz üçün hər hansı bir alban müəllifinin həmin dildə, yəni qıpçaq türkcəsində və erməni (əslində alban)

nilər” adlandırılmışlar və sözügedən əsərləri yaradanlar ana dillərini unudub qırpaq dilinə keçmiş ermənilərdir. Bunun belə olmadığını irəlidə görəcəyik.

Ermənilər, ümumiyyətlə, albanların guya artıq V – VI əsrlərdə erməniləşdiyini söyləyirlər. K.V.Treverin və İ.A.Orbelini kimi alimlərin fikrincə isə albanların erməniləşməsi VIII - X əsrlərdə baş vermişdir. Z.Bünyadov və F.Məmmədova isə bu iddiaları inkar etsələr də, albanların artıq XII əsrdə erməni dilində yazdıqlarını söyləyir və dolayısı ilə “erməniləşmə”nin başlanğıcını həmin dövrlə bağlayırlar.

XII – XIII əsrlərə aid alban müəlliflərinin, o cümlədən Mxitar Qoş və Kirakos Gəncəlinin əsərlərinin tədqiqi bu iddiaların heç birinin doğru olmadığını ortaya qoymuşdur, yəni bu iddialar digər erməni saxtakarlıqları kimi uydurmadan başqa bir şey deyil. Bizim alimlərimizin də təqribən eyni mövqedən çıxış etməsinə, sadəcə vaxt məsələsində erməni alimlərindən fəqli mövqə sərgiləməsinə gəlincə isə, bu, məlumatsızlıqdan qaynaqlanmışdır. Məhz məlumatsızlıq ucbatından Azərbaycan tarixşünaslığında albanların guya qafqazdilli olmaları barədə kökündən səhv bir fikir də möhkəmlənmişdir. Bu yanlış fikrin qızğın tərəfdarlarından biri də Fəridə xanımdır.

Həm Mxitar Qoş, həm də Kirakos Gəncəli özlərini alban adlandıırıblar, Albaniyadan “bizim ölkə”, “bizim Alban ölkəsi” və ya “bizim Şərq ölkəsi” deyə söz açıblar.

Məsələn, “Tərə bitiki” nin XIII əsrdə Smbat Sparapetini tərəfindən erməni dilinə edilən tərcümə mətnindən Mxitar Qoşun belə yazdığı məlum olur:

“Biz bu işə erməni təqviminin 633–cü ilində - bundan bir dövr (532 il) çıx, bizdə (albanlarda – B.T.) kiçik təqvim adlanan (alban təqvimi – B.T) təqvimin 101–ci il edəcək, - rum tarixi ilə... Bizim xanlıqda (Alban xanlığında – B.T.) dərəbəyliyin hökm sürdüüyü, Xaçında bəzi bəylərin – Əsən adlanan bəy və oğlu Vaxtanqın Xayterk adlanan qalada oturub başqa bəylərə hökm etdikləri, Kilikiyada böyük bəy Rubenin hakim olduğu dövrdə, müzəffər

Georgi xanın öldüyü, Ərməniyyədə Qriqorinin, bizim Albaniya ölkəsində isə Stefannosun patriarx olduqları ildə...

Kirakos Gəncəli isə Özünün “Alban ölkəsinin qısa tarixi” (“Tarix”) adlı kitabının “Yadellilər tərəfindən sıxışdırılan alban katalikoslarının böyük bəylərə sığınmaları barədə” başlıqlı VI fəslində belə yazmışdır:

“Cənub qəbilələrindən - İsmayiloğullarından (ərəblərdən – B.T.) ən çox pislik görən və təqiblərə məruz qalan... Albaniya idi. Belə ki, bizim hökmdarlarımız qırılmış, alban katalikosları isə orada – burada daldalanmağa məcbur olmuşdular və daimi yerləri yox idi...”

Qeyd etmək lazımdır ki, əldə olan əlyazmaların böyük əksəriyyəti Qafqazdan indiki Ukrayna ərazisinə köçmüş xristian qıpçaqların (albanların) həmin ərazidə ərsəyə gətirdikləri sənədlərdir. Bu sənədlərdə həmin xalq öz ana dilini nə “erməni dili”, nə də “alban dili” adlandırır. Danışdıqları dili bəzən “xıpçax tili” (qıpçaq dili), bəzən sadəcə “bizim til”, XVI əsrdən etibarən isə bəzən həm də “tatarca” adlandırırlar və özlərini ermənilərdən ayırırlar:

“Tügəlləndi Boğos arakelning bitiki tarkmanel bolğan erməni tilindən xıpçax tilinə xolu bilə yazıxlı da arzanisiz Mikayel kahananınq Kosta oğlununq ...”

“Tamamlandı həvvəri Pavelin məktublarının erməni dilindən qıpçaq dilinə tərcüməsi günahkar və layiq olmayan kahin Mikayıl Kosta oğlunun əli ilə...”

Başqa bir misali gözdən keçirək:

“...Tilindən ermənininq latingə çıxarğandır, Latindən polskiygə, a polskiydən bizim tilgə ...”

“...Dilindən ermənilərin latın dilinə tərcümədir, latuncadan polyak dilinə, polyak dilindən isə bizim dilə...”

A. Qarkavets haqlı olaraq yazır:

“Tərcüməçilər öz doğma qıpçaq dilini təkcə monqol – tatar hücumlarından sonra “tatar” adlandırılmağa başlanan türk qardaşlarının dilinə çox yaxın olduğuna görə “tatarca” adlandırmırdılar, həm də, ən əsası, onu ... erməni dilindən... fərqləndirmək üçün edirdilər”.

Eyni zamanda, ermənilərin də onları özlərindən ayrı bir millət saydıqlarını əldə olan sənədlər, məsələn, dövrümüzədək ulaşmış beş erməni (hay) – qıpçaq lüğətinin birinin titul və rəqəsinə erməni dilində yazılmış aşağıdakı sözlər də təsdiqləyir:

“*Batmutiun hayi ev xipçax lezui*” (hay və qıpçaq dillərində izahlar)

Alban, yəni qarqar – qıpçaq dilinin fonetik tərkibi ilə üzdən tanışlıq Musa Kağankatlı və Moisey Xorenatsinin bu dil barədə söylədikləri “boğaz səsləri ilə dolu dil” ifadəsinin doğruluğunu tam təsdiq etməkdədir. Məsələn, bu dildə dilimizdəki “q” səsinin “x”, bəzən də “ğ” kimi tələffüz edildiyi müşahidə edilir: qıpçaq – xıpçax, qayıtmaq – xaytmax, qar – xar və s. Eyni zamanda söz önlərindəki cingilti samitlərin karlaşması baş verir: daş – taş, dil – tül və s. Sait sistemi eynən Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi 9 səsdən ibarətdir və bizimki ilə tam eynidir. “Və” bağlayıcısı məqaməndə “da” və fars dilindən alınma “u” bağlayıcılarının paralel işlənməsi müşahidə edilir. Cəm şəkilçisi də Azərbaycan türkcəsindəki kimidir: -lar, -lər.

Alban dilində ismin, eynən Azərbaycan dilində olduğu kimi, 6 halı olub. Yiyəlik hal şəkilçilərinin “-inq”, “-ınc”, yönlük hal şəkilçilərinin “-gə”, “-ğa”, təsirlik hal şəkilçilərinin isə “-nqi”, “-gi”, “-nqi”, “-ği” olduğu məlumdur. Digər hal şəkilçiləri bunlardır: “-də”, “-tə”, “-da”, “-ta” (yerlik hal) və “-dən”, “-tən”, “-dan”, “-tan” (çıxışlıq).

Miqdar sayları: bir, iki, üç, dörd (tört), beş (biş), altı, yeti, sekiz (saqız), doquz, un (on).

Sıra sayları: burunğı, ekinçi, üçüncü, törtüncü, bişinci, altıncı və s.

Dövrümüzədək bu dildə yetişən mətnlərdə diqqət çəkən ən maraqlı məqamlardan biri həmin mətnlərdə bir neçə qədim yunan və qədim suryani, eləcə də orta fars mənşəli alınma sözlərə rast gəlinməsidir. Bunlar əsasən dini terminlərdir. Suryani dilindən keçən sözlərə eyniyə erməni dilində də rast gəlinir. Məsələn: arakel (həvvari), markare (peyğəmbər), axpaş (yepiskop), Errortutiun (üç üqnum), surp (müqəddəs), qoys (təmiz, bakirə), Asduacacin (Tanrı

anası), Avedaran (İncil), xosdovanel (təmizlənmək, arınmaq), xosdavanitiun (tövbə) və s.

Eyni şeyi orta fars dilindən keçmiş vartabed (dini rütbə, rahib), hşergapet (böyük mələk), friştə (mələk) və s. kimi sözlər barədə də söyləmək olar.

Alban dilində işlənən yunan mənşəli sözlərsə “katağiqos” (katalikos), “Krisdos” (İsa Məsih, yağlanmış), “Soğmos” (Solmos, Zəbur), arhiebisgobos (arxiyepiskop), paxesos və sairədir.

Ukraynada məskunlaşmış mühacir albanların XVI-XVII əsərdə yaratdıqları ədəbiyyatın dilində isə “korol” (kral), “kerabl” (gəmi), “priçina” (səbəb), “stol” (masa), “pokolena” (nəsil, soy), “materiya”, “duxovny” (mənəvi, ruhani), obıçay (adət, ənənə) və s. kimi slavyan mənşəli sözlərə də bol – bol rast gəlinməkdədir.

Maraqlıdır ki, indiyə qədər türk dilinin qıpçaq ləhcəsinin tədqiqinə girişən alimlər əsasən “Codex Cumanikus”a istinad etmişlər. Bu lüğətdə isə qıpçaq materialı vur – tut 82 tam olmayan səhifə həcmindədir. Qarqar - qıpçaq (alban) materialı isə onminlərcə səhifə ilə ölçülür ki, bu da həmin ləhcənin daha dərinədən öyrənilməsi üçün böyük imkanlar açır. Doğrudur, bu materialın böyük əksəriyyəti indiki Ukrayna ərazisində ərsəyə gətirilmişdir və onların yalnız müəyyən bir hissəsi Azərbaycanda (Albaniyada) yazılmışdır, fəqət bunun bir o qədər də fərqi yoxdur, çünki dil eynidir. Əldə olan materiallar içərisində İsraildə yaşayan alban icmasına məxsus sənədlərə də rast gəlinməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq rus, qazax və tatar alimləri bu istiqamətdə müəyyən işlər görməyə başlamışlar. Türkiyədə də bu istiqamətdə tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Biz isə bu böyük irsin gerçək sahibləri olmamıza və bu irsdən yararlanaraq ermənilərə qarşı ideoloji mübarizədə güclü silah əldə etmək imkanımıza baxmayaraq, hələ də yuxudayıq. Məlumat üçün bildirik ki, artıq sözügedən dilin tədqiqi istiqamətində yetərinə iş görülmüşdür və bu işlərdə həmin dil hələ də “erməni qıpçaqçası” kimi təqdim olunmaqdadır. Sözügedən tədqiqat əsərlərinin bir qisminin siyahısı kitabın sonunda verilmişdir.

Bu əsərlər içində bizim üçün ən böyük önəm daşıyan material isə, təbii ki, Mxitar Qoşun “Törə bitiki”dir ki, bu barədə tam məlumatı Qarkavets və Sapaqalıyevin birlikdə nəşrə hazırlayaraq çap etdirdikləri “Tere bitiqi: Armyano – kıpçakskiy Sudebnik / Kıpçaksko – polskaya versiya Armyanskoqo Sudebnika 1519 – 1594 qq.” (2003. Üst – üstə 792 səhifə) kitabından almaq olar.

“Kitabi - Dədə Qorqud”da albanların oğuzlarla birlikdə yad edilməsi və Qazan xanın da onların başçısı kimi təqdim edilməsi, qıpçaqdilli alban ədəbiyyatı ilə yanaşı oğuzdilli alban ədəbiyyatının da mövcudluğu ehtimalını ortaya çıxarır. Məsələ burasındadır ki, İrəvandakı M.Maştots adına Əlyazmalar Fondunda onlarla oğuz türkcəsində alban (erməni qrafikası ilə eyni köklü) əlifbası ilə yazıb - yaratmış ədibin əsərləri qorunur. Təmiz türk adları daşıyan bu ədiblərin əksər əsərləri həm Ermənistanda, həm də Azərbaycanda dərc olunmuş, fəqət onlar türkcə yazan erməni müəllifləri kimi təqdim olunmuşlar. Gerçək isə budur ki, sözügedən ədiblər alban-dırlar və əsərləri də oğuzdilli alban ədəbiyyatı nümunələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanının da alban (oğuz türkcəsində) variantı dövümüzədək ulaşmışdır. Fəqət bu variant elm aləminə “Koroğlu”nun erməni variantı kimi təqdim edilmişdir. Çox gümün ki, albanlar zamanla qıpçaq türkcəsini tərk edərək oğuz türkcəsinə keçmişlər və bu proses fərqli ləhcə və şivələrdə danışan ayrı-ayrı türk soy və boylarının oğuz türkcəsinə əsaslanan vahid Azərbaycan (türk) ədəbi dilinin yaranması ilə paralel getmişdir.

Elmi ədəbiyyatda Mxitar Qoşun “Törə bitiki” (Qanunlar kitabı və ya Qanunnamə) əsəri yanlış olaraq, “Erməni qanunnaməsi” (rusca: Armyanskiy sudebnik) və ya “Erməni – qıpçaq qanunnaməsi” adı ilə tanınmaqdadır. Eyni zamanda bu kitabın orijinalının guya erməni dilində olduğu və sonradan qıpçaq türkcəsinə (erməni qıpçaqcasına) tərcümə edildiyi bildirilir və sonra da təəssüflə qeyd edilir ki, guya erməni dilində olan orijinal itirilmişdir. Gerçəkdə isə belə bir “orijinal” heç vaxt olmamışdır. Əsərin orijinalı alban, yəni qıpçaq dilində olan “Törə bitiki”dir ki, o da dövrümüzədək məhz

üç müxtəlif əlyazma (Polşa, Avstriya, Fransa) nüsxəsi şəklində ulaşmışdır. Ermənilərin “ermənicə əlyazma” və ya “orijinal” kimi qələmə verdikləri isə Mxitar Qoşdan bir əsr sonra, yəni XIII əsrdə yaşamış Kilikiyalı Smbat Sparapetini tərəfindən yaradılmış “Qanunnamə” əsərindən müəyyən parçalardan başqa bir şey deyil. Məsələ burasındadır ki, Smbat Sparapetinin istifadə etdiyi əsas mənbələrdən biri də Mxitar Qoşun “Törə bitiki” əsəri olmuşdur və o bu əsərin bəzi parçalarını erməni dilinə tərcümə edərək, öz əsərinə daxil etmişdir. Lakin o mətnlər də dövrümüzədək tam şəkildə yetişməmişdir.

Eyni zamanda, sözügedən əsər 1519-cu ildə Van arxiyepiskopu Kırkorun başçılığı ilə tərtib edilən və Polşa kralı Sziqmund tərəfindən təsdiq edilən 124 maddəlik “Erməni qanunnaməsi”nə də ciddi təsir göstərmişdir.

Haqqında söz açılan uydurma iddianın ilk müəllifi isə əsəri rus dilində nəşr etdirən V.Bastamyantsdır. Məhz o, əsəri tərcümə edərək, onun guya “ermənidilli orijinal” əsasında dərc edildiyini iddia etmiş, əsərin adını da “Datastanagirk hayos” (Erməni Qanunnaməsi) kimi tərcümə etmişdir. Maraqlıdır ki, orijinalın əslində qırpaq türkcəsində olduğundan bixəbər olan və bu üzdən də erməni saxtaqarlığını axıra qədər anlaya bilməyən Ziya Bünyadov “Ön söz”də (söhbət V. Bastamyansın 1954-cü ildə İrəvanda rus dilində nəşr etdirdiyi “Armyanskiy sudebnuk Mxitarə Qoşa” adlı kitabının “ön söz”ündən gedir) “Datastangirk hayos” əvəzinə bir neçə dəfə sadəcə “Datastangirk” (Qanunnamə) ifadəsinin işlədilməsindən, eləcə də Smbat Sparapetinin əsərində də həmin kitabın məhz “Datastangirk” kimi yad edildiyindən çıxış edərək, əsərin əslində “Qanunnamə” adlandığını, ermənilərin ona “hayos” (ermənilərin) sözünü əlavə etdiklərindən şübhələnmiş və yazmışdır:

“Mxitar Qoşun “Qanunnamə”sinin də taleyi Moisey Kalan-katuklunun (Musa Kağankatlının – B.T.) “Alban tarixi”nin taleyinə bənzəyir. Məlumdur ki, Mxitar Qoşun başlıca əsərinin adı “Datastangirk”, yəni “Qanunnamə” dir və onu müəllif təxminən 1184-cü

ildə tərtib etmişdir. Lakin Qoşun bu əsərinin nəşirləri, nədənsə, əlyazmasında olmayan “hayos” sözünü onun adına əlavə etmiş və beləliklə, Qoşun özünün heç bir zaman yazmadığı yeni qondarma ad: “Datastangirk hayos, yəni “Erməni qanunnaməsi” adını uydurmuşlar.”

Çox təəssüflər olsun ki, Ziya Bünyadov ümumiyyətlə nə “Datastangirk”, nə də “Datastangirk hayos” adlı orijinal əsərin olmadığını, bunu ermənilərin uydurduğunu başa düşməmiş və erməni yalanlarına uymuşdur. Bununla belə, onun bu fikri erməniləri pis vəziyyətə salmış və onlar “hayos” (ermənilərin) ifadəsini əlavə etdiklərini etiraf etmiş, fəqət əsil həqiqəti isə gizlətməkdə davam etmişlər. Eynən Ziya Bünyadov kimi kitabın (“Törə bitiki”nin) orijinalının alban (qarqar – qırçaq) dilində olduğundan bixəbər olan Fəridə Məmmədova bu barədə belə yazır:

“Alban hüquq elminin böyük əhəmiyyətə malik abidələrindən sayılan Mxitar Qoşun “Qanunnamə”sində o dövrün hüquq normaları kristallaşmış, alban cəmiyyətinin müxtəlif sinif və təbəqələrinin sosial və hüquqi münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Vaxtilə Z.M.Bünyadov Qoşun bu əsərinin başlığı barədə haqlı olaraq belə bir düzgün qənaətə gəlir, bu əsər əlyazma halında “Datastangirk – Qanunnamə” adı ilə tanınır; nəşirlər onun adına “hayos” (erməni) sözünü əlavə edərək yeni ad yaratmışlar: “Datastangirk hayos”, yəni “Erməni qanunnaməsi”. Buna, habelə Qoşun öz qanunnaməsini “alban kilsəsinin alicənab başçısı”, Albaniyanın katalikosu III Stepannosun təkidi və xahişi ilə yazması barədə artıq təsdiq olunmuş fakta, eləcə də “Qanunnamə”nin Roma imperiyasının (Bizansın – B.T.) və Albaniyanın kilsə qanunları əsasında yazılmasına istinad edən Z. M. Bünyadov tamamilə haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Mxitar Qoşun “Qanunnamə” əsəri qədim erməni dilində yazılmış alban ədəbiyyatı nümunəsidir.

Z. M. Bünyadovun çıxardığı nəticəni səhv sayan və onu təkzib etməyə “çalşan” A. Ş. Mnatsakanyan etiraf etməyə məcbur olur və təsdiq edir ki, Qoşun əlyazması “Mxitar Qoşun qanunnaməsi” kimi

tanınır və V.Bastamyants (Qoşu nəşr edən) əsərin adındakı “erməni” (hayos) sözünü “mətnə düzgün olmayaraq sonradan əlavə etmişdir”.

Məlumat üçün bildirək ki, çox sayda didaktik hekayə, təmsil, eləcə də “Alban salnaməsi” və “Gəncəli Xosrovun şəhid olması” əsərlərinin müəllifi olan, böyük yazıçı, maarifçi, pedaqoq, filosof və hüquqşünas kimi şöhrət tapan Mxitar Qoş 1130–cu ildə “şəhərlərin anası”, “şəhərlərin ən üstünü” adlandırıldığı Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Tovuzlu keşiş Yəhyadan (Tavuşlu Yohanna) alan Qoş daha sonra Qaradağa gedərək, təhsilini orada davam etdirmiş və vardapet rütbəsində vətəninə dönmüşdür.

Dövrünün böyük xristian ilahiyyatçılarından biri səviyyəsinə çatan və əsas rəy sahiblərindən birinə çevrilən Qoş Xaçındakı Qoşavəng kilsəsini və xristian ilahiyyat məktəbini yaratmış, öləndək, yəni 1213–cü ilə qədər orada yaşamış və orada da dərs verərək, çox sayda tələbə yetişdirmişdir. Belə hesab edilir ki, özünün dövrümüzədək alban, yəni qırçaq dilində çatmış ən böyük əsərini – “Törə bitiki”ni (“Qanunnamə”sini) də həmin sırada (1184–cü ildə) qələmə almışdır. Qoş onun əsl adı deyil, kosa olduğu üçün müasirlərinin verdikləri ləqəbdir. Mənbələrdə adı bəzən “vardapet Mxitar”, bəzən də müsəlmanlar arasında “Mikayıl” adı ilə məşhur olması səbəbiylə “vardapet Mikayıl” kimi çəkilir. XVI əsrdə “Törə bitiki”nə giriş və şərhlər yazmış, ona bəzi əlavələr və redaktələr etmiş Oksent oğlu Xaçeres onu sadəcə “vardapet”, bir yerdəse “vardapet Mikayıl” adlandırır. M.E.Şedrin adına Sankt – Peterburq Dövlət Kütləvi Kitabxanasının əlyazmalar şöbəsində qorunan və üzərində alban dilində qeydlər də olan bir ermənidilli əlyazmadakı (Dorn 636) alban (qarqar – qırçaq) dilində edilmiş bir qeyddə isə onun adı “vardapet Mxitar” kimi keçir. Bu ada digər albandilli əlyazmalarda da rast gəlinir.

Fəridə Məmmədova haqlı olaraq Mxitar Qoşun kitabının ermənilərə deyil, albanlara aid olduğunu vurğulayaraq yazmışdır:

“Mxitar Qoşun “Qanunnamə”si yalnız albanlar üçün yaradılmışdı və bu, heç bir şübhə doğurmamalıdır. Məlum olduğu kimi, ermənilərin özlərinin hüquqşünaslıqla bağlı qədim kitabları var: VIII əsrdə Odzinetinin yazdığı “Erməni qanunları” kitabı (Kanonagirk), XIII əsrdə...Smbat Sparapeti tərəfindən yaradılmış “Qanunnamə”. Smbat Sparapetinin istifadə etdiyi əsas mənbələrdən biri Mxitar Qoşun “Qanunnamə” əsəridir. Məlum olduğu kimi, erməni tarixçilərinin hamısı Mxitar Qoşun “Qanunnamə”sini özlərininki sayırlar. Onda sual oluna bilər ki, XX əsrə qədər erməni xalqının ehtiyaclarına cavab verib onu mənavi cəhətdən tam təmin edən Odzinetinin “Kanonagirk”i mövcud olduğu halda, XII əsrdə yeni bir “Qanunnamə”(Qoş) yaradılmasına nə ehtiyac vardı? Onu da deyək ki, Qoş öz əsərini yazanda başqa mənbələrlə yanaşı, “Kanonagirk”dən də istifadə etmişdir. Qoşun “Qanunnaməsinin” XII əsrdə ermənilər üçün yaranması ilə razılaşsaq, belə bir sual ortaya çıxır ki, cəmi yüz il keçdikdən sonra Smbat Sparapetinin Kilikiya erməniləri üçün daha bir “Qanunnamə”ni Qoşun “Qanunnamə”sindən istifadə ilə yaratmasına nə ehtiyac vardı?

Bizim fikrimizcə, bunu alban və erməni gerçəkliyinə istinad edərək çox sadə və məntiqi şəkildə belə izah etmək olar ki, Odzinetinin erməni “Kanonagirk”i alban xristian əhalisinin ictimai quruluşuna, hüquq normalarına, məhkəmə quruluşuna və icrasına uyğun gəlmədiyini kimi, Qoşun “Qanunnamə” əsəri də Kilikiya... məhkəmə quruluşuna yaramırdı”.

Şübhəsiz ki, məntiqli görünsə də, bu cür fikirlərlə ermənilərə nəyisə sübut etmək mümkün deyildir. Ən əsas sübut alban dilində, yəni qarqar - qıpçaq türkcəsində qələmə alınmış “Törə bitiki”nin özü ola bilər.

Mxitar Qoşun dövrümüzədək alban dilində (qıpçaq türkcəsində) çatan “Törə bitiki” kitabı sübut edir ki, albanlar ən azı XII əsrə qədər öz ana dillərində yazıb – oxumuşlar. Bunun XIII əsrdə də belə olduğunu həmin əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Hetum da özünün “Qayton” adlı əsərində təsdiq etməkdədir.

Məlumat üçün bildirək ki, “Törə bitiki”nin hansısa nüsxəsini XIII əsrdə Azərbaycandan Ukraynaya köç edən albanlar özləri ilə aparmış və sonrakı əsrlərdə ona ön söz, bir neçə maddə, şərhlər və “Erməni qanunnamə”sini əlavə edərək aralarındakı məhkəmə - hüquq məsələlərini onunla tənzimləmişlər. Sonra isə əlavələr edilmiş variantın üzünü köçürərək çoxaltmışlar.

XVI əsrdə Ukraynada yaşayan erməni icması öz qanunları ilə yaşamlarını davam etdirmək məqsədilə tərtib etdikləri 124 maddəlik qanunnaməni öncə latın, daha sonra polyak dilinə tərcümə edərək, tərcüməsi ilə birlikdə Polşa kralı Sziqmunda təsdiq etdirmişdilər. Sonradan bu qanunlar alban (qarqar – qırçaq) dilinə tərcümə edilərək, “Törə bitiki” nə daxil edilmişdir. Kitab da dövrümüzə bu halda, yəni müxtəlif əlavələrlə gəlib çıxmışdır. Fəqət onun Mxitar Qoş tərəfindən yazılmış hissəsini əlavələrdən ayırmaq heç bir çətinlik törətmir.

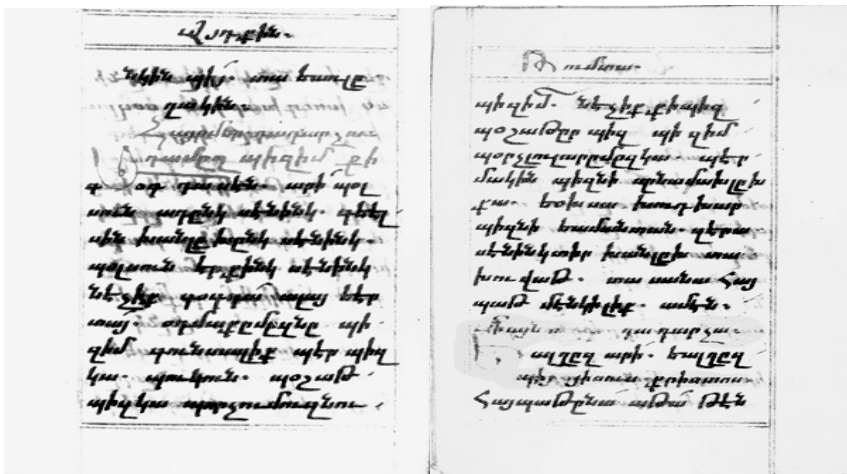
Dövrümüzədək ulaşan alban yazılı ədəbiyyatının nümunələrindən biri də “Atamız bizim” (Matta “İncil”indən bir parça) müraciəti ilə başlayan məşhur xristian duasının alban variantıdır.

Duanın alban dilindəki səslənişi:

“Atamız bizim ki köktəsən, ari bolsunq atınq səninq, kəlsin xanlığın səninq, bolsun erkinq səninq neçik köktə alay yertə, ötməkimizni bizim kündəlik ber bizgə, bu gün boşat bizgə borçumuznu bizim, neçik ki biz boşatırbiz bizim borçlularimizgə, bermagin bizni sinamaxlıxka, yoxsa xutxar bizni yamandan, zera seninqdir xanlığ da, xuvat da, sənqə haybat menqlik. Amen.”

Çağdaş Azərbaycan türkcəsindəki səslənişi:

“Göydə olan atamız, təmiz olsun adın sənin, gəlsin xanlığın (hakimiyyətin) sənin, göydə olan ərkin yerə ələnsin. Ruzimizi gündəlik ver bizə, ... Bizi sınaqlara soxma, pisləklərdən qurtar, çünki sənindir xanlığ da (hökm də), qüdrət də, əbədi olmaq sənə yaraşır. Amin.”

“Atamız bizim” duasının XIV – XV əsrlərdə daha qədim əlyazmalardan köçürülmüş əlyazması.

Təqdim edilən alban (qırpçaq – qarqar) nümunəsindən də gö-ründüyü kimi, bu, güclü oğuz təsirinə məruz qalmış qırpçaq mate-rialıdır və digər qırpçaq şivələrindən fərqli olaraq, daha anlaşılıqdır. Halbuki, digər qırpçaq şivələrini – qumuq, qaraçay, balkar, noqay, qazax, qırğız, başqırd və s. anlamaq bir qədər çətindir. Təbii ki, bu şivə oğuz əhatəsində, yəni Azərbaycanda formalaşa bilərdi və for-malaşmışdır da. Maraqlıdır ki, oğuz mənşəli Azərbaycan türkcəsi-nin vasitəsi ilə bu dilə çox sayda ərəb və fars kəlməsi də keçmişdir. Məsələn; xudrət (qüdrət), xuvat (qüvvət), ki (bağlayıcı) və s.

Şübhəsiz ki, qarşımızdakı ərəb müəlliflərinin “Arran dili” ad-landırdıqları alban dilidir və Mxitar Qoşun dövrümüzədək ulaşmış “Törə bitiki” kitabı da bu dil və şivədədir və eyni qrafika ilə ya-zılmışdır.

Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, alban yazısı erməni əlifbası ilə eyni mənşəli olmuş, alban dili də Musa Kağankatlının və Moisey Xorenatsinin “qarqar dili” adlandırdıqları qırpçaq türk-cəsinin yerli şivəsindən başqa bir şey deyilmiş.

Maraqlıdır ki, sözügedən müəlliflərin söylədikləri bu fikri əldə əsas tutan erməni “alimləri” iddia edirlər ki, guya Mesrop Maştots albanlar üçün deyil, çoxsaylı alban tayfalarından biri olan qarqarlar üçün əlifba düzəltmişdir. Bu iddiada məqsəd guya ayrıca alban dilinin olmadığını, albanların erməni, yəni hay dilində danışdıqları barədə uydurmanı “sübut” etməkdir.

Lakin Musa Kağankatlının sözügedən məlumatına istinad edənlər eyni müəllifin bir qədər yuxarıda Maştotsun erməni və albanlara əlifba düzəltdiyini söyləməsini gözdə tutmalıdırlar. Həqiqət isə budur ki, Musa Kağankatlı məhz alban əlifbasından söz açır və bir qədər sonra isə alban əlifbasının məhz qarqar (qırçaq) dili əsasında yaradıldığını aydınlaşdırır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Strabon (I əsr) və Yustin də dolay yolla albanlarla qarqarlar arasında bərabərlik işarəsi qoymuşlar. Belə ki, onlardan birincisi Albaniya üzərində ucalan dağlarda amazonkaların yaşadığını vurğulamaqla yanaşı, qarqarların amazonkalarla qonşuluqda yaşadıklarını qeyd etmişdir (XI, 5. 1). Yustin isə albanlarla amazonkaların qonşu olduqlarını bildirmişdir (XLII, 3. 7).

Maraqlıdır ki, eyni mövzuya toxunmuş digər əski erməni müəllifi Koryun da söhbətin məhz alban dilindən getdiyini vurğulamışdır. Özü də onun söylədiklərindən belə aydın olur ki, Mesrop albanların əlifbasını əslində yeniləmişdir. Yəni bu hadisədən öncə də albanlar yazıya sahib idilər:

“Elə həmin vaxt onun yanına Benyamin adlı bir alban iereyi gəldi. O (Maştots) onu sorğu – sual əərək, alban dilinin ... sözlərini tədqiq etdi. Daha sonra ona yuxarıdan bəxş edilən istedadı ilə (albanlar üçün) yazı yaratdı və Məsihin mərhəməti sayəsində uğurla öləndi, biçdi və dəqiqləşdirdi”

Eyni müəllif bir qədər sonra yazır:

“Bundan sonra o, Alban ölkəsinə yola düşmək üçün (katalikos Saak və erməni çarı Artasheslə) xudahafizləşdi. Və o həmin ölkəyə yola düşdü, çarların iqamətgahı olan yerə gəldi, alban yepiskopu İeremiya, eləcə də onların çarı Arşval ilə və bütün azatlarla görüşdü. Onlar onu Məsih eşqinə hörmətlə qarşıladılar, o da gəlişinin səbəbini izah etdi. Onların hər ikisi – bərabər səlahiyyətlərə sahib yepiskop və çar bu

yazını qəbul etməyə razı oldular və ölkənin müxtəlif əyalət və vilayətlərindən yazıb öyrənmək üçün yeniyetmələrin göndərilməsi, onların müvafiq yerlərdəki məktəblər üzrə qruplaşdırılması və qida ilə təmin edilməsi barədə əmr imzaladılar”.

Bu deyilənlərdən göründüyü kimi, Mesrop albanlar üçün artıq hazır əlifba gətirmişdi. Həmin əlifbanı isə albanlardan öncə ermənilər üçün yaratmışdı. Yəni özü ilə bu gün “erməni əlifbası” kimi tanınan hazır əlifbanı gətirmişdi.

Koryunun əsərinin Venesiya mxitaristləri tərəfindən 1854–cü ildə dərc edilmiş başqa variantında isə belə deyilir:

“...Sonra o, Alban ölkəsinə yollandı, onların əlifbasını dəyişdirdi (yenilədi), tədrisatı bərpa etdi...”

Buradan isə belə məlum olur ki, Maştots albanların əlifbasını yenilədi. Albanların bundan da öncə əlifbaları olduğu, onunla kitablar yazıldığı, xristianlığın qəbulundan sonra Vaçaqanın onların yandırılmasını əmr etdiyi məlumdur. Bu barədə Musa Kağankatlı məlumat verir. Söhbət hansı əlifbadan gedir?

Bu suala cavab verməmişdən öncə qeyd etməliyik ki, alban əlifbası barədə mütəxəssislər hələ də yekdil fikrə gələ bilməmişlər. Bir çoxları Mingəçevirdən tapılan və üzərində bugünə qədər oxuna bilməyən yazının alban əlifbası olduğunu iddia edirlər. Bəzi mütəxəssislər bu daşı IV əsrə, digərləri V əsrə aid edirlər. Onu VII əsrə aid edənlər də var. Bu yazının alban yazısı olduğu sübut olunmamış qalır.

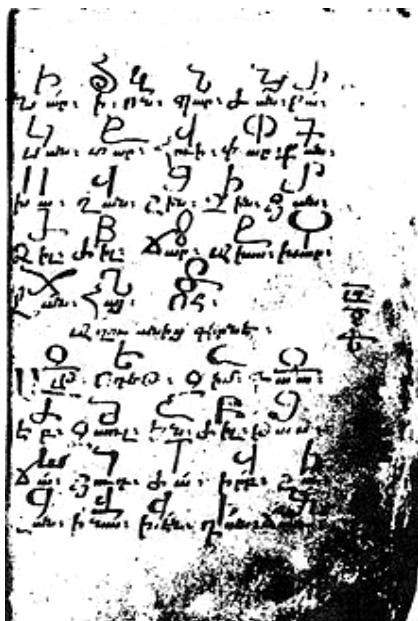

Mingəçevirdən tapılan, elm aləmində “Alban kapiteli” kimi tanınan daşın üstündəki yazı. Bu yazını IV, V, VII əsrlərə aid edənlər var.

Mütəxəssislərin bir çoxu gürcü tədqiqatçısı İ.V.Abuladzenin 1937–ci ildə Matedaranda tədqiqatlar apararkən, XVI əsrə aid bir ermənidilli əlyazmada rast gəldiyi 52 hərfli əlifbanı alban əlifbası hesab etməkdədirlər. Bu əlifbanın udin əlifbası olduğunu iddia edənlər də var. Fəqət tarixi mənbələr alban yazısının udin dili əsasında deyil, qarqar – qırçaq dili materialı əsasında yaradıldığını söyləyirlər və bu mübahisə götürməyən faktdır. O da faktdır ki, bu gün elmə məlum olan qırçaq dillərindən heç birində 52 səs yoxdur. Məsələn, türk dillərinin qırçaq qrupuna daxil olan qazax türkcəsində 26 samit, 12 sait (38 səs) var, fəqət bu saitlərdən dördünün sonrakı dövrlərdə peyda olduğu hesab edilir. Bu isə o deməkdir ki, başlanğıcda bu dildə sadəcə 34 səs olub.

Eyni dil qrupuna daxil olan qaraqalpaq dilində 26 samit, 9 sait, yəni üst-üstə 35 səs, qırğız dilinin şimal şivəsində 8, cənub şivəsində 9 sait səs var. Samitlərin sayı qazax və qaraqalpaq dilində olduğu kimidir. Noqay dilində samit səslərin sayı 26, saitlərin sayı isə 8-dir, yəni bu dil üst-üstə 34 səsə sahibdir. Kazan tatarlarının dilində bu rəqəm 35-ə (26+9) bərabərdir. Başqırd dilindəki səslərin sayı isə 38 (26+12)-dir. Alban (qarqar–qırçaq) mətnlərinin təhlili bu dildə 35 səs olduğunu göstərməkdədir.

Gördüyümüz kimi, 52 hərflik bir əlifba qırçaq dillərinə qətiyyənlə uyğun deyil. Əvəzində isə 36 işarəlik erməni–alban müştərək əlifbası bu səs sisteminə tamamilə uyğun gəlir.

İ.V.Abuladzenin 1937–ci ildə Matedaranda tədqiqatlar apararkən XVI əsrə aid bir ermənidilli əlyazmada rast gəldiyi, alban əlifbası olduğu iddia edilən 52 hərfli əlifba

Əlbəttə, ola bilsin ki, həm Mingəçevir yazısı, həm də sözügedən 52 hərflik əlifbadan Albaniya ərazisində yaşamış hansısa xalqlar istifadə etmişlər və nəzərə alsaq ki, “alban” adı bütün bu xalqlar üçün ortaq idi, bu baxımdan həmin əlifba və yazıları da “alban yazısı” kateqoriyasına aid etmək olar. Fəqət Albaniyanın dövlət və ortaq ədəbiyyat dili olan qıpçaq – qarqar dilinə gəlincə, onun yeni yazısı V əsrdə yaranıb və alban müəlliflərinə aid əldə olan çox sayda mətn onların istifadə etdikləri əlifbanın erməni əlifbası ilə eyni mənşəli olmasını sübut edir.

Eyni zamanda, təkə Laçın rayonu ərazisindən bu əlifba ilə yazılmış və erməni dilində olmayan 22 epikrafik abidə aşkar olunmuşdur ki, onlardan biri – Alxaslı kəndinin 8 km şimal – qərbində yerləşən alban vənginin (monastrının) kitabəsindəki yazı barədə V. A. Əliyev məlumat verməkdədir (*«Археологические открытия 1980 г.»*, М., 1981, с. 414—415).

Laçın rayonunun Alxaslı kəndinin 8 km şimal – qərbində yerləşən alban vənginin (monastrının) kitabəsi.

Deyilən fikri təsdiqləyən başqa misallar da var. Məsələn, fransız şərqşünası Ejen Bore 1838–ci ildə Fransa Elmlər Akademiyasına ünvanladığı bir məruzəsində bildirirdi ki, Matedarandakı əlyazmaların birində o, alban əlifbasını aşkara çıxarıb. Onun yazdığına görə, bu əlifba erməni əlifbası ilə, demək olar ki, eynidir, amma yazılar erməni dilində deyil.

Bu hadisədən 48 il sonra, yəni 1886–cı ildə ermənişünas alim, professor N. Karmians bir məqaləsində Münhendə rastlaşdığı bir ermənidilli əlyazmadan söz açaraq bildirmişdi ki, Sivasda qələmə alınmış və miniatürlərlə bəzədilmiş bu əlyazmanın bir yerində erməni hərflərinə bənzəyən hərflərlə yazılmış, fəqət erməni dilində olmayan iki sətirlə rastlaşıb. Həmin sətrlərin yanında ermənicə yazılmış qeyddə bunun alban yazısı olduğu bildirilməkdəydi. Fəqət bu və haqqında Ejen Borenin məlumat verdiyi əlyazmalar müam-malı şəkildə yoxa çıxdığından və ya məhv edildiyindən onlar barədə heç bir dəqiq məlumat yoxdur.

1996–cı ildə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının İsrailə ezam etdiyi elmi ekspedisiya tərəfindən Müqəddəs Yelizaveta kilsə-sindən 120 səhifəlik bir palimpset tapılmışdır. Alban dilində olduğu güman edilən bu əlyazmanın üst tərəfində gürcü dilində qeyd var. Bu qeydə əsaslanan ekspedisiyanın rəhbəri, tanınmış gürcü alimi Zaza Aleksidze sözügedən yazıların alban yazıları olduğunu iddia etmiş və bu barədə fikirlərini 2001–ci ilin may ayında Bakıda təşkil edilən “Qafqaz Albaniyasının etnomədəni irsi” adlı konfransda (Предварительное сообщение об идентификации и дешифровке албанского текста, обнаруженного на Синайской горе. Доклад на конференции «Этнокультурное Наследие Кавказской Албании» 21-22 мая 2001 года в Баку) dilə gətirmişdir.

59 işarəli bir əlifba ilə qələmə alınmış bu yazı artıq nəşr edilmiş də onun udin dili əsasında şərh edilməsinə cəhd də göstərilmişdir (J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. Brépols, 2009.) İddiaya görə bu, Bibliyanın ayrı – ayrı hissələrinin tərcüməsidir və guya udin dilindədir. Fəqət bu iddia digər alimlər tərəfindən ciddi

qəbul edilmir. Bu da təbiidir, çünki kitab müəlliflərinin mətnləri udin dilində şərh etmək cəhdləri falsifikasiyadan və ya olmayanı olan kimi təqdim etməkdən başqa bir şey deyil. Üstəlik də bütün mənbələr alban dili üçün əlifbanın udin dili əsasında deyil, qarqar – qırpçaq dilində tərtib edildiyini söyləyir.

Gürcülərin İsraildən tapdıqları palımpsetdəki 59 işarəsinin 36 – sı erməni hərfləri ilə üst-üstə düşən hərflərdir ki, bu da təbiidir. Çünki alban və erməni hərfləri eyni mənşəli olmuşdur. Digər 23 işarə isə, deyilənlərnə görə, gürcü hərflərinə və həbəş ideoqramlarına çox bənzəyir.

Əgər IV – VII əsrlərə aid olduğu söylənən (Aleksidze IV – V əsrlərə aid edir) bu əlyazma gerçəkdən də albanlara aiddirsə və gerçəkdən də onun yazıldığı əlifba Maştotsun albanlar üçün hazırladığı əlifbadırsa, tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, zamanla o təkmilləşmiş və 36 işarəli əlifbaya çevrilmişdir. Yəni zamanla “gürcü hərflərinə və həbəş ideoqramlarına bənzəyən” köməkçi işarələr lazımsız şey kimi bir kənara atılmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, alban dilinin guya udin dili olduğu barədə fikir elmdə çox yayılmışdır və bu fikrin ən qızgın tərəfdarı və təbliğatçısı kimi daha çox gürcü və erməni alimləri çıxış edirlər. Gürcülərin bu mövqeyi anlaşılandır. Çünki udin dili də gürcü dili kimi Qafqaz dilləri ailəsinə aiddir. Gürcülər bu yolla Azərbaycanın guya qədimdə qafqazdillilərlə məskun olduğunu “əsaslandırmaq”la, hətta qədim mənşəliləri də qafqazdilli elan etməklə, gələcəkdə torpaqlarımıza iddia üçün “elmi əsas” hazırlamağa çalışırlar ki, bu xəttin də əsası İosif Stalin tərəfindən qoyulmuşdur.

Ermənilərin məqsədi isə aydındır, kim olursa-olsun, tək türk olmasın.

Azərbaycanda ideyanın ən qızgın tərəfdarı mərhum Voroşil Qukasyan idi. Milliyyətə udin olan bu alimin də sırf etnik təəsübkeşlikdən çıxış etdiyi və daha çox Abuladzenin əlifbası üzərində durduğu məlumdur. Lakin o, tək deyildi. Bu gün də bu iddiada olan Azərbaycan alimləri az deyil. Bu halda isə, əlbəttə ki, söhbət kəm-

savadlıqdan və bu iddianın arxasında duran siyasi hədəfləri anlamamaqdan, başqa sözlə, siyasi nadanlıqdan getməlidir. Çox təəssüflər olsun ki, belələrindən biri də Fəridə xanım Məmmədovadır. Gözəl tarixçi, albanşünas və ermənişünas olmasına rəğmən, türkologiya sahəsində yetərli biliklərə sahib olmayan bu alimin səhv etdiyini, əlbəttə ki, üzə çıxardığımız alban əlyazmaları bütünlüklə sübut etməkdədir.

Əldə olan əlyazmalar həm alban dili məsələsinə, həm də alban əlifbası ilə bağlı suallara tam və birmənalı cavab verməkdədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, erməni və alban əlifbaları eyni mənşəli olsalar da, yazılış xətt və üslubuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Yəni hərflər eyni olsa da, xəttlər fərqlidir. Ermənilər “bolorqır” və “notrqır” adlandırdıqları bu iki xətti erməni yazısının iki fərqli xətti kimi təqdim edirlər. Gerçək isə budur ki, “bolorqır” ermənilərə, “notrqır” isə albanlara məxsusdur. Yəni əldə olan bütün alban mətnləri məhz “notrqır”lə yazılmışdır. Albanlar hətta erməni dilində yazanda da öz xətlərindən (əlifbalarından) istifadə etmişlər. Odur ki, “notrqır”lə yazılmış bütün mətnlərin, o cümlədən ermənidilli mətnlərin müəlliflərinin məhz albanlar olduğunu tərəddüd etmədən söyləmək olar. Albanlar heç vaxt “bolorqır”dən istifadə etməmişlər. “Bolorqır”lə yazılmış mətnlərin müəllifi, şübhəsiz ki, ermənilərdir. Əlbəttə, bəzi hallarda, ola bilsin ki, kiçik istisnalar olmuşdur, fəqət bu bir o qədər də böyük önəm daşımır.

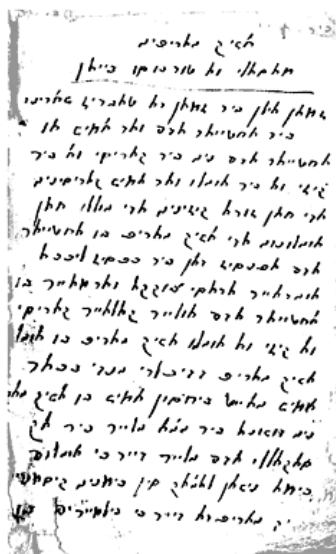
İndisə Maştotsun əlifbasının qəbulundan öncə albanların istifadə etdikləri yazının hansı əlifba ilə ola biləcəyi məsələsinin üzərinə qaydaq.

Nəzərə alsaq ki, Vaçaqan və ondan öncəki Albaniya hökmdarları Arsak sülaləsindən idilər və kökləri Parfiya Arsaklarına uzanırdı və Parfiyada isə 22 hərflə arami yazısından istifadə olunurdu, eləcə də Əməniyyə məliyi Artaşesin (e.ə. I əsr) dövrümüzə qədər ulaşan, türkcə yazıldığı anlaşılan və görkəmli dilçi alimimiz Firidun Ağasıoğlu tərəfindən oxunan kitabəsi də (söhbət sərhəd daşları üzərindəki yazılardan gedir) eyni əlifba ilə yazılmışdı, söhbətin məhz arami əlifbasından getdiyini düşünmək olar. Ehtimal ki,

parfiyalılar bu əlifbanı midiyalılardan əxz etmişdilər. Çünki Güney Azərbaycandan Midiya dövrünə aid, üzərində arami yazıları olan, fəqət aramicə oxuna bilinməyən bir neçə vaza tapılmışdır. Mütəxissislərin bəzisi həmin yazıların midiyalılara aid olduğunu ehtimal edirlər.

Sasanilər də eyni əlifbanı parfiyalılardan əxz edərək öz dillərinə uyğunlaşdırmışdılar və onların imperiyasında orta fars (tat) dili ilə yanaşı arami dili də dövlət dili hesab olunurdu və hər iki dilin əlifbası eyni idi. Orta fars (tat) dilində o dövrdə “l” və “r” səsləri olmadığından Sani əlifbası 22 yox, 20 hərfli idi. Eyni əlifbanın Xəzər xaqanlığında da əsas əlifbalardan biri olduğunu söyləmək üçün əldə ciddi əsaslar var. Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərrudinin yazdığına görə, xəzərlərin əlifbası 22 hərfdən ibarətdir, sağdan sola yazılır və hərlər bitişmir.

Bu halda söhbətin bilavasitə arami əlifbasından getdiyi heç bir şübhə oyatmır. Məsələ burasındadır ki, xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etmiş hissəsinin birbaşa davamı hesab edilən kırımçaklar XX əsrin əvvəllərinə qədər bu əlifbadan istifadə etmiş və bu əlifba ilə çox sayda ədəbi və dini əsər yaratmışlar. Maraqlıdır ki, kırımçak türkcəsi yazılı materialının tədqiqi bu dilin alban (qıpçaq – qarqar) dili ilə, şivə fərqi diqqətə alınmazsa, demək olar ki, eyni olduğunu, fəqət oğuz türkcəsinin daha çox təsirinə məruz qaldığını söyləməyə əsas verir. Bu dil qıpçaq mənşəli hesab edilsə də, onun oğuz – qıpçaq şivələrindən biri olduğunu tam əminliklə söyləmək olar.

“Aşiq Qərib” dastanının arami əlifbası ilə, kırımçak dilində yazılmış variantından bir fragment

Bu baxımdan “Aşiq Qərib” dastanının kırımçak variantının dili deyilənlərə ən gözəl misaldır:

“Aşix Ğaripniq masalı və türkisi beyan.

Zaman yilniq bir zamanında Tavriz şəərində bir əxtiyar var əmiş. O əxtiyar adamniq bir xarısı, bir xızı və bir oğılı var əmiş. Xarısının adı Xanzoxra, xızınıq adı Gülüxan, oğiliniq adı Aşix Ğarip. Bu əxtiyar adam anistan bir kefsizlikke oğrayır, arası çıxxa barmayır, bu əxtiyar adam öliyr. Xaliyr xarısı, xızı və oğılı. Bu oğılan Aşix Ğarip dedıkləri qəndi baxar əmiş, qayət bexsun əmiş. Bu Aşix Ğaripniq düşünə bir gecə ax saxallı adam geliyr, diyir ki: “Oğilim, kimə nişanlaçaxsinq, kiminq xısmetısinq?” Aşix Ğarip də diyir “Bilmiyiram””.

Çağdaş Azərbaycan türkcəcində:

“Aşiq Qəribin məsəli və türküsünün bəyanı.

Ötən illərin birində Təbriz şəhərində bir ixtiyar qoca varmış. O ixtiyar adamın bir qarısı, bir qızı və bir oğlu varmış. Qarısının adı Xanzöhrə, qızının adı Gülüxan, oğlunun adı Aşiq Qərib idi. Bu ixtiyar adam anidən bir kefsizliyə uğrayır, ... bu ixtiyar ölür. Qalır qarısı, qızı və oğlu... Bu Aşiq Qəribin bir gecə yuxusuna bi ağ saqqallı adam girir və deyir: “Oğlum, kimə nişanlanacağını, kimin qisməti olduğunu bilirsənmi?” Aşiq Qərib də deyir: “Bilmirəm”.

Gördüyümüz kimi, alban (qarqar – qırçaq) dili ilə kırımçak (xəzər) dili arasında, demək olar ki, elə də böyük bir fərq yoxdur. Bu da təbiidir. Çünki həm Mosiyey Xorenatsi, həm də Musa Kağan-katlı alban dilinin əsasında duran qarqar dilini xəzərlərin, daha dəqiq desək, ağ xəzərlərin dili ilə eyniləşdirir. Fəqət mətnləri rus dilinə tərcümə edən ermənilər bu faktı gizlətməmişlər. Mətnin orijinalı belədir:

“Steğis nşanqirs kokordaxos akxazur xjakan xetsbekazunin aynorik qarqartsvots lezun”

Hərfi tərcüməsi:

Steğts – yaratdı, düzəltdi

nşanqirs – hərfəri

kokordaxos – boğazda danışan

akxazur - ağ xəzər
xjakan – yabanı
xetsbekazunin – pozuq
aynorik – bənzər
qarqartsiots – qarqarların
lezuin – dili

Erməni saxtakarlığını ifşa edən Firudin Ağasioğlu cümləni belə tərcümə etmişdir:

“Yabanı, pozuq ağ xəzər əlifbasını boğazda danışan qarqarların dilinə uyğunlaşdırdı”.

Alim belə fikrə gəlir ki, Mesrop Maştots qarqarlar üçün xəzər əlifbası əsasında əlifba yaratmışdır. Əlbəttə ki, onun bu fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Əgər o gerçəkdən də haqlıdırsa, mətndəki “akxazur” termini gerçəkdən də etnonimdirsə və bu halda söhbət gerçəkdən də ağ xəzərlərdən gedirsə, o zaman deyilənləri belə şərh etmək lazımdır:

“(Mesrop) Ağ Xəzərlərin boğaz səsləri ilə zəngin, yabanı və pozuq dilinə bənzər qarqar dili üçün həflər yaratdı”.

Yəni, Mesrop Maştots ağ xəzər dilinə bənzər qarqar dili üçün yeni əlifba yox, bəzi həflər düzəltdi. Çünki ermənilər üçün düzəltdiyi əlifba qarqar dilinin bəzi səslərini ifadə etmək iqtidarında deyildi. Bizcə, hər şey Firudin Ağasioğlunun söylədiyinin əksinə baş vermişdir. Albanlar əski əlifbalarından – arami mənşəli xəzər əlifbasından imtina edərək, Maştotsun yeni əlifbasını qəbul etdilər. Xəzər əlifbası ilə yazılmış, Musa Kağankatlının dili ilə desək, “büt-pərəst və cadugərlərin” kitablarını oda verdilər. Buna yeni dinin – xristianlığın qəbul edilməsi səbəb oldu.

Hər halda, Mxitar Qoşun dövrümüzədək alban dilində çatmış kitabı, eləcə də yuxarıda təqdim etdiyimiz alban dilində dua məhz ikinci nəticənin doğruluğunu sübut edir.

Məlumat üçün bildirək ki, “alban” adı tək-cə konkret bir soy və ya boyun deyil, eyni zamanda, albanlar ölkəsində yaşayan bütün türk və qeyri-türk etnosların ümumiləşdirici adı olmuş və etnonimə çevrilməmişdən öncə sosial institutu ifadə etmişdir. Məsələ bu-

rasındadır ki, əski türk dilində “alban” kəlməsi “hərbi mükəlləfıyyətlı” anlamına gəlir. Bu fakt V.Radlovun “Qədim türk lüğəti”ndə də təsbit edilmişdir, fəqət bu sözü türk dilinə guya monqol dilindən keçdiyi barədə əsassız bir fikir söylənmişdir. Fikrimizcə, Albaniyanın əhalisi Xəzər xaqanlığının, ondan öncə isə Hun xaqanlığının, başqa sözlə, Türkünstanın (Turanın) tərkib hissəsi olmuş, Turan xaqanına tabe olmuş və lazım gəldiyində xaqanı atlı və piyada döyüşçülərlə təmin etməyə mükəlləf olmuşdur. Hər halda, “Kitabi - Dədə Qorqud”da “albanlar başı” adlandırılan Qazan xanın, eləcə də xanlar xanı Bayandır xanın “Türkünstanın dirəyi” kimi təqdim edildiyi danılmaz faktdır.

Çox güman ki, Albaniya xristianlığın qəbulundan sonra Turandan (Türkünstandan) qopmuş, buna qədər isə həmişə Türkünstanın ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Hər halda, uzun müddət, daha dəqiq desək, V əsrə qədər (albanlar xristianlığı V əsrdə qəbul etmişlər) Albaniyanın paytaxtı olmuş Qəbələ şəhərinin ərəb mənbələrində “Xəzər” adlandırıldığı da bir gerçəklikdir. Eyni zamanda, xəzərlərin bu günə qədər harada yerləşmiş olduğu məlum olmayan paytaxtlarının Xanbalıq şəhəri olduğu məlumdur. Qəbələ şəhərinin adı isə antik mənbələrdə “Kabalaka” kimi çəkilir. “Kabalaka”nın Xanbalıq adının təhrifedilmiş forması olduğu göz qabağındadır. Xatırladaq ki, Mahmud Kaşğarlının xəritəsində bütün Qafqaz, o cümlədən bugünkü Azərbaycan Respublikasının, Gürcüstanın və Ermənistanın ərazisi Dərbənd – Xəzəran, yəni xəzərlər ölkəsi kimi qeyd edilmişdir. Azərbaycan isə ondan cənubda göstərilmişdir.

Albanların xəzərlərdən və Turan – Türkünstan mühitindən qopmasının bir səbəbi yeni din - xristianlıq idisə, digər səbəbi də iki əsr sonra türk əsilli Arsaklar sülaləsinin əvəzinə fars (tat) mənşəli Mehranilərin hakimiyyət başına gəlməsi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Musa Kağankatlı özünün “Alban tarixi”ndə xəzərlərdən və yer - yer “Şimal” adlandırdığı Türkünstandan sevməzliklə söz açır, erməniləri həmişə xoş sözlərlə yad edir, Albaniyanın fars (tat) mənşəli məliyi Cavanşiri öyməkdən isə doymur.

Tanınmış alban tarixçisi Musa Kağankatlı özünün "Alban tarixi" kitabının Albaniyanın, yəni Azərbaycanın ilk şahlarını sırala-

yarkən birinci yerdə Nuh oğlu Yafəsin, ikinci yerdə onun oğlu, kimmerlərin soy babası Qamərin, dördüncü yerdə isə onun oğlu Toqarmanın adını çəkmişdir.

Musəvilik dinini qəbul etmiş xəzər xaqanı İosif ona xəzər türklərinin mənşəyi barədə verilən sualın cavabında bildirmişdi ki, xəzərlər Toqarmanın 10 oğlundan biri olmuş Xəzərikin nəslindən-dirlər. Maraqlıdır ki, xaqan İosif Toqarmanın, yəni Həzrət Nuhun nəvəsi və Azərbaycanın 4-cü şahının digər oğullarının da adını çəkmişdir. Bu oğulların da hər biri özünün adı ilə adlandırılan bir türk xalqının soy babası olmuşdur.

Mövzu ilə bağlı Firudin Ağasıoğlu deyir:

"Xaqan İosif yazdığı məktubda xəzərlərə yaxın qohum olan 10 soyun adını çəkir. Həmin soylar bunlardır: Uyğur, Turis, Avar, Oğuz, Bizal, Trna, Xəzər, Yanur, Bulqar və Savir."

Xəzər xaqanının çəkdiyi türk soy adlarından subarların adına erkən mixi yazılarda, yəni eradan əvvəl III - II minilliklərə aid mətnlərdə rast gəlirik. Əslində İosifin məktubunda bu soyun adı "savir" şəklindədir. Fəqət sözügedən soyun adına müxtəlif mənbələrdə "savir", "sabir", "sibir", "suvar", "subar" şəklində rast gəlinir. Eradan əvvəl III minilliyə aid mətnlərdə "subir" forması işlənməkdədir. Bu türk xalqı adını Azərbaycan toponimikasında suvar şəklində əbədiləşdirmişdir. Söhbət "Biləsuvar" toponimindən gədir.

Firidun Ağasıoğlunun yazdığına görə, mixi yazılardan belə aydın olur ki, subarlar İkiçayarsının şimlində yaşayırdılar və şumerlərin qonşusu olmuşlar. Şumerlər İkiçayarasının cənubuna Subar ölkəsinin ərazisindən keçərək gəlmişdilər.

Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmiş türk soy və boylarından biri də bulqarlardır. Azərbaycanın 4-cü şahı Toqarmanın 10 oğlundan birinin-Bulqarın nəslini olan bulqarların adı "Kitabi-Dədə Qorqud"da da çəkilməkdədir.

Şərqişnas alim Süleyman Əliyarov yazır:

"Dədəm Qorqud" kitabının VII boyunda etnogenez baxımından belə bir tutarlı yazıya rast gəlirik: "Altı başı balqar bir ər gördüm. Ol ərə bağdum. Dayım Əmən imiş."

Bu parçanı Ergin və Gökyay "alrı başı balkır bir ər gördüm" kimi yazmışlar. Bartold isə rus dilinə "muja s blestyaşim çelom i qolovoy" kimi çevirmişdir. Yalnız Bakı çaplarını hazırlayan Həmid Araslı parçanı "balqar bir ər" oxumuş, ancaq bu "balqarın" kimliyi və nə demək olması barədə bir söz söyləmədən keçinmişdir.

VII boyda "altı başı balqar bir ər" dedikdə, Azərbaycan xalqının yaranmasında iştirak edən bulqarların adı bir eponim kimi çəkilir.

Bu bulqarlar sonrakı Volqaboyu bulqarları deyil, qədim bir etnosdur, onları protobulqar, yəni ilk bulqar adlandırmaq daha düzgün olar. Onların adını ilkin olaraq IV əsrin Suriya tarixçisi Mir Abas Katina çəkmişdir. Onun yazısı gəlib bizə çatmasa da, Moisey Xorenatsinin "Ermənistan tarixi"ndə qalmışdır. Burada deyildiyinə görə, Yuxarı Ormansız-Basean deyilən yerdə "sonralar Bexendur Bulqar Vəndin köçürüb gətirdiyi ailələr yerləşmiş, onun adı ilə bağlı olaraq onlar Vənəd adlanmışdı.""

Biləsuvar rayonu ərazisindən axan Bolqarçay bu günədək bu qədim türk soyunun adını yaşatmaqdadır. Yaxın keçmişlərə qədər bu bölgədə Bolqar, Bolqarkənd və Bolqar-Göytəpə adlı etnotoponimlər mövcud olmuşdur.

Toqarmanın 10 oğlundan biri olan Uyğurun soyundan gələn uyğurlardan da ayrıca söhbət açmaq lazımdır.

Uyğur türkləri hazırda əsasən Çinin Sintzyan-Uyğur Muxtar Vilayətində, qismən də Qazaxıstan və Özbəkistanda yaşayırlar. Rəsmi statistikaya görə, sayları 15 milyon civarındadır. Qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən isə, sayları 30 milyonla 100 milyon arasında göstərilir. Uyğurların tarixdə qurduqları ilk dövlətin VIII əsrdə qurulan Onuyğur-Doqquzoğuz xaqanlığı olduğu hesab edilir. Bu dövlətin ərazisi Monqolustan, Sibir və İndiki Uyğurustan ərazilərini əhatə etmişdir. Dövlətin qurulmasında doqquzoğuzlarla onuyğurlar fəal rol oynamışlar. On uyğur soyunun birləşməsi ilə ortaya çıxan onuyğurların adına Orxon-Yenisey abidələrində sıx-sıx rast gəlinməkdədir:

"Su...orada qalmış xalq onuyğur, doqquzoğuz xalqlarının üzərində yüz il oturub...Orxon çayı..." (Moyunçur abidəsi, 3-cü sətir)

Onuyğurların adının əks olunduğu Moyunçur abidəsi bəzən "Selenqa daşı" da adlanır. Monqolustan ərazisindən, Selenqa çayı sahilləri yaxınlığından tapılmış bu abidə 744-759-cu illər arasında qoyulmuşdur. Onuyğurların adına daha əvvəlki dövrlərə aid Qərb mənbələrində də rast gəlinməkdədir. Bu isə uyğurların, eləcə də onuyğurların Şərqi köçməmişdən öncə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yaşamış olduqlarından xəbər verməkdədir. İstər qədim erməni abidələrində, istərsə də Musa Kağankatlının "Alban tarixi"ndə onların adı Albaniyada baş verən hadisələrlə əlaqədar çəkilir. Bu mənbələrdə onların adı "honoğur" kimi qeyd edilmişdir.

Dilçi alim Elbrus Əzizov deyir:

"Fuad Köprülüzadə 1926-cı ildə Bakıda çap olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər" adlı kitabçasında Azərbaycan dilinin təmiz oğuz dili olduğunu gösərmişdir. Sonralar Çobanzadə və onun ardınca Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq dili olduğunu təsdiq etdilər. Əhməd Cəfər ana dilimizin oğuz-qıpçaq mənşəli dil olmasını təsdiq etməklə yanaşı, bidirmişdir ki, ancaq bu dilin uyğur dili ilə kiçicik müqayisəsi bizi Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsində uyğur dili qatının çox işləməsi barədə düşünməyə məcbur edir."

Əhməd Cəfər isə yazır:

"Dialektlərin faktlarına əsasən mən bu qənaətdəyəm ki, Azərbaycan dili əsas əlamətlərinə görə, türk dillərinin Qərb qrupuna aid olsa da, bu dil müəyyən dərəcədə türk dillərinin Qərb və Şərqi qruplarını bəqləyən halqadır"

Elburus Əzizovun yazdığına görə, müasir Azərbaycan dilində uyğur elementlərinin olduğunu Nəcib də göstərməkdədir. Azərbaycan və uyğur dillərinin ötəri müqayisəsi daha çox bu iki dil üçün əlamətdar olan izoqloslar aşkara çıxarmağa imkam verir. Məsələn, "a-e" səsdəyişməsini gözdən keçirək. Uyğur dili üçün xarakterik olan bu hal özünü Azərbaycanın cənub, şərq və şimal şivələrində də göstərməkdədir:

"Eyni hala Anadolu şivələrində də rast gəlinir. Bundan başqa Azərbaycanın ayrı-ayrı şivələrində uyğur dili üçün xarakterik olan

"a-ə", "a-o", "o-a", "e-ə", "e-ö", "d-ç", "k-ç" və sairə əvəzlənmələr də müşahidə edilməkdədir."

Fərhad Zeynalovun yazdıqlarından belə anlaşılır ki, uyğurlar haqqında ilk məlumatlarda onlar "oqur", "saraoqur", "kotriqur", "onoqur" və s. adlarla qeyd edilmişlər. Maraqlıdır ki, onları bu adlarla məhz erkən orta əsrlər Avropa tarixçiləri Qafqaz və Şərqi Avropada yaşayan hunların tərkibində yad etmişlər. Qədim Çin mənbələrində hunlardan son dərəcə çox danışılsa da və bir çox türk soy və boylarının, o cümlədən se (sak) və yuecilərin (kuşanlıların) adları yad edilsə də uyğurlar haqqında bircə kəlmə belə danışılmır. Yalnız sonrakı mənbələrdə onlardan "vey-ho", "hun-ho" və vey-vu-rh" adı ilə bəhs edilir. Bu isə o deməkdir ki, uyğurlar Qərbdən Şər-qə saklardan və digər türk xalqlarından daha gec köç etmişlər.

Konkret olaraq, qıpçaqlara gəlincə, onların mənbələrdə ən geniş yayılmış adlarından biri "kuman"dır. Maraqlıdır ki, əski yazılı mənbələr bu xalqın hələ eradan bir neçə min il öncələrdən Azərbaycanda yaşadığını, başqa sözlə, ölkəmizin avtohton əhalisi olduğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyir.

Qədim mixi yazılarda (e.ə.XIII-XII əsrlər) "ku" və "kumen" (kuman) etnonimlərinin də adı çəkilməkdədir. "Ku" etnonimi ilə bağlı hesab edilir ki, bu, türk (prototürk) tayfalarından birinin adı olmuş və bu ad qədim türklər arasında geniş yayılmış qu quşu (qaz) totemi ilə əlaqədardır. İ.Dron qeyd edir ki, qu quşu (qaz) kultu qədim zamanlarda türk və monqol xalqları arasında geniş yayılıbmış. O bildirir ki, qədim türk əfsanələrində hun xaqanının qardaşı oğlu qu quşuna çevrilmiş və yeni bir türk soyunun əsasını qoymuşdur. Həmin türk qəbiləsi "ku" adlanmışdır. Məsələn, Tuva türklərinin toci qoluna bağlı qəbilələrdən biri kezek-kuular (qu quşları) özünü bu soydan hesab edir. Tədqiqatçının yazdığına görə, Sayan-Altay ərazisində yaşayan bir çox türk xalqlarında – tuvalılarda, xakaslarda, teleutlarda, kumandlilərdə qu quşu (qaz) haqqında totemik-mifik təsəvvürlər bu günə qədər yaşamaqdadır.

Türkoloqların bir qismi kuman etnoniminin də adının "qu" (ku) totemindən yarandığını irəli sürməkdədirlər. Məsələn, V.Q.Rodio-

nov qədim çuvaş mənəbələrinə əsaslanaraq "ku" və "kuman" etnonimlərini eyniləşdirir. İ.Dorn və O.Süleymenov da eyni fikri dəstəkləmişlər.

Kumanların adı qədim mənəbələrdə (mixi yazılarda) ilk dəfə e.ə. XIII-XII əsrlərdə "kumen" kimi çəkilməkdədir. Y.Yusifov da yuxarıda adı çəkilən müəlliflərlə eyni mövqedən çıxış edərək yazır:

"Bu etnonim də Türk dillərində etnik ad düzəldən "-man" (-men) şəkilçi birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Kuman sonrakı türk adı olmaqla "sarımtıl, ağımtıl" mənasını daşıyırdı."

Sözügədən etnonimlə I Tiqlapalsarın (e.ə. 1115-1077) kitabəsində də rastlaşırıq:

"(V.73) Kumanların ordusu gerçəkdən Musru ölkəsinin köməyinə çıxdı... (V.82) Bu zaman Musru ölkəsinə köməyə çıxmağı qət etmiş kumanların hamısı savaşın baş tutması və mənə qarşı durmaq üçün özlərinin bütün bölgələrini səfərbər etdilər...(VI.22)... Kumanların mənim güclü döyüş təzyiqimdən qorxuya düşən şahları ayaqlarımı qucaqladı..."

Aşşur şahı II Adadnerari (e.ə.911-890) də öz kitabəsində kumanları yad etmişdir.

Maraqlıdır ki, Aşşur – Kuman (qıpçaq) əlaqələri təkcə mühari-bələrlə səciyyələnməmiş, eyni zamanda ədəbiyyat sahəsini də əhatə etmişdir. Məsələ burasındadır ki, dövrümüzədək alban, yəni qarqar – qıpçaq dilində yazılmış çox sayda xristian və dünyəvi məzmunlu didaktik heyayə gəlib çatmışdır. Onlara müxtəlif əlyazmalarda rast gəlinir. Bu hekayələrdən biri bizim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, alban və ümumqıpçaq ədəbiyyatının köklərinin biz düşündüyümüzədən çox-çox qədim olduğunu və bu köklərin Aşşurla birbaşa bağlılığını sübut edir. Söhbət **“Uslu Xiqarınınq sözü, esi, axılı”** adlı hekayədən gedir. Aşşur hökmdarı Senəkərimin (Senaxeribin) dövründə Ninəvədə (bugünkü Mosul) yaşadığı bilinən müdrik Xiqar (Axikar) haqqında olan və təbii ki, xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmayan bu hekayənin hələ e.ə. VII – VI əsrlərdə Yaxın Şərqi bir çox qədim dillərinə çevrildiyi məlumdur. Həmin əsər yalnız alban dilində dövrümüzədək tam şəkildə gəlib çıxıb bilməmiş-

dir. Başqa dillərdə isə bu əsərin yalnız ayrı-ayrı fraqmentləri qalıb. Əsərin ən qədim variantı arami əlifbası ilə, arami dilində yazılıb və Misir ərazisindən tapılıb. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qıpçaqlar, o cümlədən xəzər və kırımçaklar arami əlifbasından istifadə ediblər. Bu isə deyilənlərə daha bir sübutdur.

Qeyd edək ki, bu gün də eyni adı daşıyan türk etnosları vardır. Bu baxımdan Altayda yaşayan kumandiləri və özünü günümüzəcən kumanların davamı hesab edən qaraçay və balkarlıları misal gətirmək olar. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu türk tayfası orta əsrlərdə də Ön Asiya və Şərqi Avropanın siyasi tarixində xüsusi rol oynamış, Avropanın etnolinqvistik coğrafiyasının formalaşmasında son dərəcə böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu rol o qədər böyük olmuşdur ki, həmin tayfaların dilini öyrənməyə xüsusi ehtiyac yaranmış və təqribən eyni dövrdə həm xristian Avropada, həm də İslam dünyasında kuman türklərinin dili ilə bağlı lüğətlər tərtib edilmişdir. Anadolunun Səlcuqlular tərəfindən tutulmasında və bu ərazinin yenidən Türk Yurdu halına gəlməsində kumanların ölçüyəsığmaz xidməti olmuşdur.

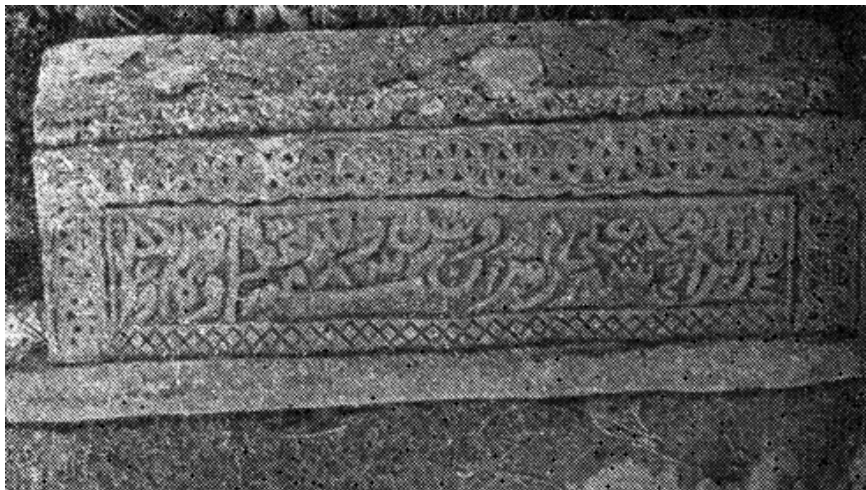
Kumanların orta əsrlərdə də Azərbaycanda yaşadıklarını Musa Kağankatlının "Alban tarixi"ndən öyrənmiş oluruq (I kitab, VI fəsil). Sözügedən kitabda yazılanlardan öyrənirik ki, Qafqaz Albaniyasında kumanlarla bağlı olan "Qomenk" adlı toponim olmuşdur. Həmin toponimin qomen (kuman) etnonimindən və qədim erməni dilindəki "k" yer, məkan bildirən şəkilçidən yarandığını ("Alban tarixi" kitabı dövrümüzədək erməni dilində çatmışdır) söyləyən Qiyasəddin Qeybullayevin fikrincə, bu yer ya Arsax (Qarabağ), ya da Sünik (Zəngəzur) ərazisində olmuşdur. O, 1727-ci ilə aid bir arxiv sənədinə istinadən göstərir ki, həmin dövrdə, yəni XVIII əsrdə Zəngəzurun Çulundur bölgəsində azərbaycanlılarla məskun olan Koman kəndi mövcud imiş. Cəlilabad rayonunun Komankənd kəndinin də adı sözügedən türk boyu ilə bağlıdır.

Tarixi mənbələrdə kumanların iskitlərlə eyniləşdirilməsi, onlardan "koman iskitləri" kimi söz açılması halları da müşahidə edilmişdir. R.Q.Latam koman iskitlərinin etnik mənsubiyyəti barədə yazmışdır:

"Koman iskitləri, massagetlər, saklar, peçeneqlər, xəzərlər, hunlar öz mənşələri etibarilə türkdürlər və bunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur."

Bu kitabda sevgidəyər oxucularımıza Mxitar Qoşun "Törə bitik"i Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi ilə birlikdə, eləcə də digər alban materialı orijinalın dilində, yəni alban (qarqar – qıpçaq) türkcəsində, fəqət tərcüməsiz təqdim edilməkdədir.

Sevindirici haldır ki, əldə olan materiallar içərisində əslən Zəngəzurdan olan üç müəllifin də əsərinə rast gəlinmişdir. Ermənilərin bütün dünyaya "böyük erməni alimləri" kimi təqdim etdikləri bu üç nəfər Mxitar Qoşun tələbəsi olan vardapet Yovhannes Sarğavaq, keşiş Yohannes Karneçi və ilahiyyatçı alim Krikor Nareğaçidir. Bu, fakt Zəngəzurun tarixən albanlara məxsusluğunu və bu ərazidə tarixən alban türkcəsində danışıldığını sübut edən ən gözəl faktlardır. Fəqət bunlar əldə olan yeganə faktlar deyil. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistanın) Sisian rayonunun Urud kəndindən tapılan və haqlarında Məşhədixanım Nemətovanın məlumat verdiyi iki alban qəbrini də deyilənlərə əlavə etmək olar. Bu da son deyil.

Məsələn, Qafandakı Vaanvəng adlı alban monastırının həyə-tində alban katalikosu Stepannosun qəbrini misal çəkmək olar. Həmin qəbrin başdaşında yazılıb:

“Mən, Albaniya katalikosu, hökmlü Stepannos taciklərin (mü-səlmanların –B.T) təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Şahanduxt və bacısı Kata tərəfindən tikdirilmiş kilsəyə gəldim və burada rahatlıq tapdım. Tanrı məni mükafatlandıraraq yuxarı mərtəbədə yerləş-dirdi. Tanrı xanımızı (Albaniya və Sünik xanı Senekərimi – B.T) öz qüdrəti ilə qorusun”.

Eyni monastıra bitişik, albanlara məxsus Həzrət Məryəm kil-səsinin üzərində isə bu yazı qeyd edilib:

“Mən, Albaniya xanı Sevadın qızı və Aşotik oğlu Krikor xanın xatunu Şahanduxt və bacım Kata erməni təqviminin 535–ci ilində (1086–cı il) övladımızın olmaması səbəbindən, Məryəm ananın mərhəmətini qazanmaq üçün onun şərəfinə bu kilsəni tikdirdik...”

Dövrümüzədək alban xanı Sevadın oğlu, Şahanduxt və Katann qardaşı, Albaniya xanı Senekərem dən də bir neçə fərmanı gəlib çatıb. Onlardan biri belə başlanır:

“Hər şeyə qadir İsanın hökmü ilə mən, Senekərem – Sünik və Albaniyanın xanı məndən öncəki xan və bəylərin ürəyayətli yazılarını oxuyub, Məsihsevər bacılarım – xanbanu Şahanduxt və ... bakirə Katanın xahişi ilə Sisakan və Bağk vilayətlərində kilsə torpaqlarını kilsəyə qaytarmaq üçün bu fərmanı yazdım...”

Məlumat üçün bildirək ki, ermənilər bu fərmanı rus dilinə tərcümə edib çap etdirərkən, oradakı “Sünik və Albaniya xanı” ifadəsini “Ermənistan çarı” ifadəsi ilə əvəz etmişlər.

Eyni xanın başqa bir fərmanında yazılıb:

“Bu, mənim – Sevad oğlu Senekərem xanın fərmanıdır. Tanrı məndən üz döndərmədi və İsmayiloğulları (müsəlmanlar – B.T) tərəfindən dağıdılmış doğma xanlığım da ikinci dəfə xan olmaq üçün mənə mərhəmət göstərdi. Müqəddəs kilsə və ecəzkar Sünik taxt- tacının və rəsə torpaqları barədə əski fərmanları oxuyub, həmin torpaqları dördüncü dəfə paytaxt Tatevə qaytarıram...”

Senekərim xanın digər bir fərmanı da dövrümüzədək yetiş-mişdir:

“Mən – Senekərem xan, Əsənin (Həsənin) bu fərmanını öz qolumla təsdiq etdim. Bundan sonra onun qanı bahasına taciklərdən (müsəlmanlardan) geri alınan bu kəndlər mənim buyuruğumla Tatevə qaytarılır. Mən, oğullarım və azalar buna şahidik. Bu kilsələr durduqca kimsə onlara əl uzatmağa cəsarət etməsin”.

Albaniya xanı Əsən (Həsən) Cəlalın qızı, xanbanu Minə Xatunun imzaladığı bir fərmanda yazılıb:

“Qüdrəti hər şeyə yetən Tanrının iradəsi ilə bu yazı mənim – böyük xan Əsən Cəlalın qızı və bəylər bəyi Tarsaiçin xatunu Minə Xatun və oğlum Cəlal haqqındadır. Ona görə ki, Vədidəki Norpetdə onun gerçək sahiblərindən halal vəsaitimizlə bağ almış, orada ağaclar əkmış, ...hasara almışdı. Nəzərə alaraq ki, bu bağ bir vaxt Norvəngə bağışlanmışdı, biz də onu həmin vəngə qaytarırıq.”

Başqa bir misal. Vardenis rayonunun Böyük Məzrə (Mets – Mazra) kəndindəki xaçkarın üstündə yazılıb:

“Mən Krikor Artnersex – Sünik və Albaniyanın böyük bəyi erməni ilinin 330–cu ilində (881–ci il) bu xaçı dindarlara kömək məqsədi ilə ucaltdım. Bu xaça təzim edənlər, dualarınızda məni də yad edin”.

Sünik, yəni Zəngəzur əhalisinin albanlar olduğunu əski erməni mənbələri də təsdiq edir. Məsələn, V əsrdə baş vermiş bir hadisədən - Mesrop Maştostsun erməni və albanlara əlifba düzəltməsindən danışan bütün erməni müəllifləri ona Sünikdən (Zəngəzurdan) gəlmiş Benyamin adlı birisinin kömək etdiyini yazırlar. Koroyun isə onun millətini də qeyd etmişdir:

“Elə həmin vaxt onun yanına Benyamin adlı bir alban iereyi gəldi”.

Bu faktları bir qədər də artırmaq mümkündür. Əldə digər alban bəylərinə aid də çox sayda yazı bulunmaqdadır. Bu mənbələr təkcə Qərbi Azərbaycan, yəni bugünkü Ermənistan ərazisinin deyil, eyni zamanda Qarabağ və bütün Kür – Araz ovalığının tarixən guya ermənilərə aid olduğunu iddia edən erməni “alimlər”inə ən gözəl cavab ola bilər.

Qiyasəddin Qeybullayev ermənilərin bu ərazilərə iddiası barədə belə yazır:

"Erməni tarixçilərinin əsərlərində belə bir nəzər nöqtəsi hakimdir ki, Albaniyanın Kür – Araz ovalığının (onların dili ilə desək, sağ sahil Albaniyasının) bir hissəsi, o cümlədən Dağlıq Qarabağ ərazisi e.ə. II əsrdən başlayaraq 387–ci ilədək (indisə ehtimal edirlər ki, 428 və 450 – 451 –ci illərdə) Böyük Ərməniyyənin tərkib hissəsi olmuş və göstərilən tarixdən sonra albanlara keçmişdir. Həmçinin hesab edilir ki, Albaniyanın bu hissəsində əzəldən ermənilər yaşamışlar və ya yerli əhali 600 il ərzində (e.ə II əsr – b. e. IV əsri) erməniləşmişdi. Erməni ekstermistlərinin son illərdə Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri ərazi iddiaları da əsasən bununla bağlıdır. Bu konsepsiyanın əsaslandırılması işinə tək cə tarixçilər (S.Yeremyan, A.Ter–Qevondyan, B.Ulubabayan, Q.Svazyan, A.Abramyan, A.Mnatsakanyan, A.Akopyan və s.) deyil, eyni zamanda Z.Balayan kimi... publisistlər də qoşulmuşlar."

Bəri başdan qeyd edək ki, yuxarıda adı çəkilən erməni "alimlərinin" fikirləri barədə tam icmala Ziya Bünyadovun və Fəridə Məmmədovanın, eləcə də qismən Qiyasəddin Qeybullayevin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Onlardan bəzisini gözdən keçirək. Məsələn, Q. Kapatsyanın Kür – Araz ovalığının ermənilərə məxsusluğunu "sübut" etmək üçün bu bölgənin əsas şəhərlərindən biri olan Bərdə şəhərinin adının etimologiyası ilə bağlı olduqca gülməli bir iddia irəli sürərək yazmışdır ki, guya "Bərdə" adı erməni (hay) dilindəki "barti" (ağa) sözündən yaranmışdır. Halbuki, ərəb mənşəli bu söz erməni (hay) dilinə fars dili vasitəsilə keçmişdir və mənası "quldar", "qulların ağası" deməkdir. Sözügedən şəhər isə hələ e.ə. I minilliyin başlarına aid mixi mənbələrdə, yəni ərəblərin bu ərazilərdə izi – tozu olmayan bir dövrdən bu adla yad edilməkdədir.

Q.Kapatsyan fikrini "əsaslandırmaq" üçün qədim gürcü mənbələrində qeydə alınmış bir əfsanədə deyilənləri misal çəkmişdir. Söhbət Yafəsin soyundan olan Torqormosun (Toqarmanın) Bərdə şəhərinin əsasını qoyduğu hesab edilən Bardosu (Bardı) Kürdən cənubdakı torpaqların, daha dəqiq desək, Barduci çayından Kürlə

Arazın qovuşduğu yerə qədər olan ərazilərin hakimi təyin etməsi barədə yazılanlardan gedir. Bu “dahi” erməni “alimi” daha sonra isə Ərməniyyə şahlarının Torqomosun (Toqarmanın) nəslindən olduqları barədə M.Xorenatsinin yazdıqlarını əsas “dəlil” kimi ortaya qoymuşdur. Lakin o unutmuşdur ki, təkcə qədim erməni mənbələri deyil, eləcə də onun misal çəkdiyi gürcü mənbələrində də Torqomosdan, yəni Yafəsin nəvəsi Toqarmadan gürcülərin ilk əfsanəvi çarlarının soy babası kimi söz açılmaqdadır. Musa Kağankatlı da özünün “Alban tarixi” kitabında Toqarmanı alban şahlarının soy babası və Albaniyanın 4–cü şahı kimi təqdim etmişdir.

Yəqin Q. Kapatsyana məlum deyil ki, bütün yəhudi, xristian və müsəlman mənbələrində Toqarmanın babası Yafəs türklərin ulu babası hesab edimişdir. Eyni zamanda o da məlum deyil ki, xəzər türklərinin yəhudi dinini qəbul etmiş xaqanı İosif öz məşhur məktubunda Toqarmanın 10 türk xalqının, o cümlədən xəzərlərin soy babası olduğunu yazmışdır. Əgər erməni “aliminə” məlum olsaydı ki, bütün erkən orta əsr xristian müəllifləri Toqarmanın hökmü altında olan ölkələrdən söz açarkən birinci yerdə Midiyanın və ya Atropatenanın, ikinci yerdə isə Albaniyanın adlarını çəkmiş, yalnız bundan sonra Ərməniyyənin və digər Avrasiya ölkələrinin adını sadalamışlar və bununla da Toqarmanın dünyanı Midiyadan, daha dəqiq desək, Atropatena (Azərbaycan) ərazisindən idarə etdiyini, yəni böyük imperatorluğun mərkəzinin Azərbaycan olduğunu təsdiqləmişlər, cəfəng – cəfəng sözlər yazıb özünü biabır etməzdilər.

Bu misalı çəkməkdə məqsədimiz erməni müəlliflərinin iddialarının bu cür boş – boş fikirlərə əsaslandığını, delitantizmdən və riyakarlıqdan başqa bir şey olmadığını göstərməkdir. İrəlidə görə-cəyimiz kimi, erməni (hay) tarixçiləri öz boş xülyalarını əsaslandırmaq üçün faktları təhrif etməkdən heç vaxt çəkinməmişlər.

Ş. Smbatyanın yazılarında ki, daha doğrusu məntiqsizlik də həmkarından uzaq deyil. O yazır ki, “Albaniya” ifadəsi etnonim deyil, sadəcə coğrafi addır. Onun fikrincə albanlar iqtisadi baxımdan geri qalmış olduqlarından Albaniyanın siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynamırdılar və ermənilərdən xristianlığı qəbul etdikdən sonra etnik simalarını itirmişdilər.

Gördüyümüz kimi, müəllif öncə alban etnosunu ümumiyyətlə inkar edir, daha sonra isə antik mənbələrdə bu etnos haqqında mövcud olan çoxsaylı məlumatlardan qaçmağın mümkün olmadığını görüb, albanların guya xristianlığı ermənilərdən qəbul edib erməniləşdiklərini iddia edir və bunun antik dövrlərdə baş verdiyini önsür. Halbuki, həm alban, həm də erməni mənbələrində yazıldığına görə, ermənilər xristianlığı albanlardan çox – çox sonralar qəbul etmişdilər. Albanların bir qisminin gerçəkdən də erməniləşdiyi məlumdur, fəqət bunun XIX əsrdən tez olmadığını sübut edən mənbələr var. Bu halda söhbət o dövrə qədər böyük əksəriyyəti İslamı qəbul edib Azərbaycan türkləri ilə qarışan türk mənşəli albanlardan (albanlar, qarqarlar, saklar, kəngərlər, qazaxlar, dondarlar, qaytaqlar, kergillər və s.) və ya bugünə qədər etnik simasını qoruyan qeyri – türk albanlardan (ləzgilər – leqlər, avarlar – silvlər, xınalıqlılar – qatlar, ubıxlar – boxlar və s.) yox, onların xristianlıqda dirənən kiçik bir hissəsindən gedə bilər. Hər halda xristian udinlərin bu günə qədər etnik simalarını saxlamış olması da bu halın kütləvi olmadığını göstərir.

Əldə olan mənbələr isə Şamaxı və Ağsu bölgəsindəki bir - iki xristian tat kəndinin zamanla erməniləşdiyini təsdiq edir. Bu barədə Qiyasəddin Qeybullayev XIX – XX əslərə aid rəsmi sənədlərə istinadən məlumat verməkdədir. Bundan başqa sənədləşmiş heç bir fakt yoxdur və albanların bir qisminin guya orta əsrlərdə erməniləşməsi barədə söylənilənlər, o cümlədən Azərbaycan tarixçilərinin söylədikləri əslində sübut olunmamış fərziyyə və ehtimallardan başqa bir şey deyil. Fakt isə budur ki, türk mənşəli albanların əksəriyyəti İslamı qəbul edərək Azərbaycan türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etmişlər. Bunu ən azı Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistanın) Sisian rayonunun Urud kəndindəki müsəlman qəbristanlığından tapılmış və XIV əsrlərə aid edilən iki alban qəbri sübut edir. Hər iki qəbrin sinə daşının ərəb əlifbası ilə (biri türkcə, digəri farsca) ilə qeyd edilmiş kitabələrində onların məhz albanlara aid olduğu bildirilir. Bu fakt eyni zamanda Qərbi Azərbaycan ərazisinin, yəni bugünkü qondarma Ermənistanın

köklü əhalisinin ermənilər deyil, albanlar olduğunu da təkzib-
edilməz şəkildə ortaya qoyur.

Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, türk mənşəli xristian albanlar XIX əsrə qədər Azərbaycan türkcəsində çox sayda şer nümunəsi yaratmışlar ki, bu fakt da onların ən azı XIX əsrə qədər öz ana dillərində danışdıqlarını və hətta şerlər yazdıqlarını göstərir. Erməni qrafikası (alban əlifbası) ilə yazılmış bu əsərləri Əkbər İrəvanlı üzə çıxarmış və hələ sovet dövründə onlar barədə məlumat vermişdir. Fəqət sovet dövründə mövcud olan basqı üzündən o, bu əsərlərin müəlliflərindən “azərbaycanca yazıb – yaratmış erməni şairləri” kimi söz açmışdır.

Ş.Smbatyanın irəli sürdüyü iddialardan biri də “ənənəvi erməni mövzusu”nu əhatə edir. O da digər erməni tarixçiləri kimi Kür – Araz ovalığının ermənilərə aid olduğunu önə sürür və antik müəlliflərin, ilk növbədə də Srabonun Albaniyanın sərhədləri barədə söylədiklərinə istinad edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək bu, bütün erməni müəlliflərinin əsas arqumentidir. Digərləri kimi Smbatyan da başlanğıcda Albaniyanı Kürdən şimalda yerləşdiyini əsas tutaraq, qeyd edir ki, V əsrə qədər (onun fikrincə, Kür – Araz ovalığı V əsrdə Albaniyanın tərkibinə keçmişdir) bu ərazilər yalnız Ərməniyənin tərkibində ola bilərdi. Onun fikrincə, çünki o dövrdə guya bölgədə Ərməniyyədən başqa heç bir qüvvətli ölkə yox idi. Yəni müəllif bu halda hər hansı bir konkret fakta deyil, öz “erməni məntiqinə” əsaslanır. O ki qaldı V əsrə qədər bölgədə Ərməniyyədən güclü dövlətin olmaması məsələsinə, bu, əlbəttə ki, gülməli fikirdir. Çünki bu halda qüdrətli Parfiya - türk imperatorluğu və onu III əsrdə əvəz etmiş fars – Sasani imperatorluğu bilərəkdən gözardı edilir. Üstlik də həmin dövrdə Ərməniyyə və Albaniya hökmdarlarının türk – Arsaklar sülaləsinə mənsubluğu barədə də bir söz deyilmir.

Kür – Araz ovalığı ən azı e.ə. IX əsrdən etibarən Mannanın tərkibində idi və Bərdə də (Parta) Mannanın “Saqarta” (Zikertu) adlanan bölgəsinin mərkəzi şəhəri idi. Sonrakı dövrlərdə bu ərazinin adı mənbələrdə Sakasena, o cümlədən erməni mənbələrində “Şakaşen”

kimi çəkilib ki, bu da “saklar ölkəsi” deməkdir. Sakların isə türklər olduğu məlumdur. Polibi və Strabonun verdiyi məlumatlardan isə belə aydın olur ki, e.ə. 331–ci ildən, yəni Atropatena (Azərbaycan) dövlətinin tarix səhnəsinə çıxmasından sonra bu ərazi onun tərkibində olmuş və bu ölkənin nüvəsini təşkil etmişdir. Təsadüfi deyil ki, ölkənin həm yay, həm də qış paytaxtları bu ərazidə yerləşirdi.

Albaniya və albanlar haqqında cəfəng fikirlərə A. Akopyanın da əsərlərində rast gəlinməkdədir. Onun da fikrincə, Kür – Araz ovalığı Ərməniyyənin şərq torpaqları olmuş və Kür çayı təkcə guya Ərməniyyə ilə Albaniyanın deyil, həm də erməni etnosu ilə alban etnosunun sərhəddini müəyyən etmişdir. Müəllif iddia edir ki, guya bu ərazi e.ə VI əsrdən, yəni Ervanditlər dövründən Ərməniyyənin, ondən öncə isə Urartunun tərkib hissəsi idi. Əlbəttə ki, dediklərini sübut edə bilmək üçün heç bir sübut gətirə bilmir, sadəcə, faktların təhrifi ilə məşğul olur.

A. Akopyan da yazır ki, guya özünü “alban” adlandıran etnos olmamışdır və guya bu adla Albaniya əhalisini qonşuları adlandırmışlar. O bunu iddia edərkən, təbii ki, Musa Kağankatlının “Alban tarixi” kitabında özünü və mənsub olduğu xalqı alban adlandırmamasını gözardı edir. Onun fikrincə, Parfiya hökmdarı tərəfindən Albaniyanın məliyi təyin edilən Ərən (e.ə II əsr, bəzi mənbələrə görə, I əsr) guya Ərməniyyənin şərq əyalətlərinin canişini olmuşdur.

Əldə olan çoxsaylı albandilli əsərin əlyazma mətnləri bu kimi iddialara çox tutarlı cavab olacaq. Yeri gəlmişkən, həmin mətnlərin məzmunu tariximizin bütöv bir mərhələsinə əski baxışları önəmli dərəcədə dəyişmək iqtidarındadır. Lakin unudulmamalıdır ki, bunların bir qismi həmin əsərlərin erməni keşişləri tərəfindən təhrif edilmiş surətləridir. Onların əsilləri Venesiya və Vyanadakı erməni mxiitaristlərinə aid monastır və kilsələrdə, eləcə də İrəvanda, Mədədaranda saxlanılır və başqa adamların onlarla tanış olmasına imkan verilmir. Bununla belə, əldə olan materiallar da alban dili və ədəbiyyatı barədə dolğun təsəvvür əldə etmək üçün tamamilə yetərlidir və biz bu kitabda onların sadəcə kiçik bir hissəsini təqdim edirik.

DÜNYANIN MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRİNDƏ “ERMƏNİ QIPÇAQÇASI” ADI ALTINDA QORUNAN ALBANDİLLİ ƏLYAZMALARIN İCMALI

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Avropanın bir çox ölkəsində, eləcə də Ermənistanda albanlara aid çox sayda əlyazma qorunmaqdadır. Onların böyük əksəriyyəti XIV – XV əsrlərdə bugünkü Ukrayna və Polşa ərazisinə köçmüş albanların nəsillərinin əsasən XVI əsrdə ərsəyə gətirdikləri ədəbi, fəlsəfi nümunələr və tərcümə əsərləridir. Fəqət onların içərisində Qafqaz Albaniyasında, yəni Azərbaycanda yaradılan və sonradan üzü dəfələrlə köçürülərək çoxaldılan ədəbi – fəlsəfi əsərlərə, müxtəlif dua mətnlərinə, müqəddəs kitablardan alban dilinə edilmiş tərcümə əsərlərinə də rast gəlinməkdədir. Bir çox əsərin isə kim tərəfindən və nə zaman ərsəyə gətirildiyini müəyyən etmək çətinidir. Fəqət əminik ki, bizdən sonra başladığımız işi davam etdirəcək tədqiqatçılar bu suallara da cavab tapacaqlar.

Kitabımızın bu bölümündə bizə məlum olan əlyazmaların siyahısını, qorunmaqda olduqları ünvanları və onların qısa məzmunlarını təqdim edirik.

Avstriya

Avstriyadakı əlyazmalar Vyanada yerləşən Erməni Mxitaristləri Təşkilatında və eyni şəhərdə yerləşən Avstriya Milli Kitabxanasında saxlanılır.

Avstriya Milli Kitabxanasında “Cod. Arm. 3” şifrəsi altında qorunmaqda olan 106 səhifəlik erməni – alban (qipçaq – qarqar) dilində lüğətinin nə zaman və kim tərəfindən qələmə alındığı məlum deyil. Lüğət əlifba sırası ilə tərtib edilmişdir. Əlyazmaya sonradan onu satın almış (1669–cu ildə) Nerses Holub oğlu tərəfindən alban dilində aşağıdakı qeyd əlavə edilmişdir:

“Men, der Nerses Holub oğlu, aldım satun bu parkkirkni pan Bağçə şvagerimdən, der Asducsadur oğlu, pevni sumaqğ tvağan

1087 junvar 10 tş, xaysın ol Olax veliyatına alayje satun alıp edi 6 levkoviy talərgə.”(Mən keşiş Nerses Holub oğlu bu lüğəti 1638–ci ilin yanvar ayının 10-da bacanağımdan - keşiş Asuacsadurun oğlu Bağçadan müəyyən bir məbləğə satın aldım. O da öz növbəsində onu 6 levkoviy talar məbləğinə Olax vilayətində (Moldovada?) almışdı).

Əlyazmanın mətni tərcüməsi ilə birlikdə E.Tryjarski tərəfindən nəşr edilib:

Tryjarski E.Dictionnaire armeno-kiptchak d’aprestrois manuscrits des collections viennoises. Warszawa, 1968-1972. T. 1, f. 1-4.

***

Eyni kitabxanada “Cod. Arm. 13” şifrəsi altında qorunmaqda olan əlyazma 1580–ci ildə Ukraynann Lvov şəhərində qələmə alınıb. 213 səhifədən ibarətdir. Həzrət Davudun “Zəbur”unun alban dilindəki daha qədim əlyazmasının Lusiq tərəfindən üzü köçürülmüş variantıdır. Belə hesab edilir ki, Lusiq həm də “Zəbur”un tərcüməçisidir. Fəqət mövcud kolofonların heç biri bunu təsdiq etmir. Onlardan Lusiqin sadəcə mirzə olduğu anlaşılır. Əsli tapılmayıb. Albaniyada yaranmış ədəbiyyat kateqoriyasına aid olduğunu düşünürük. Çünki əldə olan məlumatlar Bibliyanın, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan “Zəbur”un hələ V əsrdə alban dilinə tərcümə edildiyini təsdiqləyir. Eyni tərcümənin digər surətlərinə Venesiyada qorunmaqda olan digər əlyazmalarda da rastlanmışdır.

Əsər müxtəlif dövrlərdə parçalar və ya tam şəkildə bir neçə dəfə nəşr edilmişdir:

Kraelitz-Greifenhorst F. von. Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 1912. Bd. 26. S. 307-324;

Tryjarski E. A Fragment of the Apocryphal Psalm 151 in its Armeno-Kipchak Version // Journal of Semitic Studies. 1983. V. 28, f. 2. 297-302 pp;

[Garkavets A., Khurshudian E.] Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv / Ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. Almaty: Desht-i Qypchaq, 2001. 656 pp;

Dubinska Z. Z badan nad psalterzami ormianskimi w jezyku kipczackim // Przegląd Orientalistyczny. 1961. T. 2 (38). Str. 203-214.

Əlyazmada yeni alban dilində bu kolofonlar da yer alır:

“Yazdırğan sarnağan bilə birləngəylər yazuçı bilə da anqlğaylar Tenqri alnına menqi uçmaxına, amen. Tvağan 1029.”(Bunu yazmağı buyuran da, oxuyan da yazanla birlikdə əbədi Cənnətdə Tanrı tərəfindən daim yad edilsin! Amin!)

“Yazıxlı Lusiq sarğavakni anqgaysen, necə sarnasanq, bir «Atamız ki, köktəsen» bilə.”(Hər oxuduğunuzda günahkar Lusiqi də “Atamız bizim ki, göydəsən” duası ilə birlikdə yad edin).

“Men, Lusiq sarğavak, yazdım, sarnağan yazuçı bilə anqlğay Krisdosnunq alnına.”(Mən, dyakon Lusiq qələmə aldım. Qoy Məsihin nəzərləri yazanla birlikdə oxuyanın da üstündən əskik olmasın).

“Yazıxlı Lusikni anqğın”(Günahkar Lusiqi anın).

“Lusiq sarğavakni anqğın”(Dyakon Lusiqi anın).

“Yazdırğan sarnağan bilə yazuçı bilə birləngəy, Krisdosnunq yarğu könünə anqlğaylar bir yerdə” (Qoy sifarişçinin, mirzənin və oxuyanın adları Məşhər günü Məsihin yadına düşsün).

***

Vyanadakı Erməni Mxitaristləri Təşkilatında saxlanılan 84 №-li əlyazma daha qədim əlyazmanın 1613–cü ildə Zadiq Boqdan oğlu tərəfindən üzü köçürülmüş variantıdır ki, bu haqda erməni dilində yazılmış kolofon məlumat verir. Əlyazmada iki fərqli erməni - alban (qıpçaq – qarqar) lüğəti yer alır. Eyni mətnə bəzi Venesiya və Lvov əlyazmalarında da rastlanmışdır. Lüğət əsasən qrammatik terminləri əhatə edir. Orijinalın nə zaman, harada və kim tərəfindən tərtib edildiyi məlum deyil. 178 səhifədən ibarətdir. 155 və 178–ci səhifələr boşdur. Əlyazmanın mətni bir neçə dəfə dərc edilib:

Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen Bibliothek zu Wien.– Wien. 1895.

Tryjarski E. Dictionnaire armeno-kiptchak d'aprestrois manuscrits des collections viennoises. Warszawa, 1968-1972. T. 1, f. 1-4.

***

Eyni yerdə saxlanılan 143 №-li əlyazma. Yarandığı yer və tarix məlum deyil. Daha qədim əlyazmadan üzünü köçürən mirzənin Mıgırđiç Lazar oğlu olduğu məlumdur. Bu aşağıdakı kolofondan görünməkdədir:

“Da yazıxlı yazuçnu Mıgırđiçni Lazar oğlun ari alğışınqdan unutmagin” (Öz müqəddəs dualarında günahkar mirzə Mıgırđiç Lazar oğlunu da xatırlatmağı unutma).

283 səhifədən ibarətdir. 122–ci səhifə boşdur. Əvvəlli və sonu yoxdur. 1– 256–cı səhifələr alban dilində yazılmış müxtəlif duaları əhatə edir. 257– 283–cü səhifələr bakirə qadın, müqəddəs Mariyanın (Marqaritanın) həyatından bəhs edən hekayədir. Əlyazma 1989–cu ildə E. Tryjaski tərəfindən ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr edilib:

Tryjarski E. The Story of Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armenians // Journal of Turkish Studies, v. 13.– Harvard University, 1989.– 205-236 pp.).

Vyanada “Cod. Arm. 13” şifrəsi altında qorunmaqda olan əlyazmanın ilk səhifəsi

***

Eyni təşkilat. 311 №-li əlyazma. 301 səhifəlik erməni – alban (qıpçaq – qarqar) lüğəti.

Yazılma yeri, vaxtı və mirzə məlum deyil. 1-12 və 301–ci səhifələr təmizdir. Əlyazmanın əvvəlində onun sahiblərindən biri olmuş şəxsə aid kolofon yer alır:

“Der Yovanes Mikolayoviç İvaşko oğlundan xalğan manqa bu bitik” (Bu kitab mənə İvaşkonun oğlu keşiş Yovanes Mikolayoviçdən qalıb).

13–cü səhifədəki ermənicə yazılmış kolofondan isə kitabın sonrakı sahibinin Lvov qıpçaqlarının arxiyepiskopu Niqola Torosoviç olduğu məlum olur.

Ətraflı məlumat üçün bax:

Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen Bibliothek zu Wien.– Wien. 1895.

***

Eyni təşkilat. 440 №-li əlyazma. 120 səhifə. Lvov erməni arxiyepiskopluğuna aid yaş kağızları ilə bağlı qeydlər (1636 – 1732–ci illər). Qeydlər erməni, polyak və alban dillərində edilmişdir.

Ətraflı məlumat üçün bax:

Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen Bibliothek zu Wien.– Wien. 1895.

Mövzumuz baxımından önəm daşımır.

***

Eyni təşkilat. 441 №-li əlyazma. 362 səhifə. Lvovdakı erməni - alban məhkəməsinin erməni, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri. Mövzumuz baxımından önəm daşımır.

***

Eyni təşkilat. 444 №-li əlyazma. 80–cisi təmiz olmaqla, 80 səhifə. Lvovdakı erməni - alban məhkəməsinin erməni, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri. Mövzumuz baxımından önəm daşımır.

***

Eyni təşkilat. 446 №-li əlyazma. 177 səhifə. Lvovdakı erməni - alban məhkəməsinin erməni, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri. Mövzumuz baxımından önəm daşımır.

***

Eyni təşkilat. 447 №-li əlyazma. 470 səhifə. Lvovdakı erməni - alban məhkəməsinin erməni, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri. Mövzumuz baxımından önəm daşımır.

***

Eyni təşkilat. 452 №-li əlyazma. 140 səhifə. Lvovdakı erməni - alban məhkəməsinin erməni, polyak və alban dilində yazılmış sənədləri. Mövzumuz baxımından önəm daşımır.

***

Eyni təşkilat. 468 №-li əlyazma. 140 səhifə. 1575 – 1655–ci illərdə Kamenets – Podolskiy şəhərində qələmə alınıb. Mirzə: Xaçeres Oksent oğlu. Sifarişçi Sərqis Tamğaşının oğlu Krikor. Əlyazmanın sahibi: Yaqob Butax oğlu. Üst – üstə 130 vərəqdən ibarətdir.

Əlyazmaya Mxitar Qoşun “Törə bitki”, ona XVI əsrdə əlvə edilmiş 99 orijinal qanun, alban dilinə tərcümə edilmiş 124 maddəlik erməni Qanunnaməsi, Xaçeres Oksent oğlunun yazdığı giriş

sözü və alban dilində yazılmış xristian məzmunlu didaktik hekayələr daxildir.

***

Eyni təşkilat. 479, 480, 481 №-li əlyazmalar. Tarix: 1660 – 1661-ci illər. Onlardan birincisində Vardapet Antonun alban dilində 47, ikincisində 31, üçüncüsündə isə 30 moizəsi yer alır. 479 №-li əlyazma 216, 480 №-li əlyazma 239, 481 №-li əlyazma isə 152 vərəqdən ibarətdir.

***

Eyni təşkilat. 525 №-li əlyazma. 1618-ci ildə daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edilib 203 vərəqdən ibarətdir. Bir neçə vərəq çatmır. 146 – 152-ci vərəqlər təmizdir. Burada alban dilində müxtəlif dualar, xristian məzmunlu hekayələr və Bibliya mətnləri toplanıb.

***

Eyni təşkilat. 559 №-li əlyazma. Suçava sakini Donavakın yerli xristian kilsəsinə pul bağışı haqqında sənəd. 1583-cü il.

Polşa

Polşada qorunmaqda olan albandilli əlyazmalar Varşavadakı Qədim Sənədlər Baş Arxivində, Varşavadakı Polşa Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda, Vrotslavda yerləşən Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında, Milli Muzeyin kitabxanasının Krakovdakı Çartorı şöbəsində, Krakovda yerləşən Yaqello Universitetinin kitabxanası və Krakovda, Z.Abrahamoviçin şəxsi kolleksiyasında saxlanılır.

Bunlardan birincisində qorunan material əsasən mühacir albanların XVI əsrə aid nigah sənədlərindən ibarətdir və mövzumuz baxımından önəm kəsb etmir.

***

Polşa Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda qorunan 6 №-li əlyazma 1657–ci ilə aiddir. Yazıldığı yer və mirzənin adı məlum deyil. 101 vərəqdən ibarət olan bu əlyazmada vardaped Antonun 26 moizəsi yer almaqdadır. Əlyazma və onun məzmunu barədə ətraflı məlumatı Tryjarskinin aşağıdakı kitablarından almaq mümkündür:

Tryjarski E. A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // Rocznik Orientalistyczny.– 1976a.– T. 38.– 291-302 pp.

Tryjarski E. An Armeno-Kipchak Sermon by Anton Vartabed from the 17th Century // Tractata Altaica. Wiesbaden, 1976b. 647-674 pp.

Tryjarski E. The Confession of Anton Vartabed // Studia Orientalia. 1977. V. 47. 271-279 pp.

***

Vrotslavda yerləşən Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında qorunan 1916/II №-li əlyazma 1523 - 1572–ci illər arasında Polşada tərtib edilmişdir. Əlyazmada Mxitar Qoşun “Törə bitiki” və ona XVI əsrdə edilmiş əlavələr, o cümlədən 124 maddəlik erməni “Qanunnamə”sinin alban dilinə tərcüməsi yer alır. 343 vərəqdən ibarətdir. Ətraflı məlumat üçün bax:

Гаркавец А.Н., Сапаргалиев Г. Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002 (в печ.).

***

Vrotslavda yerləşən Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında qorunan 1359/II №-li əlyazmada erməni – alban məhkəməsinin sənədləri toplanıb. Tarix: 1681 – 1689–cu illər. 476 vərəq. Mövzumuz baxımdan önəm daşımır.

***

Milli Muzeyin kitabxanasının Krakovdakı (Çartorı) şöbəsində qorunan 1412 №-li əlyazma 1575–ci ilə aid edilir. Lvovda daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edilib. 426 səhifədən ibarətdir. Erməni və alban dillərində yazılmış müxtəlif dua mətnləri toplanıb. Əlyazmanın ilk və son səhifələri yoxdur. Alban mətnləri aşağıdakı səhifələri əhatə edir: 1-104; 105-107; 111-117; 119-127; 129-149; 165-287; 344-426.

Bu əlyazma bir çox məşhur albanın əsərinin bulunması baxımında qiymətlidir.

***

Milli Muzeyin kitabxanasının Krakovdakı (Çartorı) şöbəsində qorunan 2546/III №-li əlyazma 1575–ci ilə aid edilir. Lvovda tərtib edildiyi bildirilir. Mirzənin adı məlum deyil. Sifarişçinin Stepan Lazar oğlu olduğu məlumdur.

260 vərəqdən ibarət bu əlyazmada “Zəbur”un erməni və alban variantları verilib.

***

Yaqellon Universitetinin Kitabxanasında (Krakov) qorunmaqda olan 3342 №-li əlyazmanın 1592–ci ildə daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edildiyi bildirilir. 173 vərəqdən ibarətdir. 500 ili əhatə edən təqvimdən söhbət açılır. Mətn erməni və alban dillərindədir. Ehtimal ki, burada söhbət böyük alban alimi Zəngəzurlu vardapet Yəhya (Yovhannes) Sarğavağın tərtib etdiyi təqvimdən gedir.

Ətraflı məlumat üçün bax:

Tryjarski E. Zodyak bölgə burclarının bir ermenikipçak listesi // XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirilerden Ayrı Basımı.– Ankara, 1968. 127-152 ss.

***

Z.Abrahamoviçin şəxsi kolleksiyasında saxlanılan, 1625–1630–cu illərdə Lvovda tərtib edilən 480 vərəqlik əlyazmada erməni – alban məhkəməsinin sənədləri əks olunub. Burada alban dilində tərtib edilmiş 140 sənəd əks olunub.

Rumıniya

Rumıniyada sadəcə bir əlyazma olub və o da Gerladakı yerli Tarix Muzeyində qorunmaqda idi. Bu ölkənin 2001–ci ildə Qazaxıstandakı səfiri olmuş cənab Martin Steneskunun bildirdiyinə görə, həmin əlyazma müəmmalı şəkildə yoxa çıxmışdır.

Sözügedən əlyazmanın 1638–ci ildə keşiş Krikor Avakereçin oğlu Aksent tərəfindən daha qədim əlyazmalar əsasında tərtib edildiyi məlumdur. Həcmi bilinmir. Əlyazmada böyük alban alimi Zəngəzurlu vardapet Yəhya (Yovhannes) Sarğavağın bəstələdiyi alban kilsə nəğmələri, eləcə də eyni müəllifin tərtib etdiyi 500 illik astronomik təqvim yer almaqda idi. Söhbət alban təqvimindən gedir.

İndi sadəcə bir vaxt bu əlyazmanın üzünü köçürmüş keşiş Krikor Avakereçin olu Aksentin alban dilində yazdığı aşağıdakı qeydlərin məzmunu məlumdur:

“Bu barzadumar asrı matovlu, kerəklidir da körklü, da hər yılda bolğannı ne ki bar kəndində tapılıyır, da barça neməni açı kör-güziyür. Evtnerreağdan başlanir, frank aylar bilə işlənir Cnunt Parğentakına dirə, yıl tügənlənir, yənə baştan başlanir. İmasdunklar yasap tüzüptürlər, inci kibik, buzuvsuz, ça Biy Tenqrininq kelğəninə dirə menqi menqilik.

Kim ki ullağay da işlətkəy bunu yazğannı da yazdırğannı anqmağa arzani etkəy bir «Hajr mer yergins» bilə. A Biy Tenqri də anı kendi yarlığamaxı bilə anqğay, amen. Yazıxlı yazğan bu bitikni Aksent der Krikor Avakereç oğlu.

Yazldı tvağannıq 1087-sinə”.

Ukrayna

Hazırda Ukraynanın Kiyev və Lvovdakı dövlət tarix arxivlərində erməni – alban məhkəmələrinin alban dilində yazılmış çox sayda sənədi saxlanılır. Bunlar XVI əsrə aid sənədlərdir ki, Ukrayna və Polşada yaşayan mühacir albanlar tərəfindən qələmə alınmışlar. Mövzumuz baxımından onların heç bir önəmi olmasa da, bu əlyazmaların şifrələrini burada qeyd etməyi lazım bilirik.

Kiyev şəhəri:

- ф. 39, оп. I, ед. хр. 8 (4390);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 11 (4392);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 12 (4393);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 14 (4394);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 15 (4397);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 17 (4402);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 19а (4405);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 20 (4406);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 22 (4407);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 24 (4409);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 25 (4410);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 26 (4412);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 27 (4413);
- 39, оп. I, ед. хр. 28 (4414);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 29 (4415);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 30 (4416);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 31 (4417);
- 39, оп. I, ед. хр. 32 (4418);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 33 (4419);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 34 (4432);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 157 (4383);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 35 (4320);
- ф. 39, оп. I, ед. хр. 36 (4321);

ф. 39, оп. I, ед. хр. 37 (4322);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 40 (4326);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 158 (4327);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 41 (4328);
ф. 39, оп. I, ед. хр. 42 (4428);
ф. 250, оп. 3, ед. хр. 32 (əvəllər – ф. 228, оп. 1, ед. хр. 89).

Lvov şəhəri:

ф. 9, оп. I, ед. хр. 381, səh. 1901-1906;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 136, vərəq 421-423;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 136, л. 426;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 2;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 3;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 4;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 5-6;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 7;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 8-9;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 10;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 863, л. 11 52, оп. I, ед. хр. 889, л. 15;
ф. 52, оп. I, ед. хр. 889, л. 22;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 177, səh. 229;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 177, səh. 1196-1198;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 545, səh. 357-360;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 545, səh. 357-360;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 374-375;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 1099-1102;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 1186-1187;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 546, səh. 1194-1197;
ф. 52, оп. 2, ед. хр. 548, səh. 101-104.

**Ukrayna MEA – nın Lvovdakı Elmi Kitabxanası, Bavorov
Fondu:**

əlyazma. 1660 III, л. 6-9;

əlyazma. 1658 II, лл. 11-12;

Lvov Dövlət Universiteti, Elmi Kitabxana, Əlyazmalar Fondu:

əlyazma. вірм. 51 I.

Lvov Dövlət Tarix Muzeyi:

ед. хр. Д 435/1.

İtaliya

İtaliyada qorunan bütün albandilli əlyazmalar Venesiyanın Müqəddəs Lazar adasında yerləşən Erməni Mxitaristləri Təşkilatında saxlanılır. Onların yalnız çox cüzi bir hissəsi elm adamlarının üzünə açıqdır.

11 №-li əlyazma. 1629 – 1632–ci illərdə müqəddəs ata Zəkəriyyənin oğlu Murad tərəfindən daha qədim “Zəbur” əlyazmalarının üzünü köçürülərək bir qədər redaktə edilmiş variantıdır. Ehtimal ki, Lusiqin üzünü köçürdüyü əlyazmadan köçürülüb. Əlyazmaya sonradan erməni dilində edilmiş kiçik bir qeyddə bildirilir ki, guya bu əlyazma “Zəbur”un erməni dilindən tatar dilinə tərcüməsidir. Fəqət bu qeydin erməni saxtakarlığından başqa bir şey olmadığını eyni mətnin bir neçə daha qədim variantının olması sübut edir. Təbii ki, onların heç birində erməni dilindən tərcümə olması barədə bircə kəlmə də söylənmir.

Əlyazma 316 vərəqdən ibarətdir. Sonda bir neçə vərəq çatmır.

***

446 №-li əlyazma. 1562–ci ildə keşiş Mikayıl Kosta oğlu tərəfindən daha qədim alban əlyazmasından köçürülmüşdür.

Burada Əhdi – Cədidə daxil olan həvvari Pavelin məktublarının tam külliyyatı yer alır. Mirzə əsasən daha qədim mətnə müdaxilə etməsə də anlaşılmayan və pozulmuş yerləri bərpa etmişdir.

172 vərəqdən ibarət olan əlyazmaya 1788–ci ildə erməni dilində edilmiş bir qeyddə iddia edilir ki, guya bu mətn erməni dilindən tatarcaya tərcümədir.

Ətraflı məlumat üçün bax:

Tryjarski E. Der zweite Brief des Paulus an die Korinther in armeno-kiptschakischer Version und seine Sprache // Altaica Collecta. Wiesbaden, 1976c. 267-344 pp.

***

1126 №-li əlyazma. Əlyazmanın yazıldığı yer və zaman, eləcə də mirzənin adı məlum deyil. 239 səhifəlik dua kitabıdır. 1-10, 23-41, 66-78, 95-100, 170-175, 238–ci səhifələr erməni dilində, 11-22, 42-66, 78-95, 100-169, 175-237–ci səhifələr isə alban (qıpçaq – qarqar) dilindədir.

Ətraflı məlumat üçün bax:

Deny J., Tryjarski E. La litterature armeno-kiptchak // Philologiae Turcicae Fundamenta.– Wiesbaden, 1964b. Bd. 2. S. 805-806. Dodatek Tygodniowy przy Gaziecie Lwywskiej. 1857, N 44, Str. 182; N 45, Str. 186; N 46, Str. 190.

***

1270 №-li əlyazma. Gizli saxlanılır. Erməni “Bibliya”sı (?) olduğu iddia edilir. Bu barədə bəzi məlumatları aşağıdakı mənbədən almaq olar:

Deny J., Tryjarski E. La litterature armeno-kiptchak // Philologiae Turcicae Fundamenta.– Wiesbaden, 1964b. Bd. 2. S. 805-806. Dodatek Tygodniowy przy Gaziecie Lwywskiej. 1857, N 44, Str. 182; N 45, Str. 186; N 46, Str. 190.

***

1700 №-li əlyazma. 1610-1652-ci illər. Kamenets – Podolsk. Əlyazmanın 1 – 88-ci səhifələri gizli saxlanılır. 7-73-cü səhifələrin erməni dilində olduğu iddia edilir. Fəqət Q. Alishan əlyazmanın 68 – 110-cu səhifələrini nəşr etdirib. Onlar alban (qıpçaq – qarqar) dilindədir.

89–169–ci səhifələr yerli albanların tərəfindən yaradılmış orijinal əsərdir. XVII əsrdə Avropada baş vermiş tarixi hadisələrin salnaməsidir (Kamenets salnaməsi). Hansısa başqa bir salnamənin davamı kimi qələmə alınıb. Məlumat üçün bax:

Schütz E. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620 1621*. Budapest, 1968.

Vasary S. *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle* // *Acta Orientalia Hungarica*. 1969. T. 22, fasc. 2. 139-189 pp.

***

1750 №-li əlyazma. 1630–cu ildə tərtib edilib. Mirzə məlum deyil. 149 vərəqdən ibarətdir. Alban və qismən də erməni dilində dualar toplanıb. 35-40, 45-48, 57-58, 65-78, 113-114, 144-148–ci vərəqlər boşdur. 1-29 və 41-112–ci vərəqlərin hər iki üzü alban (qıpçaq – qarqar), 51-54–cü vərəqlər isə erməni dilindədir. Alban dilində tərtib edilmiş imanın əsaslarına aid bilgiler və dini hekayələr böyük maraq kəsb edir. Bu əlyazmanın dəyəri həm də ondadır ki, orada müəllifin adı çəkilməsə də, Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabının II fəslinin alban variantı da yer almaqdadır.

Ətraflı məlumat üçün bax:

Deny J., Tryjarski E. *La litterature armeno-kiptchak* // *Philologiae Turcicae Fundamenta*.– Wiesbaden, 1964b. Bd. 2. S. 805-806. *Dodatek Tygodniowy przy Gaziecie Lwywskiej*. 1857, N 44, Str. 182; N 45, Str. 186; N 46, Str. 190.

***

1788 №-li əlyazma. Lvovdakı erməni – alban məhkəməsinə aid sənədlər. Alban və polyak dillərində. 180 səhifədir.

***

1817 №-li əlyazma. 1581–ci il. Lusiq trəfindən daha qədim əlyazmalardan üzü köçülmüş “Zəbur”un surətlərindən biri.

Ermənistan

Ermənistanda albandilli əlyazmalar Matedaranda – Mesrop Maştots adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Sayları məlum deyil. Qazaxıstanla Ermənistanın xarici işlər nazirlikləri arasında əldə edilmiş razılığa görə onların bir qisminin surəti Qazaxıstana verilib. Ulaşa bildiyimiz əlyazmalar aşağıdakılardır:

“ед. xp. 1232” şifrəli əlyazma. 263 səhifədən ibarət və erməni dilində olan bu əlyazmada alban dilində 12 illik türk dövrü təqviminə daxil olan illərin adı verilib. Əlyazmanın 1620–ci ildə Qüdsdə (Yerusəlimdə) tərtib edildiyi bildirilir.

Mirzənin adı: İskəndər.

***

“ед. xp. 1763” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmanın 1611 – 1613–cü ildə Kamenetsk – Podolskda tərtib edildiyi bildirilir. Əlyazma erməni dilindədir (252 vərəq), fəqət 144–cü səhifədə alban dilində kiçik bir qeyd var:

“Bu yılınq okosdos ayınınq 15-inə orus vankınınq yuxövininq bir yanın da taslarını da dardağan etti yuxöv içinə kecə 3 sahatta kiçaynakün, xaysı ki Biy Tenqri hayıfsunsun.

Tvakannıq 1062 julis 18 yıxkün kecəgi alğış zamanında ulu hrad keldi yağmur bilə birgə çetlevüktən ulu, bar edi özgəsi xoz kibik”

***

“ед. xp. 2267” şifrəsi altında saxlanılan, 189 səhifədən ibarət əlyazmanın alban və erməni dillərində olduğu söylənilir. Burada erməni – alban lüğəti, Lusiqin “Zəbur”undan bir parça, Matta “İncil”indən kiçik bir fraqment, xristian məzmunlu digər mətnlər, ən əsası isə Mxitar Qoşun şagirdi, tanınmış alban ilahiyyatçısı vardapet Vanağanın (Vanakanın) alban dilində əsərindən bir neçə cümlə və s. yer alır. Əlyazmann 1580 – 1581–ci ildə Lvovda tərtib edildiyi söylənir.

42–ci səhifədə erməni dilində belə bir qeyd var:

“Badmutiun haji ew xıpçax lezui megneal Lusiq...” (Lusiqin erməni və qıpçaq dillərində nəql etdiyi hekayə).

Bu qeydin ardınca alban (qıpçaq – qaqar) dilində belə bir qeyd edilib:

“Sanlıdır er, xaysı ki barmadı kengəşinə xırsızlarınq da yoluna yazıxlılarınq ol olturmadı”(Şanlır o adam ki, oğruların toplantisına getmədi və günahkarların yolu ilə addımlamadı).

Növbəti, 43–cü vərəqdə alban dilində belə bir kolofon var:

“Tvağanınq 1030 abril 12 ceramp Lusiq sarğavaki xolu aşıra” (1581–ci ilin 12 apreliyində dyakon Lusiqin əli ilə yazılıb.)

Bu cümlənin ardınca ermənilər tərəfindən sonradan erməni hərfləri ilə latın dilində (!) bu sözlər əlavə edilib:

“Lusiq dyakonous armenus”. (Lusiq – dyakon, erməni)

Qoşun şagirdi Vanağanın mözəsindən bir neçə cümlə isə 131–ci səhifədədir.

“Nedir manisi xıtım kecəsi ki, saruyağ yeyirbiz bolsun Bayramnıq, alay Cnuntnunq? Yazıyır bunun üçün küünü Gureğ Ağək-santraçin Teotos padşahğa bayram xıtımu üçün da aytıyır ki, ne üçün kecədən çeziliyirbiz: anıq üçün ki, Krisdos kecədən turdu...”

***

“ед. xp. 2403” şifrəli əlyazma. Üzərində 8 iyun 1626–cı il tarixi qeyd edilmiş bu “Alğış bitiki” (dua kitabı) Murad oğlu Misko

tərəfindən Lvovda baron Aqopşann qızı Zofiya üçün Vartanın sifarişi ilə qələmə alınmışdır. 211 vərəqdən ibarətdir. Kitab Alban miniatürləri stilində bəzədilmişdir.

Əlyazmanı bizim üçün önəmli edən təkcə burada, müəllifinin adı çəkilməsə də və **“Havadov xosdovanim tatarca”** başlığı altında verilsə də, alban katalikosu Nersesin 24 bəndlik əsərinin, eləcə də, yenə də müəlliflərinin adı çəkilməsə də, Mxitar Qoş və şagirdi Vanağanın tərtib etdikləri duaların yer alması deyil. Hətta adı çəkilməklə Yohannes Karneçinin əsərinə rast gəlinməsi də deyil. Bu əsərlər digər əlyazmalarda da var.

Ən önəmli məsələ bir kolofonda qeyd edilmiş aşağıdakı cümlələrdir:

“Tügəlləndi alğış bitiki tavağanınq erməni hisabinə 1075-sində mayisning 19-unda, padşahlıxına Nemiç ulusununq üçüncü Zigmundunq, ğatuğiqoslu ğuna Yapetağan cinsininq Eçmiyacinning atorunda der Melkiset ğatuğiqosnunq, xayısı ki bu zamanda kendi xartlıxı bilə keldi xutlu İlov şəhərinə 5 axpaş bilə, 2 hapeqa bilə tavağanınq 1075-sində, xayısı ulu sövünçlük bilə barça kahanalix, da sarğavaklar bilə, da joğovurt, barı igitlər bilə xarşısına çıxıp xabul ettilər...”

(Tamamlandı dua kitabı tvağanın – erməni təqviminin 1075–ci ilinin 19 mayında (8 iyun 1626–cı il) Polşa ölkəsində III Sziqmundun padşahlığı və Eçimədzin taxtının sahibi, Yafəs cinsindən – soyundan olan müqəddəs ata, katalikos Meliksetin dövründə, hansı ki qoca vaxtında 2 ikona, 5 keşiş ilə xoşbəxt Lvov şəhərinə gəlmiş və burada kilsə başçıları, dyakonlar və gənclər tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır ...)

Burada diqqəti çəkən məqam Eçimədzindən gələn katalikosun erməni katalikosu kimi deyil, məhz Yafəs soyundan olan, yəni türk katalikosu kimi təqdim edilməsidir ki, bu da təbiidir.

***

“ед. xp. 3521” şifrəli əlyazma. 1609 – 1079–cu illər. Müəllif Ceriq Niqola oğlu. 240 səhifə. Əlyazma erməni dilindədir. Alban

(qırçaq – qarqar) dilində Xalkidon hadisəsi və təriqəti barədə kiçik bir mətn də yer almaqdadır.

***

“ед. xp. 3522” şifrəli əlyazma. 1634–cü il. Lvov. Erməni – qırçaq (alban) - polyak lüğəti, erməni – alban danışmaq kitabı. Kosmologiyaya dair kiçik bir mətn də var.

***

“ед. xp. 3883” şifrəli əlyazma. 1630–cu il. Erməni – alban lüğəti.

***

“ед. xp. 5985” şifrəli əlyazma. Erməni dilində. 152 vərəq. Alban dilində qısa kolofon var.

Fransa

Fransa Milli Kitabxanası, Paris:

“Arm 5” şifrəli əlyazma. 202 vərəq. Əvvəli yoxdur. Mirzə Zəkəriyyə oğlu Qaspar. Həzrət Davudun (ə) “Zəbur”u.

***

“Arm. 176.” 1568–ci il. Kamenets – Podolsk. 113 vərəq. Mxitar Qoşun “Törə bitiki”. Mirzə: Steçko Holub oğlu.

***

“Arm. 194.” 67 vərəq. Xristian məzmunlu hekayələr, Kaments və Polşa salnamələri.

Bu əlyazmanın mövzumuz baxımından birinci önəmi ondadır ki, burada həftənin günlərinin alban dilindəki adlarına rast gəlirik:

yıxkūn (bazar güvü), **yıxpəşkūn** (bazar ertəsi), **nögərikūn** (çərşənbə axşamı), **xankūn** (çərşənbə), **kiçiyakūn** (cümə axşamı), **aynakūn** (cümə), **şapat** (yəhudilərin “şabat” sözündən, şənbə).

Bu əlyazmanın digər önəmi isə onun albanların ilin başlanğıcını hansı gündən hesablamaları barədə məlumatı əks etdirməsidir. Burada həm də albanların bürclər və planetlər haqqında təsəvvürləri də əksini tapmışdır.

Rusiya

M.E. Saltıkov – Şedrin adına Dövlət Kütəlvə Kitabxanası, Sankt – Peterburq, Əlyazmalar Şöbəsi:

“Arm 2.” şifrəli, 610 səhifəlik ermənidilli əlyazma. Albanca yazılmış kiçik bir kolofon var

***

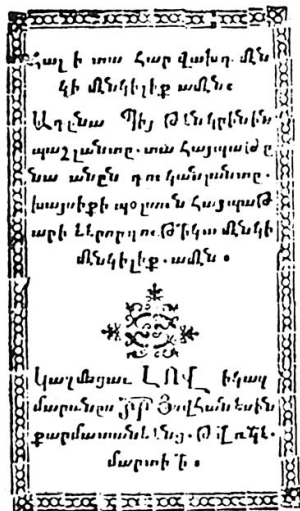
“Arm 8.” Şifrəli əlyazma. 280 səhifə. Erməni – alban lüğəti.

***

“Dorn 636.” Şifrəli əlyazma. 306 vərəq. Erməni dilindədir. Alban dilindən erməni dilinə tərcümədir. Bir neçə yerdə albanca qeydlər var.

1618–ci ildə Lvovda alban dilində çap edilən və hazırda Niderlandın Leyden şəhərində qorunan “Alğış bitiki” kitabının sonuncu səhifəsi. Yuxarıda alban dilində yazılıb: “Atına Biy Tenqrininq başlandı da haybatına aninq tügənləndi, xayısı ki bolsun haybat ari Errortutiunğa menqi menqilik, amen.”

Aşağıdakı qeyd erməni dilindədir.

MXİTAR QOŞ VƏ ONUN “TÖRƏ BİTİKİ” ƏSƏRİ

Mxitar Qoş haqqında əsas məlumatları Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabından alırıq. Kirakos Gəncəli sözügedən kitabın “**Mxitar vardapet haqqında, haradan olması və necə adam olması barədə**” başlıqlı XIII fəslində yazır:

“Bu məşhur, müdrik alim Gəncədən, xristian valideynlərin ailəsindən idi. Valideynləri onu müqəddəs kitabları öyrənməyə göndərmişdirlər. Həddi – bülüğa çatdıqdan sonra isə o, ruhani olmağı qərara aldı və heç vaxt evlənməyəcəyinə söz verdi. Ruhani vəzifəsində olduğu uzun illər ərzində o, müqəddəs kitabların və onlardakı müqəddəs kəlamların mənasını dərinlən dərk etməyə çalışmışdır. Tale onu “Tovuzlu” ləqəbi ilə tanınan, müdrik və alim adam kimi ad çıxaran vardapet Yovhannes (Yəhya – B.T) ilə rastlaşdırdı.

Çox illər dünyəvi həyat tərzi keçirdikdən sonra, arvadını itirmiş və evlənməməyə söz vermiş bu şəxs ömrünün qalan hissəsini müqəddəs kitabların tədqiqinə sərf etmiş və vardapet rütbəsi qazanmışdı. Mxitar onun yanında çox vaxt keçirir və ondan elm öyrənirdi.

Vardapet Yovhannes səyahət etməyi, tez-tez yer dəyişməyi sevirdi. O, insanlara Tanrı sözünü çatdırır və onları əməlisalehliyə dəvət edirdi. O, xristian adət - ənənələrinin yenidən bərpası üçün çox şey edirdi, çünki həmin dövrdə çoxları qırxgünlük mərasimlər zamanı, şənbə və bazar günlərində ibadətini pozurdular. O, adamları ibadətlərində sabitqədəm olmağa, təkcə şənbə günləri deyil, həftənin bütün günlərində əzabkeşləri yad etməyə, bazar günləri isə İsanın dirilməsini qeyd etməyə səsləyirdi. Beləcə, əlligünlük ibadət mərasimləri hər tərəfdə bərqərar oldu.

Onun və digərlərinin yanında yaşayan Mxitar vardapet rütbəsini qazandı. O, bununla da kifayətlənmədi və qərbə, Qara Dağ adlanan yerə, orada dərs deyən vardapetlərin yanına yollandı. Özüünün də vardapet olduğunu gizlədərək, onlardan çox şey öyrəndi, (sonra) Karin şəhərinə gəldi. Orada gürcü xanından qaçan və

bu şəhərdə yaşayan Qurd adlı əməlisaleh bir xristian işxanı tapdı. Onunla tanış olub, onu doğma atası kimi sevdi. Bundan sonra vətəninə geri döndü.

Onun şöhrəti tez bir zamanda bütün ölkələrə yayıldı və çoxları ondan ilahiyyat dərsi alırdı. Daha sonra müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırıldığına görə, Albaniya katalikosu Stepannosun dəvətini qəbul edib, Xaçın vilayətinə, Atrek bəyi Vaxtanqın və qardaşlarının yanına gəldi. Onlar onu çox böyük hörmətlə qarşıladılar. Orada bir neçə il qaldı...

...Vardapet Mxitar işxanın (Qurdun – B.T.) öz əyalətinə geri döndüyünü eşidər – eşitməz, aralarında olan xoş münasibət və məhəbbəti yada salıb, onun yanına gəldi və Axstev çayının sağ sahilində yerləşən Getik monastırında məskunlaşdı.

Monastırın başçısı onun şagirdi, Sarğavaq adlandırılan vardapet idi. O onu (Mxitarı) sevinclə qarşıladı və şəxsən qulluğunda durdu..."

Mxitar Qoşun "Törə bitiki"nin alban (qarqar – qıpçaq) dilində üç əlyazma variantı məlumdur ki, onlardan biri hazırda Polşanın Vrotslav şəhərində, Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında (1916/II №-li əlyazma), digəri Avstriyada, Vyanadakı erməni mxitaristlərinin mərkəzində (468 №-li əlyazma), üçüncüsü isə Fransada, Paris Milli kitabxanasında (Arm. 176) qorunmaqdadır. Əsər dövrümüzədək bir çox əlavələrlə gəlib çıxmışdır. Bu da təbiidir, çünki müəllif hələ sağlığında kitabı, ondan sonrakıların da əlavələr etmələrinə və qanunlar toplusunu daha da təkmilləşdirə bilmələrinə şərait yaradacaq bir tərzdə qələmə aldığını söyləmişdir. Bu barədə müəllif özünün Venesiya şəhərindəki San – Lassaro mxitaristlərinin monastırında saxlanılmaqda olan (1237 №-li əlyazma) "Alban salnaməsi" əsərinin əlyazmasında xəbər verməkdədir. Mövzu ilə bağlı Ziya Bünyadov yazır:

"1237 №-li əlyazmasının belə bir sonluğu vardır: "Bizim Qanunlar Kitabının (Qanunnamənin – Z.B.) bu hissədə yarımçıq qoymağa məcbur edən xilaskarımız İsayə və onunla birlikdə Ruhani Atayə və Müqəddəs Ruha eşq olsun! Lakin biz bu sonluğu yaz-

maqdan qabaq “Qanunlar Kitabı burada sona yetir” – dedikdə bu, həmin kitabın sonu deyildi; biz ehtimal ki, işimizi hissə - hissə davam etdirmək üçün fasilə verməyi qərara almışdıq. Həm də yazmağı elə davam etdirmək istəyirdik ki, bizdən başqa yazmaq, həmçinin nəyi isə əlavə etmək qərarına gələnlərə mane olmayaq...”

Fəridə Məmmədova isə yazır:

““Qanunnamə” sonrakı əsrlərdə də, çox güman 1836-cı ilə qədər alban xristianları üçün öz həyatiliyini itirməmişdir. O, digər xalqlar arasında da yayılmışdı. Gələcəkdə “şəraitə, habelə həyatın və dövrün tələblərinə görə” “Qanunnamə”də düzəlişlər aparılması, oraya əlavələr edilməsi və onun zənginləşdirilməsi barədə Qoşun arzusu çin oldu.”

Mxitar Qoş bu arzusunu Həzrət Musanın (ə) kitablarını eyni vaxtda yazmaması, ondan sonra daha 12 peyğəmbərin onun başladığı işi tamamlaması, eləcə də “İncilin” eyni vaxtda və eyni adam tərəfindən qələmə alınmaması ilə əsaslandıraraq, istəyini belə dilə gətirmişdir:

“...Xaytıp tiyəsidir bilməgə ki, tügülüdüür yalqız bu Törə bitiki, xaysın ki hali yazıyrbiz, tügül yalqız mendən bolğay tügəllənməki munqar, zera oxşaşı bar ğanonkka, ne türlü ki, ğanonk birdən yazılmadı, a ne bir yerdə, a ne bir adamdan, yoxsa az-az yazıldı, əvəl arakellərdən, sonqra Niqiada, sonqra Puzandiada, andan sonqra Epesosta, alay ox bu Törə bitiki. Əvəl başlanmaqı mununq bizdən boldı, da bizdən sonqra kerək ki, az-az yazılğay da tügəl bolğay, zera qanonktan boyruxtur, yıldı 3 kez joqovk bolğay, da terğöv etkəylər, egər ki dünyada nema yanqi badiyət çıxıp esə, ani barça baxıp, ari atalar artıxsılıxını keri salğaylar da toğru yolğa keltirğaylar. Bu türlü tiyəsidir bilmağa yarqu bitiklərinə: necə ki yanqi nema törə yoluxsa, da terğəp, uslular baxkaylar toğru esə, yazğaylar ani da bu bitiktə. Egər ki kimsə es yoxsa, tapar barça ari bitiklərdə bu türlü ki, az -az ilgəri kelip tügəlləniptir.

Ne türlü Ararack bitiki Movsestən tügül ki birdən yazıldı, alay ox 12 markarelər dügül ki bir zamanda yazıldı ya 1 adamdan, alay

ox barça markarelər. Bu türlü surp Avedaranlar da tügül ki, bir zamanda yazıldı, ya 1-indən, hər biri yazdı kendi vaxtı bilə, ol türlü bitikləri Boğos arakelining. Dağı da köp bitiklər ari atalardan u vardapetlərdən yazıldı kendiləri vaxtına. Bu türlü orinaq bilə bu bitikni də biz başladıq yazmağa. Egər bizdən az-az ilgəri kelip yazıldı esə, emdi də egər köplərdən yazılsa özgə vaxtlarda, nema eksiklik tügüldür, yoxesə tek toğru törə bolsun ki, barça yaxşılar biyəngəylər də mununq eksikin tügəlləgəylər.”

“...Eləcə də bilmək lazımdır ki, hazırda yazmaqda olduğumuz bu “Törə bitik”i ehkam deyil, yalnız bizim tərəfimizdən tamamlana bilməz. Çünki o, birdən – birə peyda olmayan, bir adam tərəfindən və bir yerdə qələmə alınmayan, əksinə, parça – parça, öncə həvarilər tərəfindən, sonra Nikeyada, daha sonra Bizansda, ondan da sonra Efesdə yazılan qanunlar kimidir. Eləcə də bu “Törə bitiki”. Onun başlanğıcı bizim tərəfdən qoyuldu və vacibdir ki, ona əlavələr edilsin və o təkmilləşdirilsin. Çünki qanunlar ildə 3 dəfə toplanan müqəddəs atalar tərəfindən təhlil edilməli, dünyada baş verən yeniliklər diqqətə alınaraq, lazımsızlarından təmizlənməli və onlara düzəlişlər edilməlidir. Qanun kitabları ilə də eyni cür davranılmalıdır. Müdrik adamlar bütün yeni qanunları gözdən keçirməli, təhlil etməli və zəruru olanlarını kitaba əlavə etməlidirlər. Əgər diqqətlə baxan olsa, görər ki, müqəddəs kitablar da eyni qayda üzrə təkmilləşdirilmişdir.

Necə ki, Musa “Varlıq” kitabını eyni vaxtda yazmayıb, 12 peyğəmbərin kitabları da, eləcə də digər peyğəmbərlərin kitabları bir adam tərəfindən və bir vaxtda qələmə alınmamışdır. Eləcə də müqəddəs “İncil” birdən-birə və eyni müəllif tərəfindən yazılmamışdır, əksinə, hərə öz dövründə yazmışdır. Eləcə də Pavelin müraciəti. Eləcə də müqəddəs ataların və müəllimlərin hərəsi öz vaxtında yazılmış kitabları. Əgər bizdən öncə yazılmışsa və bundan sonra çoxları yazacaqsa, bu, əskiklik deyil, yetər ki, qanunlar doğru olsun, əməlisəlah adamların xoşuna gəlsin və əyər - əskiyyə aradan qaldırılsın”.

Bu cümlələr “Törə bitiki”nin alban dilində dövrümüzədək yetişmiş əlyazmalarının son cümlələridir. Vortslav variantında bun-

dan sonra Oksent oğlu Xaçeresin XVI əsrdə türkcə (alban – qıpçaq dilində) tərtib etdiyi qanunlar, ardınca isə polyak dilində əlavə edilmiş mətn gəlir. Vyana variantında bunlar yoxdur. Əvəzində Vyana əlyazmasında kiçik bir kolofondan sonra Mxitar Qoşun qələminə məxsus olduğunu ehtimal etdiyimiz xristian məzmunlu müxtəlif didaktik hekayələr yer alır ki, onlar XII əsr, bəlkə də daha qədim türkdilli (qıpçaqdilli) Azərbaycan (alban) ədəbiyyatının şedevrləri hesab edilə bilər.

Kitabın sadəcə üzünü köçürməklə məşğul olan bir mirzəmi, yoxsa ona edilmiş bütün redaktə və əlavələrin müəllifimi olduğunu dəqiq bilmədiyimiz, şərti olaraq redaktor və əlavələrin müəllifi kimi qəbul etdiyimiz Oksent oğlu Xaçeresin tərtib etdiyi ilk qanunlar “Törə bitiki”nin ardınca gəlir və aşağıdakı başlıq altında toplanmışdır:

*“Başlanmaxı aşxarhağan törələrininq xanlarınq, ulu biylər-
ninq da barça yarğuşılarninq, dağı da törələr xanlarınq da kimlər
ki aninq xolu tibinədirlər”*

“Xanlar, ulu bəylər və bütün hakimlər, eləcə də xanlar və onların təbələri barədə dünyəvi qanunların başlanğıcı”

Bundan sonra gələnlər də, o cümlədən 124 maddəlik “Erməni qanunnaməsi” (Qanunk) də Mxitar Qoşun əsərinə XVI əsdə edilmiş əlavələrdir. Yəni Qoşun əli ilə yazılmış maddələr çıxarılmış, yerinə erməni qanunları, eləcə də Oksent oğlu Xaçeresin türkcə tərtib etdiyi qanunlar qoyulmuşdur. Əslində isə bu qanunlar da Qoşun tərtib etdiyi qanunların dəyişdirilərək yenilənmiş variantından başqa bir şey deyillər. Fəqət onlar o qədər əsaslı şəkildə yenilənmişlər ki, onları yeni qanunlar saymaq daha doğrudur.

Təkcə yuxarıdakı sitat sözügedən kitabın Mxitar Qoşun “Törə bitiki” olduğunu söyləyən çoxsaylı tədqiqatçıların, o cümlədən əsəri rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə dərc etdirmiş A.Qarqavets və Q.Saparqaliyevin yanılmadıqlarını sübut etməkdədir. Fəqət bu alimlər bu işi onlardan öncə görmüş erməni tədqiqatçı A.Papovyanın 1964-cü ildə rus dilində dərc edilmiş “Armyanskiy sudəbnik Mxitarə Qoşa. Per. s drevnearmyanskoqo” (Mxitar Qoşun erməni

Qanunnaməsi. Qədim erməni dilindən tərcümə) adlı kitabına istinad etdikləri üçün səhv nəticəyə gəlmişlər. Məsələn, A.Qarkavets Mxitar Qoşun XII əsrdə yaşadığını, təbii ki, əsərini də həmin əsrdə (1184–cü il) qələmə aldığını bilə - bilə və bunu qeyd edə - edə, XVI əsrdə tərtib edilən, elə həmin dövrdə də alban (qarqar – qırpçaq) dilinə tərcümə edilərək, “Törə bitiki”nə əlavə edilən “Erməni qanunnaməsi”nə aid olan sözləri ümumilikdə “Törə bitiki”nə şamil etmiş və onun guya erməni dilindən öncə latın dilinə, sonra latıncadan polyak dilinə, ondan da sonra polyak dilindən qırpçaq dilinə tərcümə edildiyini bildirməkdədir. Erməni fitnəkarlığına uyan bu böyük alim və istedadlı türkoloq yazır:

“Erməni icmasında tətbiq olunan cinayət və mülki qanunlarını dövlət səviyyəsində leqallaşdırmaq məqsədi ilə Mxitar Qoşun XII əsr “Qanunnamə”si (Papovyan 1964) erməni dilindən latın dilinə, sonra latıncadan polyak dilinə və nəhayət, polyakcadan erməni qırpçaqcasına tərcümə edilmişdir. Latın variantı çoxsaylı düzəliş, əlavə və kiçik şərhlərə məruz qalan “Qanunnamə”1519–cu ildə 1-ci Sziqmund tərəfindən təsdiq edilmişdir...”

Fakt isə budur ki, bu halda söhbət əslində Mxitar Qoşun “Törə bitiki”ndən yox, ona əlavə edilən və əsərin arxasına bütöv halda yerləşdirilən 124 maddəlik erməni qanunnaməsindən gedir. Maraqlıdır ki, A.Qarkavets erməni müəlliflərinin təsirindən çıxıb bilməyərək, erməni qanunnaməsini deyil, Mxitar Qoşun qələminə məxsus əsas hissəni “sonradan əlavə edilən hissə və əsərə giriş” adlandırmaqda, Mxitar Qoşundan 4 əsr sonra qələmə alınmış “Erməni qanunnamə”sini isə “Törə bitiki” saymaqdadır. Buna o səbəb olmuşdur ki, böyük türkoloq olmasına rəğmən, tarixçi olmayan, Qafqazın, o cümlədən Qafqaz Albaniyasının tarixindən bixəbər olan cənab Qarkavets “Törə bitiki”nin orijinalının guya erməni dilində olduğuna inanmışdır. Bununla belə, o mətnin müəyyən bir hissəsinin orijinal qırpçaq mətni olduğunu, yəni erməni dilindən tərcümə olmadığını, məhz qırpçaq türkcəsində (əslində alban dilində) tərtib edildiyini sezməmiş və bu barədə fikrini yazmağı da unutmamışdır:

“Qıpçaq dilində əlavə olunmuş maddələr, sonradan məlum olduğu kimi, tamamilə orijinal erməni – qıpçaq Prsesual Məcələsidir.”

“Törə bitiki”nə əlavə edilmiş 124 maddəlik “Erməni qanunnamə”si polyak dilində yazılmış kiçik əlavədən (Məhkəmə andı) sonra gəlir və Oksent oğlu Xaçeresin aşağıdakı ön sözü başlayır:

“Başlanıyır bu dıftər erməni törəsinin, aşağı yazılğanınq kendingin sanına da xayıtlarına, xayısı ki burungidir xağıtına kendingin”.

“Başlanır erməni qanunnaməsi dəftəri sənədin özündən öncə gələn aşağıda qeyd olunmuş maddə başlıqları ilə”

Bundan sonra erməni qanun maddələrinin başlıqlarının siyahısı gəlir. Daha sonra belə bir qeyd edilmişdir:

“Başlanıyırlar törələri ermənilərinin erməni tilindən da buyurmaxından yarıxlı ulu biyning, biyning da biyning Ziqmuntnunq, polskiy korolnunq, panning da dediçininq.

Tilindən ermənininq latinqə çıxarğandır, latindən polskiygə, a polskidən bizim tilgə, xayısı ki başlanıyır bu sözlər bilə.”

“Başlayır ermənilərin qanunları ulu bəy, bəylər bəyi (knyazlar knyazı) əlahəzrət Polşa kralı Sziqmundun – ağa və hökmdarın əmri ilə ermənilərin dilindən.

Ermənilərin dilindən latıncaya, latıncadan polyakcaya, polyakcadan bizim dilə tərcümədir. Hansı ki başlayır bu sözlərlə”

Bu deyilənlərdən belə anlaşılır ki, yuxarıdakı sözlər və maddə başlıqları tərcüməçinin türkcə etdiyi əlavələrdir və “Erməni qanunnaməsi”nə ön söz mahiyyətindədir. Erməni dilindən tərcümə edilmiş mətn bundan bir qədər sonra başlayır. “Erməni qanunnaməsi”ndə ön sözdə diqqəti çəkən ən önəmli məqam onun XVI əsrdə Polşada yaşamaqda olan albanların artıq polyak dilinin təsirinə məruz qalmış dili ilə yazılmış olmasıdır. Elə bu üzəndə mətndə “polskiy korol” (Polşa kralı) və “pan” (ağa) kimi polyak dilindən keçmə söz və sözbirləşmələri ilə rastlaşırıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Törə bitiki”nə edilmiş bütün əlavə və şərhlər, eləcə də ən başda yazılmış giriş bu dildə olduğu üçün onları

“Törə biriki”nin orijinal mətnindən ayırmaq heç bir çətinlik törətmir. Üstəlik də əlavələrin məzmunundan onların XVI əsrdə edilmiş əlavələr olduğunu başa düşmək çətin deyil.

Polyak mənşəli sözlərə “Törə bitiki”nə XVI əsrdə əlavə edilmiş girişdə də sıx – sıx rast gəlinir. Məsələn, giriş bu başlıqla başlayır:

“Əvəlgi polojenası Törə bitikininq” (Törə bitikinin əvvəlki vəziyyəti)

Buradakı polyak mənşəli “poloji” (vəziyyət, mövqe) ifadəsi diqqəti çəkir. Başlığın ardınca gələn mətnin ikinci cümləsində də eyni hal ilə üzləşmək mümkündür:

“Ekinci, ki ne üçün yazdıq, ya kiminq priçinasından.” (İkincisi, nə üçün yazdıq və buna kim səbəb oldu)

Bu cümlədə də “priçina” (səbəb) kəlməsi ilə üzləşirik. Mxitar Qoşun qələminə məxsus hissədə isə bənzər halla rastlaşmaq mümkün deyil. Qoşun orijinal mətnində bu kəlmənin əvəzinə alban dilinə (qıpçaq türkcəsinə) Azərbaycan türkcəsi vasitəsi ilə keçmiş ərəb mənşəli “səbəb” sözü işlənir. Eyni zamanda əlavələrin dilindən fərqli olaraq, orijinal mətnədə “korol” (kral) və “knyaz” kimi ifadələr yoxdur. Onların ifadə etdiyi mənada “xan” və “biy” (bəy) kimi təmiz türk kəlmələri, eləcə də fars mənşəli “padşah” sözü işlənməkdədir.

Maraqlıdır ki, bənzər halla “Erməni qanunnamə”sinin tərcümə mətnində də rastlaşırıq. Məsələn, sözügedən “Qanunnamə”nin 86-cı maddəsinin başlığı belədir:

“Kerabllarınq buzulmaxı üçün” (Gəmilərin qəzaya uğraması barədə)

Burada da polyak mənşəli “kerabl” (gəmi) termini işlənmişdir.

“Törə bitiki”ni redaktə edən, yəni ona əlavələr edən və şərhlər yazan (şərti olaraq) Oksent oğlu Xaçeresin əlavələrini orijinal mətndən seçmək heç də çətin deyil. Buna təkcə əlavə edilmiş şərh və qanunların mətnlərindəki slavyan (polyak) mənşəli ifadələr deyil, həm də onların məzmunu imkan verir. Məsələn, qanunlardan birini gözdən keçirək:

“Egər ki kimsəgə ermeni yarqusunda ağırlıx körünsə, ki kendingin q ağırlıxına körə çaxırğay biyik yarquğa, korolğa aninq biylikinə...”

“Əgər kiməsə elə gəlsə ki, onu erməni məhkəməsində sıxışdırırlar, qoy öz fikrindən və üzləşdiyi çətinlikdən çıxış edərək, əlahəzrət kralın ali məhkəməsinə müraciət etsin...”

Gördüyümüz kimi, bu qanunda söhbət Polşa kralının ali məhkəməsinə müraciətdən gedir və təbii ki, bu parça ömründə Polşada olmamış Mxitar Qoşun əsərindən bir parça ola bilməz.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, kitaba XVI əsrdə türkcə (alban dilində) əlavə edilmiş orijinal qanunlar bilavasitə “Erməni qanunnaməsi”nə əlavə edilmişdir. Onların sayı Vrotslav əlyazmasında 99, Vyana və Paris əlyazmalarında isə 47 dənədir. Vyana və Paris əlyazmalarındakı 47 maddə Vrotslav əlyazmasının ilk 47 maddəsinin eynidir. Bu maddələrdə olan yeganə fərq pul vahidinin adındadır. Əgər Vrotslav variantında pul vahidi “axça”dırsa, Vyana variantında bu vahid “sbg” kimi qeyd edilib.

Erməni dilindən tərcümə edilmiş hissə isə sadəcə 124 maddəlik “Erməni qanunnamə”sidir. Təsadüfi deyil ki, sözügedən qanunnamənin sonuncu, 124-cü maddəsinin ardınca həmin maddələrin birlikdə və ayrı – ayrılıqda diqqətlə gözdən keçirildiyi və Lvovdakı erməni məhkəməsi üçün nəzərdə tutulduğu bildirilir. Daha sonra bu sözlər gəlir:

“İsa Məsihin doğumunun 1519-cu, bizim xanlığın 13-cü, erməni təqviminin 969-cu ili.

Bu qanunlar kral Sziqmund tərəfindən təsdiq edilmişdir.”

Sonra qanun təsdiq edilərkən kralın yanında şahid kimi iştirak etmiş şəxslərin uzun siyahısı gəlir. Bu yazı da bir daha sübut edir ki, erməni dilindən latın, latın dilindən polyak dilinə tərcümə edilərək təsdiq verilən sadəcə bu 124 maddədir. Erməni qanunlarından öncə və sonra gələn bütün mətnlər orijinaldır. Bunu Vrotslav əlyazmasına yazılmış son söz də təsdiq edir. Erməni qanunlarının alban (qarqar – qıpçaq) dilinə tərcüməsi və “Törə bitiki”nə əlavə edilməsi bundan dörd il sonra, yəni 1523-cü ildə gerçəkləşdirilmişdir. Görünür, bunda məqsəd albanların da artıq rəsmiyyət qazanmış erməni məhkəməsinin xidmətlərindən istifadə edə bilməsinə imkan yaratmaq olub. Elə bu səbəbdən də Oksent oğlu Xa-

çeres kitaba öz qanunlarını da əlavə etməyə ehtiyac hiss etmişdir. Elə o da “bizim dil” ifadəsini işlətməmiş və bununla da erməni olmadığını ortaya qoymuşdur. Onun böyük hökmdarlardan söz açdığı bir yerdə onların içərisində alban hökmdarı Varaz Trdatın da adını yad etməsi buna dəlalət edir.

“Onun üçün gərəkdir ki, o, şərəfli hökmdarların – əski dövrdə Osiya, Ezekiya və Davud xanların, yeni dövrə Abkar, Konstantin və Trdatın adətləri üzrə yaşasın”

Ola bilsin ki, bu cümlə “Törə bitiki”ndən əxz edilmişdir.

Kitab Xaçeresin “Törə bitiki”nə yazdığı izah və şərh xarakterli girişlə başlayır. Bu girişdə diqqəti ən çox çəkən məqamlardan biri onun məhz vardapet (vardapet Mikayıl, yəni Mxitar Qoş”) tərəfindən katalikos Stepannosun təklifi ilə yazıldığının bildirilməsidir. Bu faktı həm Fəridə Məmmədova, həm də Ziya Bünyadov təsdiqləməkdədirlər. Mövzu ilə bağlı Fəidə xanım yazır:

“Məlumdur ki, Mxitar Qoşla onun hamisi, alban katalikosu Stepannosun münasibətləri mürəkkəbləşəndən sonra katalikos Qoşu böyük təkidlə “Qanunnamə”ni (“Törə Bitiki”ni – B.T.) yazmağa tələsdirdi”.

Ziya Bünyadov isə bildirir:

“Məlum olduğu kimi, Qoş bu “Qanunnamə”ni (“Törə Bitiki”ni – B.T.) “Alban çarlığı kilsəsinin nəcib rəhbəri” Albaniya katalikosu III Stepannosun dəfələrlə etdiyi xahişinə görə yazmışdır”.

Bu fakt, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Oksent oğlu Xaçeresin yazdığı girişdə də öz əksini tapmışdır. Fəqət mətnə Stepannos nədənsə “bütün ermənilərin katalikosu” kimi təqdim edilir:

“Haybatlı ari vardapetinq yasağını, bu Törə bitikini xoltxasından Sdepannos qatoqigosning barça ermenilikning”.

“Bu Törə bitiki şərəfli vardapet tərəfindən bütün ermənilərin katalikosu Stepannosun xahişi ilə tərtib edilmişdir.”

Əsərin digər yerlərində də Stepannosun adı redaktəyə məruz qalmış və onun adının yanına “bütün ermənilərin katalikosu” ifadəsi əlavə edilmişdir. Bu halla hər üç əlyazmada rastlaşırıq. Lakin ola bilsin ki, təhriflərin müəllifi Oksent oğlu Xaçeres yox, Ermənistanın Qazaxıstandakı səfiri Xurşudyan olmuşdur. Məsələ

burasındadır ki, mətnlərin yazıldığı əski erməni (əslində alban) hərflərini kompüterdə aşkarlamaq və olduğu kimi dərc etmək mümkün olmadığından bütün mətnlər məhz Xurşudyan tərəfindən müasir erməni hərflərinə çevrilmiş, mətlərin transkripsiyalarını da o tərtib etmişdir.

Orijinal mətnlərin surətləri əlimizdə olmadığından həm erməni əlifbasının onunla eyni mənşəli olan alban əlifbasının məhz hansı işarələrinin fərqləndiyini, eləcə də təhrifin kim tərəfindən edildiyini dəqiq söyləməkdə çətinlik çəkirik. Fəqət “ermənilərin katalikosu” ifadəsinin məhz Xurşudyan tərəfindən əlavə edildiyini düşünürük. Məsələ burasındadır ki, “ermənilərin” ifadəsi alban (qarqar – qırçaq) dilində “ermənilərin” kimi yazılmalıdır. Burada və digər yerlərdə isə “erməniliknin” kəlməsi ilə üzləşirik ki, bu da XX əsrdə yaranan və rusca “armyanstvo” kimi səslənən ifadənin hərfi tərcüməsindən başqa bir şey deyildir.

Ermənilərin XX əsrdə uyduraraq dövrəyə buraxdıqları ifadələrdən biri də “velikiy armyanskiy narod” (böyük erməni xalqı) ifadəsidir ki, Vrotslav əlyazmasının son sözündə eyni ifadənin hərfi tərcüməsi ilə rastlaşırıq: “ulu ermənilik”.

“Törə bitiki”nə ön söz yazmış Oksent oğlu Xaçeres onun on hissədən ibarət olduğunu söyləyir və onları belə sıralayır:

1. Bizi qanunlarımızın olmadığına görə tənqid edənlərə cavab;
2. Nə üçün indi yazdıq və buna kim səbəb oldu;
3. Qanunların gücü barədə;
4. Kimlər hakim ola bilərlər;
5. Məhkəmə nədir, məhkəməyə kimlər cəlb edilməli və kimlər mühakimə etməlidir;
6. Hakimlər və digərləri özlərini necə aparmalıdırlar;
7. Şahidlər və onlara inanıb – inanmamaq;
8. And, o necə olmalıdır və kimlər and içməlidir;
9. Xristianların kafir məhkəmələrinə müraciət etməmələri barədə;

10. Öz qanunlarımızı hansı kitablar və hansı xalqların qanunları əsasında tərtib etdik.

Bundan sonra Oksent oğlu Xaçeres “Törə bitiki”nin vadapet (Mxitar Qoş) tərəfindən katalikos Stepannosun xahişi ilə yazıldığını bildirir və daha sonra yazır:

“Başda yazar anıq kibiklərgə cuap ki bizni pampasel edərlər ki, yoxdur bizdə törə”

“Başda bizi qanunlarımızın olmaması səbəbi ilə tənqid edənlərə cavab yazır”.

Daha sonra “Törə bitiki”nin giriş (birinci) hissəsinin Oksent oğlu Xaçeres tərəfindən dəyişdirilərək, yeni kitaba, yəni “Törə bitik”i ilə “Erməni qanunnaməsi”nin calaq edilmiş variantına uyğunlaşdırılmış redaktə şəkli gəlir. Burada orijinaldakı “xristianlar” kəlməsinin “erməni xristianlar” ifadəsi ilə dəyişdirilməsi (bu təhrifin müəllifi Xurşudyandır), eləcə də mətndə “prezmuşena” (məcburiyyət) və “prorok” (peyğəmbər) kimi slavyan (polyak) mənşəli sözlərə rast gəlinməsi bu hissənin “Törə bitiki”nin orijinalından ayrıca gözdən keçirilməsini zəruri edir. Hərçənd ki, bu halda məzmun çox az təhrifə məruz qalmışdır. Yəni buradakı fikirlər əslində Mxitar Qoşun fikirləridir. Mətnə söhbətin erməni xristianlardan deyil, ümumiyyətlə xristianlardan getdiyini “Törə bitiki”nin ikinci hissəsinin əvvəlində Mxitar Qoşun öz dilindən söylənən aşağıdakı sözlər də təsdiqləyir:

“Egər ki yazdıq esə əvəlgidə ki, kerəkimiz dügül edi yazğan törə berilməgə Tenqridən, yoxsa köp kez işittik panbas özgə millətdən ki, yoxdur kristanlarda törə”.

“Əvvəlki bölümdə Tanrıdan yazılı qanun verilməsinə ehtiyacımızın olmadığını yazsaq da, başqa millətlərdən xristianların qanunlarının olmadığı barədə çox rişxəndlər eşitdik”.

“Törə bitiki”nin müəyyən qədər redaktəyə və təhrifə məruz qalmış birinci hissəsi belədir:

“Ari Canning şnorkundan hadirləndik yazmağa törələr bitikini.

Əvəl cuvap berəlik alarğa ki, pambasel etərlər Krisdosnunq törəsini ki, törə yoxtur erməni krisdanlarda (“Erməni” sözünü mətnə Xurşudyən əlavə etmişdir).. Zera köplər bardır ki, maxtarlar özgə dayfanıq törələrini ki, könü törələri bar. Kimlər ki bu işni

sözlərlər, kendiləri könü törədən tayıptırlar da özgələni də klərlər taydırmağa, yenqil esli adəmiləni.

Burungi cuvap alarga munu berirbiz ki, Tenqri əvəldən adəmininq tarbiyatına toxtattı tanımağa könüliknü. Aninq üçün dinsizlərninq doktorları toxtatıp törə xoydular ki, kim ki bolvanlarğa yaman aytsa, ölümlü bolğay, da kim ki atasına xol uzatıp urgay, xolun keskəylər. Xaytıp Movses kendi törəsinə arttırdı bu işninq törəsinə, alıp əvəlgi törədən: kim ki atasına u anasına yaman aytsa, ölümlü bolğay. Xaytıp surp Avedararı Biyimiz Krisdosninq barça törələrninq tügəllikidir, aninq üçün buyurur: «İşitinqiz ki, ayıldı Eski Törədə bu türlü, yoxesə men sizgə Yənqi buyurumen bu türlü da berkitirmen Eskini Yənqi bilə, berip sizinq yaxşı erkinqizgə aytnp: sövgəysiz sizinq sinqarınqızni, necik sizinq boyunqıznu”.

Ekinci, həlbəttə, yaxşı erkinə berir adəmininq barça yaxşılıxın xılımağa, xaysın ki, toxtatır ki, bizim erkimizdədir ki, barça adəmilər bilə könülik bilə barmağa. Ol səbəp bilə ne Avedararı yazıp, xoymadılar əvəldən, yoxesə söz bilə ayttılar.

Ekinci. Krisdos keldi da övrətti tügəl törə tügəl adəmilərgə, da kləmədi toxtamağan Adəmilərgə bitik bilə berməgə. Aninq üçün ögüt berir surp Avedaranda ki, barışkay kendininq zaxocas bilə, törəgə kelmeyin. Dağı da Krisdos yarğuçununq manisini bildə alani etti surp Avedarandan ki, barça, kimsə kimgə borçlu esə, tölöv etkəy yaxşı könqüldən, yaxşı es etip, zera adəmininq esi kendininq yarğuçudur. Munqar oğşaş barça yarğu işlərini esləmək kerək. Bu türlü Krisdos buyurur Avedaranda şafarninq manisini, egər anninq egirlikini taptı esə əvəldən, sonqra maxtadı aninq usunu ki, yarlıxap etti ol egirlikni kendininq eyəsinə, xaysı bilə ki kirmədi törənininq alnına sağış berməgə. Körgüzür ki, tiyişlidir yarğu bolmağa, yoxesə mağtamax bilə üvrətir ki, çarə bar esə, suxlanmasın yarğuga barmağa. Munqar oxşaş hrajarel etər surp Avedaranda törə etməgə anqar ki, xoltxa etti Krisdostan ki, ayt xardaşıma ki, üləşkəy menim bilə atamninq oçiznamın. Oşta eki türlü bardır sizdə səbəp: adəmilik tarbiyatından da törədən, mani, ne üçün suxlanç bolursiz özgələrninq törəsinə? Mundan övrənip, aytır arakəl Boğos ki, heç sizdə könü törə yoxtur, ne üçün siz kendinqizgə xısxı u

egirlik etməyə xoymassız, yoxesə siz xısxa u egirlik etərsiz tügül özğəlgə, yoxesə xardaşlarğa da.

Üçüncü. Kləmədi Tenqri berməgə yazğan törə ki, bolmağay prezmuşenadan könülüktə bolğaybiz, yoxesə süvük bilə, yarlığamax bilə saxlağaybiz könülüknü u yazmağan törəni hər zamanda.

Dörtüncü ki, yetkincə Tenqri yöpsündü Törəni, u proroklarını, u Avedarannı, necik ki yaxşı urlux bolğay canımızğa, da bu türlü könülük bilə də etməgə yarğularnı.

Beşinci ki, Törə, u proroklar, u Avedaran teşkirilməstir, yoxesə törə prezmuşenadan teşkirilir uluslarda u millətlər arasına. Anıq üçün boş etər Tenqri ki, uslular tergəp baxkaylar, ne türlü işesə, anqar körə etkəylər yarğunu.

Altıncı ki törədə prezmuşenadan antka tüşər, da Biyimiz Krisdos tıyar ant içməknı, klər ki, biz könü krisdənlikdə tirilğaybiz ki, könü könü bolğay, egri egri bolğay”

TƏRCÜMƏSİ:

“Törə bitiki”ni yazmağa Müqəddəs Ruhun lütfi ilə hazırlandıq.

Öncə Məsihin qanunları barədə xoş olmayan sözlər danışan və **erməni** (Xurşudyanın əlavəsi) xristianlarının öz qanunlarına sahib olmadıqlarını söyləyənlərə cavab verək. Çünki çox adam var ki, başqa tayfaların qanunlarını tərifləyərək, onların gerçək qanunlara sahib olduqlarını söyləyirlər. Bunu söyləyənlər həqiqətdən uzaqdırlar və zəif iradəsi olan başqalarını da yanıltmağa çalışırlar.

Onlara verəcəyimiz ilk cavab budur ki, Tanrı insanın təbiətinə əzəldən ədalətə can atmaq hissini yerləşdirmişdir. Onun üçün də dinsizlərin doktorları düşünüb qanun qoydular ki, kim ki bütlrə yaman söz söyləsə ölməlidir, kim ki onlara əl qaldırsa əli kəsilməlidir. Eynən Musa da öz “Törə”sində (Tövrətdə), öncəki qanunlardan nümunə götürərək, bu məsələdə qanunlarını sərtləşdirdi: Öz anasını və ya atasını təhqir edən şəxs ölümə məhkumdur. Eləcə də Rəbbimiz İsa Məsihin müqəddəs “İncil”i, öncəki bütün qanunları təkmilləşdirərək, bu barədə buyurur: “Əhdi – Ətiqdə nə deyildiyini dinləyin, amma mən Əhdi – Cədidlə Əhdi – Ətiqi təsdiq edərək,

sizin iradəənizə müraciətlə buyururam ki, özünüzü sevdiyiniz kimi yaxınlarınızı sevin”.

Onlardan ikincisi (Əhdi – Cədid-B.T.), əlbəttə, hər cür yaxşılıq etməyi insanın xoş məramına buraxaraq bildirir ki, hər kəslə ədalətlə davranmaq hamının vicdan borcudur. Elə bu səbəbdən də “İncil”i yazıya köçürməmişdən öncə onu şifahi şəkildə təbliğ edirdilər.

İkinci. Məsih gəldi, insanlara ümumiyyətlə bütün qanunları öyrətməyə başladı və iman zəif olan adamlara yazılı qanun vermək istəmədi. Odur ki, İncildə insanlara məhkəməyə çatmamış yoldaca barışmağı tövsiyyə etmişdir. Məsih müqəddəs məhkəmə barədə İncildəki ibrətəmiz hekayə ilə başa salır ki, borcu olan borclu olduğuna borcunu könül xoşluğu ilə qaytarmalı, ədalətlə mühakimə etməlidir, çünki ən yaxşı hakim insanın öz vicdanıdır. Bütün mübahisəli məsələlər də eyni qayda ilə həll edilməlidir. İsa Məsih İncildə və idarəçi haqqında öyüdündə belə öyrədir: baxmayaraq ki, onun dürüst olmadığını görsə də, onu dərrakəsinə və ağasının qarşısında etiraflarına görə təriflədi və o bu səbəbdən də cavab vermək üçün məhkəmə qarşısına çıxmadı. O bildirir ki, məhkəmə lazımdır, amma məhkəməyə müraciət etməmək daha xeyirlidir. İncildə eyni qayda ilə İsa Məsih ona “Qardaşıma de ki, atamın mülkünü mənimlə bölüşsün” – deyərək məhkəmə qurması barədə müraciət edən şəxsə etiraz edir. Budur, əlinizdə - biri təbii, digəri isə hüquqi - iki əsas var, bununla belə nədən başqalarının yarğılanmasını bu qədər çox istəyirsiniz? Bundan çıxış edərək həvvari Boğos (Pavel) deyir ki, qəlbinizdə gerçək ədalət olmadığından özünüz – özünüzü ehtiyac və ədalətsizliyə sürükləyir və təkcə başqalarını deyil, eləcə də qardaşlarınızı sıxışdırır və qəlblərinə dəyirsiniz.

Üçüncü. Tanrı o səbəbdən yazılı qanun vermək istəmədi ki, ədalətə və yazılmamış qanunlara, əl – qolumuzu hüquqla məcburən bağlanmış olması üzündən deyil, sevgi və mərhəmtimiz üzündən əməl edək.

Dördüncü. Tanrı ədalətlə mühakimə etmək və hökm çıxarmamız üçün qanunların, peyğəmbərlərin və İncilin qəlbimizdə yaxşı bir ailə kimi yer tutmasını yetərli saymışdır.

Beşinci. Qanunlar, peyğəmbərlər və İncil dəyişməzdir. İcbari qanunlar isə ölkələrə və xalqlara görə dəyişir. Odur ki, Tanrı məhkəmənin ədalətli olması üçün müdriklərə işin gedişini tədqiq etməyə icazə verir.

Altıncı. Məhkəmədə məcburən and içmək lazımdır, halbuki, Rəbbimiz Məsih gerçək xristian imanı ilə yaşaya bilməmiş, həqiqətin həqiqət, yalanın isə yalan olması üçün and içməyi bizə qadağan etmişdir.”

***

Bundan sonra “Törə bitiki”nin çox cüzü redaktəyə məruz qalmış və demək olar ki, dəyişikliyə uğramamış orijinal hissəsi gəlir. Orijinal mətn “Bitik”in ikinci hissəsi ilə başlayır. Oksent oğlu Xaçeres ona belə bir başlıq qoymuşdur:

“Ekinci ki ne üçün emdi yazdıq ya kimin priçinasından”

“İkinci. Nə üçün indi və hansı səbəbdən yazdıq”

Bu başlığın, eləcə də sonrakı başlıqların məhz Xaçeres tərəfindən qoyulduğunu buradakı slavyan (polyak) mənşəli “priçina” (səbəb) kəlməsi sübut edir. Halbuki, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mxitar Qoş əsərinin hər yerində “səbəb” sözünü işlətməmişdir.

“Törə bitiki”nin ikinci, orijinal hissəsi belə başlayır:

“Dağı da ne üçün emdi klədik yazmağa törələrnı, ya ne səbəptən teprəndi esimiz bu işkə. Egər ki yazdıq esə əvəlgidə ki, kerəkimiz düğül edi yazğan törə berilməgə Tenqridən, yoxsa köp kez işittik panbas özgə milləttən ki, yoxtur krisdanlarda törə. Kim ki munu aytır, bilməsti ari bitiklərninq küçünü. Muninqki yaman sağıştan 2 türlü yamanlıx toğar: 1, ya sağışlar edi, ki törəni xoygan essiz edi; 2, ya kləməs edi ki, könülük bolğay edi adəmilər arasına dünyada.

2-inçi ki, ol biliklikni ki, tarbiyatımızdan bar edi, yamanlıx söndürdü, da tügəl yaratılğan adəmini yarımdux etti, da sövükünü u sağavatnu körəlməsizlik xapanel etti.

3-ünçi, bu vaxtlarda erinçəklikdən iivrənməg kləməslər Eski u Yənqi Törələrnı ne markarelərdən, ne Avedarandan ki, bolğaylar

edi ari bitiklərinə küçündən bilməyə könu törəni. Anınq üçün klədik bu Törə bitiki bilə oyatmağa alarnı, necik kimsəni yuxudan.”

TƏRCÜMƏSİ:

“Nə üçün törələri indi yazmağı arzu etdik və hansı səbəbdən süurumuz buna cəsərət etdi.

Əvvəlki bölümdə Tanrıdan yazılı qanun verilməsinə ehtiyacımızın olmadığını yazsaq da, başqa millətlərdən xristianların qanunlarının olmadığını barədə çox rişxəndlər eşittik.

Bunu söyləyənlər müqəddəs yazıların gücündən bixəbərdirlər. Bu cür rişxənd dolu düşüncələr səbəbindən ortaya iki pislik çıxır. Birincisi, ya onlar elə düşünülər ki, qanunları bərqərar edən cahil idi, ikincisi, ya da ki o, dünyada insanlar arasında ədalətin olmasını istəməmişdir.

İkinci səbəb o idi ki, təbiətən sahib olduğumuz biliyi pislik söndürdü, kamil insanı yarımçıq etdi və nifrət sevgi və mərhəmətin yolunu kəsdi.

Üçüncü. Zamanəmizdə insanların tənbellik üzündən əski və yeni törələri (Əhdi - Ətiq və Əhdi - Cədidi-B.T.) mənimsəmək, nə peyğəmbərlərdən, nə də İncildən bir şey öyrənmək istəməməsidir ki, onların köməyi ilə gerçək qanunları anlasınlar. Odur ki, biz, yatmışları oyatdığımız kimi, bu “Törə bitiki” ilə onları oyatmaq istədik.”

***

Bundan sonra yenə də Xaçeresin redaktəsinə və müdaxiləsinə məruz qalmış hissə gəlir:

*“4-ünçü, bu vaxtlarda biliklik eksildi, ki biliklik bolsa edi, bolur edik sınaq u tanqlap zəmanəsinə körə; anınq üçün yöğdıq barça milləttən u uluslardan, da yazıp ta berkittik oxşaş Eski u Yənqi Törələrgə, ne türlü **proroklar** xoydı da Avedaran buyurdu.*

*5-inçi ki, bu zamanda Ari Can **ızyavit** etməs, necik Soğomon u Taniel vaxtına, ya necik Gorintos kerməninə, ya özgə uluslarda ki, könu Törə etərlər edi. Zera Ari Can edi körgüzücü alarnınq yü-*

*rəkinə, anınq üçün suxalanc dügüllər edi yazğan törəlargə. Necik surp arakellər kləmədilər yazıp berməgə surp Avedarannı əvəldən, yoxsa sözləri bilə inandırıp xaytardılar, da andan sonqra suxlandılar yazmağa, alay ox törəni də yazıp xaldırmadılar, zera alarınınq dağın özgə ulu sağışları bar edi xaytarmaxlıx üçün, yoxsa **pokoy** berdilər Eski Törə bilə, da kermənlrning **obiçayı** bilə, da ari bitiklərininq kücü bilə törələrin etməgə. Yoxesə bu zamanda barçadan kerı tüştük. Bu səbəptən **prezmuşena** yazıp xoyduq törələrni.”*

TƏRCÜMƏSİ:

“Dördüncü. Çağımızda biliklərin səviyyəsi aşağı enmişdir. Əgər biliklər çox olsaydı, araşdırmalar aparar və zamanımızda uyğun qanunları seçərdik. Odur ki, biz bütün xalqlardakı və ölkələrdəki qanunları toplayaraq, eynən Əhdi - Ətiq və Əhdi - Cədidə olduğu kimi, peyğəmbərlərin və İncilin göstərdiyi qaydada yazıyla möhkəmləndirdik.

Beşinci səbəb odur ki, hazırda Müqəddəs Ruh Süleyman və Davudun dövrlərində olduğu kimi, Korində və ya məhkəməsini qurduğu digər ölkələrdə olduğu kimi fəal fəaliyyət göstərmir. Çünki Müqəddəs Ruh onların qəlbində idi, bu üzdən də onların yazılı qanunlara ehtiyacları yox idi. Necə ki, müqəddəs həvarilərin İncili əvvəldən yazıya köçürüb təqdim etmək istəkləri yox idi, sözlə inandırmağa çalışırdılar və yalnız bundan sonra yazmağa qərar verdilər, eyni qaydada qanunları da yazıya köçürməyi lazım bilməmişdilər. Çünki dinsizləri haqq yoluna gətirmək kimi böyük məqsədlərə sahib idilər. Amma Əhdi – Ətiq, şəhər adət - ənənələri və Tanrı qanunları əsasında məhkəməyə icazə vermişdilər”.

***

Sonrakı hissə, cüzi müdaxiləyə baxmayaraq, orijinal mətdir:

“6-ıncı ki, yarğununq işi ant bilə tügəllənir, evet ki, Tenqridən buyurulmadı ant içməgə. Yoxesə yamanlıx artıptır bu zamanda, a krisdanlar tügül ki yalğız yarğu alını ant içər, yoxsa hər yerdə

hər kez heç nemədən, da anıq bilə Xutxaruçumuznunq buyruxun heç etərlər, da biz klədik ki, Tenqrining boyruxun heç etkənlərgə törə u ganunk berkitip xoydux yarğuda.

7-inçi ki, bolmamaxı üçün törəninq barmağaylar özgə millətninq törəsinə, necik buyurur edilər markarelər ki, yoxmıdır Tenqri Israjel arasına ki, bolvanlarga barırlar, xaysın ki, arakellər də anı tabalap ayturlar ki, tiyməstir krisdanlarğa özgə millətninq alnına yarğuşa barmaga.

8-inçi, körərbiz emdigi vaxtta ki, bardır axpaşlar, vartabedlər, kahanalar, biylər, başketxoyalar ki, yüz körüp, u orunc alıp, da biliksizliktn könu yarğunu egri etərlər. Annnq üçün köptən az yazıp xoyduq Törə bitikində ki, bolğay ögüt u toğrulux anıq kibiklərgə.

9-unçu ki, yaratılğan tarbiyatımız dayma unutuçudur yaxşılıxn köp türlü can u ten günahından. Həlbət, kləsək yarğunu toğru etməgə, vaxtında unutup yamqılırbiz, andan sonqra poşman bolup, sağışka tüşərbiz ki, alaymıdır yoxsa alay dügül. Annnq üçün ki, bu türlü xıynlı sağış bolmağa, anıq üçün yazıp xoyduq törə bitikini, hər vaxt, xolumuzğa alıp, esləgəybiz törəmizni da körgüzgəybiz özgə millətkə ki, dayma törələrımızni ari bitiklərdən etərbiz ki, sözləri bolmağay bizni tabalamağa.

10-unçı, xaçan ki adam yaratıldı ürdü da berdi anqar Biy Tenqri Ari cannnnq şnorhkın. Ol şnorq, necə bardı ilgəri, adəmilər üsnə arttı, da, xaçan ki xaytıp yazıxka tüştülər, ayttı Tenqri: «Xalmağay menim canım adəmilərdə, zera can yergəsindən tengə xayttılar».

TƏRCÜMƏSİ:

“Altıncısı odur ki, Tanrı and içməyə icazə verməsə də məhkəmələr and içməklə bitir. Bununla belə, zamanəmizdə pislilik və yamanlıqlar çox artmışdır, xristianlar isə Rəbbimizlə olan əhdlərinə xilaf çıxaraq, həm məhkəmədə, həm də harada gəldi və hər hansı bir önəmsiz səbəb üzündən and içirlər. Biz də Tanrı qanunlarını pozanlar üçün məhkəmə hüququ və qanunları yaratmağı qərara aldıq.

Yeddincisi. Öz qanunlarının olmaması bəhanəsi ilə başqa xalqların məhkəmələrinə müraciət etməsinlər. Necə ki, peyğəmbərlər

xəbərdarlıq etmişlər: Məgər İsrailin Tanrısı yoxmudur ki, onlar bütlərə sitayiş edirlər” və necəki həvvarilər xristianları məzəmmət etmişdilər ki, yad dinə sitayiş edənlərin məhkəmələrinə müraciət etməsinlər.

Səkkizinci. Zamanəmizdə axpaşların (yepiskopların – B.T.), vardapetlərin (ilhiyyat alimlərinin – B.T), bəylərin, kəndxudaların cahillikləri səbəbindən rüşvət alaraq ədalətsizlik etmələrinə şahid oluruq. Odur ki, biz “Törə bitiki”ndə bu məsələlərə də toxunduq ki, onlara ibrət və öyüd olsun.

Doqquzuncu. Təbiətimiz (insan təbiəti) elə qurulub ki, çox zaman xeyri unudaraq, ruhi və cismani günahlar edirik. Baxmayaraq ki mühakimələrimizdə ədalətli olmağa çalışırıq, amma məhkəmə zamanı bunu unudur və səhvə yol verir, sonra da peşiman oluruq. Bundan sonra isə şübhəyə düşürük: belədirmi, deyilmi? Bu cür şübhələrin əzabverici olduğunu nəzərə alaraq, bu “Törə bitiki”ni yazıb qoyduq ki, daim əllərinin altında olsun, qanunları unutmasınlar. Rüşxənd edən xalqlara da müqəddəs yazılara əsaslanan qanunlarımızın olduğunu göstərə bilsinlər.

Onuncu. İnsan yaradılan zaman Bəy Tanrı ona, Müqəddəs Ruhundan üfürərək, ruhi toxumlarını hədiyyə etdi. Bu Hədiyyə zamanla insanlarda daha da inkişaf etdi. Lakin qayıdıb günaha yuvarlandıqda Tanrı dedi: “Qoy, Mənim ruhum onlarda qalmasın, çünki ondan üz döndərüb bədənin istəklərinə baş əydilər” Məsih dünyaya gəldikdə, o insanlara Müqəddəs Ruh qaytardı və onlara mənəvi məhkəməni, yəni müqəddəs İncili bəxş etdi...”

***

Sonrakı cümlə redaktorun əlavəsidir:

*“Xaçan ki Krisdos keldi dünyağa, ol Ari Cannı yənə berdi adəmilərgə da can yarğusun, xaysı ki surp Avedarandır da ganunk, zera bilir edi Biyimiz Krisdos ki, dünya adəmiləri **prezmuşena** dünya yarğusun yararlar edi.”*

Cümlənin mətnə sonradan əlavə edildiyi buradakı slavyan mənşəli “prezmuşena” kəlməsindən görünür.

Orijinal mətn:

“Tiyəsidir emdidən sonqra bitik bilə yöpsünməgə törələрни, tanqlap barça ari bitiklərdən.

11-birinci ki, bilgəylər yarğucular Törə bitikindən toğru yarğu etməgə, bilip ki, kendiləri də turmaxtırlar köktəgi yarğucununq alnına yarğuşa.

12-nci, kimlər ki törninq alnına kelirlər, xorxu keçirgəylər, aninq üçün ki, xaçan adəmilər alnına bolmaslar egrini könü etməgə, həlbət, köp türlü söz bilə cəht etərlər yarğucunu aldamağa, ne türlü bolsarlar köktəgi yarğucununq alnına turmağa ki, barça yapuxlarını kərər ki, aninq alnına kimsə aldamax bilə bolmas könü bolmağa, yoxsa könülük bilə tergöv bolsar?

Oşta bu 12 türlü başışlər biri birinə baylap, səbəp xoyarbiz Törə bitikinə oxşaş surp arakellərgə, xaysı ki Biy Tenqridən yarğucular berildilər dünyağa, da xaytıp Ari Can bilə toğurdular həjrəbedləрни u vartəbedləрни, ari yıxövnünq yarğuçuların. Zera bu 12 tügəl san həybatlandı barça dünyağa, zera bu 2 altıdan toğdular, da bu 6 san dünyanınq yaratılğanınınq künləridir, da ölçövüdüür adəmininq 6 teprənişininq, da sanıdır adəmilikninq tarbiyatınıq...”

TƏRCÜMƏSİ:

“...Bundan sonra müqəddəs kitablardan seçilmiş yazılı qanunlardan istifadə olunmalıdır.

On birinci səbəb o idi ki, hakimlər “Törə bitiki”ndən ədalətli hökm verməyi öyrənsinlər və unutmasınlar ki, bir gün özləri də Tanrı məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacaqlar.

On ikinci. Ona görə ki, məhkəməyə gələnlər qorxu keçirsinlər. Əlbəttə, onlar bəlağətli nitqləri ilə hakimləri və digər iştirakçıları aldada bilərlər, Amma bütün gizlinlərin üzə çıxacağı və ədalətin mütləq bərqərar olacağı səmavi məhkəməni aldada bilməyəcək.

İşdə biz bu 12 müxtəlif səbəbi bir – biri ilə əlaqələndirərək,

eynən Tanrı tərəfindən dünyanın hakimləri təyin edilmiş müqəddəs həvvarilər, Müqəddəs Ruh tərəfindən yönləndirilən həjrəpətlər (din başçıları – B.T.) və vardəpətlər kimi “Törə bitiki” nin yazılması üçün əsas əldə etdik.

Axı, 12 rəqəminə bütün dünyada hörmətlə yanaşılır. Çünki, o iki 6 – dan ibarətdir. “6” isə dünyanın yaradılmasına sərf edilmiş günlərin sayı və insanın 6 xasiyyəti və hərəkəti ilə bağlıdır. Müqəddəs kitablarda başqa diqqətəlayiq nümunələr də var...”

***

Bundan sonrakı cümlədə redaktorun müdaxiləsi açıq – aydın hiss edilir və bu cümləni qətiyyənlə orijinal hesab etmək mümkün deyil. Bununla belə, cümlə mətnin məzmununa çox da xələl gətirmir:

*“...Dağı da bardır köp türlü haybatlıq ki, bu işlərinə ari bitiklərdə. Dağı da oxşadır 12 nahəbədlərinə **pokolenasına** İsrəjel oğlanlarınınə, xaysılarına ki, berildi Tenqridən yazılğan törə Movses xoluna...”*

TƏRCÜMƏSİ:

“...Eyni zamanda, İsrailin soyundan gələn 12 nəslin nümunəsi də var ki, “Tövrat” onlardan birinə - Musanın mənsub olduğu soya göndərildi...”

***

Orijinal mətn:

“Anınq üçün bu 12 türlü başışlər bilə tügəllərbiz Törə bitikini. Dağı da ne səbəp boldı bizgə ki, başladıq bu Törələni yazmağa?”

Köp vaxttan beri ulu sağışta edim bu Törə bitiki üçün ki, hər kez bizni tabalarlar edi bizim xom da, özgə dayfa da. Dağı da hörmət xoyup bizgə bu iş üçün sövüklü ari bitiklərinə şəgerti

Boğos vartabed köp türlü hörmətli - hörmətli sözlər bilə, da men bolmadım üstümə almaga, mahana etip benim biliksizlikimni da tenimniq tuncsızlıxını, da sağış ettim ki, xoltxa etkiy edim özgə küclü ari vartabedlərdən, zera bar edilər köplər ol vaxtta atlı - çuvlu pilisopalar.

Evet ki, bilip benim cinsimniq bizminlikini, kləmədim kimsəni bu işkə keltirməgə. Yoxsa asrı tanqlar edim ki, arakellər u belgili ari atalar muninqki ulu işniq xayğusuna bolmadılar.”

TƏRCÜMƏSİ:

“...Biz də “Törə bitiki”ni 12 səbəbə dayanaraq yazdıq.

Daha hansı səbəb bizi bu qanunları yazmağa sövq etdi?

Həm özümüzünkülər, həm də özgələr tərəfindən daim məzəmət edildiyimizdən bu “Törə bitiki”ni çoxdan yazmağı düşünürdüm. Bu işə məni həm də müqəddəs yazıların heyranı olan, müqəddəs kitabların şagirdi Boğos (Pavel - B.T.) da öz çoxsaylı təkid və öyüdləri ilə həvəsləndirməkdə idi. Lakin mən bu ağır işin altına girməyə cəsərət etmir və bunu öz cahilliyim və fiziki gücsüzlüyümlə əsaslandırmağa çalışır və bu işi digər güclü və ədalətli alimlərin görməsini xahiş edirdim. Çünki o dövrdə adlı – sanlı filosoflar az deyildi. Bununla belə xalqımın nadan olduğunu bildiyimdən kimisə buna məcbur etmək istəmirdim. Bununla belə, həvvarilərin və böyük din xadimlərinin bu işi diqqətdən kənarda saxlamaları məni çox təəccübləndirirdi.”

***

Bundan sonra yenə də redaktorun (Xurşudyanın) müdaxiləsi hiss edilir. Burada da adı keçən alban katalikosu III Stepannosun adının önünə “bütün ermənilərin katalikosu” ifadəsi əlavə edilmişdir:

*“Evet ki, xaytıp boldı səbəp bu Törə bitikini yazmağa hörmət xoyğanından bizgə der Sdepanos gatoğiqosniq **barça ermenilik-ninq**, bir də, eki də bizdən xoltxa etti, da men mahana ettim benim biliksizlikimni da köp kez tartındım bu işdən.”*

TƏRCÜMƏSİ:

““Törə Bitiki”nin yazılmasına əsas **bütün ermənilərin** katalikosu Stepannosun mənə bu barədə hörmət və izzətlə bir - neçə dəfə müraciət etməsi həlledici stimül oldu. Onun təkidlərinə baxmayaraq, cahilliyimi bəhanə edərək, imtina edirdim...”

***

XVI əsrdə redaktəyə məruz qalmış və ya əlavə edilmiş sonrakı cümlələr:

*“...Xaçan ki artıxsı xoltxa etti, men də üstümə aldım benim miskinlikim bilə, bilip ki, tiyəsidir **hnazant** bolmağa **duxovniy** buyruvka. Egər ki, Tenqridən esə bu yaxşı sağış da tügəllənsə anıq onqarmaxı bilə, asrı yaxşı; **a** egər tügəllənməsə benim başlağanım, özgə ari atalar, tügəlləp, başka çıxargaylar. Zera əvəl əvəldən barça ustalıq tügəl, bir adəmidən başlanıp, da andan tügəlləndi, yoxesə köplərdən, zera, azdan köptən tapıp, biri birinə keltirip, biriktirdilər barça ustalıqını. Xaytıp esimə aldım ki, Biyimiz Krisdosnunq yarğusuna barasımen, ol ki, yüz körməs, ne orunc almas, anıq üçün tiyişlidir manqa yazmağa xolum bilə Tenqrininq yarğusununq oxşasın. Bolmağay kimsə tabalağay aytkan sözümnü. Egər kimsə biliksiz esə, övrənsin, **a** egər tügəl övrəngən esə da munda nemə eksik tapsa, kendi tügəlləsin. 2 yartin yaxşı könqüllərnı yöpsünürbiz sövük bilə.”*

TƏRCÜMƏSİ:

“...Lakin o, israrla təkid etdikdə bir mömin kimi bunu özümə mənəvi borc hesab etdim və bu işi üzərimə götürdüm. Əgər bu keyirli fikir Tanrıdan qaynaqlanırsa, çox yaxşı, Onun yardımını ilə də iş başa çatır. Yox başladığım iş sona çatmazsa, o zaman digər müqəddəs atalar onu tamamlayar. Çünki hər bir kamil əsər biri tərəfindən başlanır, digərləri tərəfindən davam etdirirlik və onlar bir – birilərini tamamlayırlar. Yaxşı başa düşürdüm ki, vaxt gələcək və məşhər günü heç vaxt ikiüzlülük etməmiş və rüşvət almamış Rəbbimiz Məsihin qarşısında duracağam.

Odur ki, Tanrı qanununa bənzər qanunlar yaratmalı olduğumun məsuluyyyətini anlayırdım. Qoy, sözlərimə görə kimsə məni məzəmmət etməsin. Nadanlar ibrət alsın, elmdə güclü olanlarsa səhv tapsalar onu düzəltsinlər.”

***

Bundan sonra Oksent oğlu Xaçeresin qoyduğu başlıq gəlir:

“Üçüncü, nişanı kücününq barça törələninq”

“Üçüncü. Qanunların gücü barədə”

Sonra Xaçeres davam edir:

“Dağı da yazar surp Mikayıl vardaped Törə bitikininq xuvatı üçün köp türlü yalbarmaq der Sdepannos qatoğışosğa:”

“Daha sonra müqəddəs vardapet Mikayıl (Mxitar Qoş – B.T.) katalikos Stepannos müraciətlə “Törə bitiki”nin gücü barədə yazır”

Sonra yenə də orijinal mətn gəlir. Burada sadəcə ilk cümləyə kobud redaktor müdaxiləsi olmuş və mətnə Xurşudyan tərəfindən “bütün erməni kilsələrinin başçısı” sözləri əlavə edilmişdir:

“Xolarmen sendən, haybatlı ata da barça ermenilik yixövlərininq başı, bolmağay ki, heç tə yenqil sağışlağaysen can sartın kerəkli işni, xaystın ki, benim üstümə beripsen. Zera tiyəsdir manqa ki, körgüzgəymen sanqa köptən az ki, nedir xuvatı Törə bitikininq, xaystını ki, xolumuzga alıpbiz. Zera Törə bitikininq oğşaşı bar ganonkta, zera tiyişlidir bizgə tüzməgə törəni u ganonknı ki, biri birinə oxşağay. Xaytıp bu türlü bardır oxşaşı biri birinə. Zera ganonk canı toğru etər, da törə tenni, həlbət, egər biri birindən ayrılıp esələr, yoxsa köp yerdə birikirlər. Necik can u ten ki, tarbiyat bilə 2-dirlər, ol türlü ayırılmas, xatışıp biri biri bilə, bolurlar bir da köp neməni bir erk bilə xılınırlar, ol türlü ganonkta törələr. Aninq üçün, egər ki yoluxsa xatışılmağa eksinə, biri birini sındırmastır...”

TƏRCÜMƏSİ:

“Səndən xahiş edirəm, müqəddəs ata, **bütün erməni kilsələrinin başçısı**, üzərimə yüklədiyən mənəvi məsuliyyətin çox asan və yüngül olduğunu sanma. Bu səbəbdən də sənə “Törə bitiki”nin mahiyyətini qıscaca anlatmaq istəyirəm. Qanun və qaydaları ard – arda düzməli olduğumuzdan bunu elə etməliyik ki, onlar bir – birinə uyğun gəlsin. Onlar arasındakı uyğunluq isə belədir: Qaydalar ruhu islah etdiyi kimi, qanunlar da cismi kamilləşdirirlər. Əlbəttə ki, onlar fərqli olduqları kimi, eynilikləri də çoxdur. Ruh və bədən təbiətən fərqli olsalar da, birləşərək bir vahid təşkil etdikləri, bir – birilərini tamamladıqları kimi, qanunlar və qaydalar da bir – birini tamamlayır. Bu üzdən də onlar bəzən birləşir, fəqət biri digərini təxrib etmirlər...”

***

Sonrakı cümləyə məzmunu xələl gətirməyəcək qədər cüzi bir redaktor müdaxiləsinin olduğu hiss edilir:

*“...Da ne türlü ganonknu bilicilər tüzüptürlər, ol türlü törəni də; da ne türlü yanqılğanlarğa ganonkta **pokuta** u xorxu bar, ol türlü törədə bar; da ne türlü törədə zından u baylamaq bar egrilər-gə, ol türlü ganonk'ta zından u baylamaq xarğamaqtır; da ne türlü yazıxsız adəmilər üsnə ganonk nemə bağ xoymastır, ol türlü törə də anıñqibiklərinə üsnə, kimlər ki toğrudurlar dünyada; da ne türlü ari kişi xorxmastır köktəgi yarğucudan, ol türlü anmeğ adam xorxmastır dünya yarğucusundan...”*

TƏRCÜMƏSİ:

“...Qanunlar da müdriklər tərəfindən tərtib edilmiş qaydalar kimidir. Qanunlarda da qaydalarda olduğu kimi tövbəyə də yer var, cəzaya da. Qanunlarda cinayətkarlar üçün zından və qandallar nəzərdə tutulub, qaydalarda isə zından və qandalın oynadığı rolu dindən xaric etmə oynayır. Qaydalar günahsızlara heç bir məhdu-diyyət qoymadığı kimi qanunlar da dünyəvi işlərdə eyni mövqə tutur. Əməlisələh insan səmavi məhkəmədən qorxmadığı kimi, günahsız adam da dünyəvi məhkəmədən çəkinmir...”

***

Orijinal mətnin davamı:

“...Xaytıp dağı da yaxşılıx beriliptir bizgə ki, barça ari bitiklərni aninq üçün tüzdülər ki, adəmilərni yazıxtan tartkaylar, ol türlü Törə bitiki cəht etər tıymağa yamanları u egrilərnı ki, sövük bilə u yaxşı könqül bilə tirilgəylər biri biri bilə. Dağı da aruvluq bilə tirilmək artarlıqtır, bu da törədə bolmaq kerək. Bu türlü manilərnı berip uslularğa ki, tanığaylar ki, neçə türlü yaxşılıx bar munda havasar barça adəmilərgə ki, talaşnı, öpkəni kötürür da emınlıknı u yaxşılıxnı toxtatır adəmilər arasına. Da xayda ki törə eksiktir, anda talaş köptür, da xayda törə u könülük bolsa, emınlık artıxtır ol ulusta, dünyada u yıxövlərdə, zera bir ülüşü Tenqrininq şnorhkundan berilgən yıxövlərgə emınlıktır.”

TƏRCÜMƏSİ:

“...(Bu kitabın) bir xeyri də odur ki, bütün müqəddəs kitablar insanları günahlardan çəkındirməyə xidmət etdiyi kimi, “Törə bitiki” də qəddar və ürəyi mərzəli adamların qarşısını kəsir ki, insanlar sevgi və hörmət içində yaşaya bilsinlər. Təmiz həyat əməlisalehlikdədir, qanunlar da buna xidmət etməlidir. Biz bu sözləri ağıl sahibləri üçün söylədik ki, burada nə qədər yaxşı şeylər olduğunu bilsinlər, məhkəmənin mübahisələri aradan aparmağa xidmət etdiyindən aqah olsunlar. Qanunların əskik olduğu yerdə münaqişələr çox olar, qanunların təknil və ədalətli olduğu ölkələrdə isə həm həyatda, həm də kilsədə sülh bərqərar olur. Sülh isə Tanrının bizə ən böyük lütfü və mərhəmətidir.”

***

Xaçeresin qoyduğu növbəti başlıq gəlir:

“Törtünçü, dağı da yazar, kimlərdir yarğuçılar, ayırır biri – birindən könülərini, oxşaşlarını”.

“Dördüncü, hakimin kim olduğunu izah edir, gerçək hakimlə gerçəyəbənzər hakimin fərqi izah edir”

Bunun ardınca redaktorun müdaxilə etdiyi hissə gəlir:

“Əvəlgi u könü yarğucu Tenqridir, ne türlü buyurur markare Tavit ki, yarğu etər Tenqri kendininq joğovurtuna. Dağı da aytr **prorok**: «Biy Tenqri bizim yarğucumuz». Yənə aytr: «Kel, Tenqri, da et seninq yarğunqnu». Dağı da munqar oxşaş bardır köp işlər, zera kendi Tenqridir yarğucu ki, övrətir bizgə könü yarğunu, xaysı bilə ki dir, adəmilrəgə tüzgəndir bu törələni, ne friştələgə, ne canavarlarga...”

“Birinci və əsil hakim Tanrıdır, necə ki Davud peyğəmbər demişdir: “Rəbbimiz Allah bizim üzərimizdə hakimdir”. Daha sonra demişdir: “Gəl, Allahım, öz məhkəməni qur!” Bizə gerçək məhkəmənin nə olduğunu öyrədən Tanrı özünün hakim olduğuna, qanunlarını heyvanlar və mələklər üçün deyil, məhz insanlar üçün bərqərar etdiyinə dair bir çox misallar var.”

Cüzi üslub redaktələrinə məruz qalmış orijinal mətnin davamı:

“Evet ki törədə yazğandır: öldürücü canavarı öldürmək kerək,— tügül aninq üçün ki, canavarlar ögütləngəylər, yoxesə adəmilər. Dağı da devlərgə də boldı yarğu ki, köktən yergə tüştilər, friştədən devlər boldılar öktəmliklərinə körə, dügül köp kez, yoxsa bir kez. Xaçan ki yarattı Tenqri adəmini, ol çaxta belgili etti ki, yarğucumuz da Eyəmiz kendidir. Da Krisdos keldi dünyaga da ayttı: «Yarğu etməgə keldim bu dünyaga», da «Atam kimsəninq yarğusun etməs, barça yarğunu berdi Oğul xoluna». Da budur Tenqrininq yarğusu ki, Yarıx keldi dünyaga, da adəmilər artıx sövdülər xaraxğuluxnu, ne ki yarıxnu. Da Tenqrininq atı atalır ayırılmas tarbiyat, zera ne türlü yarğucudur Oğul, ol türlü Ata u Ari Can. Da bu işari bitiklərdə alanidir, kim kləsə tergəməgə.

2-inci, yarğucular atını berdi Tenqri adəmilərgə ki, yarğu etinqiz könünlük bilə öksüzgə u tulğa. Da bu iş havsardır xanlarğa, biylərgə da xartlarğa, xaytıp markarelərgə, kahanalarğa, xaysı ki Movses xoydı yarğucular anabadda, da mundan sonqra Esu zoravor. Ol türlü Soğomon xoldu Tenqridən uslulux ki, yarğu etməgə

bilgəy joğovurtka. Bar edilər kahanalar u xartlar yarğular eskidə, ne tərli aytır bitiklər də ki, kahanalar bolğaylar xanlı işniq üsnə yarğucılar.

Ne üçün Tenqri havsar berdi yarğuculuxnu?

Anıq üçün ki, barçası bu şnorhktan menqərüçi bolğaylar da xaytıp ki, eksiklikindən yarğucılarnıq biri birin zrgel etkəylər. Da Yəniqədə buyurdi Biyimiz Krisdos surp arakellərgə ki, olturğaysız 12 olturğucta yarğu etməgə 12 millətkə Israjel xomına. Da alardan teşkirip aldılar başlıxlar barça krisdanlarnıq. Ol türli xaytıp Krisdos övrətti mane bilə egri yarğucu üçün ki, tügəl könü yarğu etməs edi, barça kimsə adəmilərdən esi kendinə yarğucudur, canına u teninə u 5 seziklikinə, da aruvluxta saxlağay kendini.”

TƏRCÜMƏSİ:

“Bəli, müqəddəs qanunda yazılıb: ölümə səbəb olan heyvanları öldürmək lazımdır. Lakin bu heyvanları cəzalandırmaq üçün deyil, insanlar üçündür. Eyni zamanda ruhlar üzərində qurulmuş məhkəmə də olmuşdur ki, nəticədə mələklər yerə enərək, öz qürurları üzündən mələkdən şər mələklərinə çevrilmişdilər. Lakin bu çox dəfə yox, yalnız bir dəfə baş vermişdir. Tanrı insanı yaradar – yaratmaz, dərhal özünün bizim Hakimimiz və Rəbbimiz olduğunu bəyan etdi. Və Məsih də yer üzünə gələndə demişdi: “Mən bu dünyanı mühakimə etməyə gəlmişəm” və “Atam kimsəni mühakimə etmir və məhkəməni Oğulun ixtiyarına vermişdir”. Tanrının məhkəməsi isə işığın dünyaya ələnməsidir, fəqət adamların çoxu işığı deyil, qaranlığı sevir. “Tanrı” adı vahid varlığı bildirir, belə ki, Oğul hakim olduğu kimi, Ata da, Müqəddəs Ruh da hakimdir. Bu, müqəddəs yazılardan anlaşılır, əmin olmaq istəyən özü tədqiq edə bilər.

İkincisi, “hakimlər” adını verdi Tanrı adamlara ki, yetim və dul barədə ədalətlə hökm verin. Və bu iş hər kəsə - xanlara, bəylərə, ağsaqqallara, eləcə də peyğəmbərlərə, Musanın səhrada hakim təyin etdiyi kahinlərə (hahamlara), ondan sonra isə İsayə (Navinə) eyni dərəcədə aiddir. Süleyman da xalq arasında düzgün hökm ver-

mək üçün Tanrıdan müdrilik rica etmişdi. Əski məhkəmələrdə kahinlər (hahamlar) və ağsaqqallar hakimlik edərdilər və müqəddəs yazılardan aydın olduğu kimi, cinayət işlərinə məhz kahinlər hakimlik etməlidirlər.

Nə üçün Tanrı mühakiməni hər kəsə eyni dərəcədə verdi?

Onun üçün ki, hamı bu nemətdən faydalansın, insanlar hakim çatışmazlığı üzündən bir – birilərini məhrum etməsinlər. Və Yenidə (Əhdi – Cədidə) Rəbbimiz Məsih müqəddəs həvarilərə buyururdu: “İsrail xalqının on iki qolunu mühakimə etmək üçün on iki kürsüdə oturun.” Xristianların bütün böyükləri bu hüququ məhz onlardan qəbul etmişlər. Eləcə də doğru mühakimə yürütməyən ədalətsiz məhkəmə barədə öyüdündə Məsih öyrədirdi ki, hər bir insanın şüuru onun özünə, ruhuna, bədəninə, beş duyğu üzvünə hakimdir və hər kəs təmizliyinə özü nəzarət etməlidir.”

***

Xaçeresin qoyduğu növbəti başlıq gəlir:

“5. Dağı da nedir yarğu, ya kimlərgə bazıp sımarlamaq kerək, ya kimlərgə tiyər yarğunu etməgə”

“Beşinci. Məhkəmə nədir, hökm vermək hüququna kim sahibdir və ya hakimliyi kimə etibar etmək olar”

Bu bölümün ilk abzasının iki cümləsi ciddi üslub redaktəsinə məruz qalıb. Həmin cümlələri, eləcə də, redaktəyə məruz qalmış digər yerləri kursivlə təqdim edirik:

“Da yarğu kimdən ayıldı? Əvəl Tenqridən, sonqra markarelərdən ki, yarğu nedir. Yarğu barça işlərininq terğəməkidir. 3 türlü iş bar ki, adəmilər teprənirlər dünyada: yaxşı u yaman, da ortaçaxlı. Kimlər ki alani yaxşı kişilərdir da kimsəni zrgel etməslərdir, alarga yarğu kerəkməstir. A kimlər ki oğrudur, ya xaraxçıdır, ya baş yevüçüdür, alarnnıq işi tas bolmaqtır. A yarğu ortaçaxlı adəmilərninqdir, kimninq zaxoccası bar. Ne türlü Soğomon 2 xatunnıq es bilə terğəp tapıtı yarğusun, ol türlü Taniel markare es bilə açtı Şuşannıq 2 xartnıq yarğusun. Da Krisdos 2-inçi kelgə-

ninə onq yanındagi alani artarlarğa aytsar: «Kelinqiz, Atamdan alğışlanğanlar»,– da sonq yanındagi alani yazıxlırlarğa aytsar: «Ketinqiz Mendən, xarğışlılar, menqi otka».

Xaysı alanidir bu türlü ki, ortaçaxlırlarınnıqdır yarğu, ortaçaxlı alardır, kimlər ki yazıxlarından xaytıp, pokutovat etiptirlər, alarınnıq ölçər Tenqri yazıxın, pokutasın, da kimninq yazıxı artıx bolsa, ol bersər cuapın. Alay ox dünya yarğusuna körgüzür.

Tiyişlidir yarğucuğa ki, bitikçi, uslu, axıllı bolğay, da ari bitiklərninq kücün yaxşı bilgəy, da barça adamilikni igi bilgəy ki, yarğunu toğru etkəy. Tiyişlidir yarğucularğa ki, lataları bilə tügəl bolğay, da anqlı u axıllı u saxt bolğay, bolmağay ki, törəni anqlamıyın, kimsəgə eksiklik etkəy. Necik ki bir peşəkar, tügəl peşəsin üvrənip bilməgəy, bolmas ustalıx etməgə, necə artıx dağın biliklik kerək yarğucularğa, xaysı ki Tenqrigə yaraşır. Zera yarğu yarmax Tenqrininqdır, oldur könü yarğucu, da dünya yarğucuları Tenqrigə oxşaştır. Anınq üçün kerəktir ki, yüz körmıyın, Tenqrininq yarğusun könü etkəy da Tenqrininq alnına açıx yüzlü bolğay. Dağın da kimgə tiyəsidir berməgə boyruşun yarğuculuxnunq?

Eski Törədə belgili edilər yarğucular, markarelər, kahanalar ki, Tenqridən tanqlandılar, da alardan tanqlandılar xartlar, uslu yarğucular. Bolur ki, yoluxur yarğu yarmağa xanlarğa u ulu biylərgə. Da bizgə bu türlü bolsun. Xaysı ulusta bar esə krisdan xanı ya ulu biy, alar dünya yarğusun xayğurğaylar allarına könülik bilə. Da yixöv yarğusun axpaş xayğurğay vartabedlərninq övrətməki bilə, 2 ya 3 axıllı ketxoyalıx bilə. Da xaysı ulusta bolmasa xan ya ulu biylər, tiyəsidir axpaşka sımarmamağa yarğu işin ki, barça yarğularn ol xayğurğay. Bolmağay ki, bu işkə utru bolğay kimsə, zera bardır axpaşlar arasına ki, biliksizdir da axça kücü bilə tanqlanğandır. Bilirmen munı men də. Yoxesə biyik asdicanları bardır axpalarınq da barça

canlar üçün cuvap berüçüdürlər Tenqrininq alnına, alay ox bu yarğular üçün bergəylər. Necik yoğarı ayıldı ki, vartabedlər bilə etkəylər törəni. Egər ki yarğu başı biliksiz bolsa, xatında olturğan bilicilərdən övrəngəy yarğu işini ki, pambassız biyəngəylər könülikkə.”

TƏRCÜMƏSİ:

“Məhkəmə” anlayışının özünü kim müəyyən etmişdir? Məhkəmənin nə olduğunu müəyyənləşdirən ilk növbədə Tanrı, sonra isə peyğəmbərlər olmuşlar. Məhkəmə bütün işlərin təhqiqatı deməkdir. Dünyada insanlara üç növ davranış xasdır: yaxşı, pis və orta. Əzəldən xeyirxah olan, heç kəsi incitməyən insanlara məhkəmə lazım deyil. **Oğrulara, qarətçilərə və qatillərə gəlincə, onların məsələsi ümitsizdir. Məhkəmə isə müəyyən çətinlikləri olan ortabablar üçündür.** Süleyman iki qadının işini müdrikəsinə təhqiq etdiyi və hökm çıxartdığı kimi, Daniyal peyğəmbər də iki ağsaqqalın və Susannanın müşkülətini eyni müdrikliklə həll etdi. Məsih də özünün ikinci dönüşü zamanı sağ tərəfdə duran əməlisalehlərə deyəcəkdir: “Gəlin, Atamın xeyir – dua verdikləri”, sonra üzünü sol tərəfdə duran günah sahiblərinə tutacaq: “Məndən uzaq olun, lənətəgəlmişlər, sizin yeriniz əbədi oddur”.

Bütün bunlardan aydın olur ki, məhkəmə ortada qalanlar üçündür. **Ortadakılar isə o adamlardır ki, tövbə edir və günahlarını yuyurlar. Tanrı onların günah və tövbələrini ölçür, günahları ağır gələnlər cavab verməli olurlar.** Dünyəvi məhkəmə də eyni qayda üzrə gerçəkləşməlidir.

Hakim savadlı, ağıllı və müdrük olmalı, ədalətlə hökm çıxara bilmək üçün müqəddəs yazıları dərindən bilməli, insan təbiətinə dərindən bələd olmalıdır. Hakimlərin həddi – buluğa çatmış olması vacibdir. Onlar anlayışlı, məntiqli və diqqətli olmalıdırlar ki, qanunları başa düşmənləri üzündən kiməsə ziyan vurmasınlar. Məlum məsələdir ki, heç bir sənətkarın öz peşəsini dərindən öyrənmədən peşəkar olması mümkün deyil, indi görün, hakim öz Tanrıya layiq işinin öhdəsindən gəlmək üçün hansı biliklər sahibi olmalıdır. Çünki hökm vermək Tanrının işidir, keçək hakim Odur və dünyəvi hakimlər Tanrıya bənzəyirlər. Odur ki, onlar ilahi məhkəməni qərəzsiz və ədalətli gerçəkləşdirməlidirlər ki, Tanrının qarşısında utanmasınlar.

Hakimlik vəzifəsi kimə həvalə edilə bilər?

Əhdi - Ətiqdə Tanrının özü tərəfindən seçilmiş peyğəmbərlər,

din xadimləri və onlar tərəfindən seçilmiş müdrik hakimlər barədə məlumatlar var. Bəzən elə olur ki, xanlar və ulu bəylər hökm çıxartmalı olurlar. Qoy bizdə də belə olsun. Əgər hər hansı bir ölkədə xristian xan və ya ulu bəy varsa, qoy məhkəməyə ədalətlə sədrlik etsinlər. Kilsə məhkəməsinə sədrliyi isə, rahiblərdən və 2 – 3 müdrük ağsaqqaldan ibarət məsləhətçilərlə məsləhətləşmək şərti ilə, yepiskop gerçəkləşdirsin. Əgər bir ölkədə xan və ya ulu bəylər yoxsa, onda məhkəməni din xadiminə tapşırmaq lazımdır ki, o, sədrlik etsin. Qoy heç kəs buna qarşı çıxmasın, yepiskopların içərisində cahillərin də, pul gücünə seçilmişlərin də olduğunu bəhanə etməsin. Belə olduğunu mən də bilirəm. Amma yepiskoplar yüksək rütbə sahibidirlər və qəlblərə görə Tanrı qarşısında cavabdehdirilər, qoy məhkəmələrə görə də məsuliyyət daşısınlar. Əgər hakim cahildirsə, qoy yardımçılarından öyrənsin ki, ədalətli ola bilsin.”

***

Növbəti başlıq:

“6.Dağı da ne türlü tiyişlidir bolmağa, könü ya egri yarğuda”

“Altıncı, hakimlər, haqlı olanlar və haqlı olmayanlar özlərini məhkəmədə necə aparmalıdırlar”

Mətnin davamı (redaktəyə məruz qalmış və ya əlavə edilmiş hissələr kursivlə verilir):

“Tiyişlidir yarğucığa ki, orunc aluçı bolmağay, zera yazğandır ki, orunc soxraytır, necə ki iti köz bolsa. Zera ol yarğucu ki könülük üstünə orunc almastır, anınq sözü keçər yarğuda, da könülük bilə yarğuşa uç etər, da kim ki işitsə, biyənir. Ne türlü Tenqri ayttı ki, yüz körmənqiz, yoxsa könü yarğu etinqiz. Egər ki könülük bolmasa, köp adam esi bilə yazıxka tüşər, da bu iştən özgə millətninq yarğusuna barırlar. Da könülük bolsa, yarğucılar da bazıp bolur Tenqrining sözün aytmağa ki, men yarğu etər esəm, benim yarğum könüdür; baxmasın kensininq aslamına, cəht etsin ki, barça adəmilərnə biyəndirgəy. Egər ki sadaxa barça nemədən artıx esə, yoxsa yarğunu könülük bilə tiyəsidir etməgə, tiyəməs xocağa yüz

körməgə, ne misingə yarlıxamağa, ne türlü yazğandır: «Yarlıxama yarlığa törədə». Da yarğucu bolmağay bir yartın işitkəy, könününq ya egrininq, gileyin anğınca ki, 2-si yüz də yüz turmyın. Da gileni könüsün tergəgəy, andan sonqra 2 ya 3 tanıx bilə uç etkəy könülük, törə bilə, 2 ya 3 tanıx bilə toxtalğandır barça iş. Da kimninq tanıxı bolmağay, ant bilə 1 yartın, kimninq üstnə tüşsə, uç etkəy.

Tiyışlidir yarğuciğa ki, törəni yalxız etməgəy, yoxsa köplər bilə, eğer yoluxmasa, 2 ya 3 yaxşı u bilici adəmilər bilə etkəy törəni. Necik törəgə kelgənlərgə 2 ya 3 tanıx kerəktir, ol türlü yarğucılərgə, anıq üçün ki, törə toğru bolur toxtağan adəmilər bilə tannxlıxta. Bu övrəncik burun Rımalılarda bar edi ki, 72 adam dayma saxışta edilər barça türlü işlər üçün. 72 adam anıq üçün tüzdülər ki, barça adəmilər bağıngaylar ki, 72 millətning usluluqu alardadır. Yoxsa emdi 12 yarğucu toxtattılar, 12 arakellərgə oxşaş, tügəl ki, köp yarğucılərinq tergəməkindən könülür törə, yoxsa, köplərinq tanıxlıxı bilə könülüp, xorxulu körünür törə.

Dağı da Xaxanlıxta 3 törəci xoyarlar, alay ox Vrasdunda, Xaxanlıxtan övrənip, surp Errortut iunnunq atına da tanıxlərinq sanına. Biz də munqar biyənirbiz ki, 3 yarğucu bolğay, zera mundan artıx küctür tapulmağa barça yerdə. Dağı da axpaştır burungi yarğucu, 2 ya 3 axıllı adəmilər tutkay xatına, da alay etkəy yarğunu, tügül ki, alar tanıx bolğaylar könülük, yoxsa axpaş kendi də alardan üvrəngəy yarğunu.

Tiyəsindir yarğucılərgə ertə u kecə sarnamağa Eski u Yənqi Törəni da Törə bitikini da eskə almağa barça millətning da esli adəmilərinq yazğanın. Tiyəsindir yarğucılərgə barça tarbiyatı bilə yaxşı bolmağa, da törə saxlağay, da artıxsı ki, öcəş bolmağay, da xılıxı bilə paxil bolmağay barça vaxtta, artıxsı yarğuş vaxtına ki, yarğuşə kelgənlərinq könqülləri çiy bolmağay, da saxışlamağaylar ki, paxilliktən ya öcəşməktən toğru bolmadı yarğuş. Uzun es bilə tözümlü bolmax kerək yarğuşlar, zera köp kez yoluxur ki, küc bilə taparlar a yavıtşa bolmastır yarğuş. Yoxesə tözümlük bilə, da kün berip, özgə çaxta yaxşı tergəp, da xaytıp ündəgəylər allərinə, da uç etkəylər. Eğer ki yarğuşə kelgənlər talaş etsələr,

xoymağaylar biri birinə tüşməgə, öcdöşip ögütləğaylar ki, törə alnına xalaba bolmağay da yarğu xapanel bolmağay. Bilsinlər zaxodcalar da ki, kelməslərdir yarğu alnına talaş etməgə, yoxsa könülük bilə spravovatsşa bolmağa. Yergə bilə bergəylər sözləməgə zaxoccalarğa, 1-i sözləsə, 1-si tek turğay, sonqra birsi sözləğay ki, alarnıq gilelərini işitip bilgəylər könünü egrini da andan sonqra yarğusun etkəylər.

Dağı da yarğucu saxlanmaq kerək kendi xullarından: bardır anıq kibiklər ki, yarğuda sözlövüçüdürlər orunc bilə, zera övrənciktir yarğuğa kelgənlərgə, yapux orunc berip ki, kendiləri sartın sözləğaylar. Bolmağay ki, alarnıq ustət sözlərindən aldanğay yarğucu da egri etkəy yarğunu. Aldamasız yarğu Tenqrininqidir, ol ki, yapuxnu acıxnu köriyir, a dünya adəmilərinə yoluxur yanqılmaxlıx. Dayma kimsə anqar yamanlamasın, kim ki erksiz yanqılır. A kim ki erki bilə egri etər yarğunu, kendi borclu xalır köktəgi yarğucuğa. Bolmağay ki, öktəmləngəy yarğucu ya kimsəni heç körgəy, alay bilsin ki, 1-dir yarğucu Tenqri, xay-sınıq alnına kensi də turasıdır yarğuğa.

Tiyişlidir yarğucununq ki, zıdanı bolğay, kim ki egri bolsa, zıdanğa salğay ki, ögütləngəylər, ne türlü Krisdos buyurur Awedaranda ki, deçkiy salır zıdanğa, anğınca ki, tölöv etkəy.

Dağı da 2 adamnıq arasına xalaba u dəvi bolğay, Krisdos kendi ögüt berir, yarğuğa barmıyın, yolda barışmağa ki, nemə arada hağarağlıq bolmağay. Yaraşmaktır Krisdosnunq xullarına ki, əvəldən sağış etkəy yalğan sözləməgə, zera kim ki yalğan sözlər, şaytanınq oğlu ündəlidir. Ne türlü Krisdos buyurur, kim ki yalğan sözlər, kendilərindən sözlər, zera yalğandır, annıq atası da şaytandır. Da tas etər alarnı Tenqri, kimlər ki sözlər yalğan, da yalğanlıx bilə barmanqız biri birinqiz bilə, yoxsa sözləşinqiz könülük bilə, barça xardaş kendi Tenqri bilə. Yaraşmaktır krisdanlarğa ki, söz bilə ulama kləğay yarğuda, ya yıxmağa kləğay sınqarını anıq yanqılıp sözləğəni bilə, zera yazğandır, kim kimgə çuğur xazsa kendi tüşər. Tenqriğə inanğan krisdanlarğa tiyməstir egirlik bilə yenqməxni sövməgə yarğuda, egər ki yenqsə, kendi

canını zrgel etər, a egər yenqilsə, uyat tartar. Kimsə turğuzmasın yalğan tanıxlar, kləp sınqarınınq tirlikin egirlik bilə almağa, zera heçtir Tenqrininq alnına yalğançı. Ne bir kez kimsə yalğa tutmağay sözlüvüçü adamnu yarğuda, da yalğanlıx bilə yenqgəy könünü. Kimsə orunc berməsin yarğucığa da sınqarınınq igilikin damahlık bilə almasın, zera damahlıktən barça yaman ilgəri kelir. Tiyişsizdir mahalədə u el arasına ant içməgə angınca ki, yarğucu buyurmıyın yarğuda. Buyurur Krisdos ki, heç nemə üçün ant içmə, zera barça kerəkməs u boş sözlər üçün adəmilər cuvap bersərlər yarğu kününə. Tiyişlidir xaytıp munu da sağıslamağa ki, yaxşıraxtır bu dünyanınq yarğusuna kimsəninq igilikin egirlik bilə alğaylar, sövük bilə yöpsünməx kerək da kendininq canınınq xutulmaxı üçün, ne ki özgəninq egirlik bilə alğınça da köktəgi Tenqrininq yarğusu alnına tölöv etkinə.

Xaçan ki kləsələr barmağa yarğu alnına, əvəl alğış bilə Tenqridən xoltxa etməgə kerək, egər erki bolsa Tenqrininq, da kö-nülük bilə yenqsə, da aslamlı bolsa, törəni utup, Tenqrigə yügün-məx kerək, zera ol berir usluluqnu, egər ki Tenqri yapuxnu bilici çıxara bergəy kimsəni yazıxına körə ki, egri adam könünü yenqgəy da igilikin alğay, ol adam xayğurmasın, yoxsa Tenqrigə şükür bersin, umsasın Tenqrigə xoyup ki, dağı yaxşı tölövgə yetkəy Tenqri alnına, da Tenqrigə xoyğay öc almaxnu.”

TƏRCÜMƏSİ:

“Hakim gərək bəxşiş almasın, çünki yazılıb: göz nə qədər iti olsa da, rüşvət gözü kor edər. Əsl hakim odur ki, ədaləti bəxşişdən üstün tutsun, məhz onun sözü məhkəmədə keçərli olar, işi ədalətlə hökmə bağlayar, eşidənlər də onu təqdir edər. Necəki Tanrı buyurmuşdu, üzünə baxmayın, ədalətlə mühakimə edin. Ədalət olmasa, bir çoxları bilə - bilə günaha batır və özgələrinə müraciət etməyə məcbur olar. Amma əgər ədalət olsa, hakimlər qürurula Tanrının sözünü təkrar edə bilərlər: Əgər mən mühakimə edirəmsə, hökmüm ədalətlidir” Qoy hakim şəxsi mənfəətini düşünməsin, insanların hörmətini qazanmağa çalışsın. Hərçənd ki, mərhəmət hər şeydən

üstündür, məhkəməni ədalətlə gerçəkləşdirmək lazımdır, ağaya yaltaqlanmaq, kasıba rəhm etməmək yolverilməzdir, necə ki buyurulmuşdur: “Kasıba məhkəmədə mərhəmətsizlik etmə”. Və qoy, hakim tərəflər üz-üzə gəlməyincə, haqlı və ya haqsız, tərəflərdən yalnız birinə qulaq verməsin. Qoy söylənilənlərin doğruluğunu yaxşıca yoxlasın, qanun əsasında, iki və ya üç şahidin önündə ədalətlə hökm versin, çünki qanunda bildirilir ki, hər bir iş iki və ya üç şahid önündə görülməlidir. Kimin ki şahidi yoxdur, qoy hökm çıxararkən məhkumun önündə and içsin.

Hakim təkbaşına deyil, bir neçə nəfərlə birlikdə mühakimə etməlidir. Bu olmazsa, bunu iki ya üç yaxşı və təcrübəli adamla etsin. Çünki məhkəməyə müraciət edənlərə ik-üç şahid lazım olduğu kimi, hakimlərin də şahidlərə ehtiyacı var, məhkəmə yalnız bu halda etibarlı olar. Bu adət əvvəllər romalılarda olub, onlarda bütün qərarlar 72 nəfər daimi nümayəndənin iştirakı ilə verilərdi. Bu 72 nəfər 72 milləti təmsil etdiyindən onların verdiyi qərar bütün xalqın verdiyi qərar kimi idi. İndi isə 12 həvvarinin şərəfinə bu iş üçün 12 nəfər təyin edilib, özü də yalnız ona görə yox ki, məhkəmə çox hakimin tədqiqatı nəticəsində düz qərar verə bilər, həm də ona görə ki, yalnız çoxluğun verdiyi qərar insanlarda qorxu yaradır.

Xaqanlıqda (Qarkavets və Sapaqaliyevin fikrincə, Bizansda) üç hakim təyin edərtilər. Eləcə də xaqanlıqda olduğu kimi, Vrasdunda (Qarkavets və Sapaqaliyevin fikrincə, Gürcüstanda) üç üqnum eşqinə və şahidlərin sayından çıxış edərək belə edərtilər. Biz də ölkəmizdə üç hakimin olmasına tərəfdarıq, çünki daha artığını tapmaq çətin məsələdir. Eləcə də hakimlərdən əvvəlincisi kimi yepiskop qoy yanında iki-üç müdrik adam saxlasın və beləcə hökm çıxarsın, təkcə ona görə yox ki, onlar ədalət naminə şahidlik etsinlər, həm də ona görə ki, onlardan mühakimə etməyi öyrənsin.

Hakimlər gərək gecə - gündüz Əhdi - Ətiq və Əhdi - Cədidə və Törə bitikini oxusunlar və bütün xalqlar və müdriklər tərəfindən yazılanları dərk etsinlər. Hakimlər hər baxımdan tərbiyəli adamlar olmalı, qanunlara hörmət etməli, ən əsası isə heç vaxt, əsasən də məhkəmə zamanı əsəbiləşməməli, həsəd etməməlidirlər, yoxsa çıxarılan hökmün əsəb və ya həsəd üzündən çıxarıldığı təəssüratı

yarana bilər. **Hakimlər dözümlü və təmkinli olmalıdırlar, çünki çox vaxt düzgün qərarı tapmaq çox çətin olur. Əgər tərəflər məhkəmədə mübahisə edərlərsə, qoy onlara bir-birinə hücumla keçməyə imkan verməsinlər, çox sərt cəza tətbiq etsinlər ki, məhkəmə zamanı dərəbəylik düşməsin və bu, məhkəmənin təxirə salınmasına səbəb olmasın. Tərəflər bilməlidirlər ki, məhkəməyə mübahisə etmək üçün yox, ədaləti bərqərar etməyə gəliblər. Çəkişənlərin hər birinə növbə ilə söz verilməlidir, biri danışmalı, digəri susmalıdır ki, onları dinləyən hakim kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu anlaya bilsin və yalnız bundan sonra qərar çıxarsın.**

Bundan başqa, hakim gərək öz xidmətçilərindən ehtiyat etsin, çünki elə adamlar var ki, rüşvət qarşılığında məhkəmədə çıxış etməyə razı olurlar, haqsız tərəf adətən pul qarşılığında yalançı şahidlər kirayələyir ki, məhkəmədə onun xeyrinə ifadə versinlər. Hakim belələlərinin hiyləsinə aldanmamalı və yanlış qərar verməməlidir. Səhv etmək imkanı olmayan məhkəmə yalnız Tanrıya aiddir, çünki O, gizli olanı da, açıq olanı da görür, insanlara isə səhv etmək xasdır. Odur ki, qoy heç kəs bilmədən səhvə yol verənləri məzəmmət etməsin. Bilə - bilə səhv hökm verənlərə gəlinə isə, onların özləri səmavi hakimin önündə cavab verməli olacaqlar. Qoy hakim qürrələnməsin və özünü heç kimdən üstün tutmasın, daim yanında saxlasın ki, yeganə hakim Tanrıdır və o özü də onun məhkəməsi önündə duracaq.

Hakim zindana sahib olmalıdır ki, günahkarları cəzalandırmaq məqsədiylə ora sala bilsin, necə ki Məsih İncildə buyurur: Məhkəmə icraçısı borcunu ödəməyənədək borcunu zindana salır. İki nəfər adam arasında mübahisə və çətinlik yarandığı halda, Məsihin öyrətdiyi kimi, məhkəməyə çatmamış yolda barışmaları məsləhətdir ki, aralarında qarşıdurma yaranmasın. Məsihin qullarına yalan danışmaq yaramaz, çünki yalan danışanları iblisin övladları adlandırırırlar. Məsih demişkən: “yalan danışan öz adından danışır, çünki bu yalandır və onun atası iblisdir”. Və “Tanrı yalan danışanları məhvə sürükləyir” və “bir-birinizə yalan söyləməyin, bütün qar-

daşlarınızla Tanrı naminə səmimi olun”. Xristianlara qazanmaq üçün yaxınına qarşı məhkəmədə səfsəfədən istifadə etmək, onun sözlərindəki uyumsuzluqdan yararlanmaq yaraşmaz, çünki yazılmışdır: “başqasına quyu qazan özü düşər”. **Tanrıya inanan xristianlara məhkəməni yalanla qazanmaq şərəf gətirməz, beləsi qələbə qazansa, günaha batacaq, uduzsa isə biabır olacaq.** Qoy heç kəs yaxınının mülkünü ələ keçirmək məqsədi ilə yalançı şahidlər tutmasın, çünki fırıldaqçılar Tanrı qarşısında rəzil olacaqlar. Heç kim yalanla doğruya qalib gələ bilmək üçün məhkəmədə çıxış etmək üçün natiqlər kirayələməməlidirlər. Qoy heç kəs məhkəməyə rüşvət verməsin və hərisliyi üzündən yaxınının mülkünü qarət etməsin, çünki bütün bəlalar hərislikdən qaynaqlanır. Məhkəmədə hakim buyurmadıqca, küçədə və insanların önündə and içmək yaxşı iş deyil. Məsih buyurur ki, insanlar boş yerə and içməməlidirlər, çünki “bütün boş və mənasız sözlərinə görə məşhər günü cavab verəcəklər”.

Məhkəməyə müraciət etmək istəyənlər öncə ürəklərində Tanrıya dua etsinlər, əgər Onun rızası olarsa və haqq yolu ilə qalib gəlib, qazanlı çıxarlarsa, Tanrıya şükür etsinlər, çünki müdrikliyin qaynağı Tanrıdır. İşdir, qeybdən xəbərdar olan Tanrının gözü önündə ədalətsizliyə uğrayarsa və o haqlı olmasına rəğmən, yenilirsə, qoy ruhdan düşməsin, Tanrıya olan ümidini kəsməsin və daha yaxşısına ümid etsin, Tanrıya təvəkkül edərək intiqamını Ona həvalə etsin.”

***

Oksent oğlu Xaçeresin qoyduğu növbəti başlıq:

“7. Dağı da tanıxlar üçün ki, ne türlüdür onların könüllükləri ya ne üçün eki ya üç kerək”

“7. Şahidlər, onların xüsusiyyətləri və nə üçün iki və ya üç olmaları gərəkdii barədə”

Mətnin davamı (redaktəyə məruz qalmış və ya əlavə edilmiş hissələr kursivlə verilir):

“Tiyəsidir ki, tanıxlar bilə bolğay yarğu, zera yarğuğa kəlgənlərinin köp sözləgənlərin tanıxlar bilə uç etər yarğucu. Egər ki

eslərinə alsalar edi arakellərinə ari boyruxun, ki aytnr: «yalğız kensinqə yaxşı kləmə, yoxsa snqarinqa da».

Anıq üçün bolmas yarğucu inanmağa, tanıxlar kelmeyin; da yarğuga kelgənlərinə, xaysı ki zaxocadır, könü tanıxlar bilə tyılır, da törə toğru körünür. Da könüluiki tannxlərinə yaxşı kişilərdən belgilidir ki, orunc alıp kelməgəylər, da könüluik alnına yalğan sözləməgəy, ya egər ki uruğu bolğay kimsəninə da kelip tanıxlıx bergəy, da bilsələr ki, könü kişidir, tanıxlıxın tutkaylar. Da ol ki aytnr, 2 da üç könü tanıx bolmax kerək, oxşar günəşkə da ayğa ki, köktə könü tanıxlardır Tenqrininə. Da 2-inci, tanıxlərinə kö-nüluiki, yaşu bilə tügəl bolğay ya xart kişi bolğay. Xaytıp tiyəsidir adamninə yılların u zəmanəsinə hörmətinə körgüzməgə: 3 yaşar oğlan tilgə çıxar, 7 yaşar bitik övrənir, 14 yaşına adəmiliki tep-rənir, 20 yaşına zinavor bolur biylər eşikinə, 25 yaşına kahana bolur. Manqa da bulay körünür ki, 25 yaşında adəminə tanıxlıxın tutmax kerək. Xaçan ki Tenqrininə alnına könüdüür 25 yaşına kahananınə tanıxlıxı joğovurt üçün, dağın artıxsı könüdüür 25 yaşına aşxarhagannınə tanıxlıxı törədə. A egər ki yoluxsa, bir tanıx tügəl adam bolğay da birsi igit, anı da tutmax kerək. A egər ki 2-si igit bolğay da biri xart ya 3 igit bolğay, ol tanıxlıxını da tutmax kerək. Dağı da dinsizlərinə tanıxlıxı Keçməstir krisdanlar üstünə, necə köp bolsalar da, egər ki könü də aytsalar. Ne türlü ki Krisdos yöpsünmədi devlərinə tanıxlıxın, xaçan ki anı Tenqri Oğlu aytnrlar edi. Alay ox hercovacoğlarınə tanıxləxi keçməstir krisdanlar üstünə, xaçan ki krisdanlıkkə toğru dügüllər, bizgə ne türlü bolurlar könü bolmağa tanıxlıxta? A egər ki anıqki iş yoluxsa hercovacoğlar üstünə, bolurlar kendiləri biri biri üstünə tanıxlıx berməgə.

Dağı da tiyməs xatnn kişininə tannxlıxın tutmağa, tek sözüün işitməgə. Ne türlü Krisdosnunə jarutiununa: ari xatunlar, körüp, sövünclük berdilər arakellərgə, da arakellər toxtattılar Krisdos-nunə könü surp jarutiunın. A nemə anıqki iş yoluxsa, da xatın kişilər körgəy anı, da yaxşı hörmətli xatnnlar bolğay, necik er kişininə 2-3 tannxlıxı keçər, alay ox hörmətli xatınlardan 2

ança – 4 ya 6, yoxsa kelməgəylər törə alınna, övlərinə tanıxlıx bergəylər ol xadar yaxşı u hörmətli adəmilərgə, ne xadar kəndiləridir, da alar, kelip, tanıxlıx bergəylər törə alınna. Anıñ üçün ki ne türlü tiyməs xatın kişigə kahana bolmağa ya jolner, ne borla basmağa, ne kebittə olturmağa, ne er kişininq tonun kiyməgə, ol

türlü tiyməs alarğa törədə olturmağa, ne tanıxlıx berməgə. Bu işkə utru aytmağay ki, köp xatınlar, xanların töküp, da Krisdoska tanıx boldılar, zera mardiroşlux tannıxlıxı özgədir, da adəmilər tanıxlıxı dağın bir türlüdür, evet köp xatınlar xıynaldılar, da Tenqriğə arzani boldılar, da adəmilərdən hörmətləndilər. Anıñ üçün ki xatın kişininq tarbiyatı sır saxlamas, ne tanıxlıxı keçməs. Evet ki xatın kişilərinq xatın kişilərinq üsnə keçər tanıxlıx, alay ox xatın kişilərinq er kişilər üstünə 6 da 4, necik yazıpbiz yoğarı. Kimsə bu tanıxlıxni ağırsınmasın, tügül yalğız tügəl adəmilər tanıxlar boldı Krisdos üçün, yoxesə oğlanlar da, necik Peğğemninq oğlancıxları, dağı da surp Sdepanos igit vaxtında, dağı da köplər bularğa oxşaş.

Dağı da aytalıq ki, ne üçün 2 ya 3 bolmax kerək tanıx. 2 ya 3 düğəl ki, köplərgə utrudur, körgüzür ki, necə köp bolsa, ança igidir, egər ki bolmasa 2 ya 3, mundan eksik bolmağay, zera 1 adamğa asanttur ki, büxtan aytkay kimsəninq üstünə, a 2, 3 adam bolmastur, zera biri kləsə, birsi kləməs. Da yarğucu kerək es xoyğay igi tanıxlarğa ki, biri birinə sözləri oxşaş kelgəy ki, oxşaşsız bolmağay, necik alarınq sözləri bir edi ki, Krisdos üçün xanların töktülər, alay oxşaş bolsa, 2-sininq, ya 3-sününq tanıxlıxları köniüdür. Da egər tapulur esə bu bitiktə ki, köplər, yalğanlıx bilə birlənip, da yalğan tanıxlıx bilə yamanlıxni uçka çıxarırlar, necik Napeutnunq Eski Törədə da surp Sdepannosnunq Yənqidə, bu işlər yalğan tanıxlarınq yamanlıxı bilə edi. **Yoxesə bolmaslardnr hər kez zracalıx etməgə. A 2 da 3 köniüdür, necik ki, Tenqridən buyuruldi. Zera Movsesninq törəsininq berilgəninə Tenqridən Ovr, da Aharon, da Esu tanıxtırlar. A Sinay tağda Tenqrininq engəninə burxular avazı, da bulut, da xaranxulux, da ot tanıxtırlar. Da Krisdosninq toğganına frıştələr, da 3 xan, da xoyçılar ta-**

nıxtırlar. A Krisdosnunq 40 könlük kelgəninə dacarğa surp Simeon u Anna markareuhi, da eşikniñ açılğanı tanıxtır. Krisdosnu Yekibdoska xaçırğanda friştə da bolvanlarınq uşaalğanı tanıxtır. Da Krisdosnunq mgrdutiununa Ata Tenqri u Ari Can, da surp Jovannes tanıxtırlar. Da Tapor tağda 2 markare da 3 arakel tanıxtırlar Tenqrilikinə. Tantrlar Krisdosnunq barca türlü skançelıklar. Krisdos ki xaç üstünə edi, günəşniñ xaranqxuluxu u yerniñ teprənməki, (da taşlarınq çatlanmaxı), da xanı u suvu Krisdosniñ xabırxasından çıxtı, dağı da özgə skançelıklar tanıxtırlar. Da surp arutiununa Krisdosnunq friştələr u kerezmanınıñ taşı ki, açıldı, da kefini, da arakellər, da ari xatınlar, da storojlar tanıxtır. Dağı da hamparcumında friştələr u arakellər u əvəldən markarelər tanıxtır.

A egər ki 1 künü tanıxnıñ tanıxlıxı da könü esə, həlbət, toxtalğan düğüldür, ne türlü ki Krisdos aytır edi cuvutlarğa: «Siz yeberdiñiz Ovaneskə, da ol tanıxlıx berdi könülik üçün, da inanmadıñız. Da benim tanıxlıxım bardır dağın ulu, ne ki Ovannes, ol xılınmaqı, xaysın ki berdi manqa Atam. Xaytıp aytırmen, tanıxlıx berimen Menim üçün, da tanıxlıx berir Menim üçün Atam, da sizinq törəniñizgə də yazğandır ki, 2 adamniñ tanıxlıxı könüdü». A bir adam tanıxlıx bersə kendi üçün, tügəl düğüldür.

Ne türlü ki ayttılar Krisdoska cuhutlar ki, Sen Seninq boyunq üçün tanıxlıx berisen. Könüsün ki, Krisdosnunq tanıxlıxı könü edi, da alar ayttılar edi ki, könü düğüldür. Anıñ üçün Ata Tenqrini, da surp Ovannesni tanıx keltirdi Krisdos, da surp arakellərni, bu türlü aytnp: «Bolğaysız Manqa tanıx Erusağemdə u Samariada, dənyanıñ xırığına». Bu türlü Bedros, işitip Tapor tağda Ata Tenqriniñ avazın Krisdos üstünə, aytır edi, tanıxlıx berip ki, bu avazni biz könü işittik, xaçan ki birgəsinə edik ari tağda. Dağın alıp tanıxlıxka markarelərni, aytıp alay ki, tutarbiz toxtalğan aytkanların markarelərniñ. Ol türlü könüsün tanıxlıx berir edi Johanes Awedaraniç: «Həlbəttə 3 türlü ki tanıxlıx berirlər Krisdos üçün: Can u suv u xan». Mundan övrəndi yıxöv ganonki ki, tanıxlıxsız

alğışlamağaylar axpaş. Da arakellər də tanıxlıx bitiki bilə yeberirlər edi aşığərdlərin.

2 türlüdür tanıxlıxıninq oxşaş, xayısı ki tiyəsidir tanıxlarğa ki, heç etməğəylər körməkni ya işitməkni, yoxsa könülik bilə toxtatıp, da sonqra tanıxlıx berilgəy. Ol türlü yarğucu da törə etkən vaxtında, könüsün sorov etip, işitkəy tanıxlardan ki, nemə zavada bolmağay yarğuşu arasına”.

TƏRCÜMƏSİ:

“Məhkəmə şahidlərin işirakı ilə keçirilməlidir, çünki hakim tərəflər arasında hökm verərəkən, bunu onların yardımı ilə edir. Onlar gərək müqəddəs həvarilərin “yalnız özünə deyil, yaxınlarına da xeyir arzula” vəsiyyətini unutmasınlar.

Bu səbəbdən də şahidlər və mübahisə tərəfləri gəlmədən hakim gərək heç nəyə inanmasın, çünki tərəflər adətən şahidlərin önündə barışa daha meyilli olurlar və qərar da ədalətli təsir bağışlayır. Şahidlərin sözlərinin doğruluğu onların yaxşı adam olmaları, satılmamaları, həqiqətdən başqa bir söz deməmələri ilə ölçülür. Əgər şahidlərdən biri mübahisə edənlərin biri ilə həтта qohum da olsa belə, onun dürüst adam olması məlumdursa, həmin şahidin şəhadətinə etibar etmək olar. Şahidlərin 2 və ya 3 nəfər olması zərurətini “Tanrının göydəki dürüst şahidləri olan” ay və günəşlə müqayisə etmək olar. İkincisi, əminlik üçün şəhadət edənlərin həddi – bülüğa çatmış və ya yaşlı adamlar olması vacibdir. Bu baxımdan adamların yaşı və hər yaşın xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır: 3 yaşında uşaq danışmağa başlayır, 7 yaşında yazmağı öyrənir, 14 yaşında kişilik xüsusiyyətləri özünü göstərməyə başlayır, 20 yaşında bəy yanında qulluğa hazır olur. 25 yaşnda isə keşiş ola bilər. Mənə elə gəlir ki, 25 yaşına çatmış adamın şəhadəti qəbulediləndir. Madam ki, Tanrı qarşısında 25 yaşlı keşişin insanlar barədəki şəhadəti qəbul edilir, deməli, 25 yaşlı gənc də dünyəvi məhkəmədə şahidlik edə bilər. **Amma ola bilər ki, şahidlərdən biri olğun yaşda, digəri isə yeniyetmə olsun, bunu da qəbul etmək olar. Əgər şahidlərdən ikisi yeniyetmə, biri qocadırsa, bu**

da qəbulediləndir. Şahidlərin üçü də yeniyetmə olsa, bununla da razılaşmaq olar. Amma dinsizlərin xristianlara qarşı şəhadəti, sayları çox olsa da, doğru söyləsələr də, qəbuledilməzdir. Necə ki Məsih Onun Tanrı oğlu olduğuna şəhadət edən şeytanların şəhadətini qəbul etməmişdi. Bidətçilərin də xristianlara qarşı şəhadəti yolverilməzdir, çünki onlar gerçək xristian deyillər, belə olan halda biz onları necə gerçək şahidlər kimi qəbul edə bilərik? **Yox, əgər mühakimə olunanlar bidətçilərdisə, onlar bir – birinə qarşı şəhadət verə bilərlər.**

Qadının da şahidliyinə yol vermək olmaz, amma onları dinləmək lazımdır. Necə ki, Məsihin təkrar dirilməsi zamanı olmuşdu; müqəddəs qadınlar bunu gördülər və şad xəbəri həvvarilərə çatdırdılar, həvarilər isə dirilişin gerçəkliyini təsdiqlədilər. **Amma belə də ola bilər ki, şahidlər yalnız qadınlar, özü də əməlisaleh qadınlar olar, - kişi şahidlərin 2 – 3 nəfər olması yetərlidirsə, qadınların bundan 2 dəfə çox, yəni 4 – 6 nəfər olması lazımdır, - bu halda onlar məhkəməyə gəlmədən, evlərində şəhadət verə bilərlər. Evlərindəki əməlisaleh kişilər onların əvəzinə məhkəməyə gəlməli və şəhadət verməlidir.** Qadınların keşiş və əsgər olması, üzüm suyu sıxması, piştaxta arxasında oturması, kişi geyimi geyməsi yolverilməz olduğu kimi, məhkəməyə gəlmələri və şəhadət vermələri də yolverilməzdir. Qoy kimsə buna etiraz etməsin və bir çox qadınların qanlarını tökməsini, Məsihə şəhadət gətirməsini, cəfakəş olmasını, Allah tərəfindən sevilməsini, insanlar arasında hörmət sahibi olmasını bəhanə gətirməsin. Çünki qadın təbiəti sirt saxlamağa yaramır və qadının şəhadəti prinsip itibariylə yolverilməzdir. Bununla belə, qadının qadın barədə, eləcə də, yuxarıda yazdığımız kimi, 4 – 6 qadının kişi barədə şəhadəti qəbulediləndir. Qoy kimsə bu cür şəhadəti özü üçün çətinlik hesab etməsin, axı, Məsihə şəhadət edənlər təkcə həddi – bülüğa çatan kişilər deyil, həm Vifliyəmli oğlanlar kimi uşaqlar, həm də yeniyetmə müqəddəs Stefan və onun kimilər idilər.

Şahidlərin sayının nədən iki – üç nəfər olmalı olduğunu da söyləyim. İki-üç daha böyük sayı istisna etmir, əksinə nə qədər

çox olarsa, bir o qədər yaxşı olacağını göstərir, amma 2-3 nəfərdən az olmaz, çünki bir nəfərə kiməsə şər yaxmaq asandır, 2-3 nəfərə isə çətindir, onlardan biri bunu istəsə, digəri istəməyəcək. Hakim isə şahidlərə yaxsıca nəzarət etməlidir ki, onların sözləri bir-birini tutsun, ziddiyyət olmasın, necə ki, Məsihin yolunda qanını axıdanların şəhadətləri üst – üstə düşmüşdür, yalnız bu halda 2-3 nəfərin şəhadətinin doğruluğuna əmin olmaq olar. Əgər yazılanlarda çoxlarının yalanda birləşərək, öz yalanları ilə şərin qələbəsinə yardım etdikləri barədə məlumata, Əhdi-Ətiqdə Navufeyin, Əhdi-Cədidə isə müqəddəs Stefanın işləri barədəkinə bənzər məlumatlara rast gəlirik, bu işlərin baiskarları yalançı şahidlər idi. Amma insanlar hər zaman xəyanətkar ola bilməzlər. **Tanrının buyurduğu kimi, 2-3 nəfər haqqdır. Musaya Tövrati Tanrının verdiyinə Or, Harun və İsa (Navin – B.T.) şahidirlər. Tanrının Sinay dağında təcəlli etdiyini isə zurna səsi, buludlar, qaranlıq və od təsdiq etməkdədir. İsanın doğumuna isə mələklər, üç xan və çobanlar şahid olmuşdular. Qırxgünlük İsanın məbədə gəldiyinə Simeon və görücü Anna şahid idilər.** İsanın Misirə qaçmasını mələklər və körpələrin öldürülməsi təsdiqləyir. Məsihin xaç suyuna salınmasının şahidləri isə Ata Tanrı, Ruhül – Qüds və müqəddəs Yəhya idilər. Tabor dağında Onun İlahi Zatına iki peyğəmbər və üç həvvari şahid olmuşlar. Məsih barədə bir çox əlamətlər şəhadət ediblər. Məsih çarmıxdəykən bunu həm günəşin batması, həm zəlzələ, həm daşların parçalanması, həm də Məsihin qabırğasından qan və suyun axması, eləcə də digər əlamətlər təsdiqlədilər. **Məsihin möcüzəli şəkildə dirilməsinə həm mələklər, həm qəbrin ağzından götürülmüş daş,.. həm də həvvarilər və müqəddəs qadınlar, bundan öncə isə peyğəmbərlər şəhadət vermişlər. Qeybə çəkilməsini isə mələklər də, həvvarilər də, onlardan öncə isə peyğəmbərlər də təsdiqləyiblər.**

Baxmayaraq ki, əməlisaleh bir adamın şəhadəti də doğrudur, amma Məsihin yəhudilərə söylədiyi kimi, bir nəfərin şəhadəti etibarlı deyil: “Siz Yəhyanın yanına adam göndərdiniz və o da həqiqəti sizə söylədi, amma siz inanmadınız. Mənim

şəhadətim isə Yəhyanınkindən daha böyükdür, o işləri Atam Mənə tapşırılmışdır. Bunu da deyirəm: Mən özüm özümə şahidəm, Atam da şahiddir. Elə sizin qanunlarınızda yazılıb ki, iki nəfərin şahidliyi yetərlidir.

Və yəhudilərin Məsihə söylədikləri kimi: “Sən özün barədə şəhadət verirsən”. Həqiqətdə onun şahidliyi yetərli idi, amma onlar bildirdilər ki, bu, yetərli deyil. Bu səbəbdən də Məsih Tanrı Atanı, müqəddəs Yəhyanı, müqəddəs həvariləri şahid gətirərək belə dedi: “Həm Yerusəlimdə, Həm Samariyada, həm də hər yerdə şahidim olun”. Eləcə də Pyotr Taborada Tanrının Məsihə ünvanlanan səsinə təsdiqləyərək deyib: “Bu səsi biz həqiqətən Onunla müqəddəs dağda olanda eşitdik”. O (Pyotr), peyğəmbərləri şahid çağıraraq həmçinin deyib: “Peyğəmbərlərin doğru sözlərinə əməl edirik”. Eləcə də İncil katibi Yovhannes (Yəhya – B.T.) gerçək şəhadət vermişdir: “Şübhəsiz ki, üç şey – Ruh, qan və su – Məsihə şahidliklər”. Yepiskopları təsdiq edərkən bunu şahidlərin iştirakı olmadan etməmək haqqında kilsə qanunları məhz buradan qaynaqlanırlar.

Şahidlərin yan keçməməli olduqları iki şəhadət növü var, gördüklərinə və eşitdiklərinə öncə əmin olmalı, sonra şahidlik etməlisən. Eləcə də hakim məhkəmə prosesi zamanı vəziyyət barədə dəqiqliklə sorğu – sual aparmalı, şahidləri dinləməlidir ki, məhkəmədə heç bir yanlışlıq olmasın”.

***

Növbəti başlıq belədir:

“8. Dağı da ant üçün ki, ne türlü kerək ant içməgə” (8. Bir də and barədə. Andı necə içmək lazımdır)

Mətnin davamı (redaktorun müdaxilə və əlavələri kursivlə verilir):

“Tügül ki boyrux berip aytırbiz, yoxsa övrəniptirlar yaman antlar içməgə, anıñkibiklərgə törə u qanunk toxtatırbiz.

Ulu xorxulu buyruxun Tenqrininq köriyirbiz emdigi vaxtta adəmilərninq ayax tibinə, zera asrı artıptır heç nemə üçün ant içmək, xaysın ki Biyimiz Krisdos buyuruptur ki, heç ne bir kez də

ant içməgəylər, bugün köriyirbiz, sahal iş üçün da heç nemə üçün mahalədə u hezem arasına u talaşkanda asrı yaramas antlar içərlər, tügül oğlanlar, yoxsa xartlar da, tügül aşxarağanlar, yoxsa köp kez kahanalar da. Da xaçan ki yarğu işi yoluxsa aralarına, tözməslərdir yarğu alnına barğınça ya yarğucu buyurğınca, talaş arasına, barırda yarğuciğa köp kez antlar içərlər xorxulu antlar bilə, da xaçan kelsələr yarğuğa da yarğucu buyursa könülik üçün ant, da ol çaxta utru bolurlar ki, barça dünyanıq aslamı üçün ant içmənbiz, da klərlər munıqki sözlər bilə ki, kendi kendilərin törə saxlovucu körgüzgəylər. Da kimsə tabalasa ki, törədən burun nek antlar içər edinqiz?– «Anıq üçün ki, inanmaslar edi bizgə»,– da pambasel etərlər Krisdosnunq törəsin ki, ne üçün buyurmadı ant içməgə? Oxşarlar anıqkibiklər soxurlarğa ki, soxurnunq kör-məkliki xarmalamaxtır. Anıqkibiklərgə bolur aytmağa ki, Krisdos xoymadı çarəsiz törə, yoxesə çarəli. Egər ki çarəsiz iş bolsa edi, törə xoymas edi ki, barça kendininq ari vartabedliki bilə ol türlü bu yergəni da bu türlü klədi ki, biz könü krisdanlar bolğaybiz, ol türlü heç kerək bolmağay bizgə ant içmək bizim könü u toğru teprənişimiz üçün. **A egər ki aytsalar: «Çarə yoxtur, ant içmiyin»,– bu iş andan belgilidir ki, Tenqri Aprahamğa ant içti fristədən ötləş da aytıp: «Menim boyumdan ant içərmen». Da Apraham xuluna berdi ant.** Xaytıp ant içti Tenqri Tavitkə könülik bilə, dağı munqar oxşaş işlər. Da arakəl ant içti, aytıp: «bazıp sizgə ant işərmen, xardaşlar». Xanlar da könülik üçün ant içərlər, alay ox ulu biylər ki, toxtalğay ki, tiyişlidir ant içməx, artıxsı yarğuda.

Xaytıp, megnel etərmen Tenqrininq antını.

Övrətir bizni arakəl, aytıp: barça utru bolğan adəmilərgə biri birinə toxtalğan işninq ucu anttır, xaysın ki klədi Tenqri, 2 teşkirilməs neməni ortada xoyup, ant bilə da kendi boyundan ant içmək bilə, tutunur alğışını berməgə. Da aytkanımız bu türlüdür ki, adəmilərgə u artıxsı xanlarğa övrənciktir ant içmək kendi boylarından, xaysı bilə ki, tügəllikin işninq möhürlərlər, ol türlü Tenqri də bu oxşa işni boyına aldı dügül ant içmək bilə, yoxesə körgüzmək bilə ki, adəmilər ant bilə kendilərininq işlərin tox-

tatırlar. Ol türlü Tenqrininq tutunmaxı da yalğansızdır. Xaytıp aldı Tenqri adəmininq tarbiyatın [tügül ki, Tenqri adam tarbiyatın] alıp da bizim övrəncikimizgə tüşti. Yoxesə, bizim övrəncikimizni körüp, övrətti bizni yaxşı xılınmaxka. Ol türlü Aprahamninq da törə bilədir ki, xoydu xulu üsnə tanıxlıx üçün. Ol türlü Tenqri Noj vaxtına kendi yayını tutundı xoymağa köktə tanıxlıx üçün ki, dünyüğa şağavatlımen.

Klərmen aytma ki, ne türlü bolur ant içmək.

2 türlü orinağdır ant: biri xosdovanutiundur, birsi dinini tanmaxtnr. Din tanmaqning antı budur ki, xoyğay xolunu xaç üstünə ya yıxöv üstünə da hrajarel bolğay ari yöxövdən; ya aytkay alay: kendi krisdan dügül, eğer ol iş alay tügül esə. Kim bu türlü ant içsə, alay tut ki, dinin tandı, xayısı ki tiyməstir krisdan kişigə muninqki antnı üstünə kötürməgə, eğer ki ölümgə də keltirsələr ya övün buzmağa kləsələr. Xaytıp xosdovanutiun antı budur ki, xoyğay xolunu xaç, ya Avedaran, ya yöxöv üstünə da bilgəy ki, Tenqri yapuxnu bilicidir, da aytkay: «Bilir Tenqri, da bu xaç u Avedaran u surp yöxöv ki, könüdür aytkanım»,– da aytkay alay ki, bularninq hörməti u zorku üçün ki, yalğan aytman,– bu türlü ant xosdovanutiundur, xaçan ki Tenqrini yapux bilici aytır, Avedarannı Krisdosninq sözü aytır, da yöxövni Krisdosninq övün aytır. Da xaçan ki kimsə kləsə ant içməgə, xosdovanutiun ant içkəy, bolmağay ki, kimsə dinin tanmax antın içkəy, munu ögüt berip aytırmən, boyrux berməndir. Eđer ki dəvikarlar 2-si də krisdan bolsa, biri birinə utru bolup, da din tanmax antını kləgəy berməgə, yarğucu sürgəy alından da berməgəy ol antnı içməgə angınca ki, poşumanlıxka kelgəylər, xosdovanutiun antın bergəylər. **Bolmağay ki, tezindən yarğucu antka salğay, əvəldən yarğucu cəht etmək kerək ki, antsız yarğuşa uç etkəy; a eđer ki bolmasa çarə anttan başxa uç etməgə, ol vaxtta yarucu əvəldən övrətkəy ki, ne türlü tiyəər ant içməgə da ne türlü ağırdır antninq pokutası, da andan sonqra buyurğay antnnı.** Dağı da bolmağay ki, az nemə üçün ant bolğay, zera eđer dünyaninq igilikin də bersələr edi, tiyməs edi ant içməgə. Eđer ki haqarağ bolğaylar ki, yarlıbiz, da aninq üçün

kləgəy ant içməgə, tiyəsidir ki, buyurğaylar, borcnunq yarımın tölöv etkəy da ant içməgəy. A egər ki bolmasa tölöv etməgə yarımın da aytkay ki, ant iərrmen da ludzsun tartarmen, andan yarucununq nemə yazıxı yox. A egər ki bolmasa 10 altın, ya 20, ya dağın artıx, alay ox tiyməstir tercə ant berməgə, zera ağır iştir. Kün bergəylər da keciktirgəylər, şahat ki, poşman bolup, biri birinə tölöv etkəylər.

Dağı da aytırmən sizgə ki, kimgə tiyəər antnı berməgə.

Barça yarğuda ermenininq, kimninq tanıxları bolsa, tiyməstir ant, a kimninq ki tanıxı bolmasa, anqar tiyəər ant içməgə. Egər kimsə kimsəni yarğuşa tartsa ya borc üçün, ya özgə nemə üçün da kendininq tanıxı bolmağay, ne anıq kimni ki, yarğuşa tarttə, tiyməstir anqar ant, kim ki tutup keltirdi, yoxsa anqar tiyəər, kimni tutup keltirdilər, egər könü kişi esə. Egər ki yarğucu bilsə ki, egirlik bilə kliyir ant içməgə ya ol kliyir egirlik bilə ant berməgə, kerəktir yarğucu xoymağay ki, egirlik bolmağay. A egər ki kimsə tutulsa oğurluxta, ya itliktə, ya adam öldürməxtə, ya xaraxçılıxta, da alani bolmağay ol yaman iş ya liçası, da, kim ki tutup keltirdi, tanıxı bolmağay, tiyəsidir anqar antnı berməgə, kim ki üstünə foldrovat etkəy, zera anıqkibik yamanlıx xılınğanlar antnı neməgə tutmaslar. A egər ki bu yaman xılınğanlar törəninq alnına avaz bilə aysalar ki, da biz bu işninq içinə düğülbiz, da yalğandır, bu iş bizim üstümüzgə də büxtandır, da ne artımızğa, da ne alnımızğa bar, yarğucular, körüp alarnıq toğru sözlərini ki, ne artına, ne alnına, ne liçası yoxtur, antnı buyurğaylar alarğa da xutxarğaylar ölümdən.

Dağı da aytırbiz ki, kimgə tiyəər ant içməgə.

Necik ki yazıpbiz yoğarı tanıxlar üçün ki, Kimgə tiyəər tanıxlıx berməgə, ol türülü yazırbiz munda ki, anıq kibiklərgə tiyəsidir ant içməgə, adam ki, bolğay 25 yaşına. Oğlanğa tiyməs ant, zera latası yoxtur. xartka tiyməstir, zera ki ölümgə yuvuxtur. Xastağa tiyməstir: ölümü alnınadır. Dağı da luc bergəngə tiyməstir ant, anıq üçün ki yazıxı yazıx üstünə xoymağay. Ol türülü mara-bedlərgə, yənə 2 canlı xatınğa tiyməstir ant içməgə. Dağı da

tiyməstir ant tamğaçığa, ne cimrigə, da barça alani yazıxlılarğa anğınca ki, xaytkaylar yazıxlarından, ne kimsə alarnıq tanıxlıxın tutmaqay. Da ol ki, əvəldən ayttıq ki, tiyməstir alarğa ant içməgə. A egər bolsa alarnıq atası, xardaşı ya oğlu, alar ant içkəylər. Da xatın kişilərninq anası, ya er, ya xız xardası, ya xayısı yovuxu, alar ant içkəy biri biri üçün da yüktən tartkay, yöpsünməxninqdir. Dağı da yazarbiz apeğalar, u mələzlər, u kahanalar üçün ki, törə alnına kelməğəylər ki, ant içməx işi bolmaqay, a egər törə işi bolsa, tiyişlidir alarnıq xardaşları ya yovuxları kelğəylər törə alnına. A egər ki ant tüşsə kahana üstünə, kerək ki, yovuxu ant içkəy, anıq üçün ki tiyməstir kahanəğa aşxarhağan törəsi alnına barmağa, ne ant içməgə. A egər kahanalarnıq yaxşı kişiləri tanıxları bolğay, alarnıq tanıxlıxını tutmax kerək törəçilər ki, alarnıq yovuxları ant içməğay.

Dağı da Mikakel vartabed yazar antnıq lucu üstünə ki, burungi ari atalar antnıq lucun asrı ağır xoyupturlar, neçə törə bitikini tüzmiyirlər edi. Xaçan ki Tenqrininq erki boldı ki, bu Törə bitikini tüzdü, yenqillətik antnıq lucun. Egər ki törədən kimsəgə ant buyurğaylar, da ol ant ulu iş üçün u köp nemə üçün bolğay, da könüsün bolğay, da xosdovanutiun antın içkəy, 3 yıl luc xoyğay axpaş ol adamnıq üsnə, zera oldur yarğucu. A egər özgə yarğucu törə bilə ant bersə kimsəgə, ol adam, ki ant içti, barğay bilici vartabedgə ki ol bergəy anqar lucunu. A egər kimsə yalğanlıx bilə xosdovanutiun antın içsə, buyurur ki, 7 yıl luc tartkay, da baxkaylar törəçilər u bitikçildər ol tirlikni ki, ne üçün ant içti yalğan. A egər az nemə esə da köp nemə dügül esə, buyurğaylar yarlılarğa üləsməgə. A kimsə ki din tanmax antın içsə, egər könü, egər yalğan, luc tartmaqtı ölüm kününə dirə bolğay, zera bu işkə tiyməstir tözməgə. Evet ki vartabedlərninq erkinədir da boyruxuna, xayısı ki Tenqridən alarğa beriniptir, da ne türlü alarğa körünsə, ol türlü etkəylər.”

TƏRCÜMƏSİ:

“And içmək barədə biz hökmə danışıyıq, fəqət bunun üçün qayda – qanun qoymaq istəyirik, çünki bu, get – gedə pis bir vərdişə çevrilir.

Tanrının böyük və sərt buyuruğuna insanların önəm vermədiyini, boş yerə and içməmək barədə İsa Məsihin hökmünə baxmayaraq, insanların, yeri gəldi-gəlmədi, and içdiklərini, bunu küçədə, mübahisə edəndə və hər boş şey üçün etdiklərini görürük. Özü də bunu təkcə uşaqlar yox, həm də yaşlılar, təkcə adi insanlar yox, həm də ruhanilər edirlər. Aralarında hər hansı bir mübahisə yaranıqda məhkəməyə gedib çatmalarını və ya hakimin onları and içməyə məcbur etməsini gözləmədən ən dəhşətli şeylərə and içirlər, məhkəmə qarşısına çıxdıqda və bunu onlardan hakim tələb etdikdə dərhal etiraz edir və deyirlər ki, heç nəyin müqabilində and içməyəcəklər. Özlərini qanunun keşikçisi kimi göstərməyə çalışırlar. Bu an onları kimsə “Belə isə, yolda niyə and içirdiniz?” – deyə məzəmmət edərsə, dərhal cavab verirlər: “Çünki onlar bizə inanmırlar”. Ardınca da Məsihin and içməyi yasaqlayan qanununun qarşısına deyirlər: “Axı, O, and içməyi niyə yasaqlayıb?” Onlara cavab vermək olar ki, Məsih edilməsi mümkün olmayan yox, mümkün olan qanunlar qoyub. Əgər onlar icrası imkansız qanunlar olsaydı, o onları qoymazdı. Çünki o, öz elmi ilə bizim gerçək imana sahib xristian olmamıza, əməlisalehliyimiz və inancımızın kamilliyi səbəbindən and içməyə ehtiyac hiss etməməmizə nail olmaq istəyirdi. **Əgər desələr ki, “and içməkdən başqa çarə yoxdur” – Bu ondan qaynaqlanır ki, Tanrı İbrahimə mələk vasitəsilə and içmişdi.** Və demişdi: “Özümə and olsun!” Və İbrahim də qulundan and içməsinə tələb etmişdi. Eləcə də Tanrı Davudun önündə haqqa and içmişdi və s. Həvvəri Pavel bizi öyrədən deyir: “Qürur hissi ilə önünüzdə and verirəm, qardaşlar”. Xanlar da, böyük bəylər də sədaqət andı içirlər ki, bu da andın gərəkliliyinə, xüsusən də məhkəmədə vacib olduğuna dəlalət edir.

Beləliklə, Tanrıya and içməyi izah edirəm.

Həvvəri (Pavel) öyrədir: “Təsdiqini tapan and insanlar arsındakı hər cür mübahisəyə son qoyur” və Tanrı bunu xoş qarşılayır, amma bununla yanaşı iki şeyə - öz canına içilən anda və Tanrıya içilən anda diqqət yönəldir. Söyləniləni belə anlamaq lazımdır: İnsanlarda, xüsusən də xanlarda mütləq həqiqəti təsbit etmək üçün and içmək adəti olduğu kimi, buna bənzər bir şeyi Tanrı da öz üzərinə götürmüşdür, amma and içmək üçün yox, insanlara and içməklə sözlərində və əməllərində düz olduqlarını sübut etmələrinin mümkün olduğunu göstərmək üçün. “Onun andı yalandan xalidir” Tanrı kəlamının mənası budur. Tanrı insanların qayda – qanunlarına ona görə uymadı ki, onlara tabe olsun. Adətlərimizə əməl etməklə bizə əməlisalehliyi öyrətdi. Eləcə də İbrahim qulunu and içməyə məcbur edəndə qanuna uyğun davranmışdı. Eynən Tanrı da Nuh zamanında bütün dünyaya mərhəmətli olduğunu göstərmək üçün öz oxunu (göy qurşağını) göyə yerləşdirməyə boyun oldu.

İndi də keçirəm and içməyin qaydalarına.

Andın iki növü var: şəhadət və mürtədlik. Mürtədlik (dindən çıxmaq) andı zamanı əllər xaçın və ya kilsənin divarları üzərinə qoyulur və kilsədən üz döndərilir və ya da deyilir: “Əgər filan iş filan cür deyilsə, mən də gerçək xristian deyiləm”. Bunu belə başa düşmək lazımdır ki, bu cür and içənlər dinindən çıxırlar, halbuki, gerçək xristianlar, onu öldürmək və evini başına uçurmaqla hədələsələr də, bu cür and içməzlər. Şəhadət andı isə odur ki, Tanrının hər şeyi gördüyünün fərqlində olaraq, əli xaçın və ya İncilin üzərinə qoyub deyirsən: “Bunun şərəfinə və qüdrətinə and içirəm ki, yalan söyləmirəm”. Belə and şəhadət andıdır, çünki bu zaman Tanrının qeyblərdən xəbərdar olduğu, İncilin Məsihin sözü, kilsənin isə onun məbədi olduğu təsdiq edilir. And içmək istəyən, qoy, şəhadət andı içsin, amma heç kəs heç vaxt mürtədlik andı içməsin. Bunu hökm kimi yox, tövsiyyə edərək söyləyirəm.

Əgər çəkişənlərin hər ikisi xristiandırsa və ortadakı ziddiyyət mürdətlik andını gərəklı edirsə, qoy hakim onları hüzurundan qovsun və tövbə etməyə qədər onlara and içməyə imkan verməsin, yalnız bundan sonra şəhadət andı üçün vaxt təyin etsin. Hakim and

İçmək üçün imkan verməyə tələsməməlidir, o öncə məsələni andsız həll etməyə çalışmalıdır, yox, əgər andsız keçinmək mümkün deyilsə, onda hakim əvvəl andın necə içilməli olduğunu, bunun necə ağır iş olduğunu izah etməli, yalnız bundan sonra and vaxtını təyin etməlidir. Xırda – para işlərə görə anda dəvət etmək, dünyanın bütün nemətləri müqabilində olsa belə, and içmək məsləhət deyil. **Əgər kasıb olduqlarını bəhanə edib, andda israr etsələr, o zaman borcun yarısının ödənilməsinə göstəriş verilməli və and içilməsinə icazə verilməməlidir. Əgər yarısını da ödəmək imkanları olmadığını söyləyib yenə də israr etsələr və buna görə məsuliyyəti öz üzərlərinə götürsələr, bu halda günah məhkəməyə aid deyil. Amma tərəflərə pəşiman olmaları və borcu ödəmələri üçün vaxt verilməlidir.**

Andın kim tərəfindən təyin edilməli olduğunu da söyləyim.

Şahidləri olanlara bütün erməni məhkəmələrində and yasaqdır. Şahidi olmayanlara isə and içmək vacibdir. Əgər kimsə kimisə borcuna görə və ya hansısa başqa məsələyə görə məhkəməyə verərsə və nə onun, nə də qarşı tərəfin şahidi yoxdursa, məhkəməyə müraciət edənin and içməsinə ehtiyac yoxdur, şikayət edilən isə, əgər dürüst adamdırsa, and içməyə məcburdur. Əgər kiminsə yalandan and içmək və ya kimisə yalandan and içməyə məcbur etmək istədiyi hakimə məlum olarsa, o, yalanın təntənəsinə mane olmaq üçün anda yol verməməlidir. **Amma əgər kimsə ya oğruluğa, ya zinakarlığa, ya qətlə, ya da talana görə tutularsa, amma bu cinayəti kimin törətdiyi dəqiq məlum deyilsə, sübut yoxdursa, şikayətçinin də şahidi yoxdursa, şübhəliyə and təyin edilməlidir, hərçənd ki, pis əməli adamlar üçün andın heç bir dəyəri yoxdur. Əgər müttəhim məhkəmədə hər kəsin qarşısında bu işdə əlinin olmadığını, söylənilənlərin şər olduğunu, onu boş yerə ittiham etdiklərini və heç bir birbaşa və dolaylı sübutun olmadığını söylərsə və and tələb edərsə, hakim də onların sübut olmadığı barədə söylədiklərinin doğru olduğunu görərsə, o zaman and təyin etsin və onu ölümdən qurtarsın.**

Daha sonra kimin and içməli olduğunu izah edək.

Artıq yuxarıda kimin şahidlik edə biləcəyi barədə yazdığımız kimi, eyni şəkildə bildirməliyik ki, andı qəbul edənin 25 yaşa çatmış şəxs olması lazımdır. Həddi – bülüğa çatmadığı üçün uşağa and düşür. Qocanın da and içməsinə imkan vermək olmaz, çünki o, ölümə yaxınlaşır. Eləcə də, günah üstünə günah gəlməməsi üçün epitemiya halında olanın and içməsi yolverilməzdir. Eləcə də, rahiblərin və hamilə qadınların and içməsinə ehtiyac yoxdur. Eləcə də, tövbə etmədikcə nə zülmkarların, nə əyyaşların və nə də günaha batmışların and içməsinin mənası yoxdur, çünki onların andlarını kimsə ciddiyyə almaz. Amma əgər onların atası, qardaşı, oğlu varsa, qoy, onlar and içsinlər. Əgər qadının anası, əri, bacısı və ya qohumları varsa, qoy, onlar onun yerinə and içib onu əziyyətdən qurtarsınlar və bu cür and qəbulediləndir. Biz eyni zamanda, rahiblər, zahidlər və ruhanilər haqqında da yazaraq bildiririk ki, onlar and içməyə tabe tutulmamaq üçün məhkəməyə ayaq basmamalıdırlar, məhkəməyə onların qardaşlarının və ya yaxınlarının getməsi məsləhətdir. Amma əgər and içmək ruhaninin boynuna düşərsə, qoy bunu onun yaxını etsin, çünki ruhaniniyə and içmək məqsədi ilə məhkəməyə getməsi yolverilməzdir. Əgər ruhaninin dürüst adamlardan ibarət şahidləri varsa, qoy andı onlar içsinlər, onun yaxınları narahat edilməsinlər.

Daha sonra vardapet Mikayıl anda görə cəza haqqında yazır, belə ki, əvvəllər Törə bitikinin kimsə tərəfindən tərtib edilməmiş olması səbəbindən müqəddəs atalar anda görə çox ağır cəzalar verirdilər. Madam ki, Tanrı bizim bu Törə bitikini tərtib etməyimizə icazə vermişdir, biz də anda görə verilən cəzaya yüngüllük gətiririk. Əgər kiməsə böyük bir işə və çox əhəmiyyətli bir səbəbə görə məhkəmə tərəfindən şəhadət andı təyin edilərsə və həmin adam da andı qəbul edərsə, qoy, yepiskop və onunla birlikdə olduğu üçün həm də hakim ona üç illik cəza kəssinlər. Yox, mühakimə edən başqa birisi olarsa, qoy, and içən adam bilikli bir vardapetin yanına getsin və o da onun cəzasını təyin etsin. Əgər kimsə yalandan şəhadət andı içərsə,

onun cəzası 7 ildir və qoy, hakimlər və alimlər onun hansı mal - mülkün müqabilində yalandan and içdiyini araşdırınsınlar. Əgər mal - mülk kiçik olarsa, qoy, onu kasıblara paylasınlar. Amma kimsə mürtədlik andı içərsə, bu andın gerçəkdən və yalandan içilməsindən asılı olmayaraq, o ömürlük cəzaya məhkum edilməli və heç vaxt bağışlanmamalıdır. Bununla belə, nəzərə alsaq ki, bu, vardapetlərin iradəsindən asılıdır və bu hüquq onlara Tanrı tərəfindən verilib, qoy, şəraitə uyğun hərəkət etsinlər”.

***

Növbəti başlıq:

“9. Dağı da yazar vartabed ki, biz krisdanlarğa tiyməstir dinsizlərininq törəsi alnna barmağa, aninq üçün ki, Ata Oğul Ari Canğa inanmaslar” (9. Daha sonra vardapet yazır ki, biz – xristianlar başqa dinlərdən olanların məhkəmələrinə müraciət etməməliyə, çünki onlar Ataya, Oğula və Müqəddəs Ruha inanmırlar”)

Mətnin davamı. Burada ən böyük təhrif “biz - erməni dayfası” (biz – erməni tayfası) ifadəsinin əlavə edilməsidir. (Müdaxilə və əlavələr kursivlə verilir):

“Alanidir barçasına ki, keri bolmaxı krisdanlarınq dinsizlərdən, boyruxu bilə Boğos arakelning ki, ne birliki bardır yarıxning xaranqğulux bilə, ya ne ülüşü bar krisdanlarınq dinsizlər bilə? Dağın özgə işlər, xaysın ki buyurur arakəl, xaysından ki, övrənip bilirbiz, köp türlü iş bilə dinsizlər yıraxtır krisdanlardan: vaxt bilə nalətləmə oğul aytır, da vaxt bilə xaranqğulux oğulu ki, Krisdostan işitip, zera Krisdos buyurur: «kim ki inanmas Tenqri Oğluna, körüp körmisər Köktəgi menqi tirlikni, yoxsa Tenqrining öcəşməki xalsar aninq üstünə». Xaytıp aytır dağı da: «kim toğmasa suvdan u Ari Candan, ol bolmas uçmaxka kirməgə». Dağı da Ohanes Awedaraniç aytır: «kim ki Yisus Krisdosnunq kelgənin teni bilə inanmasa, ol bularğandır da nerdir». Da markarelər alarnı, kimlər ki könü dindən Yıraxlanıptırlar, alarnı alay tutarlar, necik dinsizlərnı da bolvanğa inanğanlarnı. Dağı da arakəl aytır, övrətıp

*bizni ki, tiyməstir biz krisdənlarğa dinsizlərninq törəsi alnuna bar-
mağa, zera dinsizlər kendilərninq törəsi bilə etər yarğunu. Egər ki
əvəldən törəni aldılar esə Movsestən, da emdi köp tərlyə yaman
işlər bilə xılınırlar kendilərninq erkləri bilə, yalğan tanıxlar bilə,
egri yarğucular bilə, aldovucu reçniklər bilə, xorxusuz antlar bilə.
Salırmən alarninq artıxsı yamanlıxın aytmağa. Xaçan ki alar
dinsiz törələri bilə da yaman xılınğanları bilə bu xadar yıraxtırlar
bizdən, ne türli alarninq törəsinə könünlük tapulğay, ne türli
krisdan törəsinə, xaçan ki Tenqri Oğlun Tenqri tapunmaslar?
Yoxsa biz, ermeni dayfası, Krisdoska inanırbiz da ayırılıpbiz
krisdanlikimiz bilə cuhutlardan, u barça dinsizlərdən, da herco-
vacoğ heridiqoslardan. Tiyəsindir Bizgə könü törəmiz bilə barmağa
ki, biz Ata Oğul Ari Canğa bir Tenqri tapunurbiz, bir tarbiyatta, u
bir Tenqrilikta, [da 1 xanlıxta], u bir xuvatta, da 1 haybatlıqta. Da
Tenqrininq Oğlun inanırbiz könü Tenqri ki, boldı könü adam
ayırılmas Atadan u Ari Cannıq birlikindən menqi menqilik. Da ne
türli yaxşı krisdanlar cəht etərbiz yaxşılıxıni xılınmağa, a egər ki
aldansaq nemə bilə bu dünyaninq yazıxı bilə, öktəmlik etmiyin,
xosdovanel bolurbiz, lucumuznu tartıp, inanırbiz boşatlıxka, da
egər ki, yanqılsaq biri birimizgə da kek bolsa yürəkimizgə, sövük
bilə boşatırbiz biri birimizgə. Dağı da ne türli ayrılıpbiz alardan
xosdovanutiunumuz bilə, dinimiz bilə, ol türli tiyəsidir törəmiz bilə
keri bolmağa alardan, zera bizim törəmiz tiyəsidir ki, könünlük
bilə, toğruluq bilə, oruncusuz bolğay, düğül yalğan tanıx bilə, ya
aldovucu reçnik bilə, ya keçmislərninq canın zrgel etmək bilə, ya
jaranksızlarunq canın ülüşsüz çıxarmax bilə alarninq can
ülüşündən. Da dinsizlərninq törəsindən bu barça yaxşılıx yırax-
tır. Xaçan ki bu türli yıraxtır dinsizlərninq törəsi krisdanlıktən,
tiyməstir barmağa krisdanlarğa alarninq törəsinə. A kim ki,
essizlik etip, barsa, köp yamanlıxka səbəp bolur bizim üçün da
bizim törəmiz üçün. A kimlər ki bu*

*işni etərlər ki, xoyup bizim törəmizni, da alarğa barğay,
tügəllənir alarninq üstünə aytkanı Tenqrininq markaredən ötləş:
«vay sizgə ki, mənim atım sizinq üçün sökülür dinsizlər arasına!»
Xaysı ki tiyəsidir krisdanlarğa yalğan iş üçün barmağa özgə*

millətning törəsinə yenqməgə könülükünü. Yoxsa krisdanlar krisdanlar törəsinə barmax kerək, egər ki bilsə, krisdan törəsinə egirlik tə bolsa, Tenqridən alğay tölövün”.

TƏRCÜMƏSİ:

“Hamiya məlum olduğu kimi, xristianlar dinsizlərdən çox uzaqlaşmışlar, necə ki, həvvari Pavel deyib: “İşığın qaranlıqla nə əlaqəsi var?” və ya: “Xristianların kafirlərlə hansı ümumi işi ola bilər?” Həvvarinin irsi içində bizə xristianların dinsizlərdən çox şeylə fərqləndiyini öyrədən çox sayda kəlamlar bulunmaqdadır. O onları bəzən “lənətdən törəyənlər”, bəzənsə “qaranlığın övladları” adlandırmaqdadır. Eləcə də Məsihdən eşitdiyimiz tövsiyyə yadı-mızdan çıxmayıb: “Tanrı Oğluna inanmayan göydəki əbədi həyat-dan məhrum olacaq, Tanrının qəzəbi üzərilərinə töküləcəkdir”. O, həmçinin deyib: “Sudan və Müqəddəs Rudan doğulmayan cənnətə girəməz”. İncil katiblərindən Yəhya da deyib: “Kim ki İsa Məsihin cismani zühuruna inanmır, o azmışlardandır və Dəccaldır”. Pey-ğəmbərlər də gerçək dindən üz döndərənləri kafirlərə və büt-pərəst-lərə bərabər tutmuşlar. Həvvari həmçinin öyrədir ki, xristianların dinsizlərin məhkəməsinə müraciət etməsi yolverilməzdir. **Baxma-yaraq ki, onlar ən başda məhkəmə hüququnu Musadan almış-lar, indi özbaşına surətdə qanunları təhrif etmişlər, mühakimə-ni yalançı şahidlərin, əliəyri hakimlərin, fırıldaqçı vəkillərin və qorxub – çəkinmədən yalandan and içənlərin yardımıyla istə-dikləri kimi yürüdürlər. Başqa xoşagəlməz hadisələri hələ demirəm. Madam ki, onlar bizdən öz yanlış qanunları və şər işləri ilə bu qədər uzaqlaşmışlar, xristian məhkəmələrində möv-cud olan ədalətə bənzər ədaləti onların məhkəməsində tapmaq olarmı? Üstəlik də onlar Tanrının Oğlunu tanrı olaraq tanı-mırlar. Biz – erməni tayfası isə Məsihə inanırıq və xristian inancımıza görə yəhudilərdən, büt-pərəstlərdən, mürtədlərdən və bidətçilərdən fərqlənirik.** Biz gerçək məhkəmənin rəhbərliyini tanımalıyıq, çünki Ataya, Oğula və Müqəddəs Ruha mahiyyətə tək Tanrı kimi inanırıq, Onun böyüklüyü, hakimiyyəti və qüdrəti

qarşısında baş əyirik, Onu alqışlayırıq. Eləcə də insan olan, Ata ilə, Müqəddəs Ruhla əlaqəsi əbədiyyən qırılmayan Oğula gerçək Tanrı kimi inanırıq. **Və əməlisaleh xristianlar kimi yaxşı işlər görməyə çalışırıq, bəzən dünyanın nemətlərinə uysaqsa da, peşimançılıq çəkir, tövbə edir və günahlardan təmizlənik, bir-birimizin yanında günaha batanda, qəlbimizdə kin və qəzəb baş qaldıranda məhəbbətlə bir – birimizi bağışlayırıq. Bu səbəbdən də öz inam və dinimizlə onlardan ayrıldığımız kimi, onlardan məhkəməmizlə də fərqlənməliyik, çünki bizim məhkəmə həqiqi və alınmaz olmalı, yalançı şahidlərə, muzzdlu natiqlərə orada yer olmamalı, varislərini vərəsədən məhrum edərək, ölülərin ruhlarını incitməməlidir. Bütün bu müsbət amillər dinsizlərin məhkəməsindən uzaqdır. Dinsizlərin məhkəməsi xristian məhkəməsindən bu qədər fərqləndiyindən, ona oxşamadığından bizim üçün məqbul deyil. Axmaqlıqları üzündən ora müraciət edənlərə gəlincə, onlar bizə də, məhkəməmizə də çox ziyan vururlar. Bizim məhkəməyə xəyanət edərək, özgələrinkinə müraciət edənlər üçünsə Tanrının peyğəmbər vasitəsi ilə söylədikləri yerinə yetir: “Vay halınıza, sizin şərəfsizliyiniz üzündən adım dinsizlərin dilinə düşdü!” Bu səbəbdən də xristianlar hansısa yalana görə, həqiqətə qalib gəlmək naminə özgələrinin məhkəmələrinə baş vurmamalıdırlar. Xristianlar xristian məhkəməsinə getməli və unutmamalıdırlar ki, bu məhkəmədə hətta ədalətsizlik baş versə də, Tanrı buna görə onları mükafatlandıracaqdır”.**

Sonuncu başlıq:

*“10. Dağı da yazar vartabed k,i xayı bitiklərdən ya xayı millətlərdən yığıp yazıpbiz bu törələni”***(10.Bundan sonra varda-pet bu törələni hansı kitablar və xalqların qanunları əsasında tərtib etdiyini yazır)**

Mətnin davamı:

“Xayıp tiyəsidir bilməgə ki, tügülüdür yalqız bu Törə bitiki, xayısın ki hali yazıyrbiz, tügül yalqız mendən bolğay tügəllənməki munqar, zera oxşaşı bar ğanonkka, ne türli ki, ğanonk birdən

yazılmadı, a ne bir yerdə, a ne bir adamdan, yoxsa az – az yazıldı, əvəl arakellərdən, sonqra Niqiada, sonqra Puzandiada, andan sonqra Epesosta, alay ox bu Törə bitiki. Əvəl başlanmaqı mununq bizdən boldı, da bizdən sonqra kerək ki, az – az yazılğay da tügəl bolğay, zera qanonktan boyruxtur, yılda 3 kez joqovk bolğay, da terğöv etkəylər, egər ki dünyada nema yanqi badiyət çıxıp esə, ani barça baxıp, ari atalar artıxsılıxni kerı salğaylar da toğru yolğa keltirğaylar. Bu türlü tiyəsidir bilmağa yarqu bitiklərinə: necə ki yanqi nema törə yoluxsa, da terğəp, uslular baxkaylar toğru esə, yazğaylar ani da bu bitiktə. Egər ki kimsə es yoxsa, tapar barça ari bitiklərdə bu türlü ki, az – az ilgəri kelip tügəlləniptir.

Ne türlü Ararack bitiki Movsestən tügül ki birdən yazıldı, alay ox 12 markarelər dügül ki bir zamanda yazıldı ya 1 adamdan, alay ox barça markarelər. Bu türlü surp Avedaranlar da tügül ki, bir zamanda yazıldı, ya 1 – indən, hər biri yazdı kendi vaxtı bilə, ol türlü bitikləri Boğos arakelininq. Dağı da köp bitiklər ari atalardan u vardapetlərdən yazıldı kendiləri vaxtına. Bu türlü orinaq bilə bu bitikni də biz başladıq yazmağa. Egər bizdən az – az ilgəri kelip yazıldı esə, emdi də egər köplərdən yazılsa özgə vaxtlarda, nema eksiklik tügüldür, yoxesə tek toğru törə bolsun ki, barça yaxşılar biyəngəylər də mununq eksikin tügəlləğəylər.”

TƏRCÜMƏSİ:

“Eləcə də bilmək lazımdır ki, hazırda yazmaqda olduğumuz bu “Törə bitik”i ehkam deyil, yalnız bizim tərəfimizdən tamamlana bilməz. Çünki o, birdən – birə peyda olmayan, bir adam tərəfindən və bir yerdə qələmə alınmayan, əksinə, parça – parça, öncə həvvarilər tərəfindən, sonra Nikeyada, daha sonra Bizansda, ondan da sonra Efesdə yazılan qanunlar kimidir. Eləcə də bu “Törə bitiki”. Onun başlanğıcı bizim tərəfdən qoyuldu və vacibdir ki, ona əlavələr edilsin və o təkmilləşdirilsin. Çünki qanunlar ildə 3 dəfə toplanan müqəddəs atalar tərəfindən təhlil edilməli, dünyada baş verən yeniliklər diqqətə alınaraq, lazımsızlarından təmizlənməli və

onlara düzəlişlər edilməlidir. Qanun kitabları ilə də eyni cür davranılmalıdır. Müdrik adamlar bütün yeni qanunları gözdən keçirməli, təhlil etməli və zəruru olanlarını kitaba əlavə etməlidirlər. Əgər diqqətlə baxan olsa, görər ki, müqəddəs kitablar da eyni qayda üzrə təkmilləşdirilmişdir.

Necə ki, Musa “Varlıq” kitabını eyni vaxtda yazmayıb, 12 peyğəmbərin kitabları da, eləcə də digər peyğəmbərlərin kitabları bir adam tərəfindən və bir vaxtda qələmə alınmamışdır. Eləcə də müqəddəs “İncil” birdən-birə və eyni müəllif tərəfindən yazılmamışdır, əksinə, hərə öz dövründə yazmışdır. Eləcə də Pavelin müraciəti. Eləcə də müqəddəs ataların və müəllimlərin hərəsinin öz vaxtında yazılmış kitabları. Əgər bizdən öncə yazılmışsa və bundan sonra çoxları yazacaqsa, bu, əskiklik deyil, yetər ki, qanunlar doğru olsun, əməlisaleh adamların xoşuna gəlsin və əyər-əksiyi aradan qaldırılsın”.

MXİTAR QOŞ VƏ ONUN ANA DİLİNDƏ TƏRTİB ETDİYİ “ALĞIŞ TUM ZAMANNA” DUASI

Mxitar Qoşun dövrümüzədək ana dilində yetişən əsərlərindən biri də “Alğış tum zamanna” (Bütün zamanlar üçün şükr duası) əsəridir. Bir çox əlyazmalarda sadəcə **“Alğış tum zamanna”** adı ilə keçən bu duanın məhz Mxitar Qoş tərəfindən tərtib edildiyini Saltıkov Şedrin adına Sankt – Peterburq Dövlət Kitabxanasında qorunub saxlanmaqda olan, alban dilindən erməni dilinə tərcümə olan, fəqət başlıqları alban dilində verilən bir dua kitabındakı qeydlər sübut edir. Söhbət sözügedən kitabxananın əlyazmalar şöbəsində “Dorn 636” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmadan gedir. Həmin əlyazmada haqqında söz açdığımız dua **“Aytkanı Mxitar vardabetniq. Alğış tum zamanına”** (Vardapet Mxitar qoşun dilindən. Bütün zamanlar üçün şükr duası) adı altında verilmişdir.

Sevimli oxucularımıza tərcüməsiz təqdim etdiyimiz həmin əsərin qısa variantı Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li əlyazmadan dərlənmişdir. Eyni mətn “Alğış tum zamanna” başlığı altında 1618–ci ildə Lvovda çap olunan və hazırda yeganə nüsxəsi Leydendə (Niderlanda) qorunan “Alğış bitiki” kitabına da daxil edilmişdir. Təqdim edilən bütöv variant isə 143 №-li əlyazmadan dərlənmişdir Bu əlyazmada əsər **“Alğış tum zamanında. Alğış Biyimiz Jisus Krisdosğa xarşı. Aytılğan Mıxtar surp vartabedniq, evet tiyişlidir kendin aytma surp Badaraknınq zamanında ”** başlığı altında qeyd edilib.

Təqdim edilən mətnlərə XVI əsrdə edilmiş redaktə və əlavələr kursivlə verilir.

Aytkanı Mxitar vartabedniq Alğış tum zamanına

Ari Canı Krisdosnunq, arıt meni.

Teni Krisdosnunq, saxla meni.

Xanı Krisdosnunq, içir meni.

Köksündən çıxkan suvu, tümüzlə meni.

Xıynları Krisdosnunq, xuvatlat meni.

Yaxşı ütücü Krisdos, işt men yazıxlı da kerəksiz xulunqu, da kerı bolma mendən, da yaman işkildən saxla meni. Da xolarmen sendən, Biy yarlığovuci da sağavatlı, kerı bolma mendən, da ölüm küniümdə kerı bolma mendən, da arzani et meni, işanmağan fərəhlikkə, zera sensen, Biy, işançm da fərəhlikim da seni maxtarmen menqi menqilik, amen.

Alğış tum zamanında. Alğış Biyimiz Yisus Krisdosğa xarşı. Aytılğan Mıxtar surp vartabedniq, evet tiyişlidir kendin aytma surp Badaraknıq zamanında

Biy Tenqrim benim Jisus Krisdos, sözü da sıfatı Atanınq, tiri da tiri etüci, umsa da xutxarılxı barçasınınq, xaysıları ki sar-narlar sanqa. Xaysı ki bağışlarsen arzanilikimizdən artıx da ber-risen xolğanlarğa barça kerüklürin alarnıq. Zera dügül ki yalğız yaratnıq, yoxsa ekincidə yaznıxlanğanımızdan sonqra taptıq xıynlarınq bilə xaçınınıq seninq da hər kez də beriyirsen kendi kendingni tirliki da xutxarılxı üçün adamlarınq, dağı artıx duşmanlarğa da heçkə berücilərgə buyru xunqu seninq, ne ki dostlarğa da sövücilərgə seni. Anıq üçün uludur çax kökkə dinqrə yarlıxamaxınq seninq da bütün dünyaga körüldü haybatnıq seninq.

Da alay bek biyikləndi başxışlarnınınq seninq nişanları ki, dügül yalğız adam milləti tamaşalanıp unutuluyırlar, yoxsa köktəgi xuvatlılar da, xaysıları ki dağın yuvuxturlar sanqa.

Nedən ki seskənıp haybatlıyırlar tıyğısız avaz bilə aytıp: «Ari, ari, ari Biyi xuvatlılarınq». Neni ki biz də, övrənıp alardan, sar-

nıyrbiz seninq ölümsüz xurban bolğan zamanıqda, birlənip tensiz sanlılar bilə, [tek yalğız seni alğışlarbiz,] zera ortamızda körüp aytovsuz sağışnı da bizim bilə bolğan orinaöin könü ölümünqnünq adəmilikkə körə, alar da bizim bilə yırlıyırlar alğış yırların. Zera egər ki alar bolmaslar bilmə yolun ögmə xninq, yalğız tek ari çaxırıp atınqnı, yüzlərin da ayaxların yapup, ya biz ne türlü alğış da şükürlük sunğaybiz?

Evet yalğız seni alğışlıyix titrəməx bilə da inam bilə yuvuxlanıyix körümsüz [da körümlü] aytovsuzluxunqa.

Alğışlarbiz Atanı yeberüçini xutxaruçınqnı.

Ağışlarbiz Ari Cannı tügəlləvüçini da arıtucını sezikli orinağnıq.

Alğışlarbiz yetövsüz seninq aşaxlıxınqnı.

Alğışlarbiz ulu seninq tatlılıxınqnınq erkinq.

Alğışarbiz seni ki, teninqni berdinq bizgə [hakimlik tirlikkə. Alğışlarbiz seni ki, xanınqnı seninq berdinq bizgə] arınmaxlıxka.

Alğışlarbiz seni ki, otu tenqrilikinqninq seninq küydürməstir tarbiyatımıznu topraxtan.

Alğışlarbiz seni ki, olturupsen keerovpelərdən yoğarı da tınıyırsen arilikninq seğanında.

***Alğışlarbiz seni, xaysın ki kötürməslər barça köklər, kötüriyirlər materiyalrıy da ini yığövlər.** (Bu bölüm, güman ki, əsərinüzünü köçürən mirzə tərəfindən sonradan əlavə edilmişdir – B. T)*

Alğışlarbiz seni, xaysın ki, yoğarığı köklər da toxuz tasları tensizlərinq kendilərində tutulmaslar, kötüriyirlər on barmaxları kahanalarnıq.

***Alğışlarbiz [seni], xaysın ki, serovpe klişçalar bilə beriyir edi ağzına markarening, da hali prespecenstvo bilə ülüşləniyirsən xol bilə topra xlılarğa da barmaxlar bilə beriyirsən ağızğa.** (Bu bölüm sonradan əlavə edilmişdir – B. T)*

Alğışlarbiz seni, xaysı ki, igrənməssen igrəncilikindən ten işlərindən, yoxsa arıtıyirsən arilikinq bilə seninq.

Alğışlarbiz seni, xaysı ki türlü-türlü yazıxlarnı körümsüz eti-yirsən adam oğlanlarınınq, xaysılar ki inam bilə umsanırlar sanqa.

Alğışlarbiz seni, xaysı ki posrednictvosu bilə teninqning da xanınqning seninq barıştıırırsen Atanqni seninq biz oğullux diftərindən buzulğanlar da yatlanğanlar bilə yazıxlardan utru. (Bu bölüm sonradan əlavə edilmişdir – B. T)

Alğışlarbiz seni, xaysı ki ilgərtin orinağın ari teninqning seninq da xanınqning körgüzdüünq sezikli orinağlar bilə türlü-türlü zamanlarda – Apel bilə da Noy bilə, Melkiseteg bilə da Apraham bilə, Sahaq bilə da Jaqop bilə, da çıxkandan sonqra Mısırdan Moyses bilə da Aharon bilə, Jesu bilə da Samuel bilə, Tavit bilə da Soğomon bilə, da paxıllı Eğiay bilə.

Da barça orinağların tamamladıq, sözü Atanınq Jisus Krisdos, vernadunda sezikli da materiyalnu nemələrdən köktəgi da canlı ündəlməx bilə sekretni ari badaraknıq, ari arakellərgə aytp: «Bunu etinqiz menim işadağlıxıma Yədnqi Törədə» – dağı artıx, ne ki Moysesninq, etip dekret: «Kimlər ki yeməsələr, bolmastır alarınq tirlikləri» (Bölüm sonradan əlavə edilmişdir – B. T)

Da yegənlərgə da işkənlərgə – sıxınmaxnu sendə da seninq alarda xaysı ki inanyırmen bolma arınmaxlıx dünyəğa xanıx bilə seninq surp Jovhannes avedaraniçkə körə ki, xanı Tenqri Oğlununq arıtır bizni yazıxlardan, zera toğru teninq da xanıq seninq tügəl çeşməxlıxtır da xutxarılməxlıxtır bağlarından yazıxlarınq.

Na men bu zamannı yollu anqıyırmen kendi xoltxalarımə barçasına tapma boşətlıx ölülərgə da tirilərgə. Ey barçasından yaxşı Jisus Krisdos, berüci başxışlarıni, hali kelip necik suçlu bolğan alnıqna seninq, zera egər ki arilər barçası bir yerdə hasrəttirlər yaxşılıxınqna seninq da parexosluxunqna, ne türlü dağın artıx men də tüşkən şnorhkunqdan! Zera ki hali yarlıxamasanq, xaşan ki açıpsen eşikin aytovsuz müft başxışlarınq, xaçan berşəsen özgə zamanda?

Zera egər yoluxsa kimsə padşahnıq sexanına yeməx zamanında da andan boş çıxsə, xaçan bolğay toyunma zırgel bolğan spulnıy başxıştan?

Zera ki toğru bu zamandır alma sendən xoltxamnu menim, necik ki alarda tatlılıx zamanında.

Zera egər ki, xaçan bu zaman bütün dünya, yer u kök bir yerdə parexosel bolıyırlar, işitməsənq, dağın xaysı zamanda yığıştırgaymen barçasın?

Zera egər ki negincə alğasalanıyırlar tensizlərninq böləkləri comartlıxına başxışlarınqninq seninq, da tek yalğz alğış sunıyırlar, na egər ki hali almasam, na, xaçan tərəzügə xoysanq, ne türlü bolğaymen alma?

Da xaçan ki çaxırıp aytıyırlar: «Yarlığa seninq yaratkanlarınq»,– manqa ülüş berməsənq, xaysı özgüləri bilə bolğaymen alma?

Xaçan toğru buyruxunqa körə seninq arınmasam bütün dünya bilə ari xanınq aşıra seninq, sonqra kim je meni arıtkay?

Zera bolmandır men xutulma kendi uçınoklarım bilə, da ne özgə zaman tapma vaxtnı alğışka sanqa yöpsünövlü, evet bu zamanğa tözdüm ki, başxışlarınqca arzani tapulğaymen boşatlıxına yazıxlarninq.

Yənə də xolıyırmen erincəklilikim üçün benim, kləsə ki, seninqki hadirdir, evet inanırmen alma yalğız sendən, tüşkən barça yaxşı əməldən. Da artıx bu fikirdə toxtattım, kendi kendimninq biyəncli bilip zamannı, xolarmen sendən, Biy, bolmağay ki hali də boş xaytarğaysen meni ölçüvsüz başxışlarınqdan seninq, Biyim, xaçan axıyır, necik rıka toluluxundan tenqizninq, ululuxunqnunq başxışları, xaysılardan ki manqa da bir tamcı yetkincədir, zera seninq azğına bergəninqninq ölçüvsüzdür ululuxu da artıxtır, ne ki terənliki tenqizninq. Zera egər ki saçılmaxında günəş yarıxınınq yarıxlanmasam, kecə ne türlü bolğay yarıxlanmağa? Da xaçan ki müft onqaltucı yuvuxsen da tirlilik hakimlikin berməsənq, dağın xayda tapkaymen hakim? Egər ki ölüdən turğanınqca yoluxup ölsəm, meni kim turğuzğay?

Egər ki sen, ki tarbiyatınqdan xocalatuçısen, miskinlikimni kötürməsenq, na xaysına dağın bariyim xocalardan? Egər ki xanlıxınqca seninq tüşüp bolmasamda bunqar dek hanuz tutsa meni buyruxcısı bu dünyanınq, dağın xaçan xarşı turucımni sürsərsen? Xaxıyırmen hali zera açıxtır eşikinq, ber prespekenstvonu ki, algaymen.

Eminliki bilə dünyanınq, xaysı ki beriyirsən, ber manqa da eminlik xalabalıxlarından kendi xılınanlarımınq. Eminliki bilə yığövnüinq toxtat teprəngən canımni benim.

Kahanajabedlər bilə da kahanalar bilə, sargavarklar da tibir da barça uxdu bilə surp yıxövnünq közətüci xuvatinq bilə seninq meni də kölgənq tibinə seninq berkəytkin.

Padşahlar da buyruşçılar, hetmanlar da jolnerlər bilə meni də yenqüci etkəysen körümsüz duşman üsnə.

Keçkənlər inam bilə dünyadan anqğın meni də, Biy, yazıx bilə ölgənni, xaysıların ki, çıxarıyirsən terənlikindən antuntknunq, alar bilə çıxar meni də yamanninq zındanından miçnorthluxu bilə ari teninqninq da ari xanınqninq seninq.

Atağa seninq menim üçün də bolğaysen parexos, inam aşra meni də toğru etkəysen, necik xaraxçını, zera men də inanırmən, Biy, xanlıxınqda seninq anqğın meni də.

Etkin erkinqni Atanqninq seninq, zera anıncdır kləgəni ki, kimsə tas bolmağay. Ol igitlər bilə turğuzğaysen meni də, xaysıların ki turğuzsarsen alnına Atanqninq seninq. Uludur yarlıxamaxlıx, da anı kliyirsən dağın artıx, ne ki bütöv xurbanıq, etkin sen də yarlıxamaxlıx.

Bilirmən ki, ölçüvsüzdür seninq yarlıxamaxınq, evet men kendimninq yamanlıxlarımdan xorxıyirmən ki, boş çıxarmağaylar meni andan ya yarlıxamaxınqdan. Arzani etkin meni hali da şükürlənm yarlığamaxınqdan seninq.

Şükürlümen sendən, Biyim ki, arzani etting meni körümünə ari teninqninq da ari xanınqninq seninq.

Şükürlümen ki, titrövlü da xorxulu işittim alğış avazın.

Şükürlümen ki, seninq Tenqrilik gələcilərinqni işittim.

Şükürlümen ki, taşlanmadım seninq sözündən, necik kazan sürülgən.

Şükürlümen ki, canımnı umsa bilə toldurdunq da yürəkimni fərəhlik bilə.

Ne türlü alğışnı ya xaysı şükürlüknü sanqa sunğaymən, egər arzani etsənq meni tirlük ötməkinə da ölümsüz pajajınqda seninq?

Zera egər ki alar, xaysıları ki tek kördülər, san aldılar sendən, könü bilücidən, xaysı sanlıxını tapmağaylar, kimlər ki ülüşlü bolıyırlar.

Zera egər ki ol, xaysı ki seni, sözün Tenqrininq, aytovsuz adam tilinə, toğurdu da san berdi kendi kendinə, xaysı ki toğru sanlıdır, ne xadar sanlıxka

bolğaylar arzani, xaysıları ki hər kez seninq ari teninqni da ari xanınqni ujuvat etiyirlər! Da bu başxış sendən dağın yoharıdır, ne ki estən da axıldan dügül yalğız yerdəgilərninq, yoxsa köktəgilərninq də, xaysı ki titrəp seskəniyirmen, bolmağay ululuxuna körə bununq kləgəysen oxşaşlı arzanilikində.

Da bu belgili körümdür ki, dərman yoxtur bunqar manqa. Zera egər ki arilərgə xorxulu basxışlar bilə, ne türlü bolğay men murdarğa?

Egər serovpelər da kerovpelər yüzlərin yapıyırlar, men ne türlü harsız sürət bilə baxkaymen?

Egər ki kök olturğucunq seninqdir da yer podnojokudur ayaxlarınqıninq seninq, men ne türlü sıxınma sanqa benim içimdə smit etkəymen?

Egər ki sen barçanı tolduriyirsən, men ne türlü kendimdə xabul etməgə umsa tutkaymen?

Egər yergə baxsanq, berirsən titrəmə bunqar, yuvuxlasanq tağlarğa, na tutuşurlar, benim xaysı xuvatım turğay alnıqqa seninq?

Yamandırmen, ya manqa bu arilikkə yuvuxlanma da sərgərdanlıxtır yıraxlanma, a zvlaşça ki, toğru sımardıncı aytnp: «Egər ki xaysı yeməsə tenimni benim, tirliki bolmastır boyunda kendininq». Oştə belgili vıznavat etiyirmen ki, men ölgənmen da seninqdir meni ölüdən turğuzma.

Yoxtur manqa da ni heç də bununq içində fikir etmə arzanilikimni benim. Sen baxkın, yapuxlar bilüci, ber da onqarğın arzanilik bilə bundan sonqra Atağa seninq yalbarma (Sonradan əlavə edilib).

Kləsə ki dügülmen arzani, necik yaraşır, yoxsa ne xadar da esə yoluxkaymen anıq adam sövüklükünə da haybatlağaymen seni Atanq bilə seninq barçadan xuvatlı, da barçadan ari, da könü Ari Canıq bilə hali da hər kez da menqi menqilik. Amen.

MXİTAR QOŞ VƏ ONUN “ALBAN SALNAMƏSİ” ƏSƏRİ

Mxitar Qoşun dövrümüzədək ulaşmış daha bir əsəri “Alban salnaməsi” əsəridir. Hazırda bu əsərin iki əlyazması məlumdur. Onların hər ikisi Venesiyada (İtaliya) qorunur. Onlardan biri “Bizim Bzommar Ümmulilahə” Unitar Monastırında (8 №-li əlyazması), digəri isə San Lassarò mxitaristlərinin monastırında (1237 №-li əlyazması) saxlanılır. Əlyazmaların dili dəqiq məlum deyil. Çox güman ki, alban (qarqar – qırçaq) dilindədir. Əsərin dövrümüzədək erməni dilinə tərcümədə yetişdiyi söylənilir, fəqət bunu yoxlamaq lazımdır. Biz həmin əlyazmaların surətlərini ələ gətirə bilmədik. Çünki ermənilər buna heç cür imkan vermirlər.

Əsərin məzmunu haqqında əldə olan məlumat Alişanın 1901–ci ildə ingilis dilində “The Albanian Chronicle of Mkhitar Ghosh” adı altında nəşr etdirdiyi tərcümə əsərinə əsaslanır. Həmin əsəri Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən mərhum Ziya Bünyadov onu 1993–cü ildə Azərbaycan oxucusuna təqdim etmişdir.

Salnamə “Törə biriki” ilə eyni dövrdə yazılmağa başlanmış, fəqət yarımçıq qalmışdır. Bunu 1237 №-li əlyazmasının sonuna əlavə edilmiş qeyd sübut edir:

“Bizim “Törə bitiki”ni bu yerdə yarımçıq qoymağa məcbur edən xilaskarımız İsayə və onunla birlikdə Ruhani Atayə və Müqəddəs Ruha eşq olsun! Lakin biz bu sonluğu yazmaqdan qabaq “Qanunlar Kitabı burada sona yetir” – dedikdə bu, həmin kitabın sonu deyildi; biz ehtimal ki, işimizi hissə - hissə davam etdirmək üçün fasilə verməyi qərara almışdıq. Həm də yazmağı ələ davam etdirmək istəyirdik ki, bizdən başqa yazmaq, həmçinin nəyi isə əlavə etmək qərarına gələnələrə mane olmayaq. Təsis edilmiş bütün qanunları yazmağa başladığımız ildə xaricdən deyil, ağır bir yük kimi üzərimizə düşən ölkə daxilindəki təqiblər üzündən bu salnamənin tərtib edilməsi işi dayandırılsa da, biz həmin salnaməyə alban katalikoslarının siyahısını da daxil etməyi lazım bildik”.

Mxitar Qoşun sevgidəyər oxuculara təqdim edilən həmin əsəri Ziya Bünyadovun tərcüməsində və bu sətirlərin müəllifinin redaktəsində təqdim edilir.

“Alban salnaməsi”

Biz bu salnaməyə həmçinin alban katalikoslarının siyahısını salmağı gərəkli bildik. Burada onları tamamlayıb, (aşağıda göstərdiyimiz qaydada) hamısının siyahısını əldə edə bilərik. Biz onların adını, əvvəla, bu prinsip əsasında yazırıq və digər tərəfdən siyahını elə tuturuq ki, alban sülaləsi haqqında tam hesabat verən Musa Dasxuranlının yazmış olduğu tarixi davam etdirmək istəyən hər kəs buradan patriarxların siyahısını asanlıqla götürə bilsin. Həmin adam bu tarixdə haqqında yalnız onun (Musanın) yazmış olduğu adamların adını tapa biləcəklər. Bu çox faydalı bir siyahı olacaq, çünki o zamandan indiyə qədər (bu barədə) heç kim yazmamışdır; (ehtimal ki,) gələcəkdə kimsə (bu haqda yazmaq) həvəsinə düşər.

Aşağıda həmin siyahın veririk.

Qüds şəhərindən gəlmiş müqəddəs ata Yeliseydən sonrakı alban patriarxlarının siyahısı:

Müqəddəs Şuphalişo,

Matteos,

Sahaq,

Karen

Pand,

Lazar. O, Baqaməcdə Hazarpatı və Müqəddəs Panteleon kiləsəsinə tikdirmişdir. O bunları Bəy Tanrıdan ona vəhy gələndən sonra ucaltmışdır.

Müqəddəs Yeliseydən müqəddəs Kirkora (Qriqoriyə - B.T.) qədər 300 il keçmişdir. Sonralar albanlar ermənilərdən müqəddəs Giraqosu (Qriqorisi, Cərcisi) xahiş edib istəmişdilər. Müqəddəs Giraqos 15 yaşında patriarxlığa seçilmiş və katalikos olduğu zaman dinsizlər tərəfindən öldürülmüşdür. O zaman Roma tarixinin 101-ci ili idi.

Aşağıda göstərilənlər isə Çolda patriarx olanlardır:

Zəkəriyyə,

Davud,

Müqəddəs Yovhannes (Yəhya – B.T.)

İeremiya.

Lakin erməni tarixinin başladığı ildə (11 iyul 552 – 10 iyul 553–cü il – Z.B.) onlar katalikosluq taxtını Bərdəyə köçürmüş və ona patriarx qismində müqəddəs ata Abbası əyləşdirmişdilər. Abbas 23 il katalikos olub.

Qədim albanlarda məktubda ünvanı belə yazmaq adət idi: “Albaniyanın, Lipinin (Labanın – B.T.) və Çolun katalikosundan...”

Müqəddəs ata Viro, 33 il idarə etmişdir, müqəddəs ər, xeyirxahlıqda məşhur idi – erməni təqviminin 75–ci ili (23 iyun 626 – 22 iyun 627–ci il).

Müqəddəs ata Zəkəriya, müqəddəs və nöqsansız ər. 17 il.

Müqəddəs Yovhannes (İohan – Z. B.), 25 il.

Müqəddəs ata Uxtanes, 12 il.

Müqəddəs ata Yeliazar, 6 il, o, Tanrı tərəfindən axiyepiskop rütbəsinə təyin edilmişdi. Erməni təqviminin 137–ci ili (7 iyun 688 – 6 iyun 689–cu il).

Müqəddəs ata Nerses, 15 il. O, Xalkedon küfrünün tərəfdarı idi.

Müqəddəs ata Simeon, 1,5 il.

Müqəddəs ata Mikayıl, 35 il. Erməni təqviminin 190–cı ili (25 may 741 – 24 may 742–ci il)

Müqəddəs ata Anastas, 4 il.

Müqəddəs ata Yusif, 15 il.

Müqəddəs ata Davud, 4 il.

Digər bir müqəddəs ata Davud, 9 il. Erməni təqviminin 225–ci ili (16 may 776 – 15 may 777–ci il).

Müqəddəs ata Matteos, 1,5 il.

Müqəddəs ata Harun, 2 il.

Müqəddəs ata Solomon, 0,5 il.

Müqəddəs ata Teodoros, 4 il. Erməni təqviminin 234–cü ili (14. V. 785 – 13.V. 786).

Müqəddəs ata Solomon, 11 il.

Müqəddəs ata Yovhannes, 25 il.

Müqəddəs ata Movses, 0,5 il.

Müqəddəs ata Davud, 28 il.

Müqəddəs ata Yovsep, 22 il. Erməni təqviminin 327–ci ili

Müqəddəs ata Samuil, 15 il.

Müqəddəs ata Yovhannes, 8 il.

Müqəddəs ata Simeon, 21 il.

Müqəddəs ata Davud, 35 il. Erməni təqviminin 378–ci ili (8.

IV. 929 – 7.IV. 930)

Müqəddəs ata Sahaq, 25 il.

Müqəddəs ata Qagik, 10 il.

Müqəddəs ata Davud, 6 il.

Müqəddəs ata Petros, 12 il. O, hələ sağlığında taxtdan əl çəkmiş və Parisosun rahibi olan müqəddəs ata Movsesi öz varisi təyin etmişdi. Movsesdən sonra isə patriarxlıq taxtına mömin və müqəddəs ata Markos əyləşmişdi.

Markosdan sonra patriarxlıq taxtın müqəddəs ata Yovsep, ondan sonra başqa bir müqəddəs ata Markos, daha sonra müqəddəs ata Stepannos tutmuşdur, sonra da da müqəddəs ata Yovhannes tutmuşdur.

Sonra müqəddəs ata Stepannos gəlir. O, gənclik illərində katalikosluğa cəlb edilmiş və patriarx kimi il yarım çalışmışdır. Onun ölümündən sonra Albaniya ölkəsi 8 il patriarxsız qalmış və bu müddət ərzində burada katalikos olmamışdır. Həmin müddətdə Albaniyada başqa vilayətdə ruhanilik etməli olan adamları katalikos seçirdilər. Bu dövrdə müqəddəs yağın miqdarı o qədər azalmışdı ki, uşaqları adi su ilə vəftiz edir və üstünə cüzi miqdarda sirkə yaxırdılar.

Lakin 8 il keçdikdən sonra, daha doğrusu, erməni təqviminin 588–ci ilində (15.II.1139 – 14.II. 1140) Ərməniyyə katalikosu olan müqəddəs ata patriarx Kirokosun nəslindən olan Ərzurum yepiskopu Sahaq, məşhur Davud vardapetin şagirdi, ölkəmizin vardapedi Kirkorun təşəbbüsü ilə və onun xahişinə əməl edərək öz adamları ilə birlikdə Ərməniyyədən Albaniyaya gəldi.

İndi müqəddəs ata Sahaq bu Albaniya ölkəsinə gəldikdə hamını Qurigen xanın oğlu xan Abas Baqratununin evinə, öz yanına çağırırdı. O da hamını Tovuz qalasında onun ətrafında topladı. Bura bu müqəddəslər və yepiskoplar cəm oldular: Abas xanın qardaşı Davud xan, Qurigenin oğlu, onların qardaşı müqəddəs ata Stepannos, Davud vardapetin şagirdi Sərqis vardaprt, Gəncə arxiyepiskopu Kirkor, Sərqis vardapetin şagirdi yepiskop Sahaq, Koqt vilayəti və Şəmkir şəhərinin yepiskopu Stepannos, Şəmirməcər yepiskopu Sərqis, Qabr yepiskopu Manuel, Həşibəng keşişi Sərqis. Bu yığıncağın başında Ərməniyyə katalikosunun baş yepiskopu müqəddəs Sahaq, habelə tərki – dünya və müqəddəs vardapet Sərqis dururdu.

Beləliklə, onlar gurultulu mərasim və təntənəli ibadət şəraitində rəhmətlik Albaniya katalikosu müqəddəs ata Stepannosun qardaşı oğlu Kirkoru Albaniya katalikosluğuna layiq gördülər. Həmin məclis günü tre ayında, erməni təqviminin 27 tre 588–ci ili (11. VI. 1130.) İşıqlı Dirilmə günü ilə Müqəddəs Ruhun Zühuru günü üst – üstə düşdü.

Bundan sonra nümayəndələrin hər biri öz evinə qayıtdı. İslaholma günündə (30 iyul 1139–cu il) yenidən hamı Katalikos qayası adlı qalaya toplandı. Bu dəfə yuxarıda adını çəkdiyimiz yepiskoplar, vardapetlər, müqəddəs atalar, habelə başqa vardapet və ruhanilər öncəkindən çox gəlmişdi. Həmin gün onlar daha iki yepiskop seçib, müqəddəs yağ üçün xeyir – dua verdir. Sonra müqəddəs yağdan bütün şəhərlərə bol – bol payladılar. Onlar bu kilsə məclisini bayram edib, şənlikləri Müqəddəs Ruhun Ucalması gününədək (17 sentyabr 1139–cu il) davam etdirib hamılıqla Tanrıya alqış edib sevindilər.

Areq ayında, bu ayın 18–ci günündə, şənbəyə keçən gecə, Müqəddəs Georgi bayramı günündə (30. VIII.1139) Tanrının dünyaya qəzəbi tutdu, yerin hiddəti və böyük dağıntılar dəhşətlə yayılaraq bu Albaniya torpağına da çatdı, necə ki deyilib: “(Tanrı) gözünü yerə dikir, o da titrəyir”. Bu zəlzələ nəticəsində bir çox şəhərlərdə, Parisos və Xaçın vilayətlərində, istər düzənlikdə, istərsə də dağlarda çox yer dağıldı. Zəlzələdən paytaxt Gəncə də əhalisi ilə

birlikdə cəhənnəmə vasil oldu. Dağlıq mahallarda əhalinin başına uçan bir çox qala və kəndlər, vənglər (monastırlar) və kilsələrlə birlikdə viran oldu. Viran olmuş qala və binaların altında çox sayda adam tələf oldu. Bu hadisə erməni təqviminin 588–ci ilində baş vermişdi.

Zəlzələnin baş verdiyi elə həmin gündə Davud xanın oğlu, Gürcüstan xanı Demetre böyük bir qoşunla hərəkət edərək, Arran vilayətinə gəldi. O öz sərkərdəsi İvanenin başçılığı altındakı qoşunla paytaxt Gəncə şəhərinə çatdı. Onlar sağ qalan şəhərilərin üstünə qəddarcasına və kobudluqla hücum edib, hamını qılıncdan keçirtilir, ya da özlərinə qul etdilər. İşğalçılar möhtəşəm bir şəhər olan Gəncənin birdən – birə cəhənnəmə çevrildiyini (çünki buradakı qızıl xəzinələri insanlarla birlikdə gömülmüşdü) gördülərsə də, əsla mərhəmət göstərmək istəmədilər. Qızıl və gümüş xəzinələrini qazıb özləri ilə apardılar. İşğalçılar öz basqınlar və işgəncələri ilə (xalqa) zəlzələdən daha çox əzab verdilər. Zəlzələ zamanı bizim vardapetlərimiz Sərqis və Kirokor fəlakətin qəzəbinə dözə bilməyib, özlərini Tanrıya bağışladılar.

Bir neçə gün keçdikdən sonra müsəlman əmirilərindən farsca “Cahandar” adlandırılan Qara Sonqur adlı birisi Əcəm torpağından hərəkət edərək, bu Arran vilayətinə gəldi və ölkəni bərpa edib möhkəmləndirməyə başladı. O. Gəncə şəhərinin dağılmış divarlarını bərpa edərək, şəhərin hüdudları daxilində sülh yaratdı. Bundan sonra o, gürcü xanının hakimiyyəti altında olan ölkəyə yollanıb, onların əli ilə viran edilmiş ölkələrinin intiqamını aldı. Qara Sonqur gürcülər ölkəsinə birinci, sonra ikinci dəfə həmlə edərək, onları dəhşətə gətirib tır-tır əsməyə məcbur etdi. Onların istehkamlarını ələ keçirib, özünə tabe etdi və oradan Geqam vilayətindən keçən yolla geri döndü. Sonra o, Araz çayını keçib Adurbatakan (Azərbaycan – B.T.) sərhədlərinə çatdı və erməni təqviminin 589–cu ilində (15.II.1140 – 13. II. 1141) vəfat etdi.

Onun (Qara Sonqurun) yaxın adamlarından olub, Gəncə şəhərinin əmiri təyin edilmiş Qutluq adlı birisi həyasızlaşaraq, sultana qarşı çıxaraq, öz bəyliyindən kənara doğru yürüş təşkil etdi. O. Böyük

bir ordu ilə Gəncədən çıxıb, Xudaharay dağlıq vilayətinə doğru hərəkət edərək, Katalikos qayası və bunun yaxınlığındakı Karapet qayası adlanan qalalarına yanaşdı. Qutluq hər iki qalanı uzun müddət mühasirədə saxlayıb, çox böyük çətinliklə ələ keçirdi və dağıdıb yandırmaqla onları viran qoydu. Müqəddəs kilsələr isə, erməni təqviminin 591–ci ilində (14. II. 1142 – 13. II. 1143) Katalikos qayası qalasını tamamilə dağıdıb talan edənə qədər pozğunçuların tapdığı oldu.

Nəticədə Qutluq üsyanı davam etdirərək bir neçə gün hakimiyyət sürdü. Lakin sonra Əcəm ölkəsindən Çavlı adlı bir sipəhsalar gəldi. O əmrində olan ordusu ilə qiyamçı Qutluğun oturduğu Gəncə şəhərinin lap darvazalarına qədər yaxınlaşıb, şəhəri bir ay mühasirədə saxlayaraq, ələ keçirdi və Qutluğu tutub göz-lərini çıxartdırdı. Çavlı erməni ilinin 592–ci ilində (14. II. 1143 – 13. II. 1144) hamını özünə tabe etdi.

Elə həmin il xan oğlu yepiskop Stepannos Xalınça qayası qalasında vəfat etdi. Çavlı isə lovğalıq edib, Xaçn dairəsinə hərəkət edərək, oranın bütün qalalarını ələ keçirdi, kilsələri dağıtdı, vəngləri (monastrları) yandırdı, adlı-sanlı adamları öldürdü, qoşunları əsir aldı və müxtəlif vasitələrlə hər şeyi dağıdıb məhv etdi. Sonra o buranı tərk edib yenidən Əcəm ölkəsinə qayıtdı. Sonrakı ildə (1144 – 1145) Çavlı yenidən bu Aran vilayətinə qayıtdı və tələmtələsik Abas xanın möhkəmləndirdiyi Tovuz qalasına həmlə etdi. O. böyük səylə bu qalanı uzun müddət mühasirədə saxladı və nəhayət, ələ keçirdi. Lakin Xan Abas 594–cü ildə (13. II. 1145 – 12. II. 1146) gürcü xanının yanına yollandı. Elə həmin ildə Qurigenin oğlu Davud xan Məsnə qalasında ömrünü Tanrıya tapşırırdı və yerinə oğlu Qurige keçdi. Çavlı isə ikinci dəfə Xaçna, Tancikə və Adahya doğru hərəkət etdi, çünki hələ birinci səfərdə ələ keçirmiş olduğu bu qalalar əlindən çıxmışdı: belə ki, həmin qalaları Çavlının əlində olduğu bu qısa müddətdə meşələrdəki mağaralarda gizlənmiş əyanlar öz qalalarına qayıdıb, müsəlmanlara qarşı üsyan etmişdilər. Bundan qəzəblənən Çavlı intiqam almaq niyyəti ilə onlara qarşı yürüş etdi.

Çavlı qalaları ələ keçirə bilməsə də, vilayəti talan etdi. O həmçinin həvari tərəfindən tikilmiş Dadunvəng adlı monastırı yeli –

dibli yandırır, külə döndərdi. Sonra Çavlı Midiya ölkəsinə getdi və sultana qarşı üsyan edib, erməni təqviminin 595–ci ilində (13. II. 1146 – 12. II. 1147) Zəncan şəhəri yaxınlığında əzabla öldürüldü.

Böyük sülalədən və məşhur soydan olan Fəxrəddin adlı başqa bir əmir Çavlı ordusuna və onun idarəsi altında olan bütün vilayətlərə başçı oldu. Fəxrəddin sultanın əmriylə bu Aran vilayətinə gəlib, onu bütünlüklə öz ixtiyarına keçirdi.

Lakin Fəxrəddin Gürcüstan xanına yamanlıq etmək arzusu ilə alışıb – yanır və gürcü xanının idarəsi altında olan yerləri yandırır külə döndərməklə hədələyirdi. Onun bu hədə - qorxusundan dəhşətə gələn ölkə monastırlarının rahibləri bütün dindarların xilasını üçün Allaha yalvarırdılar. Tanrı onların yalvarışlarını qəbul edib Gəncəni idarə etməyə başladığı vaxtdan bir neçə gün sonra Fəxrəddinin ömrünü əlindən aldı, yəni onu sultanlar sülaləsindən olan Qazı bəy adlı əmirin qılıncı ilə öldürdü. Bu hadisə 596 –cı ildə (13. II. 1147 – 12. II. 1148), Rum tarixinin 367–ci ilində, müsəlmanların 536–ci ilində olmuşdur.

Rumluların xaqanı Aleksisin nəvəsi Kalucanın oğlu Mikayıl idi. Gürcülərin xanı Keork Baqratunun nəvəsi, Davidin oğlu Demetri idi. Əcəm ölkəsinin sultanı isə Məlikşahın nəvəsi Məhəmmədin nəvəsi Məsud idi.

Farsın və Xuzistanın Bzapay adlı əmiri Fəxrəddinin öldürüldüyünü eşidib, bunun sultanın əmri ilə edildiyini bilərək, ordu götürüb, sultanın hakimiyyətinə son vermək üçün ona qarşı hərəkətə keçdi. Qazı bəy isə ordusunu götürüb sultanın köməyinə gəldi. Onların arasında şiddətli vuruşma oldu, ordular bir – birini qırır tökdü. Döyüşdə Bzapay öldürüldü və böyük qarışıqlıq yarandı.

Bundan sonra Ərgiş adlı əmir gəlib, sultanın heç bir göstərişi olmadan Gəncəni özünə tabe etmək istədi. Şəhər rəisləri bundan xəbər tutub, onu şəhərə buraxmadılar. Rəislərin bu hörmətsizliyindən qəzəblənən Ərgiş dağ mahallarına qalxaraq, qiyam nəticəsində tərəkmələrin başçılarına çevrilmiş şəxsləri başına topladı və onların köməyi ilə dağ mahallarında çoxlu dağıntılar törətdi və vilayəti ayrı – ayrı adamlar arasında bölüşdü. Amma Gəncəyə heç bir

xəsarət yetirmədi ki, bəlkə, bu yolla şəhəri ələ keçirsin. Şəhər əhalisi Demetri adlı gürcü xanını köməyə çağırırdı, çünki onun qızı sultanın xatunu olacaqdı. Qızın adı Ruzuqan idi. Ruzuqanın müqabilində sultan Gəncəni gürcülərə verməli idi. Buna görə də gürcü xanı öz ordusunu göndərdi.

Qaçmağa məcbur olan Ərgiş Əcəm torpağına qayıtdı. Bundan sonra sultan, əmirlərindən Rəvadi adlı birisini hakim olaraq, Gəncə şəhərinə göndərdi. Gəncəyə gələn Rəvadi vilayəti dağıtdıqları üçün tərəkmələrdən intiqam almağı düşünürdü. Lakin o, tərəkmələri məğlub edə bilmədi, çünki onun nə yüksək nəcabəti, nə də gücü var idi. Bu səbəbdən də tərəkmələrin bəyləri ona həqarətlə baxırdılar. Onlar Rəvadiyə qarşı üsyan qaldırdılar. Vilayətdəki qalaların heç də hamısı Rəvadiyə tabe olmurdu. O da hərəkət edib onları mühasirəyə aldı, lakin heç birini ələ keçirə bilmədi.

Tərəkmələr çox böyük düzənləri və dağ mahallarını viran edib çəkildilər. Bundan qəzəblənən Rəvadi tərəkmələrin çoxlu varidatını talan edib aldı və beləliklə, onları özünə daha barışmaz düşmənə çevirdi. Nəhayət, Rəvadi sülh bağlayıb, tərəkmələrlə dost oldu, hətta onlardan qız da aldı və qızını Arqan qalasının hakimi İzzəddinə verdi. Beləliklə, Rəvadi vilayətdə sülhü bərqərar etdi.

Bundan sonra Car qalası vilayəti və onun qalalarının böyük bəyi Daranın oğlu Toğan təkəbbürlülük edərək, Aranı ələ keçirmək istədi. Lakin sultanın oğullarından Çağrı şah Toğanın üzərinə yürüdü, onun özünü də, qayınatası, Xan qalasının sahibi Vasaq oğlu Kirkoru əsir aldı. Sultanın oğlu Toğanın üzərinə həmlə etməklə Əsən Desman oğlundan intiqam aldı, çünki o onun Sumbat adlı qardaşını mənasız bir döyüşdə öldürmüşdü. Bu vuruşun səbəbi isə o idi ki, onlar qızlarını dinsizlərə ərə vermişdilər. Bu səbəbdən də Kirkor qürrələnərək kürəkəni olan Toğanın yanına getmiş, Toğan da onunla birlikdə yola çıxaraq, Ərqaq qalası yaxınlığındakı Qayaköy adlı dağda məskən saldılar. Öncə Rəvadi tərəkmələrin xanı Gurbuğanın kürəkəninə qarşı durmuşdu; vaxtı ilə Toğan onu və onunla birlikdə Tütəyin soyundan olan birisini sultana itaətə səsləmişdi.

Onlar Divaxuru dağında durmuşdular və Toğana tabe olmur-dular. Buna görə də müharibə oldu və Toğanın ordusu darmadağın edildi, özü də öldürüldü.

Onlar həmçinin Kirkoru və onunla birlikdə bir çox başqa adlı – sanlı adamları da öldürdülər. Vilayətin xristianları Kirkoru oradaca dəfn etdilər, bir il sonra oradan çıxarıb Xəzinə dağı monastırında basdırdılar. Kirkorun sələfləri də orada dəfn edilmişdilər. Onlar Çağrı şahı tutub Gəncədə Rəvadiyə təslim etdilər, onu yalançı və xəyanətkar hesab edib məsxərə etdilər və hamının gözü önündə ona həqarət etdilər, sonra isə azad etdilər.

Çağrı şah öncə Rəvadinin talan etmiş olduğu tərəkəmələrin yanına yollandı. Onlar sevinib, Şahdağ dağının bütün türklərini topladılar və ona xan kimi pərəstiş etdilər. Çağrı şah bütün dağ məhallarını tərəkəmələr arasında böldü, özüsə böyük bir orduyla Gəncəyə qədər irəliləyib, şəhəri mühasirəyə aldı. Rəvadi gürcü xanının yanına adam göndərib ondan kömək istədi. Xan da onun köməyinə böyük bir ordu göndərdi. Bundan xəbər tutan Çağrı şah indi Bərdə adlanan Firuzabaddan cənuba tərəf qaçdı və üsyan edən tərəkəmələrin arasında qaldı.

Bundan sonra Çıraqqalada oturan Tapaqarqanın nökrəri Sevinc əvvəllər onu öz qalasında mühasirədə saxlamış olduğu üçün Rəvadiyə kin bəslədiyindən Gəncə şəhərindən olan bir çox adamla itti-faqa girib, Naxçıvan şəhərinin və vilayətinin hakimi İldəgizin yanına gəldi, onu da özü ilə götürüb hərəkət etdi, gəlib Gəncəni mühasirəyə aldı və bir ay sonra, Çıraqbanlıq günündə (yanvarın 6 – da) yerli əhəlinin yardımı ilə şəhəri tutdu. Rəvadi də şəhər əhəlinin istəyini diqqətə alıb şəhəri könüllü surətdə təslim etdi. Amma İldəgiz şəhər darvazasına yaxınlaşdıqda əhəli ona dedi: “Əgər sən düşmənimiz Çağrı şahı məhv etməsən, sənə tabe olmayacağıq”. Buna görə də İldəgiz Çağrı şahı tutub onu ağacdən asdırdı və qayıtdı. Şəhərə sahib oldu.

Rəvadi Bəyabad şəhəri yaxınlığındakı doğma dairəsinə döndü. İldəgiz sultanın xatunlarından biri ilə evləndiyindən Məsudun ölümündən sonra arvadının oğlu Arslan şahı sultan elan etdi, özünə isə

atabəy rütbəsini götürdü, çünki İldəgiz sultanın oğullarının atabəyi olan Qazı bəyi öldürmüşdü. Beləliklə, İldəgiz Əcəm şahlığına sahib oldu, qüdrəti artdı və bütün böyük hakimləri məğlub edib, çoxunu özünə tabe etdi, üsyançı tərəkmələrin başçılarını məğlubiyətə uğratdı. İldəgiz Aran ölkəsindəki iğtişəsləri yatırdı, zalım ismaililər tayfasını sakitləşdirdi və beləliklə də, həmin tayfanın Alban ölkəsində törətdiyi talanların qarşısını aldı.

Lakin gürcü xanı və Xaçın bəyləri ilə müharibə hələ bitməmişdi, çünki onlar fürsət taparaq, xəlvəti Aru qalasını tutmuş və orada olanların hamısını qılıncdan keçirmişdilər.

Sonralar gürcü xanı Demetri öldükdə onun yerinə oğlu Davit xanlıq etməyə başladı. Davit öz tabeliyində olan erməni bəylərinə xüsusilə xoş münasibət bəsləyən bir adam idi.

O, Bəhram bəyin oğlu, Tiflis şəhərinin hakimi Vasaqı və onun Qurd və Sərqis adlı qardaşlarını səxavətlə mükafatlandırdı. Davit Baqratunun oğlu Kurike xanı çağırıb sələflərinin onun (Davitin) əlindən almış olduqları malikanəni geri qaytarmağı vəd etdi. Beləliklə də, onu bəxşislərlə yola saldı, həmçinin onunla yenidən görüşmək üçün razılığa gəldi. Davit bu niyyətdə idi ki, məşvərət edib, etiqad bərəsində bütün həqiqəti öyrənsin və beləliklə pravoslavlığa sitayiş etsin. Gürcü bəyləri (Davitin) bu niyyətindən xəbərdar olanda, bu onları, ilk növbədə də Orbəli soyunu bərk qəzəbləndirdi. Onlar Daviti zəhərləyərək öldürdülər. Gürcüstan və Ərməniyyə ölkələrini ağır və sürəkli kədər bürüdü. Onlar Davitin qardaşı Georgini onun yerinə xan elan etdilər.

Georgi xanlığa keçdikdən sonra Vasaq bəyi həbs etdi, çünki şəhər hakimi olan Vasaq Georgiyə öncələr Davitə göstərdiyi qədər ehtiram göstərmirdi, xidmət və itaət etmirdi. Georgi digər bəylərdən də narazı idi. Vasaq bəy qardaşıyla birlikdə qaçıb Ərzurum (Feodosipol) şəhərinə getdi. Şəhər əmiri Saltuq onu sevinc və hörmətlə qarşıladı, çünki vaxtilə Saltuq Ani şəhərini mühasirə edərəkən, gürcü ordusu tərəfindən məğlub edilib, Tiflisə Demetri xanın yanına gətirildikdə, Vasaq ona yaxşı xidmət etmişdi. Buna görə də Saltuq ona çoxlu hədiyyə və kənd bağışladı. Vasaq orada bir neçə ay qaldıqdan sonra vəfat etdi və şəhərdəki Ümmüliləhə kilsəsində

dəfn olundu. Onun bayrağı, şeypuru və hakimiyyəti qardaşı Qurda verildi. Qurd da orada böyük hörmət sahibi idi.

Georgi isə xan olduqdan və mövqelərini möhkəmlətdikdən sonra çoxlu igidliklər göstərdi, bir çox vilayətlərə soxularaq, döyüşlə bir çox yeri dağıtdı. O yepiskop Barseqin və və qardaşlarının – Magistros Əsənin oğlanlarının dəvəti ilə Ani şəhərini bir ya iki dəfə tutdu. Lakin sora onlar ona müqavimət göstərib şəhəri ona vermək istəmədilər. Belə olduqda, Georgi şəhəri zorla aldı və onun yağmalanmasına göstəriş verdi. O, ordudakı bütün kişiləri, qadınları, keşişləri, rahibləri lüt soyundurub müqavimət göstərdikləri üçün onları rüsvay etdi. Şəhərə vali təyin edib və bir qədər qoşun qoyub, oranı tərək etdi. Düşmən həmlələrindən təngə gəlmiş əhali onlardan xahiş etdi ki, onların ixtiyarını fars nəslindən olan əvvəlki hakimə versin. Bu minval ilə tez-tez əldən-ələ keçən şəhər və vilayət rahatlıq bilmirdi. Sonra Georgi şəhərin ixtiyarını öz sərkərdəsi İvaneyə verdi. Lakin şəhər əvvəlki hakimlərinə qaytarılmayıncaya qədər sülh bərqərar olmadı.

Bütün Əcəm xanlığının bəyi olan İldəgiz isə bunları və Georginin gücünü görüb, öz ordusunu topladı Qaq qalası yaxınlığındakı düzənlikdə düşərgə saldı. O, Müqəddəs Sərqis monastırını yandırdı və buna görə də ordusuna böyük bədbəxtlik üz verdi, adamlarının çoxunu ilan çalıb öldürdü. Georgi xan da çoxlu ordu toplayıb gəldi və onun qarşısında mövqe tutub, döyüşə hazırlaşmağa başladı. Lakin Georginin sərkərdəsi Sumbat Xalaquçeanın oğlu İvane bunu gizləndə atabəyə və sultana xəbər verdi, çünki İvane onlarla müttəfiq idi və aldığı rüşvət onun gözlərini tutmuşdu.

Döyüşdən öncəki gecə onlar bu sirdən hali olub çadırlarını toplayıb buranı tərək etdilər. Lakin xristianlara bəslədikləri bəd niyyətlərindən əl çəkmədilər. Gözlənilmədən Ani şəhərinin sərhədlərinə yaxınlaşıb Aşnaq və Talin şəhərlərini tutdular, qalaları ələ keçirib oradakı bütün kişi və qadınları uşaqlarla birlikdə yandırdılar. Çoxlarını əsir edib uzaq qəbilələrə satdılar. Lakin Georgi xan azacıq qoşunla özünü Dəbil şəhərinə yetirib, uzun müddət əcəmlərin ərazisində qaldı, çoxlu qənimət ələ keçirdi və bütün ... sülaləsini məhv etdi...

ALBANIYA KATALİKOSU NERSESİN ƏDƏBİ – TEOLOJİ İRSİNDƏN BİR NÜMUNƏ

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, Albaniyada Nerses adını daşıyan iki katalikos olmuşdur. Əsil adı Bakur olan birinci şəxs barədə “Alban” tarixinin üçüncü kitabının ən başında söz açılmaqdadır. Onun müqəddəs Yelizarin (682 – 688–ci illər arası) ölümündən sonra katalikos vəzifəsinə yüksəltdiyi məlumdur. Bu, Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz Trdatın hakimiyyəti dövründə baş vermişdi.

Musa Kağankatlının yazdığına görə, bu işdə ona, Xalkedon təriqətini yayacağına söz verməsi müqabilində, Varaz Trdatın arvadı Sparma yardımçı olmuşdu. 17 ildən bir qədər artıq vaxt ərzində katalikos olan və ermənilərin fitnələri sonucunda ərəblər tərəfindən vəzifəsindən uzaqlaşdırılaraq təhqir edilən Bakur Nerses VII əsrin sonları, VIII əsrin əvvəllərində yaşamışdır.

XIII əsrdə yaşamış Nerses adlı digər alban katalikosu barədə Gəncəli Kirakos özünün “Tarix” kitabının “Hökmlü Alban katalikoslu Nersesin saraya dəvət edilməsi barədə” başlıqlı 39–cu fəslində məlumat verməkdədir:

“Haqqında yuxarıda söz açdığımız suriyalı Raban Albaniya katalikosu barədə eşidir və tatarların Ərməniyyə və Albaniyanın qışlaqlarında istirahət etməsindən istifadə edərək, Çarmağunun xəstəliyindən sonra ölkəni idarə edən arvadı Eltinə Xatuna deyir ki, bu yerlərin xristianlarının başçısı haradasa yaxınlarda gizlənir və bizimlə görüşə gəlmək istəmir.

Onun yanına adam göndərirlər: “Bunu necə başa düşək? Yalnız sən hələ də hüzurumuza gəlməmişən. Təcili gəl! Bunu könüllü etməsən, səni biabırçılıqla buna məcbur edərək”...”

Həmin Nersesin ana dilində dövrümüzədək bir əsəri gəlib çatmışdır ki, bu da XIII əsr türkdilli alban (qarqar – qıpçaq) ədəbiyyatının əldə olan şedevr nümunələrindəndir.

Sevimli oxucularımıza tərcüməsiz təqdim etdiyimiz həmin əsər Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan

2412 №-li əlyazmadan dərlənmişdir. Eyni mətnə 1126 № - Venesiya əlyazmasında “**Alğış Tenqrigə, Nersess gatoğiqosnunq aytkanı, xaysı ki tiyişlidir barça krisdanlarğa övrənməgə**” başlığı altında verilmişdir. Nersesin adı çəkilməsə də, eyni mətn “**Alğış surp Erortutiunğa**” başlığı altında 1618–ci ildə Lvovda çap olunan və hazırda yeganə nüsxəsi Leydendə (Niderlanda) qorunan “Alğış bitiki” kitabına da daxil edilmişdir.

Eyni mətnin ilk 8 bəndi müəyyən fərqlə Venesiyada, Müqəddəs Lazar adasında yerləşən Erməni Mxitaristləri İttifaqında qorunan 11 №-li əlyazmasında da var. Burada mətnin əvvəlinə sonradan əlavələr edilmişdir:

“Alğışı surp Nerses, ermenilər gatoğiqosununq aytkanı.

Alğışı surp Nerses, ermenilər gatoğiqosununq aytkanı, xaysn ki çıxarıptır künnünq 24 sahatı üsnə da tiyəər hər krisdan adəmisinə kündə 3 kez aytma bar yürək bilə, xaysı ki tapar boşatlıx yazıxlarga.”

“Alğış Tenqrigə” Nerses qatoğiqosnunq aytkanı

[1.] Inam bilə tapunurmen da yerni öpərmen sanqa, Ata Oğul da Ari Can, etilməgən da ölümsüz tarbiyat, etüci friştələri, da adəmilərnı, da barça bolğanları, da yarlığa seninq yaratkanları, da manqa, köpyazıxlığa.

[2.] Inam bilə tapunurmen da yerni öpərmen sanqa, ayırılmağan yarix, birləngən ari Errortutiun, da bir Tenqrilik, etüci yarixnı da sürüci xaranğuluğnu, sürgin cannmdan menim xaranğulu yazıxnı da biliksizlikni, da yarixlat esimni menim, bu sahatta alğış etmə sanqa biyənci, da yöpsüngəysen xoltxamni menim, da yar.

[3.] Ata köktəgi, Tenqri könü ki, yeberdinq Oğlunqnu seninq sövüklü xoltxasına bularğan xoylarınq, meğa kökkə da alınqca seninq, yöpsün meni, necik kerəksiz oğulnu, da kiydir manqa kiyinişni əvəlgi ki yalanaclandıım yazıx bilə, da yar.

[4.] Oğlu Tenqrining, Tenqri könü ki, aşaxlandıx Atanınq xoynundan, da aldınq ten ari qojs Mariamdan, bizim xutxarılmamız üçün xaçlandıq, da kömüldünq, da turduq ölüdən, da ağındıq haybat bilə Atağa, meğa kökkə da alnınqə seninq, anq meni, necik xaraxçını, xaçan kelsənq haybatınq bilə seninq, da yar.

[5.] Canı Tenqrining, Tenqri könü ki, ending Jortananga da vernadunğa da yarıxlattıx meni krisdanliki bilə ari avazanınq, meğa kökkə da alnınqə seninq, arıt meni biyiktəgi Tenqrilik otunq bilə, necik yalınlı til bilə ari arakellərni ari vernadumda, da yar.

[6.] Etilməgən da ölümsüz tarbiat, meğa sanqa sağışım bilə menim, can u tenim bilə, anqmagın yazıxlarımni menim, əvəlgi da sonquği, seninq atnı üçün ari, da yar.

[7.] Baxucı tarbiyatnı barçasınınq, meğa sanqa sağışım bilə, sözüüm bilə da xılınğanım bilə, buz xolbitikin yazıxlarımınq menim, da yaz atımni menim düftərində menqilikninq, da yar.

[8.] Tergöviüci yapuxnu, meğa sanqa kləgənim bilə da kləməgənim bilə, bilgənim bilə da bilməgənim bilə, boşatlıx bağışlağın manqa, yazıxlığa ki, toğuşundan avazanınq bu küngə dinqrə yazıxlımen alnuna Tenqrilikinqninq seninq seziklikim bilə menim da barça boğunum bilə tenimninq, da yar.

[9.] Barını ayovucı Biy, xoy közət közlərimə menim xorxunqnu seninq ari ki, heç baxmağay artıxsı, da xulaxlarımə menim ki, tatlılıx bilə işitməgəy işlərni yaman, da ağzıma menim ki, sözləməgəy yalğannı, da yürəkimə menim ki, sağışlamağay yamanlıxnı, da xollarımə menim ki, xılınmağay törəsizlikni, da ayaxlarımə menim ki, barmağay yoluna könüszüzlüknünq, yoxsa toğru et tep-rənışin bularnıq bolmağa dayma erkinqə seninq barçağa, da yar.

[10.] Ot tiri Krisdos, otlı sövükünqnü seninq ki, xoydunq dün-yada, palayla boyuma menim ki, küydürgəy kirin canımınq menim, da sürtkəy mişxılıxın esimninq menim, da çəbərləgəy yazıxın tenimninq, da yandırğay yarıxın biliklikinqninq seninq yürəkimə menim, da yar.

[11.] Axılı Atanınq Jisus, ber manqa axıl yaxşılıxını xılınmağa, sağışlamağa da sözləməgə alnınqə seninq hər sahat, da yaman sağıştan da xılınmaxtan xutxar meni, da yar'.

[12.] Klävüçi yaxşılıxnu Biy, yaxşı etüci, xoymağın meni erkinə boyumnunq benim barmağa, yoxsa körgüz manqa bolmağa dayma erkinqə körə seninq yaxşı sövüklülərininq, da yar.

[13.] Xan köktəgi, ber manqa xanlığınqni seninq ki, atadinq sövüklülərinqə seninq, da küçəyt yürəkimi benim kördəlməmə yazıxnu, da sövməgə seni yalğız, da etməgə erkinqni seninq ari, da yar.

[14.] Ayovucu etkənlərinqni, saxla nişanı bilə xaçınqniq seninq can u tenimni benim aldanmaxından şaytanlarınq, da könisüz adamlardan, da barça satamadan canninq da tenninq, da yar.

[15.] Saxlavucu barçasın Krisdos, onqunq seninq kölegə bolsun üstümə benim kündüz da kecə, olturğanda övdə, barğanda yolğa, yuxlağanda da turganda ki, heç seskənməgəymen, da yar.

[16.] Tenqrim benim ki açarsen xolunqnu seninq, da toldurursen barça yaratkanlarınqni seninq tatlılıxıq bilə seninq, sanqa sımarlarmen boyumnu benim, sen xayğur da hadirlə kerəkin can u tenimninq benim bu kündən çax menqilikkə diyin, da yar.

[17.] Xaytaruci bularğanları, xaytar meni yaman övrəngənimdən benim yaxşı övrətməxkə, da xada cannma benim titrövlü ölüm künnümü, da xorxusun tamuxnunq, da sövükün xanlığınqniq seninq ki, xaytkaymen yazıxtan da xılınğaymen aruvluxnu, da yar.

[18.] Çovraxı ölümsüzlüknüq, çovraxlat yürəkimdən benim yaş poşmanlıxka, necik bornigninq ki, yuvqaymen yazıxnu boyumnunq benim əvəl, ne ki çıxkanımdan burun dünyadan, da yar.

[19.] Bağışlavuci yarlıxamaxnu, bağışlağın manqa toğru inam bilə da yaxşı xılınmax bilə da ülüşlü bolup ari teninqə da xanınqə seninq, da yar.

[20.] Yaxşı etüci Biy, yaxşı friştəgə sımarağaysen boyumnu benim, tatlılıx bilə alğay canımnı benim da uruşsuz keçirgəy yamanlıxlardan bularninq ki, bardırlar tibinə köknüq, da yar.

[21.] Yarıx könü Krisdos, arzani et canımnı benim sövünclük bilə körməgə yarıxın haybatınqniq seninq ündəlgən kündə da

tınmağa umsa bilə yaxşı böləkinə artarlarnıq çax kününə ulu ikinci kelğəninə seninq, da yar.

[22.] Yarğucı könü, xaçan kelsənq haybatı bilə Atanınq yarğu etməgə tirilərgə da ölülərgə, kirməgin yarğuğa xulunq bilə seninq, yoxsa xutxar meni menqilik ottan da işittir manqa sanlı ündövün yazıxsızlarnıq köktəgi xanlıxınqa seninq, da yar.

[23.] Barına yarlığovucı Biy, yarlgaa barça inanğanlarğa sanqa, menimkilərinə da yatlarğa, tanığanlarğa da tanımağanlarğa, tirilərgə da ölülərgə, bağışla duşmanlarıma benim da körəlməgənlərgə boşatlıx ki, manqa xarşı yanqıldılar, da xaytar alarnı yamanlıxlardan ki, bardır benim üçün, da yarlığa alarğa da men köpyazıxlığa.

[24.] Haybatlı Biy, yöpsün yalbarğanların xulunqunq seninq da tügəllə yaxşılıxka xoltxamnı benim parexosluxu bilə surp Asduacacinninq, da Jovannes elçinqninq, da surp Sdepanosnunq, əvəlgi tanıxinqninq, da atamzninq bizim surp Krikor Lusavoriçninq, da surp arakellərninq, markarelərninq, hajrabelərninq, cknavorlarninq, da arilərninqninq seninq, friştələrninq, Mikajelninq, Kaprielninq, da barça köktəgi xuvatlılarninq, da sanqa haybat da yerni öpməx menqi menqilik, amen.

MXİTAR QOŞUN ŞAĞİRDİ VANAĞANIN QƏLƏMİNƏ MƏXSUS “XRİSTİAN İMANININ ƏSASI” ƏSƏRİ

Mxitar Qoşun şagirdi Vardapet Vanağan (Vanakan Vardapet) haqqında Kirakos Gəncəli öz kitabının 43, 50, 51, 52 və 53–cü fəsilərində geniş məlumat verməkdədir. Onun yazdığına görə, dövrünün böyük xristian ilahiyyatçılarından olan bu şəxs Mxitar Qoşdan dərs almış, vardapetlik həsasını da ondan qəbul etmişdir. Bu şəxs barədə Fəridə Məmmədova yazır:

“Vardan Areveltsi (Şərqli) və Vanakan Vardapet Mxitar Qoşun tanınmış şagirdləri olmuşlar. Hazırda Mxitar Qoş barədə əlimizdə olan məlumatların əksəriyyətini Vanakanın yetirməsi, Qoşu özünün “mənavi babası” adlandıran Gəncəli Kirakos yazıb qoymuşdur”.

Kirakosun yazdığına görə, xristianlar arasında üç üqnuma inamla, başqa sözlə, xristian inancının əsasları barədə romalılarla ermənilər arasında mübahisə yaranmış və problemi həll etmək iqtidarında olmayan ermənilər albanların ən müdrik ilahiyyatçılarına, o cümlədən Vanağana müraciət etmişlər. O da düşündükdən sonra bu barədə fikirlərini **“İnam bilə tapunurmen ari Errortu-tiunnu da bir Tenqrilikni ayırılmağan”** (İmanın əsası: İnam ilə tapınıram nüqəddəs üç üqnuma və tək Tanrıya ayırmadan) adlı əsərində dilə gətirmişdir. Həmin fikirlər iki müxtəlif variantada dövrümüzədək ulaşmışdır. Onlardan biri 1750 №-li Venesiya əlyazmasında qeyd edilib.

Dövrümüzədək Vardapet Vanağanın daha bir neçə cümləsi də gəlib çatmışdır. Həmin yazı Matenadaranda (İrəvan) qorunan 2267 №-li əlyazmasında yer almaqdadır.

İmanın əsası (Birinci variant)

Inanırbiz bir Tenqrigə, Atağa barcanı tutucığa, yaratucısına köknüinq da yerninq, körüngənlərnı da kürünməgənlərnı.

Alayox inanırbiz bir Biygə, Jisus Krisdoska, da Tenqri Oğluna, Tenqridən toğqanğa, Atadan yalğız toğqan, budur barlıxından Atanınq, Tenqri Tenqridən, Yarıx Yarıxtan, könü Tenqri, könü Tenqrining Oğlu, da dügül etilgən, yənə ol kendi tarbiyatından Atanınq, xaysı bilə ki barça nemə boldu köktə da yerdə, körüngənlər da körünməgənlər. Xaysı ki biz adamlar üçün da bizim xutxarılma xımız üçün enip köktən ten aldı, adam boldu tügəllik bilə Mariamdan ari goystan Ari Can bilə, xaysı bilə ki, aldı ten, can, es da barcanı, ne ki bardır adamda. Toğru da dügül işkillik bilə xıynaldə, bu kendi xaçlandı, öldü, kömüldü. Üçünci kiündə ölüdən turdu. Çıxtı kökkə ol ten bilə, olturdu tüz yanına Atanınq.

Kelməxtir ol ten bilə da haybat bilə Atanınq yarğulamağa tirilərnı da ölülərnı, xaysıniq ki ari da ölümsüz xanlıxına yoxtur uç. Alayox inanırbiz Ari Canğa da, xaysı ki yaratılmağandır da tügəl. Ol edi, xaysı ki sözlədi orenktə, markarelərdə da Avedaranda. Ol edi, xaysı ki edi Jortananğa, karozel etti yeberilgənnı da sığındı arılərdə.

Inanırbiz bunqar bütüinq dünyada bolğan ğatoğige da arakellərninq yəxövü.

Inanırbiz bir mğrdutiunğa poşmanlıxka arınma xlıxka da boşatlıxka yazıxlarğa; ölüdən turmaxka sonq yarğuşa canlarğa da tenlərgə; köktəgi xanlıxka da menqilik tirlikkə. Yoxsa kimlər ki aytyırlar ki, bar edi zaman, xaçan yox edi Oğul, yaxot bar edi vaxt, xaçan özgə barlıxtan ya tarbiyattan, aytkanlar yaratılmağan Tenqri Oğlun ya Ari Cannı ki, özgə türlü bolmalı ya teşkirilməlidir, anıinqki aytuçılarnı yöpsünməstir, yoxsa nızovel etiyir gatoğige da arakellərninq ari yıxövü.

İmanın əsası
(İkinci variant)

**Inam bilə tapunurmen ari Errortutiunnu da
bir Tenqrilikni ayırılmağan**

Inanırmen Atağa ki, atalığı yetövüsüzdür.

Inanırmen Oğulğa ki, toğqanı tergövsüzdür.

Inannrmen Ari Canğa ki, Atadan ilgəri kelgəni aytovsuzdur Ata bilə da Oğul bilə haybatta da birlikdə.

Inanırmen da tapunurmen bir Errortutiundan yalğız Oğlunu, erki bilə Atanıq da biyənməxi bilə Ari Cannıq.

Aşaxlandı bizim xutxarılmamız üçün, endi Köktən avedum bilə hreštağabedniq yürəkinə ari goys Mariamnıq;

Aldı ten, can, es, adam tügəl yazıxtan başxa toğdu, tügəlliki bilə Tenqri da adam, eki tarbiyattan birləndi ayırılmağan birlənməx bilə.

Sözü Tenqriniq adam boldu, da adam Tenqri boldu buzulmaksız birlənməx bilə;

Kirdi orenkkə ki, alarnı, kimlər ki orenk tibinə edilər, satun alğay yazıxtan. Sünətləndi orenkkə körə ki, sünətlənməgən yürəkimizni bizim arıtkay yazıxtan. Miğirdel boldu Jortananda necik adam da ufattı başın duşmannıq necik Tenqri. Xaçlandı cuhutlardan neçik adam da xutxardı adam millətin necik Tenqri.

Kömüldü kerezmanda necik adam da turdu ölüdən necik Tenqri.

Ağındı haybat bilə kökkə da olturdu onq yanına Atanıq biyiklikdə.

Kelməlidir ol kendi haybatı bilə Atanıq da Ari Cannıq yarğu etməgə ölülgə da tirilərgə ki, anıq ölümsüz xanlığına heç tügəllənməx yoxtur.

Xaytıpmen menim yaman yazıxlarımdan, xaysın aytyım ya Caysın biliniyim, zera ne ucu bar da ne xırıği.

Krisdanlik yergəsinə tügəl bolmıyırmen, canımnı da tenimni

yazıx bilə xaramğulatıpmen, ölər küününnü sağışlamıyırmen, da Tenqrininq xorxulu yarğusun esimə keltirmiyırmen.

Vay manqa, vay manqa, vay men köpyazıxlığa ki, ne cuvap bersərmen Tenqrininq xorxulu yarğusuna!

Da hali, umsanıp Tenqrigə da anıñq yetövsüz şağavatına, aytarmen men menim yaman yazıxlarımni bu surp yıxövnüñq içinə Tenqrininq alınna, da surp Asduacacinnıñq, da barça arilərinıñq, köktəgilərinıñq da yerdəgilərinıñq, da menim din atamñq alınna barça yazıxlarımni, xayısı ki xılınıpmen canım da tenim bilə, da barça sağışlarım bilə, sözlərim bilə, da etkənlərim bilə, erkli u erksiz, bilgənim bilə da bilməgənim bilə, kündüz da keca, egər övdə bolğanda, egər yolda yürügəndə, egər yuxlağanda, egər oyax bolğanda.

Yazıxlımen beş seziklikim bilə, altı türlü teprənişim bilə, on eki gövdəm bilə, üç yüz altmış beş boğunlarım bilə, meğa Tenqrigə. Yazıxlımen közlərim bilə: hamaşa baxıp özgələrinıñq sürətinə, suxlanıpmen er kişigə, igitkə, özgəninıñq tirlikinə, közüm bilə körüp, esim bilə suxlanıpmen, da ne ki köz yazıxı bar, barçanı xılınıpmen, meğa Tenqrikə.

Yazıxlımen xulaxlarım bilə: Tenqrininıñq buyruşun işitmə erinipmen, yoxesə xulax xoyupmen tiyişsiz sözlərgə, yaman ögütəkə, panpas etməxni, çıxara berməxni, yergəsiz gələcsilərnı, yaman sözlərnı xulax xoyupmen, da ne ki xulax yazıxı bar, barçanı xılınıpmen, meğa Tenqrigə.

Yazıxlımen ağzım u tilim bilə: boş sözlərnı sözləpmen, yalğannı aytıpmen, panbas etipmen, sökünc beripmen, xarğapmen, erikləpmen, küfür u yaman aytıpmen, artıxsı külüpmen, özgələrnı küldürüpmen, akah yepmen, akah içipmen, boş gələcilər bilə özgələrnı sağ fikirindən yaman sağışka keltiripmen, da ne ki ağız u til yazıxı bar, barçanı xılınıpmen, meğa Tenqrigə.

Yazıxlımen yürəkım bilə: yaman sağış etipmen, Itlikkə, bor-niqlikkə, oğurluxka da damahlikkə, zırgel etməxkə, yürəkım bilə kek saxlapmen urmağa, xanatmağa, öldürməgə, da Tenqrininıñq xorxulu yarğusun esimə keltirmiyırmen, menim ulu yazıxlarım xoyup, özgəşninıñq kiçi yazıxlarım sağışlapmen, meğa Tenqrigə.

Xollarım bilə yazıxlımen: artıx alıp, eksik beripmen, alıp yaşırıpmen, kişininqkinə xıyıpmen, sadağa bermiyirmen, aldapmen, zırgel etipmen, urupmen, xanatıpmen, yazıx da uyat yergə xol uzatıpmen, ne xadar bolupmen dinsizlik, cansızlıx etmə, etipmen, ol xadar canıma xıyıpmen ki, bir boğunumnu sağ da yazıxsız Tenqrigə saxlamıyırmen, meğa Tenqrigə.

Ayaxlarım bilə yazıxlımen: yıxövümə tügəl bolmıyırmen, sağ-mosuma, ertəgi alğışka, tüş alğışına, tum haybatına da kecəgi alğışka, xastalarını sorma da zındandagilərnı barmıyırmen baxma, xarıblərnı övümə tındırmıyırmen, yalanaclarnı kiydirmiyirmen, aclarnı, susamışlarnı yedirip içirmiyirmen, da barça Tenqrininq yollarından yıraxlanıpmen, meğa Tenqrigə.

Vanağan vartabedninq aytkanı

Nedir manisi xıtım kecəsi ki, saruyağ yeyirbiz bolsun Bayramninq, alay Cnuntnunq? Yazıyır bunun üçün künü Gureğ Ağek-santraçin Teotos padşahğa bayram xıtımu üçün da aytıyır ki, ne üçün kecədən çeziliyirbiz: anıq üçün ki, Krisdos kecədən turdu...

GƏNCƏLİ VARDAPET KIRAKOSUN ANA DİLİNDƏ ƏDƏBİ – TEOLOJİ İRSİNDƏN BİR NÜMUNƏ

Alban və Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələ-rindən biri olan Kirakos Gəncəli 1201–ci ildə Gəncədə anadan olub. Erməni mənbələrində bəzən “Kirakos Qandzakasi”, bəzən alban olması səbəbindən “Şərqli” (Aravelsi), bəzən Nor – Getik monastırında yaşamasından dolayı “Gedikli” (Qetesi), bəzən də sadəcə “vardapet Kirakos” adlanırlan, türkdilli alban mənbələrində isə adı yalnız vartabed Giraqos kimi çəkilən Kirakos Gəncəli 1272–ci ildə vəfat etmişdir. Mxitar Qoşun şagirdi Vanağanın şagirdi olan bu şəxs özündən sonra çox zəngin bir irs qoymuşdur. Fəqət onların çoxu dövrümüzədək orijinalının dilində deyil, xarici dillərə tərcümədə gəlib çatmışdır. Əldə olan yeganə tamhəcmli orijinal, yəni anadilli əsəri özünün tərtib etdiyi dini məzmunlu “Xosdovani-tium” (Tövbə duası) əsəridir.

Kirakosun özünün yazdığına görə, o, müəllimi Vanağan və Vanağanın digər şagirdləri ilə birlikdə tatarlara əsir düşmüş və əsir olduğu dövrdə, əsirlikdən qaçana qədər tatar bəylərindən birinin mirzəsi və katibi olmuşdur. Bu fakt albanların dilinin hansı dil olduğunu göstərən ən gözəl faktlardan biridir. Görünür, albanların öz dillərini həm də tatar dili adlandırmasının səbəblərindən biri də eyni dildə danışmaları olub. Məlumat üçün bildirək ki, tatar dili də qıpçaq dillərinə aid edilir. Hərçənd ki, onlar rəsmi dil kimi uyğur türkcəsindən istifadə etmişlər. Çingiz xanın dövrümüzədək ulaşan şeirləri də məhz uyğur türkcəsindədir. Tatar xanlarının əldə olan məktub və fərmanları da həmin dildədir.

Fəridə Məmmədova alban ədəbiyyatının və tarixşünaslığının bu görkəmli nümayəndəsi haqqında yazır:

“Alban ədəbiyyatının digər nümayəndəsi Kirakos Gəncəlidir... Mxitar Qoşun şagirdi Vanakanın yanında təhsil almış, ömrünün böyük hissəsini orada keçirmişdir”.

Kirakosun sevimli oxucularımıza tərcüməsiz təqdim etdiyimiz “Tövbə duası” əsəri Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Kra-

kov şöbəsində qorunan 2412 №-li əlyazmadan dərlənmişdir. Eyni əsər Vyanadakı Mxitaristlər İttifaqında qorunan 143 №-li və 545 №-li, eləcə də Vensiyada saxlanılan 1126 №-li əlyazmalarında da yer almaqdadır. Venesiya variantında eyni mətn **“Ögüt Giraqos vartabedniq”** başlığı altında keçir.

Giraqos vartabedniq tüzgəni
“Ögüt Giraqos vartabedniq ki ne türlü kerək
xosdovanel bolma yazıxlardan”

Tiyəsidir kristanlarğa, ne çaxta barma kləsə xosdovanutiunğa, uç türlü nemə esinə keltirməx kerək.

Əvəl muni: «Bu xosdovanutiunnu ki, aytirmen, Tenqrining alınadır da kahananiq, da bu kahana xaysın ki baylasa munda, baylıdır köktə Tenqrining alınına, da xaysın ki çeşsə munda, çeşövlüdür köktə Tenqrining alınına, ne türlü ki Biyimiz Krisdos buyuruptnr».

Da ikinci, asrı xonarhlıx bilə tüşməx kerək kahananiq alınına yüzü üstünə, zera yazıxnıq xılınmaxı öktəmliktir u poşmanlıx da xosdovanutiun xonarhlıxtır, ne türlü ki anarag oğul atasına meğəğa keldi u tamğaçı dacarda boşatlıx taptılar Tenqridən.

Da üçüncü, esinə keltirgəy ol künnü ki, ne kün xosdovanel boluptur əvəldən u sağışlağay ki, neçə vaxttır, yıl midir, yarım midir, bir ay midir, yarım midir, da neçə ki esə, barça yazıxların sağışlağay, da başlap ol kündən aytkay birərbirər, kecə mi yoluxuptur, yoxsa kündüz, da aytkay küniün də, yıxkün mi edi, yoxsa ulukün mi edi, oruc mi edi, da aytkay yerin də yazıxnıq, ari mi yer edi, yoxsa aruvsuz, da aytkay yazıxnıq oxşaşın ki, ol yazıxka kendi mi səbəp boldu, yoxsa özgə.

Da xaçan barsa din atanıq alınına, üç kezcundur xoyğay Ata Oğul Ari Cannıq atına, andan sonqra, çöküp, başı açıx, kahananiq alınına xosdovanel bolğay yaş bilə, neçik Tenqrigə, da ol boşatkay garkınıq buyruxu bilə, necik Tenqri.

Da aytkay əvəldən surp Lusavoriçiniq uğajpardininiq tavanutiunun surp arakellərinə qanonkundan, xaysı ki bu türlüdür.

KIRAKOS GƏNCƏLİNİN “TARIX” KİTABI

Gəncəli vardapet Kirakosun “Tarix” əsərinin əsl Matedaranda saxlanılır. Bu irihəcmli kitab haqqındakı təsəvvürlərimiz ermənilərin rus dilinə tərcümə edərək, müxtəlif, əlavə, ixtisar və təhriflərlə nəşr etdirdikləri, bəzən “Ermənistan tarixi”, bəzənsə “Ermənistanın şərq əyaləti – Alban ölkəsinin tarixi” kimi qondarma adlarla təqdim etdikləri kitablara əsaslanır. Kitabın gerçək adı isə “Alban ölkəsinin qısa tarixi”dir və orada bir çox xalqın - albanların, ermənilərin, rumluların, ərəblərin, tatarların və gürcülərin əsasən XIII əsr tarixindən, başqa sözlə, tatarların hakimiyyəti dövründən bəhs edilir. Bu barədə Fəridə Məmmədova haqlı olaraq yazır:

“Kirakos erməni, fars, türk və ərəb dillərini mükəmməl bilmişdir. Kirakosun “Tarix” əsəri monqol (tatar – B.T.) hökmranlığı dövründə Zaqafqaziya (Güney Qafqaz – B. T.) xalqları – albanlar, ermənilər və gürcülər haqqında qiymətli mənbədir”

Sözgedən kitabın orijinalının hansı dildə olduğunu dəqiq söyləmək mümkün olmasa da (ermənilər kitabın erməni dilində yazıldığını iddia edirlər), bu kitabın alban dilində yazıldığını söyləmək üçün çox ciddi əsas var. Bu əsası bizə həmin kitabın II fəslinin böyük bir hissəsinə alban (qırçaq – qarqar) dilində 1750 №-li Venesiya əlyazmasında rastlanması faktı verir. Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabının ermənilər tərəfindən rusca dərc edilmiş 2–ci fəslinin adı həmin dildə belə qeyd edilib:

«Послание о символе веры армянской церкви, написанное братом армянского католика Григориса епископом Нерсесом по просьбе высокочтимого зятя самодержавного государя ромейского, великого патостратора Алексея, когда он выехал на Восток и находился стольном городе киликийцев Маместии, куда (Нерсес) последовал по его приглашению в 614 (1165) году».

Eyni başlığa eynilə alban dilində 1750 №-li Venesiya əlyazmasında rast gəlirik:

“Bitiki inamnnnq, ermeni yıxövününq tapunğanı, yazılğan Nerses arhiebisğobostan, xardaşından Krikornunq, ermeni gatoğiqosnunq, xoltxası üsnə

Aleksiosnunq, ulu brdosdradusununq, urum çesarınq kiyövününq, xaçan ki ketti küin toğuşuna da edi Mampuesdiada, baş şəhərində Giligecvoc ulusununq, ermeni tvğankınında 614 [1165]”.

Fəslin rus dilində verilmiş mətni də sözügedən əlyazmadakı mətnin eynidir.

Məlumat üçün bildirək ki, kitabın ermənilər tərəfindən nəşr edilən rus variantı 65 fəsildən ibarətdir. Bu fəsillərin böyük əksəriyyəti müəllifin mənsub olduğu xalq – albanlar haqqındadır. Sevimli oxucularımıza həmin kitabın 2–ci fəslindən sözügedən parçanı təqdim edirik. Məlumat üçün bildirək ki, XVI əsrdə mətni daha qədim albandilli əlyazmalardan köçürən naməlum mirzə ona öz üslub redaktələrini etmişdir. Onun müdaxilə etdiyi yerlər kursivlə verilir.

Qeyd: Ola bilsin ki, I və II fəsillər Kirakosun əsərinə sonradan daxil edilmişdir. Bütünlüklə erməni tarixi və ermənilərdən danışan bu fəsillər digər fəsillərdən həm həddən artıq uzun olması, həm də yazılış üslubuna görə ciddi şəkildə fərqlənir. Ümumiyyətlə rus variantına olduqca çoxlu əlavələr və təhriflər edilib. Ehtimal ki, II fəsil də bu əlyazmadan tərcümə edilərək Kirakosun “Alban ölkəsinin qısa tarixi” kitabına (rus variantına) sonradan salınıb.

II FƏSİL

“Bitiki inamninq, ermeni yıxövününq tapunğanı, yazılğan Nerses arhiebisğobostan, xardaşından Krikornunq, ermeni gatoğiqosnunq, xoltxası üsnə Aleksiosnunq, ulu brdosdradusununq, urum cesarınq kiyövününq, xaçan ki ketti küin toğuşuna da edi Mampuesdiada, baş şəhərində Giligecvoc ulusununq, ermeni tvğankınında 614 [1165]”.

Azulax nemə sözlər bilə gələdci etip, xulaxına esli-axıllınıq da Tenqrini sövüçiniq bizim inamımız üçün yıxövümüzünüq sizdən sorulğan cuvap bermə. Zera sözləgən axıl, ağız bilə podobniy nemə düğüldür, xaznasında fikirniq xalma, tas bolmıyın, zprecivniy unutmıxınıqız bolup. Annıq üçün xolıyrsız aytkanımnızı yazov bilə pamatka buzulmağan xaldırma. Ne ne ki beriyirbiz sövük bilə axılını sövgəngə bizim eksik bilgənimizgə körə, da küçsüzlükümüzgə, da zamannıq bolmamaxına körə xısxa da belgili sözlər bilə. Evet dostatec ne yazıp inamızınıq bizim könlükün da yıxövümüzünüq yergəlikin, ari atalardan podanıy, yöpsünüp, xaystı ki dir bu türlü.

Tapunıyirbiz barçadan ari Errortutiunnu - Atanı da Oğulnu da Ari Cannı, üç boyğa ayırılğan da bir tarbiyatka da bir Tenqrilikə yığılğan; Ata, toğmağan da başlanmağan, əvəl, ne ki Menqiliktən; Oğul, toğqan tarbiyatından Atanınq xıyinsız

burun, ne ki zamanlar; Ari Cannı, ilgəri kelgəni Atadan, dügül Oğulnunq toğqanına körə, yoxsa ilgəri kelgən, çovrax kibik, axkanı; Kendinə yalğızına terqövlüdüür da dünyəgə biliksiz. Da dügül edi bir vaxt Ata, ne zaman dügül edi birgəsinə Oğul da Ari Can, yoxsa necik Ata dayma Ata, da dügül sonqra nabit etkən atın atalıxınıq. Ol türlü Oğul da hər kez Oğul Atası bilə kensiniq menqi tıyğısız.

Bu türlü Ari Can da dayma Canı Tenqriniq, ayırılmaxsız Atadan da Oğuldan: bir barlıx, bir buyrux, bir erk.

Da bir yaratuçı xuvat üç boyda körüniyir: dügül ululux, da ni kiçilix, dügül biyiklik, da ni aşaxlıx, dügül artıxlıx, da ni eksiklik, yoxsa bir yergəlik: bir tapunmax, bir yerni öpməxlıx, bir bolğan Errortutiunğa tapunurbiz, xaystı bilə ki boldular bolmamaxtan yaratılğanlar barçası: kök köktəgiləri bilə, yer yerdağiləri bilə, körüngən da kürünməgən yaratılğanlar, burungi bolğan yaratılmaxınıq.

Evet ekinçi biri Errortutiundan, Sözü Atanınq, Oğul yalğız toğqan, erki bilə Atanınq da Ari Cannıq, avedumu bilə hreşdağabed Kapriyelniq endi yürəkinə qoys Mariamnıq, eksilmiyin xoy-

nundan Atanınq, Tenqrilikininq, yazov bilə tutulmağan tarbiyatına körə, da tarttı kendinə xanından barçalardan aruv qoysnunq ki, edi yaratılğanından Adəm atamıznıq, birlətti Tenqriliki bilə kendininq tergövsüz da aytovsuz birlənməx bilə, da boldu eki tügəl tarbiyattan Tenqrilikninq da adəmilikninq bir boy tügəl, teşkirməgən da ayırılmağan tarbiyat bilə, teşkirmiyin adamnıq xalın da bağı tarbiyatın bağısız da açıx tarbiyatına Tenqrininq.

Da ni açıx tensiz tarbiyatı Tenqrininq xarıştırmacı bilə tarbiyatı bilə tenninq teşkirmədi kensininq biyik açıxlılıxından, egər ki ayılıyır esə də, ten bizgə tenlənməx da sözgə xalınlanmax buzulmağan birlənməx üçün, yoxsa xarışıldı ten bilə tensiz söz da birlətti kensi bilə adəmilik tarbiyatın.

Tenqrilətti anı xatışılmax bilə da birlənməx bilə teşkirməxsiz da türlü-türlü bolmax bolmadı birlənməxində, necik ki ni canı, da ni teni adamlarınq; egər ki dağın biyik, ne ki oxşaşından esə anqlanıyır könülükü, necik yaratuçı bilə yaratılğanlar, bardır oxşaşlıx, yoxsa birlətti bizimkin kensininqki bilə yetövsüz oxşaş bilə da xaldı teşkirməgən alğan da alınğan. Dügül tutulğan kibik, necik yel da suv sağıt İçinə ki, mıxarı çıxkanlarında boşanır. Yoxsa toxtatmax kibik birləndi dağı biyik, ne ki söz ayırılmağan da eksilməgən birlənməx bilə da alıp tarbiyatın Adəm atamıznıq, dügül anı yazıxsız da uçmaxtagı, yoxsa anı ki, yazıxtan sonqra da buzulğandan, zera qoys Mariam da, xaysından ki ten aldı Krisdos, yazıxlanğan Adəm atamıznıq tarbiyatından edi.

Evet birlənməxi bilə tarbiyatına Tenqrininq yazıxlanğan boldu yazıxsız da buzulmalı çıxarı igrəncilik buzulğan işdən, ne türlü ki ot eritkən nemələr, xaçan yalın bilə birlənsələr, irdzsası buzulmaxnıq egər bolsa, anda küyər.

Evet tarbiyatı arıtmax bilə buzulmaxtan küymiyin xaldı, xaysı ki başlanmaxı buzulmağan, zera urluxsuz buzulmağan qoystan edi toğqanı; da tügəlləgəni də buzulmağan, zera teni anınq kerezmanda körmədi buzulmaxlıxını.

Tiyişlidir ki, içinə zamannıq toğqanından da ölümünə dinqrə bolğay buzulmağan. Dügül ki tiyişli da erkli işindən aytıyırbiz

bolma buzulmağan, budur açlıxtan ya susamaxtan, yuxlamaxtan ya emgənməxtən, xayğudan ya yaş tökməxtən, Caysılar ki könü da dügül köz-lafa berirlər bizgə anqlamağa adəmilikin anıñq, yoxsa kləmiyin də igrənçi iştən, tapunıyırmen bolmax buzulmaxsızı. Zera edi anda oxşaş bizimkinə da edi dağın biyik, ne ki bizimki, yazı-lğanğa körə, egər adam dağın biyik edi adamdan da egər ki adam da ki tanır anı.

Xaytıp bizim yetişkənimizgə körə bu türlü boldu oxşaşı yürəkini qoysnunq turmax bilə anda 9 ay zamanından 5 kün artıx pırvorodniy toğuşuna körə. Ol, ki bolur edi bir oğurdan bolma tügəl künkündən Ösməx bilə artar edi ki, ne türlü zatlumit etkəy bununq bilə köz-lafa sağınmaxnı adəmilikninq, toğıyır, necik adam, Tenqri adamlanğan, qoyslükün anasınınq buzulmaxsız saxlamax bilə ki, toğqanı da alğışlanğay xarğıştan da qoyslükün əvaldən hörmətləğəy.

Sünətləndi 8 kündə ki atın atalar bilə etkən tügəlləğəy da bizgə övrətkəy sünətlənməxin yürəkning can sartın. Keldi dacarğa 40 kündə orenkkə körə sunulma ki, adam tarbiyatın sunğay kendi bilə Atasına biyiklikkə. Xaçtı Mısıvrğa ki, baş şəhərin gurklarğa tapunğanlarınq xaytarğay Tenqrini tapunmaxlıxka da bizni ögütləğəy küsənclik bilə xaçma birgəsinə sürülməx bilə. Yürüdü dünyada otuz yıl miskinlik bilə da aşaxlıx bilə, yaşırmax bilə Tenqrilikin ki, bizni xocalatıp biyiklətkəy, xaçan anıñq yoluna bolsax. Keldi Jortananğa tügəllikini 30 yılning belgirməx bilə həybatın Tenqrilikininq kendininq tanıxlıxı bilə Atanınq ki: «Budur Oğlum menim sövüklü», – da Ari Can, kügürçin kibik, enqməx bilə. Mğrdel boldu Jortananda Jovanestən ki, suvlarnı arıtqay da eksiklikin yazıxnınq boğqay anda, da ki can sartın bergəy bizgə mğrdutiunnu tanıxlıxına körə Jovanesninq ki: «Ol mğrdel etkəy sizni Ari Can bilə da ot bilə».

Oruc tuttu 40 kün, ekinçi Adam əvəlgi adam üçün, zera ki oruc tutmadı, da yenqdi üç sınaamaxına yenqüçini adamlarnə. Da andan sonqra yapux Tenqrilikin kendininq xuvatın belgili etti dünyəəğə şeytanlarnı çıxarmax bilə, xastalarnı sağıaytmax bilə, axsaxlarnı yürütməx bilə, ölülərnı turğuzmax bilə, tenqiz üsnə, necik xuruda,

yürüməx bilə, az ötmək bilə köplərnı yedirməx bilə, tarbiyatın dünyanıq, necik klədi, teşkirməx bilə, suvnu çağırğa da hlinanı yarixka xaytarməx bilə, da burun, ne ki jarutiundan Tenqrilik yarixın kendininq yapulğan, necik varakojr kibik, teni bilə belgili etti şəgertlərinə kendininq Tapor tağında, Biy kensin bildirməx bilə tirilərgə da ölülərgə, buyruxcı kibik ündəməx bilə Movsesni da Eğiāni. Keçti bundan sonqra erki bilə Erusağemgə xıyınğa ki, bitiklərin Orenkininq da markarelikninq tügəlləgəy. Olturdu eşək üsnə da balası üsnə oxşaş yixövünə cuhutlarınq da dinsizlərininq. Tügəllədi Bayramnı orenkkə kğrə ki, eskini

Yənqigə da kölgəni könülükə xaytarğay. Yuvdu ayaxların asagerdlərininq ki, burungi atamıznıq ayaxlarından ki bilikli terəkkə barğanınınq arıtkay yazıxın. Berdi tenin kendininq yemək tirlikkə da xannı kendininq boşatlıx yazıxka. Ki kimlər ki burungi yemişni yeməx bilə ölümlü boldular, bunu yeməx bilə tirilgəylər. Alğış etti menim tarbiyatım bilə Atasına menim üçün ki, burungi hörmətkə xaytarğay da bergəy oxşaş alğış etmə bizgə sınamaxlıxımızda bizim. Müşxülləndi da yığladı sövünçlüküninq səbəpi Köktəgilərininq da yerdəgilərininq ki, kötürgəy barça yaşnı barçasınınq yüzlərindən Esajia aytkanına körə. Xorxtu ki, xorxusun ölümüninq çeşkəy. Terlədi ki, terin yüzüninq sürtkəy. Sili kötürdü ki, urğay bek duşmannı. Yalanqaçlandı ki, uyatıninq yapovun Adəm atamıznıq xarşısına yırtkay. İçti ləğini ki, açi yazıxnıq yemişin tatlılatakay. Xadaldı xaçka ki, bizni çeşkəy bağdan da bağışlağay ağacın tirlikninq ornuna ağacınınq ölümüninq. Öldü adəmilik ölümlü tarbiyatı bilə buyruxcı kibik da xaldı tiri Tenqrilik ölümsüz tarbiyatı bilə, dügül biri ölgən da biri tiri ayırğanlarğa körə, yoxsa bir də ol boylux da bir Krisdos.

Xıynald da öldü ölümlü teni bilə ki, bizdən də tiri edi ıılımsüz da tirgizüçi Tenqriliki bilə ki, Atadan, ne tərli ki ari Atanas aytıyr ki, ölümlü ten ziyan etmədi ölümsüz Tenqrilikkə, zera zadasız edi, yoxsa xaldı artıxsı kendi də zadasız ölümsüz

xuvatı bilə; da az nemədən sonqra aytıyr ki, ölməx teninə boldu yalğızıninq ölümlülərininq. Anınq üçün biz də tapunurbiz

Tenqri da Adam Krisdosnu, dügül ki ayırmaq üçün bunu aytıyrbiz. Haşa! Zera ol kendidir xıynalğan da xıynalmağan, Tenqrilik tarbiyatı bilə teşkirilməgən da xıynalmağan, evet adəmilik teni bilə xıynalğan da ölümnü yenqən. Anıñq üçün bularıyırlar, kimlər ki aytıyırlar ki, Özgə kimesə edi ki, xıynaldı da özgə kimsə edi ki, xıynalmadı. Yoxsa dügül edi özgə kimsə Sözdən başxa ki, xıynaldı da ölüm yöpsündü teni bilə, zera ol kendi xıyinsızda tensiz Söz boldu, ten xıynılı boyu üsnə aldı da xıynı bilə kendininq xutxarğay adamları. Zera ne ki adəmilik xıynalır edi teni Söznüñq, bu türlü bolup birgəsinə Söz kendi üstünə keltirir edi da bolur edi bek tamaşalı nemə. Zera kendi edi ki, xıynalır edi, da kendi edi ki, xıynalmas edi, xıynalır edi xıynı bilə, zera kensininq xıynalır edi teni da ol xıynalğnınınq içinə edi kendi xıyinsız ayırılmağan xıynılı tendən. Zera ki Tenqri, bolup Söz xıyinsız tarbiyatı bilə, evet xıynılı tendən ayırılmağan birləngən tensiz, da ten, alıp kensinə xıyinsız Söznü, buzucı küçsüzlükün kendininq.

Bunu Atanasios aytıyır.

Bunqar körə biz də ayırılmağan tapuntıyrbiz Tenqrilikin ölümündən sonqra,

tenindən da adəmilik canından, da xaçan xaç üsnə edi da kerezmanda teni bilə, Tenqriliki bilə edi onquna Atanınq, da haybatı bilə anıñq toludur kök da yer. Edi Ata da anıñq bilə yerdə, ne türlü ayttı da ki: «Atam birgəmədir da xoymadı meni yalğız». Zera xayda ki Atadır, andadır Oğul da Ari Can; da xayda Oğuldur, andadır Ata da Ari Can; da xayda Ari Candır, andadır Ata da Oğul. Xaytıp endi kerezmañğa ölgən teni bilə da tiri Tenqrilik bilə etti buzulmaxnı tamuxnunq. Da turup üçünçü kündə, turğuzdu kensi bilə Ölümündən yazıxınınq da canların adamlarınınq inanğanlarınq da berdi umsa tengə turmağa kensinə oxşaş ekinçi kelgəninə. Da 40 kündən sonqra ağındı kökkə ol ten bilə alnına arakellərinq da olturdu onquna ululuxununq Atanınq biyikliktə, arakelning aytkanına körə. Kelməxtir bizim tenimiz bilə, xayısı bilə ki ağındı, yarğū etməgə ölülgə da tirilərgə toğrulux bilə da töləmə hər birinə xılınğanın. Xaytıp ki ari Errortutium üçün da dinorınağanı

üçün Krisdosnunq üçün, budur ten almaxı da barça üçün, budur könü tapunmaxımız inamızınq, xaysı ki tügəl söz bilə xoydux alınqızğa.

Evet ne ki də kolvek yergəlikləri üçün yıxövnüq, da ulukün-lərninq da özgə də sormaxlarınq ki biriləri sizinqilərdən türütürü işkillik yazov bilə bildiriylər sizgə bizdən utru, yazıyix dağın bunu da yalğansız söz bilə, ne ki bardır bizdə da nedən odrikaccə bolyurbiz. Əvəlgi yazıp edilər ki, junvarninq beşinə ulukün etiyrbiz: ertə Avedumnunq da keçgə Cnunt, da ekinçi kününə ertə, xaysı ki junvarninq altısındır, Mğrdutiunun Krisdosnunq.

Evet bulardan bardır xaysı nemə ki toğrudur, da bardır ki, çıxarıdır könüliktən, xaysı ki bu türütür. **Bir kündə obxodit etmə bizgə ulukünün Toğuşununq Krisdosnunq da Mğrdutiunnunq, altısına junvarninq, ne türütü ki yöpsündüx əvəlgi atalarımızınq sımarağanından.** Bununq üçün toğru edi yazğanları. Evet ol, ki beşinə ertə Avedumnu ulukün etkəybiz, tolu barça yalğanlıx bilədir. Zera ki Avedum ulukünü bizdə bizim hesepimizgə körə abrilninq altısındır. Evet Cnunt junvarninq altısındır, 12 kün sonqra, ne türütü ki siz ulukün etiyrsiz. **Ne tiyişli bolğiy edi üçsün də bir yerdə ulukün etmə, sağışsız, ne sekretne.** Zera Cnuntnu da Mğrdutiunnu bir yerdə ulukün etmə köp bardır tanıxlıqlar. Əvəl, zera ilgərtin barça yıxövlər ulukün etərlər edi, başlap arakellərdən, bu türütü ulukün etərlər edi. **Da sonqra ayırdılar nekturiyları Petğehemdə Jortanan üçün.** Zera bolmaslar edi bir kündə eki uxdnu tügəlləmə ulukünlərninq, yırax bolmaxtan utru biri birindən da axırın-axırın ösməx bilə, da övrəncik yöpsündülər birsi yıxövlərdə anı.

Evet Ermenilik, ne türütü ki övrəndilər surp Krikordan, teşkirməxsiz xaldılar

bununq xatına. Yənə ki avedaraniç Luğas tanıxlıx beriyir könü bolğanına bununq, zera ki aytyır ulukünün da Arınmaxninq, xaysı ki edi onunda tışrin ayninq da sebdempərninq 22-sinə. **Kirdi kahanayabed Zakariya dacarğa, da temyan etkəninədə də kördü kürümü hreşdağabedninq, da işitti sövünçlükünü başlamaxninq neplodnyuninq, da kötürdü tilsiz bolğanın inamsızlıxı üçün.** Da

sonqra aytyır, xaçan tügəlləndi künləri xulu xununq anıq, bardı övünə kendininq. Da övü anıq dügül edi Erusağemdə, evet tağ sartın cuhutluxnunq, xayda ki sövünçlükünü berdi Mariam Eğisapetkə. Da künləri xuluxununq anıq edi 5 kün Arınmax ulukünü da 7 kün Dağavaraharac, budur Kuçkalarınq, xaysı ki bolur 12 kün. Hali bu eki ulukünü ündiyir avedaraniç «künlər xulux etməxininq» kahanalığında Zakarianıq, xaysıların ki bir yerdə ulukün etərlər edi orenkkə körə.

Xaysıları xaçan tügəlləndilər, bardı, aytyır, övünə kendininq da tşrin aynıq 22-sində da hoğd [empərinq] 25-sinə boldu başlamaxı Eğısapetninq. Da kimlər ki 25-sinə mardnınq etiyirlər ulukünü Asduacacinninq, avedumuna Zakarianıq aytyırlar tilsiz bolğanın da başlağanın Eğısapetninq əvəlgi künündə, xaysı ki tişrininq 10-udur, negə ki heç tanıxlıx berməs avedaraniç Luğas.

Evet kimlər ki 6-sına abrilninq ulukün etiyirlər, 12 kündən sonqra xulux etkəninə Zakarianıq, aytyırlar başlamaxın Eğısapetninq yoğargi yazğanımızğa körə, xaysı ki dir tşrin aynıq 22-sində, negə ki tanıxlıx da beriyir avedaraniç. Bardır üçüncü də tanıxlıxı bununq, bu javedaranıçninq aytkanına körə. **Ol je ki, aytyır, Jisus edi 30 yaşar, başlap toğuşundan çax mğrdutiunğa deg. Da tiyişli bolur, axıllı da toğru fikirgə körə, ol je hesepinə aynıq, xaysında toğdu, da altısına junvarınq yoluxma mğrdutiunnunq künü, 30 yıldan sonqra, kləsə ki künü də bolmasa oxşaşına körə. Bar edi dağın da köp iş aytma bununq üçün, evet az nemə köptir axılınqızğa. Evet egər ki bulay da, egər ki ol haybatna Tenqrininq tügəllənsinlər. Yırların da sarnamaxların surp Asduacacinninq, yazğan edi bu bitiktə ki, aytməsbiz yıxövümüzdə bizim, da bu panbasnınq slusnostu yoxtur, könüllük tə. Zera ol xadar haybatlanıyır bizdən arzani bolğan hörmətkə köktəgilərdən da yerdəgilərdən anası Tenqrininq Mariam, çax ki sözüən anıq, dügül ki yalğız povşedniy künlərdə, üç igitninq alğışı arasına da Tavit markareninq sözləri bilə yırlağaybiz, evet alay yıxkünlərdə da deruni künlədə də, necik ki sizinqkilərdən**

də svadomydırlar yıxöv yergəliklərinə bizim, xaysuları ki sizgə belgili etərlər.

Yənə bu yazulup edi bitiktə bu işdə bizim üçün ki, bir tarbiyat tapunıyrlar Söznünq da Tenqrininq, nedən utru aytıyrlar bizim üçün, udavat etip. Da bunqar köp sözlər potrebovat etiyir cuğabğa. Evet zamannınq cəhtliki üçün azğındıq bilə yetər bolsun. Aytıyrbiz bir tarbiyat Krisdosta, dügül zmonçene bilə Aboğınarğa körə.

Evet Ağeqsantraci Greğkə körə, xaysı ki Barabmanç bitikində aytıyır Nesdorğa xarşı ki, birdir tarbiyat tenləngən Söznünq, ne türü atalarımız da ayttılar, da Ata ündiyir Atanası da ki andan ilgəri bolğanlar, da biz podanesindən arilərinq aytıyrbiz bunu, da dügül yaman inanğanlarınq rozumenesinə körə zmonçene ya özgə neməgə dönməxkə körə rozumit etmə ten alğanın Krisdosnunq, bir aytıp tarbiyat. Evet bir persona ornuna, xaysı ki siz aytıyrsiz Krisdosta, xaysı ki dir toğru, da bizdən də vıznanıydır, da bizim bir tarbiyat aytkanımız barabar da oxşastır, da dügül hercovacoğlarınq sağınmaxlarına körə. Da bu andandır ki, xaçan Söz bilə aytıx ol işi üçün, dügül ki yalğız birdə turarbiz, evet eksininq də vlastnostların körgüziyirbiz, necik xıyını da ölümü üçün yoğarı ayılğan, belgili etərlər ari Atanastan, ol, ki aytıyır ki, Tenqri, bolup Söz, xıyinsız edi tarbiyatı bilə, vşakje xıynovlu ten bilə ayırılmağan birləndi tensiz. Da köp bununq kibik sözlər bar, zera ki bir tarbiyat

özgə nemə üçün ayılmas, evet ayırılmamaxı da aytovsuz birlənməxi üçün Söznünq da tenninq. Anda da eki tarbiyat ayılmaxnınq, xaçan ki dügül ayırılmax üçün ayılğan bolsa Neesdorğa körə. Evet nezmonçeneneni körgüzməx üçün xarşı yaman inanğanlarğa Evdikeeskə da Aboğınarğa ustupovat etməsbiz.

Evet xaysı priklad bilə canı da teni adamnınq ruznıy tarbiyatlarıdır, zera kimisi köktəgidir da birsi yerdəgi, kimi kırımlü, da birsi körümsüz, zamanlı da ölümsüz, evet birləngəndən sonqra bir tarbiyat aytılyır adamda, da dügül eki. Bir tarbiyat ayılmax üçün zmonçene anqlamas adamda ya yalğız can rozumit etmə anı

ya ten yalğız. Bu türlü Krisdos da kləsə ki bir tarbiyat aytılıyır, dügül ki zmonçene üçün aytılıptır, yoxsa aytovsuz birləngənləri üçün biri biri bilə. Zera egər ki bu türlü bolmasa edi, kerək bolğiy edi dügül yalğız eki tarbiyat, evet üç tarbiyat da anqlama Krisdosta: eki adəmilikniq – canı da teni da biri Tenqrilikni.

Evet birləngənindən sonqra kötürüldülər ekigə ayırılmax ari vartabedlərninq aytkanına körə. Xaytıp, bir tarbiyat çeşövsüz da ayırılmaxsız birlənəx üçün aytılıyır, da dügül zmonçene üçün, da eki tarbiyat nezmonçonıy üçün da teşkirilməgən bolğanı üçün, da dügül ayırılmax üçün, eksi də uğğaparlıx yerindədirlər. Xaytıp yənə yazılıp edi bitiktə ki, yemişindən, xayısı ki şuşman ündəliyirlər, bolma bizgə meron, da dügül zəytün terəklərdən, xayısı ki bu könüdüür, da səbəpi dügül özgə nemə, zera ki ermenilik məmləkətinə yoxtur zəytün terəkləri havanınq sövüklüzü üçün.

Tiyişli boldu anınqki yağnı ki, tapulur məmləkəttə, materiya meronğa alma, da dügül nemə ziyan can körməxinə bununq. Egər ki materiyanınq edi xuvadı, ol materiyanı tiyişli edi yalğız izdəmə, xayısında Tenqrininq nemə sezdirməxi bolsa edi kendində. Evet ki kahananınq alğışı da xoltxası birlətiyir yağnıq materiyanı bilə Tenqrininq basşxışın, dügül nemə bolğay artıxla-maxlıx ya eksiklik. Da egər ki terəklər yemişindəndir yağ da egər çiçəklərdən, ne türlü xayısına da Krisdosnunq materiyanı çağır-nıqdır, a ne türlü də bolsa rəngdən, yöpsünövlüdüür, egər xara, egər xızıl da egər ax, zeram tum aruvlatıyır anı, da bolur xanı Krisdosnunq. Bar edi yazılığan bitiktə arilərninq badgerqləri üçün ki, heç yöpsünməslər ermenilər. Xayısı ki bununq könlüklükün aşğərə körgüzürbiz. Anınqki zpreçivnostlardan, xayısı ki eki cınsnıq arasınadır, köp yamanlıx saçı eski duşman. Nekturiy biliksiz bizim joğovurtlardan ari badgerklərninq yöpsünməxsizlixni, xayısı ki bizdən də Anınqkibiklər ştrofovanıy bolıyır, navet xarğış tarbiyat xolıyrbiz üstlərinə, xayısı ki bizmiləniyirlər küfürləmə. Zera ki bizdə xayısı ki araçənorthux asdicanın yöpsünüp kötiyirbiz da yer öpiyirbiz badgerkinə, ten almaxına xutxaruçımıznıq bizim, alayox barça arilərninq badgerklərinə, da hər birininq yergəlikinə

körə hörmətliyirbiz. Xaysıların ki yıxövümüzdə də naxışlıyırbiz, da tum etkən kiyinişimiz üsnə də, da ağızların tutıyırbiz yöpsünmə-gənlərnı bizimkilərdən, biliksizlərnı da axılsızlərnı.

Yazulğan edi bu da ki, barça xaçları nı xaçlıyırılar, da bu da könu dügül. Zera ki xaysıların bir materiyanadırlar yasalğan: altundan, da kümüşdən, da özgələri ki, xaysıları dügüldürlər eki materiyanadan, biri biri üsnə xoyulğanı xadamasbiz.

Evet ağaçtan yasalğanlar, xaysı ki eki kesəktəndir, slusnedir temirli xadaxlar bilə xadama ki, bolmağay yeldən ya özgə nemə priçinadan ayırılıp biri birindən tüşkəylər, ne türlü ki edi ol əvəlgi xaç, xaysı üsnə Krisdos da xaçlandı. Anqlanıyır eki ağaçtan biri biri üsnə bolma xadalğan ki, bolğay kötürmə tenni da dügül sökülmə. Yoxsa egər özgə nemə sekreta bolsa edi, xadax kerək edi barça xaçları ki, barça materiyalardan xadama, da dügül ağaçtan yalğız, xayda ki xorxusundan sökülməxninq da tüşməxninq bolıyır.

Dağın da egər ki kim taştan ya temirdən xaçta körsə xadax ki, dügül bolğay eki kesəktən, yoxsa birindən birgə ki, etməx essizlərninqdır da xarşı bolğanlarınq, da dügüldür bizdən buyurulğan. materiyanadırlar yasalğan: altundan, da kümüşdən, da özgələri ki, xaysıları dügüldürlər eki materiyanadan, biri biri üsnə xoyulğanı xadamasbiz.

Evet ağaçtan yasalğanlar xaysı ki eki kesəktəndir, slusnedir temirli xadaxlar bilə xadama ki, bolmağay yeldən ya özgə nemə priçinadan ayırılıp biri birindən tüşkəylər, ne türlü ki edi ol əvəlgi xaç, xaysı üsnə Krisdos da xaçlandı.

Anqlanıyır eki ağaçtan biri biri üsnə bolma xadalğan ki, bolğay kötürmə tenni da dügül sökülmə.

Yoxsa egər özgə nemə sekreta bolsa edi, xadax kerək edi barça xaçları ki, barça materiyalardan xadama, da dügül ağaçtan yalğız, xayda ki xorxusundan sökülməxninq da tüşməxninq bolıyır.

Dağın da egər ki kim taştan ya temirdən xaçta körsə xadax ki, dügül bolğay eki kesəktən, yoxsa birindən birgə ki, etməx essizlərninqdır da xarşı bolğanlarınq, da dügüldür bizdən buyurulğan.

Alayox yazılıp edi «Surp Asduac» Errortutiun üçün ki, «or xaçeçar» aytyırbiz. Da egər ki biz bu «Surp Asduacnı» Errortutiunğa xarşı sarnasax edi, ne türlü ki siz, yaman da terən bularmaxlıx bolur edi aytmaxımız bizim «or xaçeçar».

Evet ki bir personasına Oğulunq bunu sarnıyrbiz ki, ulu dobroceystvosu, xaysı ki andan bizgə boldu, xolyırbiz alnına anıñq, aytp: «Tenqri, da xuvatlı, da ölümsüz ki, ten bilə xaçlandı bizim üçün, yarlığa bizgə».

Pritim, bununq xatına anasın da tenlängən Tenqrininq parexosluxka da posrednictvoğa miacin Oğluna kendininq, aytp: «Sunğın xoltxamızın bizim Oğlunq seninq da Tenqrimizgə bizim».

Anıñq üçün egər ki kim Errortutiunğa xarşı aytsa, ne türlü ki siz aytyırsız, da egər ki yalğız Oğulğa xarşı, ne türlü ki biz aytyırbiz, eksi də biyanclidirlər Tenqrigə, xaçan ki xarşı bolmamaxtan başxa bolsa aytilğanlar.

Evet egər ki özgə zamanlarda Oğulğa xarşı aytyırsız «Surp Asduacı», evet ari tumda üç boy personağa xarşı serovpelərinq yırın yırtıyrbiz. Alayox bu oskarjene də yazılıp edi bizdən utru, ki ari Ulu oruçta nabalnı da yumurtka yiyirlər şapatkün da yıxkün.

Evet körgüziyix sizgə bununq da könülikün. Əvəlgi zamanlarda küntoğuşnunq məmləkətində övrənçikləri bar edi ermeni buyruxçılarınq barça künlərində Ulu oruçnunq yemə balıx hem cet da içmə çağır, sizinq millətinqizgə da franqlarğa körə.

Evet ol zamannəñq araçnortları karozel etiyir edilər keri bolma anıñqibik aşlardan oruç künlərində, aytp ki, balıx artıxtır, ne ki nabal, zera ki balıx tügəl tiridir, da nabal düğüldür tiri, yoxsa aşlarından tirilərininqdir sağırmax.

Anıñq üçün egər ki kləsənqiz aruvlux bilə saxlama erkinə körə Tenqrininq, keri bolunqız necik sağırmaxlardan, alayox balıxndan da. Da egər ki bunu kləməsənqiz etmə, oruç tutunqız 5 küñün haftanınq aruvlux bilə barça aşlardan da içkilərdən, evet şapatkün da yıxkün – ettən xaysı özgə nemə yenqiz çıdovsuluxunqız üçün sizinq, balıxın da nabalnı. Zera ki kim balıxın yalğız yemğx bilə da

nabalnı sağınmasın oruç etməxni, necik oruç aşın hesepləgəy balıxni. **Da bu nemə xarın besləgənlərininqdir da dügül oruç saxlağanlarınq postanovenesi.**

Xaysı ki uzaxka barmadı Ermenilik tə, evet xısxa zamanda tez kötürüldü ortalıxtan da hali bizim zamanımızda buyruxcılardan da rıçerlərdən başxaa, xaysı ki biriləri alardan erklilikləri bilə da dügül ganonlarınq buyruxuna körə ya bizim erk berməxindən yuvuxlantıyrlar oruç künlərində balıxka, çetkə da çağırğa. Yoxsa yıxövnüinq bölükləri barçası da köpləri joğovurttan dügül yalğız naballardan da balıxlardan keri bolıyrlar ki, heç anqmaxka da dügüllər künlərində Ulu oruçnunq, yıxöv barça semiz aşlardan da da içməxindən çağırnıq.

Da egər ki kim çıdovsuzlux bilə yazıxında da poşmanlıx bilə xosdovanel bolsa, ağır yükün abaşxarutiunnunq üstünə xoyıyırbiz.

Bar edi yazğan bitiktə bizim üçün bu da yazğan ki, yalğız çağır da suvnunq xatıştırməxindən başxa tum etiyirbiz. Da bununq üçün köp edi işlər bizgə aytma tanıxlıxlarından ari bitiklərininq. Evet xısxartmaxı üçün işninq artıxsı heseplədix xoyma barçanı azulaxtan başxa.

Əvəlgi, zera bizim surp Krikor Lusavoriçtən barır podanesi, ne türlü ki ol yüpsündü əvəlgi ari atalardan, xaysı andan ilgəri edilər. Zera ki Krisdos da kendi sundu kendi kendin badarak verna-
dunda, çağır yalğız yazılıptır ki, aldı xoluna da ayttı: «Budur xanım menim». Evet suvnunq atı heç namnı anqılmadı. Ne türlü ayttı

da sakramentni tügəlləməxindən sonqra, ki: «Bundan sonqra heç artıx içmisərmen keltirməxindən borlanıq maçiçasından». Da borlanıq maçiçası çağır toğyır da dügiül suv, ne türlü aytyır surp Johanes Osgiperan Avedarannıq megnutiumunda.

Evet egər ki xan da suv üçün ki aytyırsız ki, çıxtı xaburğasından, xarıştırma suvnu pajağka, bunu yənə bu j kendi Johanes Osgiperan aytyır bu j söz da Avedarannıq megi içində Johannes avedaraniçkə körə suvnu mgrdutiun sakramentinə bizim aytyır da çaxırnı ari badarakka.

Alayox özgələri də köplər vartabedləri yıxövnüinq bunu j aytyırlar. **Da biz alarınq sözlərinə da sımarganına bolup**

nasladovçaları, na anıñ üçün suv toldurmasbiz, evet zadasız çağır bilə zadasız xanın Krisdosnunq tügəlliyirbiz sakramentin. Evet egər ki ol türlü ya bu türlü yalğız aruv can bilə kerəktir xulax etmə Tenqrininq sakramentinə da barça biyəñçlikinə Tenqrininq tügəlləsinlər.

Evet aruvsuz da murdar kləsə zadasız pajağ bilə etilsə da egər suv xatmax bilə, öcəştirir Tenqrini yöpsüngənin tumnunq ornuna barıştırmamaxınq.

Yənə bar edi bitiktə da kültkülü nemə ki, kendi xaçların hər yıl yəñidən mğrdel etiyirlər. Da bu dügül bilgənlərdən boluptur bizim üçün, da ni dügül biliksizlərdən, zera ki bir kezdir alğışlamaxı xaçınq da dügüldür köp kez, ne türlü ki yazıp edinqiz.

Da alğışlamaxı xaçınq dügül bizdən boluptur, yoxsa əvəlgilərinqizdən sizinq, xaysı ki prodekləri bizim tarkmanel etip berdilər bizgə, ne tərli hali tapıyırbiz kün toğuşunda urum yazovu bilə eski bitiklərdə dügül artıx da ni dügül eksik bizimkisindən. Zera yazılğandır yənqi xaçnı əvəl suv bilə yuvma da sonqra çağır bilə eki irikanınq ki, xaburğasından Krisdosnunq çıxtılar, da aytma sağmosnu nalejit etkən da sarnama sözlərin markare Slərninq, da arakellərninq, da Avedaranlarınq nalejonçıy, da andan sonqra alğışların kahanalıxınınq, xolup Tenqridən ki, bergəy ol xaçka şnorhknu da xuvatnı əvəlgi xaçınq, xaysı üsnə ki kendi xaçlandı, ne türlü ki bolğay şaytanlarını sürmə, da zabunlu xların adamlardan arıtkay, da xışumnu ki, yazıxlarımız üçün bizim yoğartın enərlər, zatrimat etkəy də ki bu xaçta dayma, ne türlü ki əvəlgi xaçınq da seninq, da etkin bunu kendingə pribitok, da olturğuş, da yarağ xuvatlı ki, yer öpməximiz bizim alınına bununq dügül etilgən materiyağa, yoxsa yalğız sanqa, körülməgən Tenqrigə sunulsun.

Da dağın artıx bununq kibik yalbarmax sözləri. Da sonqra alıp ol alğışlı xaçnı turğuzurbiz küntoğuşuna da yer öpərbiz anqar. Tek bir kez alğışlap da dügül köp kez, ne türlü yazıp edinqiz.

Körgüzdü bizgə ol yazov bunu da ki, işittix birilərdən alarınq aytkanların ki, Krisdos ten bizgə oxşaş, hrubıy, ölümlü,

xıynlı, yerdəgi buzulğan da etilgən almadı qoystan. Yoxsa buzulmağan, suptelny, xıynsız, da etilməgən, da necik bo köründü adam, ne türlü klədi, yedi da içti, necik ki Apraham xatına. Da bununq kibik sözlərgə cuvap bardır tügəllik bilə əvəlgi yazılğanımızda bizdən sözlər.

Evet aytyıx az nemə hali də yənə.

Aytyrbiz Krisdosnu Tenqri da adam Tenqrilikinə körə bir barlıxta Atağa da adəmilikinə körə bir barlıxta bizgə, da ol kendi bir Tenqrilik da ayırılmağan. Tenqrilik tarbiyatına körə köktəgi, aruv, da xıynsız, da ölümsüz.

Evet adəmilik tarbiyatın yerdəgi, hrubiy, xıynlı da ölümlü.

Evet dügül kimisi da kimisi Nestornunq rozumenesinə körə, xayısı ki turacaq, ayttı tenni Sözgə. Zera birlənməxindən sonqra kötürüldü ekilik, ne türlü ki biyik da ulu işlər da Tenqrilik zaman bilə tengə aytilir bitiktə bizim barlıxımızda bolğan. Xaysna körə bizim Biyimizninq ten alğan etkənlərin yalğız Tenqrilikinə xoyıyr arakel Boğos, aytp: «Jisus Krisdos bügün da bügün, da ol je menqiliktə». Tünəgün neskonçonny Tenqrilikin aytyır, xayısı ki Ata bilə edi.

Da bügün ten alğanın belgili etiyir dayma bolğan.

Da ol da menqilik neskonçonny padşahlıxın.

Eğər ki ayırılmaxnı bilsə edi arakəl adəmilikində da Tenqrilikində, kerək edi aytma ki, Söz Tenqri – tünəgün, da Jisus Krisdos – bügün. Evet heç körgüzmədilər, xaçan ayırılmaxnıq zamanın birləngənindən sonqra ni arakəl, da ni vartabedləri yıxövnünq, ne türlü də Johannes awedaraniç aytyır tenni tutmax bilə, Söz Tenqrini ayttı tutma, xollarımız bizim, aytyır, xarmaladılar üstünə Söznünq tirlikninq. Yənə xaytp tenninq vlastnostların, bardır ki, Tenqrilikkə beriyirlər, ne türlü ki Tenqri xaçlandı da xanı Tenqrininq da xıyn da ölüm.

Krikor Asduacapanğa körə da özgə arilərgə körə da bununq kibik aytmax dügül mi aytovsuz birlənməxkə da ayırılmağan bolma belgili etiyir. Annnq üçün biz də tapunıyrbiz tenni bizim barlı xımızdan bolğanın, zera Adəm atamızdan edi da hrubiy da dügül

köz-lafa körülgən biçişi yalğız tenninq, ne türlü Aprahamğa köründü, evet ölümündən turğandan da sonqra.

Ne türlü kendi də ayttı: «Xarmalanqız meni da körünqüz ki, men olmen; zera canninq teni da sövəki yoxtur, ne türlü ki meni köriyirsiz ki bardır. Kləsə ki Tenqrilik xuvatına körə, xaçan kləsə edi, yenqillətir edi tenni, ne türlü yürüməxi bilə tenqiz üsnə, da turğana bilə möhürləgən kerezmandan, da kirməxi bilə yapuşkan eşik aşıra aşagerdlərinə, zera dügül ki kendi tarbiyatninq orenkinə xulux etər edi, ne türlü ki biz, evet orenki tarbiyatninq anqar xulux etiyir edilər necik yaratuşığa, ne türlü ki qoysnunq da toğmaxından da özgə biyik

da ulu skançeliklərdəndir anqlama kerək.

Eğər ki bolmasa edi hrubıy ten, xaç üsnə kimni xaçladılar, ya ne türlü ölinü kerezmanğa xoydular, da Tovmas kimni ölüdən turğanından sonqra xarmaladı? Da egər ki dügül edi xıynlı, ne türlü xıynaldı? Da egər ki dügül edi ölümlü ten bilə, ne türlü, aşaxlatıp başın, sımarladı canın?

Evet erki bilə podıymovat etiyir edi barçanı da buyrux bilə da dügül erksiz da küçsüzlük bilə kendininq kendinə körə aytkanına: «Buyruxum bar xoyma boyumnu benim, da buyruxum bardır alma».

Evet skajitelniy aytma tenni, egər ki erkli podıymovanesi üçün aytsa kimsə açlıxın da susamaxın da yxğlamaxın da xanninq ketkənin üstünə xaçninq, xayısı bilə tirildix, tapunıyrbiz biz də bunu. Da egər ki erksiz da igrənçi buzulğan podıymovanesi üçün kimsə aytsa anı skajitelniy, budur aşından da içkisindən tenninq artıxından odxodit etkən. Bunqar ülüşlü bolmasbiz, zera ki skajitelnos yazıxninq toğuşudur da kim yazıx etmədi, eyəlik etmədi anqar bununqki skajitelnos. Yənə tanıxlıx beriyir yazov ki, podıymovaneni dügül erksiz, yoxsa erkli podıymovat etti da bu podıymovanesi skajitelnostnunq dügül erkli, evet erksiz da küç bilə spravovatsa bolıyır tarbiyatta. Da kim bunu aytsa, belgili etiyir ki, dügül podıymovane anqar, evet podıymovanegə xul edi.

Da egər ki bununq kibik skajitelnost podıymovanedən edi erksiz, na belgildir ki yazıxka da, xayısı ki atasıdır skajitelnostnunq, podpadat etiyir edi tibinə, xayısı ki bolmağay bununqki anqlama ya aytma toğru inamlılarğa.

Evet egər ki bınyatlılıxına adəmilikninq kimsə aytsa, bunu bolmadı kendində yetkinçədir belgili podıymovane da igrənçilikdən başxa, xayısı ki yazılğandırılar inandırma ki, toğru adam boldu da yazılmaxka hasrətlənməs da yamanlıxlarğa ol ki, toğru Tenqri tapunıyır anı.

Yazılıp edi znovu bizdən utru bununq üçün ki, bir tarbiyat aytıyırlar Krisdosta, neçikbo zevşıstkim batıldı adəmilik Tenqrilikində. Anınq oxşaşına körə, bir tamçı sirkə ya bir tamçı bal tenqizgə tüşkən belgisiz bolur.

Bu söz üçün əvəltin də ki, bizdən utru bardır cuvap, ol ki, yazıx ki, birlikində adəmilik xalın da bağı tarbiyatı teşkirilmədi bağısız da açıx tarbiyatına Tenqrininq.

Da kendininqkin tas etti xalınlının, da düğül açıx da tenlənməgən tarbiyatın Tenqrininq xarıştırmaxı bilə tarbiyatına tenninq teşkirildi ya türlü-türlü boldu kendininq menqilik açıxlılıxından, zera ki sirkə ya bal türlü-türlü bolıyırlar da buzulıyırlar tüşkəndin sonqra tenqizgə, ne türlü suv da çağır. Düğül ki bu türlüdür birlənməxninq oxşaşı Tenqrilikninq da adəmilikninq, zera bunlar bolup tenlər könüsün buzulıyırlar xarışılmaxları bilə biri birinə.

Evet ten da tensiz xarışılıyırlar da birləniyirlər aytovsuz da mutıça bolmaslar biri birinə da teşkirilgəylər, necik adamlarınq canı da teni. Da egər ki yaratılğan tarbiyatımız bu türlüdür, ne xadar dağın artıx bolurbiz anqlama asrı tamaşalı Yaratuçınınq tarbiyatın birlənməxin yaratılğanı bilə. Aytıyıx dağın da az nemə əvəlgilərninq oruçu üçün, bizdən ündəlgən oruç, xayısı ki küfürliyirsiz biliksizlik bild nekturıy, Sarkisninq, aytıp, caduluxnunq eşəki də toğurmaxsız bolup, bizim inamımızdan baş tartkanlardan baykalar sözləp ruznıy işlər da aytıp anınq üçün də yalğan sözlər bilə alınqızgə sizinq.

Evet bizdə anınqkibik Sarkisninq pamentkası yoxtur, da dağın artıx, ne ki dinsizlərdən aytilğan zmislonıy iş eğuruakağ aytilğan, zera egər anınq barlıxı yox esə, ündəlməxkə yoluxtu.

Evet bu Sarkis üçün ni barlıxı bar cinsımızda bizim, da ni atı, zera egər ki xayda da kləsə ki, bizgə belgisiz xarğıyır anı gatuğiqe ari yıxöv, da eşəkin də anınq, da tourmaxsızı, da bilgənlərin də anınq, da yöpsüngənlərin, da kiymətin anınq, da işitiptir cinsımızdan bizim Urumlardan xayrı ki, aytıyırlar iftira etip bizdən utru.

Evet biz tanıxlıxı bilə Tenqrininq belgili yazıyıkönüsün bu işlərinq ki, kim də biliksizlik bilə küfürləgəy da zarar etkəy canına kendininq.

Evet prodeklərinq oruçı aytilır bu anınq üçün, zera əvəlgi oruçudur ermenilikninq da səbəpi budur. Bizim surp Krikor Lusavoriç, xaçan ki çıxtı çoğurdan, da göpləndilər alnına anınq padşahı ermenilərinq Artad, ögütləngən Tenqriddən, sıfatına tonquznunq, da ksonjentaları, da barça çerüvüşaytandan navidzsonıy. Xoydu barçasına oruç beş kün cumlux bilə ki, bir nemə yeməgəylər, ne türlü ninoveçilər, ne bilə ki boldu onqalmaxlıx alarğa xolu aşra anınq. Da bu oruç ki, bu səbəptən utru ilgərtin xoyuldu surp Krikordan.

Ol kendi Lusaworiç podat etti ermeni yıxövünə anı j saxlama tekrar yıl-yıldan, ne türlü ki unutulmağay yaxşılıxı Tenqrininq alarğa bolğan, da yollu köründü xatıştırma bu oruçnu, ne bilə ermenilər yöpsündülər xutxarılməxni oruçuna körə ninoveçilərinqne içnəalar xtuldular öç almaxından ölümnünq. Xaysı ki saxlıyırlar bunqar deg cinsləri asorilərinq da mısırlılarınq. Evet ki aytilıyır bu da atına surp Sarkisninq bolmağay ki, oxşasına atı üçün zğorşicça bolğan kimsə. Zera ki bu Sarkis, xaysınınq ki ulukünüdür, buyruxcı edi pobojnıy jivotta Qabatovgiyada zamanında ulu Qosdantianosnunq da oğullarınınq anınq.

Evet xaçan ki otrımat etti çesarlıxını keçkən dinsiz Yulianos, sürülgən boldu andan, ketti Parsistanğa Şabuh padşah yanına da anda köplərnı Parsis rıçerlərindən xaytardı krisdanlıkkə. Anda j yöpsündü ölümnü mardirosluxnunq oğlu bilə birgə ol je Şabuh

padşahdan Parsistannıq. Da ki künü ölümününq yoluxtu bolma junvarnıq otuzuna, na anıq üçün toxtattılar pametkasın ulukünnüq anıq şapatkün ilgərgilərnıq oruçunda sonqğusuna, ne türlü ki surp Torosnunq da əvəlgi haftanıq Ulu oruçnunq şapat künü ulukün etiyirlər barça yıxövlər.

Da könüsün Tenqri bilə aytıp, budur səbəpi oruç etməxninq bizim bu oruçnu, anqılğan əvəlgi oruç. Evet xoltxanqızğa körə Tenqri sövükününq axıllı boyunquzğa, ey, özdən başda igitlik zrostunquzğa sizdə bolğan xartlarnıq axıllı, ne türlü Soğomon da da Taniel də, xoydux haybat sövükünə alınqızgə sizinq yergəli söz bilə ermeni yıxövününq toğru tapunmaxın.

Da eğər ki xvalası üçün adamlarnıq ya xorxusu da uyatı üçün nemə yaptıx bizim tapunmaxımızdan da yazmadıx ya eğər artıx nemə yazdıx, ne ki bizdə yoxtur da tapulmas, ne türlü bolğaybiz yöpsünövlü bolma sizdən? Inamsızlar da hercovcovlar bilə yöpsüngəybiz yarğusununq alınıa Krisdosnunq! Zera ki inam yapux ya obludnıy yırax düğül inamsızlıxtan.

Da kim ki bunu bizdən işitkəndən sonqra poğorşicça bolğay xaytıp bizgə inanmıyın aytkanımızğa, kendi bergəy cuvapın Krisdoska sonqğu yarğusuna anıq, neçik söküçi çlunoklarnıq anıq.

Evet ol, xaysı ki bir kez işitip inansa da yarğulasa, ne türlü ayttı tergövüçisi yürəkning, toğru inamlılar bilə yöpsüngəy tölövün yaxşılıxning Krisdostan, Tenqrimizdən bizim, xaysına ki haybat da xuvat menqi menqilik, amen.

Bunu skoro sarnadılar, maxtadılar inamın ermenilərnıq barça axıllıları Urumlarnıq.

ZƏNGƏZURLU VARDAPET YƏHYA (YOVHANNES) SARĞAVAĞIN TƏRTİB ETDİYİ GECƏ DUASI

Alban (qarqar – qıpçaq) dilində əsəri dövrümüzədək yetişən daha bir alban müəllifi “vardapet Yovhannes” adı ilə tanınan, məşhur ilahiyyatçı, bəstəkar və astronom Zəngəzurlu Yəhyadır. 500 illik alban astronomik təqviminin tərtibçisi və çox sayda kilsə nəğməsinin müəllifi olan bu şəxsin Mxitar Qoşun şagirdlərindən olduğu və Getik monastırına rəhbərlik etdiyi məlumdur. Haqqında Kira-kos Gəncəli “Tarix” kitabının XIII fəslində məlumat verməkdədir:

“...Vardapet Mxitar işxanın öz əyalətinə geri döndüyünü eşidər – eşitməz, aralarında olan xoş münasibət və məhəbbəti yada salıb, onun yanına gəldi və Axstev çayının sağ sahilində yerləşən Getik monastırında məskunlaşdı.

Monastırın başçısı onun şagirdi, Sarğavaq adlandırılan vardapet idi. O onu (Mxitarı) sevinclə qarşıladı və şəxsən qulluğunda durdu...”

Sarğavaq ləqəbi ilə tanınan bu alban din aliminin təqdim edilən əsəri Krakov (2412) əlyazmasından götürülmüşdür. Əsərin üzünü köçürmüş mirzənin müdaxilə etdiyi yerlər kursivlə verilir.

Xoltxası Jovhannes Sarğavaq vartabedninq aytkanı

Canım menim, zabun bolğan da yəsir etilgən şaytandan, nek yxlamassen tas bolganıñnı seninq? Xaysı umsa bilə tirəklənip bolupsen boş yaxşı əməldən? Ne etsərsen kləgəndə borclarıñnıñ hesepin?

Oştə alnıñqə turuptur tas bolmaxıñq, xaysı ki, artıx xutulmassen anıñq üçün ki, öcəştirdinq yaratucınqni çax sonquğadeg da kləmədinq tanma yaxşı etücinqni seninq, yoxsa xarşı turduñq da arxa döndürdüñq anqar xarşı, xaysı ki, sövür edi seni da klər edi seninq xutxarılmaxıñqni. Na hali kim sazğərlətkəy üçışməxin anıñq ya kim yalbarğay anıñq haybatlı sürətin ki, bərişqay birgənqə,

zavallı da çarəsiz, necik keltirmədinə fikirinə ululuxun haybatınınə anınq.

Ne üçün hörmətləmədinə xutxarılməxni berüci buyruxun anınq?

Ne səbəptən bulay klədinə tas bolmaxınqən seninq? Kim biy anqdırdı seni ki, baş tartkaysen Biyinqdən seninq?

Kim soymacladı haybatınqni seninq yaxot kim miskinlətti seni ulu xocalıxlarınqdan? Kingə biyənip çıxtınq atalix xuçaxından da müşxülləttinə şahavatın anınq, xaysı ki sövər edi seni da klər edi ki, hər vaxt xatına bolgiy edinə anınq! Da sen heçkə berip anı, bardınə duşmanlarınqınə artından. Oğul hörmətinə tas ettinə da barabar boldunə duşmanlarına annnq.

Ol yaxşılıxlarnı, xaysıların ki aldınə andan, anınq ornuna yamanlıx bilə anı tölədinə. **Na oştə bununə üçün teprəndi yarlıxamaxı anınq xışımğa da teşkirildi isi sövükü anınq körəlməxsizlixkə, kötürülüptür xolu anınq urmaxka seni da xılıcı anınq itiləniptir, yaşnamax kibik, alma öçün duşmanlıxınqnnnq seninq.** Da san edi ki, tek bu dünysda ögütəlgıy edi, zera bilirmen ki, bunda zaman bilədir ögütü anınq, evet yetkincə almas anınq üsnə, zera anınq bilə tölənməs köplüxü aytovsuz yazıxlarınqınə seninq. Oy-vay ulu acəmilikimə!

Adam tarbiyatınə yaşları düğüldürlər yetkincə yıxlama tas bolğanımnı menim! **Zrgel boldum toy fərahliklərdən, kerı tüş tium sanlı sövünclüklərdən da ari özdən saraydan, eksikliki artından cetninə eşiklər yapuldular. Da necik smit etkəymen zazmağa?** Bolmağay ki işitilgəy manqa avaz, xulaxıma övrəncix bolğan,

içkərtinki övdən, kləsə ki yarlıxovuçıdır. Bolmağay kerı sürgəy meni kensindin necik törəsizlikni etücini yaxot buyrux etkəy baylap çıxarma da salma xalın xaranğuluxka. Oy-vay çarəsizliximə bununki acıxlı badmutiunnu işitməxkə, xaysı ki aytsar belindən kesip salma menqilik tirliktən da menqərmə ucsuz xıyınlarnı!

San edi, ki heç toğmağıy edinə, da ne günəş yarıxın da körməgiy edinə!

San edi manqa ki, yerigiy edim da axın keçkiy edim, necik ölü toğqan oğlan, xaysı ki hanuz tügəl hasil bolmas anasının xarında, ne ki bununki xorxulu avaznı işitkəy edim tatlı gələcili xutxaruçımınq ağzından!

Kim hayufsunğay birgəmə tas bolmaxımnı benim?

Kim müşxülləngəy baxıp zabunluxum üsnə benim?

Barça yaratılğanlar, boluşunquz yıxlama manqa.

Da barça tınıxsız materiyalar, laçlanqız meni.

Da ari frıştələri Tenqrininq, müşxüləninqiz tas bolmaxım üsnə benim.

Zera egər ki xaytmaxına bir yazıxlınınq sövünürsiz Köktə, na tas bolmaxına da birininq müşxüllənirsiz. Aninq üçün xolunquz yaxşı etüci, şağat ki, yarlığanğay yazıxlı canıma benim. Zera men smit etməndir sıqtama harlanmaxından da ulu uyatından yüzümnünq xarşı bolmaxım üçün xutxarucıma benim, kləsə ki bilirmen ölçövsüz tatlılıxın aninq, evet xorxiyirmen köplüxündən yazıxlarımınq benim. Fərahlanıyirmen yarlıgovucı şağavatına aninq, evet köz xısıyırlar manqa törəsizliklərim benim. Klərmen yuvuxlanıp yalbarma, evet uyalıyirmen Kelməgə sürətinə xarşı Eyəmning, xaysın ki köp kez öcəştiripmen.

Keki da öpkəsi yürəkimninq, dəvikar bolup, uyaldırıyırlar meni.

Da aninq üçün smit etmə xolmağa. *Başımni asıp, turupmen, xapuşup da xorxiyirmen açmağa ağzımnı, titrövü yürəkimninq benim haybatlı sürətindən Biyimninq ovucum bilə yaptıırıyır ağzımnı benim.*

Bolsa edi kimsə barışturucı ya parexos ki, bergiy edi manqa kendindən xolbitik ki, bespeç nostka, şağat ki, hanuz bolgiy edim yuvuxlanmağa yalbarmaxka!

Evet alay bilirmen ki, igrəndilər mendən barçası, kimlər ki sövərlər Tenqri, da tartınıyırlar mendən.

Da hali bilmən, ne etkəymen ya kimni xolğaymen ki, hayuflanıp üstümə, parexos bolğay.

Tek bir nemə tanıyırmen boluşucu sərgərdanlığımıza menim da dərman xutxarılmaxka, umsanıp anqar kensinə, xaysı ki şağavatlanıp yarlığanır işi üsnə xolununq kendininq, xaysı ki barçasından dağın şağavatlıdır, da öc saxlamas, da ölçövsüz uzuneslilikki üçün kendininq sonqğuğa dirə yürəklənməs, da öcnü menqilik saxlamas, yoxsa hanuz xarşı da çıxar xayıtkanlarğa yaman tutuşlardan ulu sövük bilə da aşaxlıx bilə, da dügül ki, nemə kiçi, xonarhlıx bilə sövüngəy turğanına yıxılğannıq, da ayaxına anıq kelgənlərinıq tüşər esə, aytmay, dağın arıx, ne ki alar üsnə, xaysıları ki heç sındırmadılar buyruxun anıq, xolar özgülərində fərahdaş bolma kendinə.

Na bu barçanı anqıp da eskə keltirip, fərahlanıyım aytma: Ata, meğa kökkə alnıqqa seninq, bundan sonqra dügülmen arzani ündəlmə oğul sanqa, tut meni, necik xaysı birin yalçılarınqdan seninq ki, bolmağay yoxsuzluxtan açın ölgəymen, yoxsa tırgız yarlığamaxınq üçün seninq, xaysı ki hər vaxt tırlıkin klərsen yazıxlılarnıq da dügül ölümün, ber manqa bespeçnost turma alnıqqa seninq, zera bornıqlər da tamğaçılar da yuvuxlanırlar sanqa, da sıxtarlar xutxarılmıx tapma canlarına, da sen sürməssen, yoxsa comartlıx bilə berirsən.

Yöpsün, Biy, menim xoltxamnı da da et arzani seninq başxışlarınqqa zabun boyumnu menim. Körümsüz et köplüxün törəsizlərimninq menim da anqma ululuxun yazıxlarnıq menim. Uzat barçadan xuvatlı onqunqnu seninq da çıxar men boğulğannı terənlikindən yazıx balçıxnıq. Ber manqa zaman yaş bilə yuvmağa bununq ki yaman aruvsuzluxlarını ki, xar kibik, etkin aruv ki, örtəngəy tegənəkləri yazıxlarnıq menim küydürmədxinqdən Tenqrilik şağavatınqınq seninq, da isiliki adam sövüklükünqünq seninq eritkəy buzların esimninq menim, da östürsün tekənəklik yerni yaxşı əməl hasilləri tarlovlarınqdan kensininq suvarılğan da hasil bolğan başxışınqdan kensininq, xaysıların ki közatkəysen yaman buzuc kazanlardan, zera sen bununqki nemələr bilə hörmətlənirsən ki, tındırğaymen seni yemişliklərim bilə menim da sanqa bergəymen alğış da şükürlük menqi menqilik, amen.

(Burada yarım səhifəlik boş yer mövcuddur).

Bu alğışını hər kez tiyişlidir aytma yatkan zamanda.

ZƏNGƏZURLU KEŞİŞ YOHANNES KARNEÇİNİN TƏRTİB ETDİYİ DUALAR

Əsərləri dövrümüzədək alban (qarqar – qırçaq) dilində gəlib çatmış alban din adamlarından biri də XIII əsrdə yaşadığı bilinən keşiş Yohannes Karneçidir. Haqqında Gəncəli Kirakosun “Tarix” əsərinin 54–cü fəslində məlumat verilən bu keşişin tərtib etdiyi dualara bir çox əlyazmalarda rast gəlinməyə də, bəzi hallarda onun adı qeyd edilmir. Sözügedən əsərlərin məhz onun qələminin məhsulu olduğunu Saltıkov Şedrin adına Sankt – Peterburq Dövlət Kitabxanasında qorunub saxlanmaqda olan, alban dilindən erməni dilinə tərcümə olan, fəqət başlıqları alban dilində verilən (?) bir dua kitabındakı qeydlər sübut edir. Söhbət sözügedən kitabxananın əlyazmalar şöbəsində “Dorn 636” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmadan gedir. (Bu əlyazmanı ələ gətirmək mümkün olmadığı üçün əslində əlyazmanın hansı dildə olduğu dəqiq məlum deyil).

Həmin əlyazmada haqqında söz açdığımız duaların məhz ona aid olduğu göstərilir. Sevimli oxucularımıza tərcüməsiz təqdim etdiyimiz həmin əsərlər Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li və Vyanaadakı Mxitaristlər İttifaqında qorunan 143 və 525 №-li əlyazmalarından dərlənmişdir. Krakov əlyazmasında Yohanesin adı sadəcə bir dəfə çəkilir. Sonrakı duaların isə ona aidliyi sual altında qalır. Fəqət “Dorn 636” şifrəli əlyazma, eləcə də Vyana əlyazmaları bütün şübhələrə son qoyur.

Johannes Karneçininin aytkanı. “Xoltxa Biy Tenqridən”

Biy, Biy da Ata, Ata tirlikimniq, yügünürmen alınıq da xolarmen seni, bax miskinlikimni seninq xulunqunq, da aya yazıx bilə bularğan boyumnu, onqalt men yaralını, da turğuz men yıxılğanni. Xoy hakimlik yaralı canıma da çürgə türlütürlü boyumnuq yaraların. Yoğarı turğuz meni, xayısı ki tas bolupmen sansız

dinsizlikim bilə, da yamanlıxım biyikləndi başımdan yoğarı. Çeşöv-süz bağlar içinə çürgəldi boyum, yanqılğanım zapt etti meni, da hesepi yoxtur harsuzluxumnunq menim. Sanqa meğa, tirlük, haysı ki menqilixsen.

Yoxtur erkim ündəməgə seninq xorxulu atıqnı. Yüzümnünq uyatu yapıptır da yapıptır menim tegənəklərim (178) yazıxımnınq.

Yoxesə, Biyim, Biy, kingə umsanıyım ya kimni işanıyım kensimə tirlikkə?

Evet köp kez yürəkləndirdim biyikləngənimni, yənəci də seni xolarmen: Kirmə törəsinə seninq xulunqunq, Biyim, da aruv etmə xılınğanuma körə tenimninq. Yürəklənməxninq bilə da xorxutkanıq bilə xorxutma meni, Biyim.

Da xuvatlı tezləngəninq bilə esimni alma menim, xaysı ki yığ-lamaxnınqdır menim Tenqrim. Çıxara bermə men yazıxlını murmul-danğan menqilik sönövsüz otka, Biyim, da yebermə men şarəsizni yarlığamaxsız xıyınğa, Tenqrim. Bermə köp günah bilə yazılğannı isi xaranğuluxka, Biyim, ki köp türlü-türlü yamanlar da tıncsızlıx biyik etməgəylər üstümə, Tenqrim.

Biyiklənməsin üstümə menim ot yalını bilə, xatılış, Biyim, da keltirmə sansız yazıxlınınq üstünə xaranğu otnu, Tenqrim.

Oynamasın men yazıxlınınq üstünə böləki sönövsüz xurtnunq da ölümsüz, Biyim.

Da keltirmə men köpyazıxlını murdar etüci da yaman ağızlı xılınğanları ki, körməgəymen alarnıq xılınğanın, Tenqrim.

Boğmasın da yapmasın men köpyazıxlını otlu tenqiz, Biyim, da yürüməsin üstüm bilə otlu suv, Tenqrim.

Yebermə meni aytovsuz xaranğuluxka, Biyim, da tüşürmə meni yaman da aytovsuz çuğurğa, Tenqrim.

Ayırma meni böləkindən sanlılarınq, Biyim, da zrgel etmə men keçövlünü paylarından yaxşı canlılarınq, Tenqrim.

Xorxulu avaznı manqa işittirməysen ki, yaman da kerəksiz xul, Biyim, da umsasız etmə men çarəsizni menqilik alğışka, Tenqrim.

Yoxesə yarlığamaxınq bilə menqilik yarlığa manqa da yetövsüz adam süvükünq bilə xarşı kelmanqa.

Xolarmen seni, Biy, aruv etüçi xuvating bilə arıt meni kirləngən yazıx bilə da boş etüci hükmünq bilə xutxar meni xuvatlx da türü-türü xıyından.

Ber manqa yer yarıx bilə tolu sarayınqa seninq da arzani et men çarəsizni axıllı gusanklər bilə birgə.

Ber, Biy, xolarmen sendən, yaxşı başxışnıqni barça tanqlanğan kimsələr bilə ki, alar bilə maxtağaymen ari Errortutiunnu, xayı ki Ata Oğul Ari Cannı menqi menqilik, amen.

Johannes Karneçinininq aytkanı. “Alğış Biy Krisdoska tum zamanında”

(Vyanadakı Mxitaristlər İttifaqında qorunan 143 №-li əlyazmasında bu adla verilib. Bu, daha doğrudur. Eyni mətn eyni başlıq altında Fransa Milli Kitabxanasında “Arm 5” şifrəsi altında qorunana əlyazmada da var.)

Xozusu Tenqrining, Biyim da Tenqrim Jisus Krisdos ki, soyuldunq xaç üstünə da kötürdünq yazıxni bütün dünyadan.

Yazıxlı xulunq da ağır yüklü yazıx bilə, yügünüp xolarmen sendən, Biyim da Tenqrim, yarlığa manqa, necik ki yarlıgadinq bütün dünyağa, yol da toğru tirlik Tenqrim.

Ölümlü yazıx bilə da dinsizlikim bilə közünqdən salma meni, yoxesə yarlığa manqa, barça türü yaxşı Tenqrilik yergənq bilə, ne ki də xılundinq bu dünyada köp türü tözümlükünq bilə.

Anq köp türü tirgizməxinq bilə, Biy, tüşkəninqni Atanınq xoynundan da ten alğanınqni ari ğoys Mariamdan.

Anq, barçadan alğışlı Biy, yürügəninqni bu dünyada necik adam yazıxlı adam oğlanlarıninq arasına.

Anq, barçasından ari, seninq ari mğrdutiununqni Jortananda surp Jovhannestan.

Anq, barçanı bilüçi Biy, türü türü yaman sözlərni, xayı ki kötürdünq üstünqə cuhut bitikçilərindən da sınaaxların cuhurlarınq ululuxlarıninq.

Anq, ilgərtin körgən Biy, çıxara berilgəninqni Jutadan da ayblanğanıqni kahanajyabedlərdən.

Anq, barçasından alğışlı Biy, tutulğanıqni bax çada da xollarıqniq bağlanğanın yaman kimsələrdən.

Anq, barçağa xudratlı Biy, turğanıqni Gajiapajniq alhına da sorov etkənin Annanıq

Anq, öpkə saxlamağan Biy, şapla urğanların yüzünqə da tartxalağanların saçıqdan.

Anq, padşahlar padşahi, ip bilə bağlağanların, da keltirgənlərin Biğadosniq alhına, da ağaclar bilə tuvup urğanların.

Anq, uzunaxıllı Biy, tükürgənlərin yüzünqə eprajecoçlarıniq da xamışlar bilə tüvgənlərin.

Anq, unutulmağan yarix, xızıl tonnu da tegənəktən venecni.

Anq, unutucu yamannı Biy, ol sahatnı, xaçan ki eniq üstünə kötürdüinq xaçnı, barçasınıq tirlikin.

Anq, biyikləngən, biyikləngəninqni xaç üstünə da xadağanların xadax bilə ayaxlarıniqni.

Anq da unutma susağanıniqni da leği bilə sirkə içkəninqni.

Anq da unutma avazıniqni ki aytıniq: «Eli, Eli»,– da xadağanın xaburğanq arasına yüzlər başı.

Anq da unutma axkanın gülaf çireyli xanıniqni da aşaxlatkanın başıniqni xaç üstünə.

Anq tiri da menqilik kömülgəninqni kerezmanda, 3 kündə Tenqrilik jarutiunıniqni da barçadan haybatlı kökkə ağınğanıniqni.

Anq, anq, anqlovuçı menqilik, men yazıxlını, xayısı ki yazıxlılar üçün bu xadar xıyınıniqni boyunqə kötürdüinq, barçasına yarlığovuçı Biy.

Bu xadar xıyınıniqni parexosluxka aldnm kendimə, köpyarlığovuçı, yarlığa manqa da boşat menim yazıxlarıniqni, arit meni barça yamanlıxımdan, xutxar meni barça türlü yaman sönövsüz otlardan da bağışla manqa padşahlıx yeriniqni, zera sensen adam sövüci Tenqri, da sanqa haybat menqi menqilik, amen.

**Johanes Karneçininq aytkanı.
“Xoltxa surp Asduacacingə xarşı”**

Bu xoltxann tiyişlidir tum zamanına Biy Tenqrigə sunmağa, xaysı ki tum oxşaştir Krisdosnunq çarçarankına, xaçlanğanına, tağumuna, jarutiununa, hamparcumuna, ikinci kelğaninə törə etməgə, zera barça Tenqrilik yergəsi tum bilə belgili bolıyır.

Asduacacin, anası Krisdosnunq, da toğurğan Ata Tenqrining yalğız Oğlun, da xarğışnı kötürgən adam oğlanlarınınq üstündən.

Köktəgi xuvatlılardan sanlı, da topraxtan hasil kelənlərdən sanlı, da alğışlı, xaysı ki pare xossen adam oğlanları üçün Tenqrigə, barışturucu Tenqrini bütün dünya bilə, tac da veneci gusanklarınq, da açix parexos bolğan yazıxlılar üçün.

Barçasından yazıxlı, yügünürmen alınqca, necik ki sendən ten alğannıq, parexos bol menim üçün Oğul Tenqrigə, xaysı ki toğurdunq kendin, da yedirdinq barça yedirücini, xaysn ki bu dünyada tiri bar.

Xol menim üçün seninq aşaş da xonarh bolğan Oğlunqnu.

Tur ayaxınq üsnə, ari ana, da bol xoltxada men yazıxlı üçün.

Tur ari boyunq bilə, da körgüz parexosluxunqnu seninq madğaş Oğlunqca, xaysı ki zamanına boluptır.

Sütünq bilə hasil keltirgən necik yaş oğlanını.

Enqinq üsnə yürütkanıq bilə.

Xuçaxınqca xuçkanınq bilə.

Ari erinlərinq öpkəninq bilə.

Anınq madğaş boyun çürgəgəninq bilə.

Barıp kelğaninq bilə Mısırgə, da Nazaretkə, Hər yergə seninq yalğnz Oğlunq bilə.

Ulu xayayğ içinə bolğanınq bilə, xaçan ki seninq yalğız Oğlunqnu xıynıy edilər.

Surp Jovanesni sanqca Oğul alğanınq bilə, xaçan ki xan içinə boyalıp edi xaç üstünə.

Ağır yığlamaxınqnu, ne türlü ki, axın suv kibik, ketiy edi seninq yaşınq ol zamannı, xaçan ki Oğlunqnu köriy edinq xaç üstünə xıyında.

*Ağır açığınağını senin, xaçan ki Oğlunq çıxara
berildi.*

*Ulu xıyını anınq. Ağır susaganın anınq, leğini içkəni da sirkəni.
Terlərinin axkanı yüzündən aşığa xıyın zamanına.*

*Xaçdan aşığa tüşürgəndə anı xanlı boyu bilə kerezmanga
xoyulganı annnq.*

*Xolarmen sendən, yarıxlı ana, bol xoltxada men yaznıxlı üçün,
xoy yalbarğanınqni anınq alınna, da anınq çarçarankın, xayısı ki
menim üçün kötürdü kendi boyuna necik adam süvücü Tenqri.*

*Anq meni, surp göjş şağat ki, yarlığağay, da tözümlükü bolğay
men köpyazıxlığa, da arıtqay benim xolyazovumnu yazıx bilə tolu,
da kendinin yazıxsız barmaxları bilə da aruv xanı bilə yazğay
meni menqilik tnnclıxta da ölümsüzlüktə barça arilər bilə birgə ki,
alar bilə maxtağaymen ari Errortutiunnu, Ata Oğul Ari Cannı,
menqi menqilik, amen.*

Tekrar alğış ari qoys Mariam Asduacacingə xarşı

(Eyni müəllifə aid bu dua 143 №-li Vyana əlyazmasından
dərənmişdir. Sonradan əlavə edilmiş yerlər kursivlə verilir.)

*Ey, surp Asduacacin, qoys Mariam, anınq üçün biz yüzümüz
üsnə tüşüp alınqqa seninq xaynıyır yürəkimiz bizim da sıxtovlu
yürək bilə aytıyırbiz: Ey, barçasından alğışlı surp Asduacacin, qoys
Mariam ki, yaratılmağan tarbiyatın Tenqrininq toğurdunq, parexos
bol bizim üçün seninq yalğız Oğlunq ki, yarlığağay biz
yazıxlılarğa. ki, xarğışın Evanınq alğışka teşkirdin, parexos bol
bizim üçün. Ki yandınq tenqrilik otu bilə da çiçəkləndin, tenqrilik
yarıxı bilə, parexos bol. Sensen ertəgi yarıx ki, sezikli günəşni
saçınq adamlarğa, pare. Sensen ögövlükü markarelərinin da tacı
arakellərinin, parexos bol biz...*

*Sensen padşahlarnınq çiçəki şuşan ki, törmələnməgən çiçəkni
kötürdünq, parex...*

Sensen sövünclüki adamlarınq da fərahliki fristələrinq, parexos...

Sensen tacı qojslarınq da övündürüci mardiroslarınq, parex...

Sensen olturğuçu Tenqrininq da anası yaratucınınq, parexos bol biz...

Sen biyikləndinq teninq bilə, da barça fristələrinq böləklərin-dən yoğarı çıxtinq, da kirdinq anda, xayda ki heç kirməstir yaratkanı Tenqrininq, parexos bol.

Sensen xaniçə köktəgi ki, tenqrilik yarırı bilə yltrıyırsen, parexos bol.

Krisdosnunq ari toğurğanı üçün, xayısı ki Tenqrini toğurdunq, parexos.

Seninq ari sütünq üçün ki, Tenqrini yedirdinq, parexos...

Seninq ari xollarınq üçün ki, Tenqrini yürüttünq, parex...

Seninq ari erinlərinq üçün ki, Tenqrini öptünq, parexos...

Seninq ari tiling üçün ki, Tenqri bilə sözlədinq, pare...

Seninq ari burnunq üçün ki, ölümsüz is bilə toldunq, pare...

Seninq ari közlərinq üçün ki, Tenqrini kördünq, parex...

Seninq ari xulaxlarınq üçün ki, Tenqrininq avazın işitinq, parexos bol...

Seninq ari yaşlarınq üçün ki, töktünq yalğız toğqan Oğlunqdan utru, körüp kendin xaç üsnə, parex...

Na aninq üçün, barçadan alğışlı Mariam ki, biyiklənipsen barça fristələrinq böləklərindən biyik, da körküsen köktəgi otaxninq, fərahlikisen köktəgi kelinlərinq.

Na xaçan yıltrasa, günəşninq yarırı kibik, kün toğuşunda kününə yıxınınq utrusuna köktəgi padşahninq, seninq yalğız Oğlunqunq, parexos bol bizim üçün seninq yalğız Oğlunqa ki, yarlığağay biz yazıxlılarga.

Xaniçə suxlanlı Mariam qoys Asduacacin, xol seninq yalğz Oğlunqdan ki, arzani etkəy alarnı, xayıları ki tapunurlar aninq Tenqrilikinə, törmeləngən tac bilə, yarırlı ton bilə, yanar gantəğ bilə, necik günəşninq yarırı, kirmə kiyövnünq otaxına ari gusanklar bilə da arzani bolma eksilsiz fərahlikkə menqi menqilik. Amen.

Alğış ari da haybatlı surp Xaçka (Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)

Küçlü da yenqüci, ari u haybatlı keltirgən surp Xaç, ulu xuvati Biyimiz Jisus Krisdosnunq, xaysı ki yarixlattinq dünyani, xolarmen sendən, surp Xaç ki, yarixlatkaysen esimni bu sahat ki, xoltxa etərmen sendən, haybatlı da maxtovlu surp Xaç ki, yöpsünövlü bolğay xoltxam benim alınqca seninq, da kelğəy, Xaç şahavatlı, üstümə benim ulu zoru Biyimiz Jisus Krisdosnunq.

Baxmağaysen yazıxlarıma benim, xaysı ki yatlanıpmen sendən da igrəndiripmen seni mendən; igrənməğaysen men yazıxlı xulunqdan, da yıra xlatmağaysen meni sendən, ulu zoru Biyim Krisdosnunq, salmağaysen meni közdən, yoxsa yöpsün bugün men köpyazıxlı xulunqnu. Haybatlı da maxtovlu surp Xaç, boşat manqa benim yazıxlarımnı, da bol parexos da boluşucı dünyanınq Eyəsinə barça yazıxlar üçün ol haybatlı Biygə, xaysınınq ki ari teni asılğan edi seninq üstünə, Atəm atamıznınq xutxarılmacı üçün da barça inanğanlarınq.

Sanqa inanırmen, seninq haybatlıxınqca, zorlu da maxtovlu surp Xaç, ol haybatlıxınq üçün yöpsün bugün men yazıxlı xulunqnu.

Da bolğaysen parexos da boluşucı Ulu Xannınq eyəsinə, bütün dünyanınq Biyinə alğışlı da zadasız qojs Mariam bilə, da barça friştələr bilə, da hureş dağabedlər bilə, serovpelər da kerovpelər bilə, da barça arilər bilə, xaysıları ki kendilərining xanın töküp keçtilər bu dünyadan.

Kecəgi alğış (Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)

Men Biygə sarnadım, da Biy işitti manqa kecədən, da ertə, da yarımkində töziy edim Tenqrimə benim da işanır edim tirlik berüciğə ki, xutxarır xulun kendininq da tircizir adam sövüci Biy.

Haybat Atağa da Oğul"

**Alğış kecəgə yatkan zamanındacan duşmanınq ağır yuxu
salmax üçün adam üstünə**

(Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)

Xolarmen sendən, Biy, da şükür beriyirmen seninq yetövsüz tenqrilikinə, adam sövüci Biy ki, arzani ettinq arzanisiz xaravaşınqnu yetməgə kecəninq zamanına. Sensen Biyi kündüzüninq da etüçisi keçəninq, sen saxla meni sağışından yaman suxlancilikninq da yuxununq, xorxusundan körüngən da körünməgən duşmanlarninq.

Da berkəyt meni acıqlıxından eski duşmanınq zulumundan peliarninq, seskənməxindən şaytanninq, ağırılanmaxlarından xıbilıqlarninq, axtarılməxından övnünq, hilləliklərdən adamlarninq, caduluxlarından cadularninq, şaşxın fikirlərdən, igrənci sağış etməxindən; Suxlanlı ağırıxlardan, xorxulu yuxudan, acıxlı tüşlərdən, xorxularından yamanninq, yığınlarınq tüşlərdən da barça yaman nemələrdən saxla xulunqnu seninq, barını tirgizüci şnorhkunq bilə. Da seninq barça xuvatlı yarlığamaxninq bilə çöpçövrə dolaşıp beklət hər yartın benim otaxımnı tınçlıxınninq, onq da sol, yarımkün da yarımkecə, küntoğuş da künbatış, köknünq biyiklikinə da yerninq aşaxlıxına. Böləkin friştələrninq yeber, Biy, otaxınaxulunqnuq seninq.

Ber manqa, Biy, yarıxlı sağış da oyax fikir, ber manqa, Biy, saxtlıx esimə benim ki, oyax sağış bilə da saxt fikir bilə tınğaymen da şükürlük bilə haybatlağaymen barçadan ari surp Errortutiunnu hali da menq.

Kecəgə, yatmax alnına alğış, surp Jovanes

Karneçi vartabedninq aytkanı

(1126 №-li Venesiya əlyazması)

Xolarmen sendən, Biy, da şükürlümen yetövsüz adam sövüklükünqdən, xayısı ki arzani ettinq arzanisiz xulunqnu seninq yetişmə sahatına kecəninq. Zera sensen Biyi kündüzüninq da bar etüçisi

kecəninə, sen közət meni sağıdır körümlərdən, körümlü da körümsüz düşmandan, sınaamaxından devlərinə, zulumundan eski düşmanınə, ağırlıxından xblıqlarınə, yemirilməxindən avadanlıxınınə, hilləlikindən adamlarınə, caduluxundan cadularınə, bularğı sağışlardan da çəpəl fikirlərdən, suxlanc ağırxından, seskənməxindən yuxununə, acıxlı tüştən da özgə barça yaman nemələrdən közət xulunənu seninə, barçasın tirgizüci başxışınə bilə seninə.

Barçasına müdaralı yarlıgəmaxınə bilə çöpçövrə dolaşp beklə hücrəsin tınçlıxımınə benim, onqlu-sonqlu, kün toğuşuna da kün batışına, yarımkecə sartın da yarımkün sartın, kök sartın yoğarı da yer sartın aşağa. Bələkin frıştələrinə yeber, Biy, turar yerinə xulunənuq seninə.

Ber manqa es oyaxlıxı da saxtlıx sezikliklərimə ki, oyax es bilə da fərəh sağış bilə tınğaymen da şükürlük bilə haybatlıyım Atanı da Oğulnu da Ari Cannı hali da udayı menqi menqilik, amen.

Yolçunlar üçün

(Eyni müəllif. 143 №-li Vyana əlyazması)

Yol körgüzüci tirlikkə da yol könülükə Biyimiz Jisus Krisdos, xayısı ki yol körgüzdünə Jovsepke Mısır şəhərinə da İsrəjelgə Xızıl tenqiz aşıra, Movseske Sineğan tağına da joğovurtka anınə ulusuna Erusağemninə, da Gğeobaslarğa yoldaş boldunə Yemavuska;

Xolarmen sendən, Biyim, yol körgüz bizgə da barça xardaşlarımızğa bizim barmağa eminlik bilə barğan yollarına, da xutxar körümlü da körümsüz düşmandan, da sağıx bilə elt barğan yerinə; Zera seninə yol, da könülük, da tirlük, Biyimiz bizim Jisus Krisdos;

Da sanqa yaraşır haybat menqi menqilik, Amen.

ZƏNGƏZURLU KRİKOR NAREĞAÇI VƏ ONUN “ALĞIŞ XUVATLI XORXULARINA XARŞI KEÇƏNİNQ” ƏSƏRİ

Adı alban tarixçisi Stepanos Orbelinin “Sünik (Zəngəzur) tarixi” əsərindən məlum olan tanınmış alban din adamlarından biri də Krikor Nareğaçidir. Onun da əsərlərindən biri dövrümüzədək yetişib. Həmin əsər 143 №-li Vyana əlyazmasından dərlənib. Sonradan əlavə edilmiş hissə kursivlə verilir.

Alğış xuvath xorxularına xarşı keçəninq Krikornunq Nareğaçininq

*Oğlu tiri Tenqrininq, barçadan alğışlı, xorxulu Atanınq ter-gövsüz Toğuş, xayısı ki küc dügül sanqa heç nemə də, xayısı ki saçılğanına kölgəsiz yarixninq haybatlı yarlığamaxından seninq erirlər yazıxlar, xaçarlar şaytanlar, buzulurlar aşınmaxlar, çeşilirlər bağlovlar, ufalırlar bığovlar, tirilə toğarlar ölgənlər, sağayğaylar yaralanğanlar, onqalırlar yaralar, kötürülürlər buzulmaxlar, yer berir müşxüllüx, eksilir küstünməxlis, xaçar xaramğulux, ayırılır tunuxlux, kerı bolur xalın xaramğu, **onqalır temnost**, ügənil bulutlux, kötürülür inqirlənməx, ketər kecə, buzulur xovurulmax, yox bolur yamanlıx, sürülür umsasızlıx;*

Da xanlıx etər xolunq seninq, barçanı tutucı, arıtuçı barçasın, xayısı ki kelmədinq tas etmə canlarını adamlarınunq, evet tirgizmə.

Boşat manqa sansız yamanlıxlarımını ulu yarlığamaxınq bilə seninq. Zera sen yalğızsen köktə aytovsuz da yerdə körümsüz, dünyanınq barlıxında da xırığında dünya uçununq, başlanmaxı barçanınq da barçada barça tügəllik bilə alğışlı biyiklikdə, da sanqa Ata bilə da Ari Can bilə haybat menqi menqilik, amen.

XRİSTAN MƏZMUNLU DİDAKTİK HEKAYƏLƏR

Dövrümüzədək alban (qarqar – qırçaq) dilində yazılmış çox sayda xristian məzmunlu didaktik heyayə və dua mətni gəlib çatmışdır. Onlara müxtəlif əlyazmalara da rast gəlinir. Mənbələrdən məlumdur ki, Mxitar Qoş da çox sayda bənzər hekayə və təmsil qələmə almışdır. Maraqlıdır ki, sözügedən hekayələrdən bir neçəsi “Törə bitiki”nin bulunduğu Avstriya əlyazmasında bulunmaqdadır və “Törə bitiki”nin bilavasitə tərkibində verilmişdir. Bu da həmin hekayələrin bəzisinin bilavasitə Mxitar Qoşun qələminə məxsus olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Lakin bunu hələlik tam dəqiq söyləmək mümkün deyil. Bunu müəyyən etməyi gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxırıq.

Əldə olan hekayələr bunlardır: **“Badmutiunu surp Keork-nunq da skançeliki, xaysı ki ulu skançelik etiptir”**, **“Ohannes Osgiperannıq aytkanı Krisdosnunq tonu üçün”**, **“Aytkanı Ohannes vartabedninq Esrzinganli ögüt can sartin”**, **“Uslu Xiqarnıq sözü, esi, axılı”** eləcə də 1126 №-li Venesiya əlyazmasında yer alan **“Surp Krikordan sormaxı da cuapı frıştəninq”**, 143 №-li Vyana əlyazmasında rast gəlinən **“Badmutiunu da yaxşı xılığanı surp Mariane qojsnunq ki, Krisdos üçün xıyalıp xanın töktü dinsiz qrabaşd padşahtan”** və s.

Bu hekayələrdən biri bizim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, alban ədəbiyyatının köklərinin biz düşündüyümüz-dən çox – çox qədim olduğunu və bu köklərin Yaxın Şərqlə birbaşa bağlılığını sübut edir. Söhbət **“Uslu Xiqarnıq sözü, esi, axılı”** adlı hekayədən gedir. Assuriya hökmdarı Senekerimin (Senexeribin) dövründə Ninəvədə (bugünkü Mosul) yaşadığı bilinən müdrik Xiqa (Axikar) haqqında olan və təbii ki, xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmayan bu hekayənin hələ e.ə. VI – V əsrlərdə Yaxın Şərqlin bir çox qədim dillərinə, o cümlədən qədim Misir dilinə çevrildiyi məlumdur. Həmin əsər yalnız alban dilində dövrümü-zədək tam şəkildə gəlib çıxıb bilmişdir. Başqa dillərdə isə bu əsərin yalnız ayrı – ayrı fraqmentləri qalıb.

Sözügədən hekayələri sevgidəyər oxuculara tərcüməsiz təqdim edirik. Sonradan edilmiş əlavə və dəyişikliklər kursivlə verilir.

Badmutiunu surp Keorknuq da skançeliki, xaysı ki ulu skançelik etiptir

Okosdos xannıq xanlıxına Rımadan munuq vaxtına endi Ari Can Mariamğa. Mariam toğurdu Krisdosnu Petğehemdə. Da tatar xanları keldilər da başxışladılar Krisdosnu.

*Munuq vaxtına oğlanlarını tas etər edi, cuhut xan bar edi Herovtes, Petğehemdə. Da xactı Krisdos Mısırğa, da bu dinsiz xan Zakaria markareni öldürdü. Xaçtı Jovanes Bampiliğa da Prikiğa. Andan sonqra öldü bu dinsiz xan Herovtes, da anıq ornuna Arkeğajos xan boldu. Munuq vaxtına xayttı Krisdos Mısırdan da toxtadı Nazarettə. Ol vaxtın çıxtı Jovanes karoz berməgə. Dağı da Beğados Bondalı keldi Jerusağemgə da Arkeğajos Hreasdanğa. Bularnıq vaxtına yasald Andiok Kermən da Urha. Da **ermeni** xan bar edi Apkar. Öldi Arkeğajos xan, da Herovdes da xardaşı Herovtie xanlıx edi da sonqra Herovtia aldı kensinə xatın Ares xannıq xızın, da Herovtes sövər edi anıq xatının.*

Munuq vaxtına keldi Biyimiz Krisdos mğrdutiunğa, da surp Jovanes tabalar edi Herovtes xannı anıq üçün ki, klər edi xardaşının xatının alma. Andan sonqra Herovtesgə oğlan boldu, da Herovtianıq xızı keldi da oynadı, da asrı biyəndi anıq oyunun, da ayttı xan xızğa: «Egər yarım xanlıxımnı izdəsənq, sanqa beriyim».

Da ol xız anasından öğütlənip edi, ayttı:

– Nemə izdəmən sendən, tek surp Jovanesniq başın.

Yeberdi xan da kestirdi surp Jovanesniq başın. Aldılar da xoydular tepsı içinə da keltirdilər xannıq alnına, da xan oturup edi kendining biyləri bilə. Ansızım susd bastı kendilərin.

Xaçan boldu Eyəmiz Jisus Krisdos 30 yaşına, yeberdi kendining arakellərin ki: «Barınqız, dünyada karoz berinqiz». Yeberdi

Bedrosni, Ohanesni, Andreasni, Pilibosni, Partoğemeosni, Mateosni, Tomasni, Agopni, Şmavonnı. Da bular Ari Canning şnorku bilə etərlər edi hakimlik barça türlü millətkə, eski düşmannı xaçırırılar edi, xastaların saaytırlar edi da barçanı tügəllərlər edi Krisdosnunq küçü bilə.

*Bularnıq vaxtına Apkar xan **ermeni** tınsızlandı tenindən da köp altın, kümüş sattı hakimlərgə kendininq kerəkinə ki, sağayğay edi, da nemə boluşmadı. Ol vaxtta işitti Biyimiz Krisdos üçün ki, köp türlü pşşqutiun etiyir xastalarğa. Da suxlanır edi körməgə Krisdosnu, da bolmas edir körməgə Krisdosnu. **Okosdos cesar edi da Beğados starosta edi anıq xolundan Jerusağelmdə. Anıq üçün imanır edi.** Andan sonqra Apkar xan ündətti*

Zate atlə naxaşnı da ayttı:

– Xanlıx ton ettir Krisdoska.

Tek ayttı Zatte:

– İşitipmen men ki, Krisdos Tenqridir, ki yaratıptır köknu da yerni, da adəmini topraxtan,– da ayttı: – Ölümsüz Tenqriğə ne türlü bolur ton tikməgə? Necik munu sağış etiyirlər edi 1-i biri arasına, keldilər bezirganlar da keltirdilər haybatlı ton ipkin Krisdoska layıx, keltirdilər da çöküp xoydular bu haybatlı tonnu.

Kördü xan bu tonnu ki, heç tikişi yox, seskəndi da tanqlandı bu işkə. Tek sordu xan bezirganlardan ki:

– Xaydan tüştü bu ton sizgə?

Tek ayttılar bezirganlar:

– Xoyçılardan satun aldıx.

Buyurdu xan ündətməgə xoyçılarnı. Tek sordu xoyçılardan:

– Xaydan tüştü bu ton sizgə?

Cuvap berdilər xoyçılar:

– Xanımız, sağ bolğaysen menqi! Biz açix közümüz bilə alani aldıx munı, necik ki keç basıyır edi bizim xoylarımıznı, tek tanqğa manq ot yandı kendi kensinə, da biz, munu körüp, asrı seskəndix, sağındıx ki, xaraxçılar edi, tek 1 yerdə yığıldıx barçamız, andan sonqra bardıx ol yergə, kördüx tanq adəmilər otlu xanatlılar ki, xulux etiyirlər edi bu tonğa, da biz xorxtux yuvuxlanma ol yergə.

Tek alar bizgə aytırlar edi:

– Kelingiz da xorxmanqız, xoyçılar.

Da aldılar kendiləri friştələr da çürgədilər axketənninq içinə.

Da aytırlar:

– San sizgə, xoyçılar ki, biz bunu köktən keltiripbiz, da siz arzani boldunqız bu dünyada kötürməgə.

Ol vaxtta markareanal boldu Apkar xan da ayttı ki:

– Krisdosnunq toğuşuna xoyçılar xulux ettilər da emdi etsərlər xaçka kelgəninə də.

Alğısladı alarnı da boşattı eminlik bilə, ol türlü bezirganlar da ki, bardılar xannıq alınına, xayısı ki kümüşnü berdilər.

Tek ol vaxtta ündətti Zade atlı nağaşnı, da berdi ol tonnu da kümüşnü, da ayttı ki:

– Elt munu mendən başxış Krisdoska da keltirgəysen anıq sürətin yazıp. Inanırmen ki egər yetsə manqa anıq sürətinin körkü, ol vağtın sağayırmen. Egər kləsə anıq biylik ki, kelgəy da birgəmə xanlıx etkəy.

Okosdos cesar öldü, da cuhutlar duşman xayttılar Krisdoska da cəht etərlər edi ki, xaçka keltirgəylər edi Krisdosnu, anıq üçün ki, xorxarlar edi: xandır ki, tas etməgəy edi kendilərin. Anıq üstünə Zatte hadirləndi kendininq ricərləri bilə, da yetti Jerusağəmgə Krisdoska, da kördü Krisdosnunq çövrəsinə asrı köp friştələr. Necik keldi da bardı Pilibos arakelning xatına, da Pilibos arakel yeberdi Antreas arakelning xatına. Tek ayttı Zatte:

– Klərmen Krisdosnu körməgə.

Tek arakellər bildirdilər Krisdoska, buyurdu

Krisdos:

– Kelsin da körsün.

Keldi Zatte Krisdosnunq alınına, da [xoydu] başxışlarnı Krisdosnunq alınına, da yügündü ayaxına.

Ayttı Krisdos:

– Xaydansız ya xayısı ulustan?

Tek alar aytırlar:

– Ulu Ermenilikdən biz, xulları ermeni Apkar xanınıq.

Tek ayttı Krisdos:

– Ne kerəktir?

Alar ayttılar:

– Xanımız antamalucdur. Da işitipbiz biylikinq üçün ki, köp xaysı ki xastalarını sağaytırsen. Kelipbiz seninq alnıqqa yarlığamaxıqni xolmağa.

Aytn Krisdos:

– Ne ki xolsanqız, barça tügəllənir sizgə.

Tek alar ayttılar:

*– Xanımız sendən xoldu da ayttı: «Men bolmadım seninq xatına kelməgə. Okosdos cesar bilə bizim birlikimiz yox. Sen Jerusaemdəsen, da **Biğados anda starostadır**. Anıq üçün bolmadım xatıqqa seninq kelməgə ki, men da bular duşmanbiz biri birimizgə. Evet ki benim ulusum kiçkinədir, sanqqa da manqqa yetkin-cədir. Da men seninq Eulunqmen. Arzani etkəysen kelməgə. Da eğer biylikinq yöpsünməsenq kelməgə, buyur ki, arzani bolğaymen seninq sürətiq ki, yazıp keltirsinlər».*

Ol sahat aytt Krisdos:

– Yasanqız boyovlar da yazıqız xağıt üstünə benim sürətimni.

Tek buyurdu Zate cardar naxaşka ki:

– Başxa-başxa olturup yazıqız Krisdosnunq sürətin. Yazdılar – bolmadılar oxşatmağa. Xaytıp yünəçi ayttı Krisdos köçürməgə – bolmadılar oxşatmağa.

Tek sordu Krisdos:

– Köçürdünqüzmi?

Ayttılar naxaşlar ki:

– Adəmini asrı köçürübiz, yoxesə Tenqrini bolmasbiz köçürməgə.

Tek ayttı Krisdos:

– Köçürdünqüzmi?

– Köçürdülər – bolmadılar oxşatmağa.

Sordu Krisdos:

– Köçürdünqüzmi?

Ayttılar ki:

– Bolmadıx.

Ol sahat aldı Krisdos altınlı ubrusnu da xoydu yüzünə utru, da yıltrar edi Tenqrininq yüzü yarıx bilə. Aldı da berdi Zattegə da ayttı Jisus:

– *Budur biyinqizninq hakimliki.*

*Aldı Zatte bu obrusnu da keldi ulu sövünclük bilə kendininq xatına, da xan utru çıxtı 3 künlük yol. Açıtlar tasdarağnı Canning utrusuna – alay yıltrar edi tasdarağ yarıx bilə ki, günəşninq yarıxın yaptı. Kördü bunu xan da ulu sövünclük bilə sövündü, da sağaydı başından ayaşına dirə Apkar xan. Ol sahat sekirdi Apkar xan töşəkindən da keldi badgerk utrusuna, necik Terininq. **Munda tügəllənir markareliki Esajeanınq ki, buyurdu: «Ansızım yügürsərlər axsaxlar, necik yednorojeç, da ağr tillilərninq sözü yenqillənsər»** (Bibliyadan, “İsayya 35:6”–dan götürülüb və sonradan əsərin üzünü köçürən mirzə tərəfindən əlavə edilib – B. T) **Keldi alınna badgerkninq da yügündü da sağaydı. Da buyurdu ulu yıxöv yasamağa, da altından puzdra ettirdi tasdarağqa, da kelirlər edi bütün el, da yügünürlər edi ol surp tasdarağqa. Da xaçan tügəlləndi yıxöv, kötürdülər tasdarağnı. Xaçan kötürdülər tasdarağnı, ol yerdə yabuştı ol sürət. Buyurdu ki, ol yerdə yasağaylar seğan, da seğan Üstünə stol xoydılar, ol tasdarağnı da ol badgerkni anda xoydılar. Tenqrininq küyüvsüz otu bilə yapuluptur Krisdosnunq ikinci kelgəninə anca.***

30 kümüş üçün ki, Yuta sattı Krisdosnu 30 kümüşkə

Da ayttı aşagerdlərinə:

– *Bilirmisiz ki, Caydan edi ol 30 kümüş ki, manqa Apkar xan başxış yeberdi?*

Ayttı aşagerdlər:

– *Biyim, sen bilirsən.*

Ayttı Yisus:

– *Men ayttım, da siz övrəninqiz. Bu kümüşnü işlədi must Para,*

hajr Aprahamning atası, da hajr Apraham bu kümüş bilə satın aldı peçera Amovnanıq oğlanlarından. Da Amovnalılar yeberdilər bu kümüşnü da satın aldı körklü Jovsepni xardaşlarından, da xardaşları Jovsepning eltilər da berdilər Jovsepkə Mısırdə, da alar eltilər başxış Soğomon xanğa, da Soğomon xan bu kümüş biləyasadı dacarınıq eşikin. Da dinsiz Napokotonosor xan, xaçan aldı Erusağemni da elni olca etti, da bu kümüşnü eltti da berdi Bağdatka, da bağdatlılar berdilər bu kümüşnü tatar xanlarına, da tatar xanları bizgə başxış keltirdilər, xaçan ki bizni xuvdu Herovtes xan, xaldı kümüş Petğehemdə, da aldılar bezirganlar, da berdilər xoyçılarğa, da aldılar bu Tenqrining tonun, da berdilər Apkar xanğa, da Apkar xan bizgə yeberdi.

Aytti Yisus:

– Alınqız bu kümüşnü da eltinqiz cuhutlarnıq axpaşına. Egər aytsa: «Kim yeberdi?»,– aytnıqız: «Jisus Jovsep oğlu yeberdi sizgə Nazarettən».

Xaçan eltilər kümüşnü axpaşlarğa ki, xaçka çıxardılar, xaytıp Juta çıxara bergəndən sonqra Krisdosnu, yəne xaytardı kümüşnü alarğa ki, alıp edi axpaşlardan, da kendi asıldı. Tek ayttılar axpaslar:

– Tiyməstir bizgə ol kümüşnü saxlama – xan bahasıdır.

Bardılar, ol kümüş bilə satun aldılar 1 yer ki, yarlılar kömərlər. Da storojlar ki, Krisdosnunq kerezmanın közətiyir edilər, kelip ayttılar ki, Krisdos ölüdən turdu. Keldilər ol axpaşlar da aldılar ol kümüşnü, da ayttılar storojlarğa ki:

– Aytmanqz ki, Krisdos ölüdən turdu.

Da storojlar bolmadılar yaşırma Krisdosnunq turğanın – Tenqrining buyruxu bilə. Anıq üçün ki, haybatlıdır anıq atı menqi menqilik. Amen.

**Barğanı Apkar xannınq Yerusəğemgə
ulu cerüv bilə öc almağa cuhutlardan
Krisdos üçün**

Xaçan işitti Apkar xan ki, Krisdosnu cuhutlar xaçka keltirdilər da xaç üstünə öldürdülər, yazdı Apkar xan Dıperios xanğa bitik: «Yü-günməklik seninq xanlığınq, Tıperios xan! Xolarmen sendən ulu xoltxa bilə ki, barğaymen Jerusağemgə da öcün alğaymen Krisdosnunq, aninq üçün ki, ne ki xılındılar Krisdos bilə dinsiz cuhutlar, aninq üçün ki ol manqa berdi tirlük da ol meni arıttı yaman tınsızlıxımdan».

Berdi Apkar xanğa Dıperios xan asrı ulu cerüv aninq xolu tibinə. Aldı bu çerüvni, da bardı, da aldı Jerusağemninq çövrəsin, da buyruş etti cerüvgə ki, bolmağay damahlanğaysız altınğa-kümüşkə, da ayamınça kesinqiz egər xartnı, egər igitni, egər oğlanı – barçasın xılıctan keçirinqiz, aninq üçün ki, klərmen Kris-dosnunq xanın izdəməgə ki, men küsənc xaldım aninq aziz sürə-tindən. Tek ancax Tenqri boluştı, da aldılar Yerusəğemni, da barça cuhutları xılıctan keçirdilər, da xanları alay ketər edi mahalə-lərdə, necik bir axın suv. Ol sahat yarlıqovuçı Krisdos yarlıqadı Apkar xanğa da köründü anqar da ayttı:

– Nek bulay ayovsuz xanlar tökiyirsən? Ne izdiyirsən?

Da Apkar bilməs edi ki, Krisdos bilə adam kibik küründü. Ayttı Apkar xan:

– Klərmen öc almağa Krisdosnunq ki, ol arzani düğül edi ölməgə, da cuhutlar anı xaçka çıxardılar. Da benim suxlancım bar edi anı körməgə, da arzani düğül edim, aninq üçün ki, yazıxlı edim.

Tek ayttı Krisdos:

– Ne etti sanqa ki, sen anqar inandıng?

Ayttı Apkar xan:

– Men andamaluc edim, da ol meni pışgel etti da köplərni benim bilə da kelmədi kensi, tek badgerkning sürətin yeberdi.

Ayttı Yisus:

– Tenqrini kim bolur körmə ki, sen aytyirsən: «Tenqridir»,– da klərsən anı körməgə?

Ayttı Apkar xan:

– *Yazıxsız bolsam edi, körər edim anı, evet ki körmədim. Yoxesə anıñq yarlığamaxın kördüm.*

Ayttı Jisus:

– *Bolğay ki, köz artından edi, tügül edi Tenqri Oğlu?*

Ayttı Apkar xan:

– *Men anı körmədim, yox. Evet ki sürətin yeberdi manqa. Tenqrininq sürəti edir, tügül edi adamnıñq.*

Ayttı Yisus:

– *Xaytar xılıcınqñı xınıñq, dağın öldürmə. Menmen Jisus ki, seninq bilə sözliyirmen.*

Tüşti Apkar xan Krisdosnunq ayaxına da xoldu:

– *Azğına tur benim bilə ki, seninq sürətinqñi körüp mxitarel bolıyım.*

Andan sonqra atlandı atka da birği tarttırdı ki, dağın xan tökməğəylər. Kördü Apkar xan Krisdosnu da canı-teni bilə süvündü. Da Krisdos ol sahat kökkə ağındı. Da ulu süvünclük bilə xayttı Apkar xan kendininq ulusuna, da ol ulusta asrı ulu süvünclük boldu. Da Apkar xan ermeni edi Krisdosnunq toğuşundan burun, da barça krisdan xanlarından burun da bu Apkar xan inandı Krisdoska. Biy Tenqri, ari Apkar xannıñq da barça arilərinq parexoshuxu bilə yarlığaqaysen meğnel etkəngə, da yazğanlarğa, da sarnağanlarğa, da keçmişlər canına, ammen.

Körüm körgəni surp Asduacacinning

Surp Asduacacin bir kün boldu ki bardı Zəytün tağına, alğış etti da ayttı alğışına: «Biyim Jisus Krisdos, isit xoltxamni benim, seninq xardaşınqñıñq da ananqñıñq. Yeber manqa hreşdağabedni ki, aytqay manqa, xaysına suxlanıpmen».

Ol sahat işitti Krisdos xoltxasına surp Asduacacinning da yeberdi Kaprieel hreşdağabedni frıştələri bilə. Keldi Kapriel hreşdağabed, da yügündü surp Asduacacinningq alnına, da ayttı:

– *Sağlıx da eminlik sanqa, Asduacacin, yarıxlı dacar,*

Tenqrininq anası. Fərah bol da süvünclü, xayısı ki tındı seninq yürəkinqə yalğızı Tenqrininq da Ari Can!

Fərah bol da süvünclü friştələrdən da hreşdağabedlərdən ki, haybatlarlar seni! Da adəmilər ki, yügünürlər sanqa, markarelər ki, karoz ettilər seni, da arakellər barça yarı haybatlarlar seni.

Hajrabadlərdən da barça arilərdən ögövlü da haybatlı! Sövüklü bol, çiçəki uçmaxninq ki, berding yemis krisdanlarğa – şnokun Ari Canninq!

Fərah bol da süvünclü, surp Asduacacin ki, işitti Tenqri seninq alğışınqı da yeberdi bizni ki, anqlatkaybiz sanqa köktəgi sağışnı!

Turdu surp qoys Mariam, da yügündü Kaprielnq da barça friştələrg, da ayttı ki:

– Sen fərah bol da süvünclü, barça friştələrninq başı ki, ölümsüz Tenqrininq xuluxçısısen, da anı haybatlarsen, da sağışı seninq bilədir! Da süvünçlü bolunquz Ari Candan ki, aninq buyruxun ütüşisiz, 6 xanatlı serovpelər!

Fərah bol da süvünçlü, hreşdağabedi da Kaprieli Tenqrininq ki, hadirlənipsen bırğı tartmağa da oyatmağa ölümlərni da menqi yuxlağanları!

Xolarmen sendən da seninq friştələrinqdən ki, Körgüzgəysiz manqa, ne türlüdir tamux da yazxlılarninq xıyını ki, xaytmıyırlar yazıqlarından.

Surp Asduacacingə ayttı hreşdağabed:

– Kim kimni keltirsə xıyınğa, adəmilərni tas bolmağa, anqar menqi yazıxtır, da esindən çıxarğan eski duşmandır, da ki xaytmağay yazıqlarından, ol eski duşmandır.

Da türlü-türlü xıyınları bar yazıxlılarninq ki, xıynalıyırlar kendilərininq yazıqlarına körə. Ulu tarın xıyın da bar, andan aşağa da bar.

Tek ol sahat Tenqrininq buyruxundan açıldı tamux da köründü surp Asduacacingə Cıyınlılarninq yeri: sönövsüz otnunq içinə adəmilər da xatunlar belindən edilər, da özgələri boynundan, dağı da tek tebələri köründülər. Da otlı suv axın kibik kelip da üstlərinə tökülüyür, da tiblərindən ot yanıyır. Da otlı xurtlar, da yılanlar

kibik, da acdahalar yutuyurlar alarnı. Da ol yerdə yaman yistir da xalın xaramğulux. oxşamastır bu yerninq xıynlarına. Dağı da hörməti alarnıq oxşamastır bu hörmətkə, dağın haybatlıdır, necik Boğos arakel buyurur: «Xaysın ki köz körməs, xaysın xulax işitməs, adam yürəkinə tınmas, ol türlü arilərninq hörmətidir».

Sordu surp Asduacacin hreşdağabedgə:

– Kimlərdir bular ki, bu türlü xıynalıyırlar ol xıyında?

Tek ayttı hreşdağabed:

– Xaysı ki belindən xıynalıyırlar otnunq içinə, alardır ki, atanıq-ananınq xarğışın alıptırlar, da xullar ki, biylərinə hnazant tigüllər, da şeğertlər ki, ustalarına hnazant tigüllər, da igitlər ki, xartlarğa hnazant tigüllər da uslularğa. Da xaysıları ki boynularından kömüliüp küyiyirlər, alardır ki, hörmətləmədilər kendilərininq krisdan atasın da krisdan anasın, söktilər, birgəsinə yazıx ettilər, bular menqi xıynalsarlar da kerezmanına da tınmısarlar. Da xaysı ki kömülüptürlər tebələrindən otnunq içinə, alardır ki, ot alıp içərlər ki, oğlan bolmağay ki, necə oğlan bolsar edi, ol oğlanlarıninq xanların borclu xalırlar içkəndə, içirgəndə; dağı da xaysı ki oğlan toğurur da salır; dağı da kim adəmini çıxara bersə ölümgə da curumğa, alar da anıq bilə menqi xıynalsarlar; dağı da xaysı ki yixövdə yalğan ant içsə, ol da asrı dinsizliktir da Tenqrini tanmaxtır, anıq üçün alar da ulu tarın xıyındadırlar ki, xosdovanel bolup xaytmadılar yazıxlarından. Xaytıp körər surp Asduacacin dağın özgə xıyınlı yer ki, ayaxlarından asılıptırlar, da tiblərindən ot yanıyır, da otlı yuxusuz xurtlar alarnıq tenin yeyirlər.

Sorar surp Asduacacin hreşdağabedgə:

– Kimlərdir bu ki, mununqki xıyındadırlar?

Ayttı hreşdağabed:

– Alardır ki, axçasın aslamğa berirlər da axçasın yerlər, alarnı da otlı yuxusuz xurtlar yeyirlər ki, alar yedilər yarlınıq xanın da toğmağan kümüşnü toğurdular, şbği toğdu alarğa yuxusuz xurtlar da ulu xıyın yürəklərininq üstünə ki, alar sadağa etmədilər, alar da yöpsünmədilər Tenqrindən yarlıgamaxnı. Yənəçi körər surp Asdua-

cacin özgə yerdə xıyın ki, er u xatunlar 2 xolu artxarı baylı otnunq içinə, da yaman sürətli kazanlar yeyirlər alarnıq tenin.

Sordu surp Asduacacin:

– Kimlərdir bular ki, bu türlü xıynalıyırlar tarn?

Ayttı hreşdağabed:

– Alardır ki, pambasel etərlər, da biri birinə salırlar, da özgəniq eşikinə barıp xulax xoyar, söz eltıp söz keltirir, talaştırır, anıq üçün menqi xıynalsarlar. Dağı da körər surp Asduacacin otlu yalınınq Tibinə küyiyirlər köp adəmilər da köp xatunlar, da yalın, axın suv kibik, keliyir da xaplıyır alarnı.

Tek surp Asduacacin ulu küstünməx bilə küstündü da sordu:

– Kimlərdir bu?

Ayttı hreşdağabed:

– Bulardır ki, çanq avazın işitip, kelməslər algışına, erincəklik etip, ne türlü ki Noj vaxtına avaznı heç ettilər, da yuxunu sövdilər, da algışlarına kelmədilər, erincəklik ettilər, Avedaran işitmədilər, ari tumnu körmədilər, xosdovanel bolup, tum almadılar, xayısı ki sağlıxtır da tirliktir, anıq üçün xıynalsarlar.

Sordu surp Asduacacin hreşdağabeddən da

ayttı:

– Kim ki xasta bolsa ölüm halinə, ne türlü bolur xosdovanel bolma da tum alma?

Ayttı Kapriel:

– Egər öv yanğay 4 yartın da bolmağay çıxma, Anıqkiğə boşatlıx bar, yoxesə xasta ki, erincəklik etkəy da kləməğəy meğəğə kelmə, ol menqi xıyın alsar.

Xaytıp körər surp Asduacacin temirdən xızmış olturğuc ki, ol olturğucnunq isisindən köplər küyiyirlər da çaxırıyırlar barçası ulu avaz.

Sorar surp Asduacacin:

– «Kimlərdir bular?»

Ayttı Kapriel:

– Alardır ki, öktəmlik etərlər da kendi kendilərinə biyənilər; kahanasın körüp yüğünüp xonarhel bolmaslar edi, mahana etərlər

edi ki, miskindir da kiçi kahanadır, ya benim oğlumdur, ya men andan xoca da biymen. Bular bulay xılınp xıyın alsarlar.

Yənə baxar surp Asduacacin da körər Temirdən terəklər, da butaxlarından aşağa asılıptırlar baş-tebən adəmilər da xatınlar, da butaxlarından otlar çıxıyır. Sordu surp Asduacacin:

– Kimlədir bu?

Aytti hreşdağabed:

– Bulardır ki, pambasel etərlər, ne türlü ki barça yazıxtır, ol türlü pambastır. Dağı da ki heç nemədən ant içərlər, bular menqi xıyın alsarlar.

Xaytıp körər surp Asduacacin özgə yarı tarn xıyın barça yazıxlardan u xıyın körər: otlu terən şuşur, da ol çuğurnunq içinə otlu temirdən xızovlu süngülər, da ol süngüldən aşağa asılıptırlar tillərindən asrı köp adəmilər u xatınlar u ağızları açix tamaxlarına dirə, da ağızlarından çıxıyır otlu sasımız xurtlar, ne türlü ki terəktən çıxıyır çulular, da uçup havağa ketiyirlər, da xaytıp yənə ağızlarına kiriyirlər, da xaşlıyurlar alarnı; andadır körməx ki, yaşları çıxıyurlar da tişlərin xırçıldatıyurlar. Sordu surp Asduacacin:

– Kimlədir bular?

Aytti Kapriel:

– Alardır ki, yaman murdar küfürçüdirələr ki, Krisdos buyurdu: «Kim ki Ari Cannı sökər, yoxtur anqar boşatlıx ne ol cihanda, ne bu cihanda, anıñ üçün ki adam neçə küfür berir, ança Tenqrini tanar».

Yənə körər surp Asduacacin: xaramxulux ki, xatınlar emcəklərindən asılıptırlar, da itlər tartxalıyurlar alarnıñ tenin. Sordu surp Asduacacin:

– Kimlədir bular ki, bu türlü xıynalıyurlar?

Aytti Kapriel:

– Bulardır ki, emcəklərin berirlər dinsizlərgə da dinsizlər bilə birliklənilər I tüşəktə. Anıñkilər Ari Cannıñ şnorkundan yırxlanıptırlar, da çıxara berdi Krisdosnu, da xaçka kelgən Krisdostan da yırxlanıptırlar, ol türlü xıyınğa ki, otlu itlər alarnıñ tenin yeyirlər tıyovsuz ki, xaytıp xosdovanel bolmadılar.

Xaytıp körər surp Asduacacin: er u xatın xıynalıyırlar otlı tenqizdə ki, küyiyirlər, da tişlərin xırçıldatıyırlar, da yığlıyırlar tarn ki, andan anda tüşiyirlər da bolmaslar kendinə tınçlıx tapmağa.

Sordı surp Asduacacin:

– Kimlədir bu?

Ayttı hreşdağabed:

– Bulardır ki, yıxkün yıxövgə kelmədilər, erincəklik ettilər, yenqillik bilə keçirdilər, ol künnü işlədilər, eski duşmanınq xılınğanı bilə xılındılar, yazıx içinə edilər, cimrilikkə bardılar, özgülərni də birgələrini elttilər, oyunğa bardılar, eski duşmanınq xılınğanı bilə xılınırlar edi. Tiyişlidir krisdanlarğa ki, yıxkün xosdovanel bolğaylar, Avedarannıq avazın işitkəylər, tum körgəylər, yaş tökkəylər

yazıxların yığlağaylar. Ari tum vağtına yarlığamax eşiki açıxtır da uçmax eşiki barça krisdanlarğa, anıq üçün ki, tum vaxtına ne ki xolsa Tenqridən, Tenqri tügəllər anıq xoltxasın can u ten sartin, özgə türlü tügül Krisdosnunq buyruxu ki ayttı: «Kim ki xolsa, alır, kim ki izdəsə, tapar, kim ki xaxsa, açılır».

Tiyişlidir krisdanlarğa, artıxsı surp Lusavoriç dininə ki, yılda arzani bolğay tumuna. Artıxsı xastalığına ki, bolmağay tumsuz ölgəy, ya bu işlərni heç etkəy, ya bu dünyadan tumsuz keçkəylər ki, canavar kibik ölgəy. Kim ki bu işlərni heç etsə, alar menqi xıynalmax kerək.

Yənə körər surp Asduacacin özgə yarı otlı yalın ki, xıynalıyırlar er u xatın ki, yaman sürətli kazanlar yeyirlər alarınıq tenin. Sordu surp Asduacacin:

– Kimlədir bular?

Aytt Kapriel:

– Alardır ki, itlik etərlər, bornıqlər, adam öldürüçilər, heç neməgə tutmağanlar, talaş, uruşetüçilər, oğrular, axçasın aslamğa berüçilər, sınqarın pambas etüçilər, tumdan burun aş yeyüçilər, yıxkün, ya ulukünlərdə, ya özgə kiçikünlərdə, ya joğovurt ya kahana erincəklik etkəy algışına, ya joğovurtnu övrətməgəy, ya kim

ki Tenqrininq xuluxuna masxaralix bilə xılınğay, xarğışlıdıralar barçası. Babaslarnıq babadyası ki, oruç bilə, alğış bilə aruv, egər apexalar ki, aruvlux bilə tirilgəylər da aruvlux bilə saxlağaylar barça yergələrin, yoxesə ki, aşxarhağan kibik, kiyingəy, yazıxlı tirilgəylər da xaytmağaylar, xosdovanel bolup, da barçasın munu heç etkəylər, alar menqi xıynalsarlar.

İşitti muni surp Asduacacin hreşdağabeddən, da köksünə urup, küstündü, da ayttı:

– *Yaxşırax anıq kibik adam dünyada heç toğmağay edi!*

Xaytıp körər surp Asduacacin otlı tenqiz, kügürtlü, da ortasına ulu çuğur, da terən, da kenq, da xaramğulux, da otlı xara köbük keliyir üstünə, necik samala, da xaynyır, necik xazanda suv. Sordu surp Asduacacin:

– *Kimlədir bu?*

Ayttı Kapriel:

– *Dinsiz cuhutlardır ki, Krisdosnı xaçka keltirdilər, da öt da sirkə içirdilər, da arakellərni da surp markarelərni öldürdülər. Dağı da kim ki axpaşlarnı pambasel etsə, anıqkibik adəmilər də birgələrinə xıynalıyrlar, da kim ki ulu oruçta cimrilik etsə, ya ulu yazıxka tüşsə, alar da ol xıyın*

bilə xıynalsarlar.

Andan sonqra ayttı hresdağabed Diramajr, surp Asduacacingə:

– *Sal alarnı da kel birgəmə, tın seninq çatırınq, tizövlü da haybatlı baxçanq ki, ne 1 adam oğlu bolmastır anı körkəytmə.*

Tek tüştü surp Asduacacin yüziüninq üstünə yaş bilə Krisdosnunq alnına, da başladı xolmağa kendininq yalğızından krisdanlar üçün, da aytı boluptırlar da sanq inanıptırlar.

Avaz keldi surp Asduacacingə köktən da ayttı:

– *Bular kendi kendilərininq yuvuxlarına da Xanına yarlığamadılar, xan xanğa xatışıldı, da heç ettilər bu işlərni, da canların xayğurmadılar, da aytmadılar: «Ölsərbiz». Necik ki alar yarlığamadılar kendi kendilərinə, men də alarğa yarlığamısarmen. Men də yarlığamamaxımnı alardan övrəndim, da benim*

yarlıgamaxım alarınq üstünədir, kim ki kendi kendinə yarlıgasa. Da kim ki kendininq canın saxlasa, da xaytsa, xosdovanel bolup, yazıxlarından bu dünyada, yarlıgovuçimen anqar. Egər bu dünyada yazıxlarından xaytmasa, necə ki tiridir, da xosdovanel bolmasa, ol dünyada dağın yoxtur parexos, anda tamuxtan ne ata uğulnu bolur xutxarma, ne oğul atanı, ne ana xızın, ne xız anasın, ne xardaş xardaşın, ne xan xannı, ne biy biyni, ne yarlı yarlını, ne satmağa bolmas kendi kendin ki, xutulğay. Emğən inan bilə da emgək bilə ki, ol dünyani menqərgəysen da körməgəysen bu tamuxnunq xorxusun.

Xaytıp xoldu surp Asduacacin barça arakellərdən, da markarelərdən, da hajrabelərdən, da friştələrdən, da hreşdağabedlərdən, da barça arilərdən egər yerdəgi, egər köktəgi:

– Kelinqiz, Tenqrininq barça ariləri, yerni öpüp da yüzümüznü yergə xoyup, xolalix da yalbaralix yaş bilə Tenqridən bu yazıxlılar üçün, xayısı ki menqi xıynalsarlar!

Xoydu surp Asduacacin yüzün yergə, da barça arilər birgəsinə, da asrı yaş tökti surp Asduacacin Tenqrininq alnına. Avaz keldi köktən surp Asduacacingə da aytı:

– İştiti Tenqri seninq xoltxaqnı da barça ariləriniq. Kim ki xaytsa yazıxlarından igitliktə, anqar bağışlarmen uçmaxnı 100-ünə 100 kez. Da kim ki orta adəmilixinə xaytsa, anqar 80-inə 80 kez bağışlarmen uçmaxnı. Da kim ki xartlıxına xaytsa yazıxlarından, 30-una 30 kez bağışlarmen köktəgi uçmaxnı anqar. Xayısı ki kləməgəy xaytmağa xosdovanutiun bilə, oruç bilə, yaş bilə, sadağa bilə, alar dinsizdirlər da menqi xıynalsarlar.

Xaytıp körər surp Asduacacin: kügürtlü tenqiz içinə xatınlar yürüyirlər boylarından, da yarım yüzü xara, da yarımı kök. Sordu surp Asduacacin:

– Kimlədir bu?

Ayıtı hreşdağabed:

– Ol xatınlardır ki, umsasız yas saxlarlar kendi kendilərininq ölüsü üstünə. Xaysınınq ki yüzü köktir, alardırlar ki, yüzünə urarlar da xan çıxarırlar. Ne türlü buyurur Tenqrininq ağızı ki: «Artarlar

yarıxlansarlar, günəş kibik, köktəgi uçmaxta, xaysın köz körməs, xaysın xulax işitməs, xaysı ki adəmininq yürəkinə tınmas, xaysı ki Tenqri hadirləniptir kendining dostlarına». Tenqrigə haybat menqi menqilik. Ammen.

Aytkanı Ohannes vartabedniq Erzinganli ögüt can sartin

Yarattı Tenqri adam oğluna can u ten, da körkəytti anı kendinə oxşaş, da etti esin canına köz, da közün teninə çırax etti, da ten közü bilə dünyaninq körkün körər da Tenqri alğışlar hər kez, da can küzü bilə Tenqrining buyruxun etər, xaysı ki yarıxtır da canı yarıxladır.

4 iş bar ki, adam oğluna yaraşır: sıfatınınq çireyin közü bilə körər, avaznı xulaxı bilə işitir, aşninq tatlının burnu bilə anqlar, aşnı ağzı bilə aşar. Yoxesə bekni da imşaxnı da ağırını da yenqilni xolu Bilə tanır. Bu 4 işdən artıx nemə yoxtur haybatlı işlər, mununq içinə tapulur, xaysı ki aytır, işləp anqar.

Adam oğlununq teni bu türlüdür, ne türlü ki 1 kermən, da çövrəsinə taşxala tartkay, da üsnə 5 xabaxı bolğay: 1 xabaxı estir, 2-inçisi közüdür, 3- ünçüsü xulaxıdır, 4-ünçüsü ağzıdır, 5-inçisi xoluayaxıdır. Adam oğlununq yaxşısı da yamanlıxı bu 5 eşiktən kirər da çıxar. Da canı toxtaptır bu kermənininq içinə, xaysı ki tenidir.

***Adam oğlununq xaznası yaxşı xılınğanıdır, da esi adam oğlununq peçatidir.** Da eski duşman, xaysı ki şaytandır, alay cəht etər ki, bu şəhərlərnı alğay, xaysı ki adam oğlununq tenidir da canı tenindədir. Tiyər adam oğluna ki, esin üstünə saxlağay ki, berməğay eski duşmanğa yuvuxlanma. Xaysı ki Boğos arakel aytır ki: «Kerəksiz söznü ağzınqızdan çıxarmağaysız» ki, orun almay eski duşman. Esinq üstünqə tut ki, oğru yuvuxlanmağay sanqa, xays ki eski duşmandır. Egər ki burunğı anamız Yeva yilanninq sözü bilə bolmasa edi, aldannısar edi, da Tenqrining buyruxun Yeva tutar edi, da hnazant bolmısar edi yılanğa. Ol türlü adam oğlanları*

tiyməstir yazıxka xulax xoymağa. Egər Yeva anamız yilannıq sözü bilə xulax xoymasa edi, aldanmısar edi.

Ne ki közüng bilə körsəng körklü, suxlanmağaysen. Egər Jeva anamız közü bilə körüp suxlanmasa edi, emisər edi ol yemişni. Xolunq bilə yazıxka aldanma. Egər ki Jeva xolu bilə yeməsə edi, toymısar edi.

Ağzınq bilə artıx yeməxtən, artıx içməxtən saxlan ki, Adəm atamız da Yeva anamız Tenqrininq buyruxun saxlasalar edi, tüşməslər edi ol haybattan, da yalanqaçlanmısar edi, da tabalanmısar edi, da xarğış tibinə ölmisər edi.

Munu bilməx kerək ki, eski duşman yilandır, da cəht etər barça adəmini alğay da aldağay, anıng üçün buyurur Krisdosnunq surp arakeli Bedros, ki: «Saxt bolunquz da yazıxınqızni anqıp küstünnünqüz». Anıng üçün ki sizning duşmanınqız şaytan çaxırıyır, necik aslan ki çıxarğay bu 5 eşiktən. Adam oğlununq esi u axılı kerək xulaxın yapkay ari bitiklər bilə közüngnü artıxsı baxmaxtan, tilinqni yaman sözdən, xolunqnu zrgel etməxtən, oğurluxtan, tövməxtən da barça yaman işlərdən, da ayaxınqni yaman yollardan. Evet ki xolu bilə sadağa berməgə tiyər da alğışta emgənməgə tiyər. Mununq bilə saxla kermənin da xaznasın eski duşmandan. Yənə 4 iş bar ki, adam oğlun yazıxtan xutxarır. Əvəlgi adam oğlu yazıxın heç unutməğay. 2-inçi ki, özgəninq yazıxın anqmağay. Evet ki axpaş bolsa ya kahana ki, buyruxçı bolğay, ol xayğurğay, da ol izdəgəy ki, nemə yaman bolmağay kerməndə egər can sartın, egər ten sartın. 3-ünçi ki, adam oğlu, ne ki yaxşı xılınsa, Tenqrininq alnına körər. 4-ünçi ki adam oğlu kensininq ölümün esinə tutkay hər vaxt.

Bu işni də belgili etər Ohanes vartabed Erzinganlı. Adam oğlu ki kendininq yazıxın heç unutməğay, da miskin könqüllü bolğay da özgəninq yazıxın anqmağay, da ol Tenqrini hər kez yanına körər da yazıxka da tüşməs. Da kim ölüm künün esinə saxlasa, ol adam damah bolmas bu dünyada, da Tenqrininq xorxusun yürəkinə saxlar, da yaxşı xılınır dayma.

Yənə 4 işdən xorxmax kerək. Əvəlgi ki, can bergən vaxtta. Ekinci ki, xaçan Tenqrininq alnına eltər. 3-ünçü ki, kendininq

barça xılınğanına ne cuvap bergəy. 4-ünçü, uçmaxnıñ süvükün unutmağay, ne tamuxnıñ xorxusun. Kimlər ki bizdən

burun ölüptürlər, bizni xayğuğa salıptırlar bizim yazıqlarımız üçün.

Bu dünyada ne iş bar ki, bizim erkimizdən başxa keliyir? Əvəlgi ki, xastalıx, xartlıx, da Tenqrininq yarğusunıñ alnına barmaxımız, da ölər künümüz. Bu 4 işdən başxa bolma çarəsizdir. Yoxesə biz, xardaşlar, bolıyx bizim erkimizgə ki, yaxşı xılınğaybiz. Berdi Tenqri adam oğluna can u ten. Tenning xaznası da ululuxu esinə xuldir, da esi adam oğlununq barçanınq üsnə xandır. Tenqrininq kerəkin ol xadar et ki, canınqni yenqməsin da xul etməğəy. Egər teninqni yeməx bilə, içməx bilə küçəyttinq esə, ya körklü tonlar bilə körkəyttinq esə, ya imşax tüşəklər bilə tındırdıñq esə, oştə canınqni teninqə xul etərsen.

4 işlər ki, adam oğluna hörmət keltirir. Əvəlgi, sürətininq turuşu da körkü. 2-inçi, boyununq küçü da xuvatı. 3-ünçi, xaznası. 4-ünçü, esi u axılı. Bu 4 nemədən 3-sü keçövlüdir: bardır ki, yamañğa xaytar, bardır ki, yaxşığa xaytar. Adam oğlununq körki, tınçsız bolsa, çireyin salır, da küçün tınçsızlıx yenqər, da xocalıxtan yarlı bolur. Yoxesə es da axıl keçövşüzdür. Kim ki eslidir, ol Tenqri süvüçüdür da yaxşı xılınır, da ol adam esi bilə tirilir. Bu 4 nemə adam oğlununq xolunadır, necik bir tiri xılıçtır. Adam oğlu kendi erkinədir: egər ki kləsə, kendi kendin öldürür, a kləsə, duşmanın öldürür, xayısı ki şaytandır. Əvəlgi, yüzününq körkü bilə egər er, egər xatın kişi yaman etməsin. 2-inçi, xocalıx bilə egirlik etməsin, ne yüz körməsin ne xocağa, ne miskingə. 3-ünçi, küçünə bazıp kimesəni urmasın. 4-ünçi, kendi kendininq esi bilə yaman sağıslamasın da esindən keçirməsin; egər ki yamannı xılındı esə, kendi kendin öldürür. Adam oğlu kendininq körkün Tenqrigə saxlasın, da körkü bilə Tenqrigə xulux etsin, da boyun aruv saxlasın. Da xocalıx bilə könülünü süvsün, Tenqrininq kerəkinə yaxş xılınsın, da yarlığa da çarəsizgə u xaribgə bolğay ata, sadağa sövüçi, Tenqri yoluna yaxşı xılınğay da özgələni də keltirgəy ol yolğa. Əvəl kahanalarına, andan sonqra xaribgə u xurbanğa, necik buyurur

Tenqri ağzi: «Kim ki yaxşı etip yaxşı övrətsə, ol biyik ündəlik Tenqrininq uçmaxına». Dağı da adam oğlu küçü bilə emgənsin Tenqri yoluna surp yixövgə kelməgə, alğışna tügəl bolmağa, xol kötürməgə Tenqrininq alınna, yaş töküp yazıxların yığlamağa, alğış etməgə krisdan xanları üçün, artıxsı bizim xanımız üçün, kimninq ki xolu tibinəbiz. Es u axıl Tenqrininq törəsidir da bilməxidir. Xaysı adam bu yaxş işlər bilə xılını esə, öldürür duşmanın, xaysı ki şaytandır, zera köp yaxşılıxka utrudur.

Zera bu 4 nemə çarəsizdir ki, keçövsüzdür, yoxesə keçövlüdür: egər ki kendi kendin Tenqriyə xayda esə da bu işləni xılını esə, oştə canına aslam etər da tırgızır, da egər ki heç kördü esə bu işləni, da zrgel etti kendi kendin Tenqrininq yaxşılıxından. Adam oğlununq egər ki bolsa da egər esindən keçirsə, alay tut ki, etti, da egər ki bolğay da etməgəy, ol kendi kendin öldürür. Da uçmax da tamux – adam oğlununq elinədir kirməgə.

Yənə Tenqri 4 nemədən adam oğluna ululux da biylik berir. Anınq xoluna biylik da buyruş ki, bolğay öksüzlərgə da tullarğa da alarnınq bar kerəkinə bolğay necik ata da tügəllövüçi, ol türülü xarib u xurbanlarğa bu yaxş xılınğanı bilə ol dünyaninq uçmaxın menqərir keçmişləri bilə. Ne orinağ bilə xanlar yaxşu adəmiləni tanqlar da ornuna olturğuzurlar, dağı da berir Tenqri biliksiz adəmilərgə ululux ki, taləfçi bolurlar da yaman ki, cuvapı yox yarğu kününə ki: «Ne ululuxta edim, da menim xoluma berdi ki, men yaxşu xılınğay edim!» Dağı da ki yaman bolur da xorxusuz ki, ne anınq bilə xaytkay ki: «Bunu beriptir manqa, dağı da söviyim anı ki bergəy manqa dağın ulu pəşalix da ol cihanda menqilik!» Ne türülü 1 adam yamansız oğlanı alma bilə ya özgə tahimli nemə bilə övrətkəy, dağı da 1 adamnınq bar xılıxı yaman bolğay da bir nemə yaxş xılınğay, berir Tenqri anqar biylik bu dünyada ki, kendininq yaxşısın töləgəy, yoxesə ol dünyada yoxtur umsası yaxşığa, necik ki Avedaran buyurur ulu biy üçün da Yazarios üçün.

Dağı da 4 nemə üçün bolur yarlılıx da miskinlik. 1 ki, Tenqri adəmiləni yarımın miskin etiştir u yarımın xoca ki, xocalar sadağa bilə uçmaxnı satun alğaylar. Soğomon Imasdu-Uslu aytr: «Kim ki

yarlığa bersə, Tenqriyə ötunc berir, da Tenqri kendi tölövüçüdür bergəngə». Da 2-inçi, necik sınarlar altınnı ot bilə, igimidir yoxsa yaman, adəmilərnı Tenqri sınar miskinlik bilə: egər ki tözümlüesə, berir anqar ol dünyanıq menqilikin, da yaxşı adəmilərgə yaxşı orinağ bolur. Da üçüncü ki, yaxşı adəmini miskinlətir, da annıq bilə də sınar,da sövər Tenqri yarlılxnı, da körgüzür Tenqri yaxşı korcknu bu dünyada, ne türlü körgüzdü Jop eraneligə. 4-ünçü, berir da öğütlər miskinlik bilə: egər ki bar xılınğanı 1 adəminıq yaxşı bolğay da arada 1 xılınğanı yaman bolğay da yazıx, na anıq üçün də Tenqri öğütlər ki ol yazıx erigəy, da menqi uçmaxnı bergəy.

Dağı da Biyimiz Tenqri adam oğlanlarına artıx nemə beriptir ki, köktə friştələrgə berilmıyır, da ne ki dünyada yaratılğan bar, adəmilərdən başxa, bermıyır heç kimesəgə. Bir ki, ne türlü adam oğlanları yazıx xılınsa ten xılınmaxı bilə, yazıxlarına boşatlıx tapar. 2-inçi, turmaxı bar ölüdən ölümsüz canı bilə. Friştələr ki, yazıx xılınğay, yoxtur boşatlıx, anıq üçün ki tensızdır, ne türlü ki boldu Satajelgə sınqarları bilə. Ne türlü ki dünyada ne ki tiri bar, ölüdən turmaxı yox, tek yalğız adam oğlu. Xaçan ki Tenqri Adəm atamızı uçmaxta xoydu, necə ki Tenqrinıq buyruxunu tuttu, anqar dirə yazıxsız edi, ne teninə xastalıx ya tınsızlıx heç nemə yox edi. Xaçan ki buyruxtan çıxtı, yazıx canına tikildi, da xastalıx teninə tapuldu, da andan sonqra ölüm. Yənə yarlıxovuçı Krisdos kləmədi yaratkanların tas etməgə da berdi canğa u tengə hakimlik. Ne ki topraxtan çıxar bitiş u çiçək, Tenqri hər birin türlü-türlü tarbiyat beriptir u küç, ne çaxta tengə hakimlik kerək da xaçan aytsanq hakimgə: «Tıncsızlıxım bar», – na ol bilir, da tanır, da onqaltır otlar bilə.

Canğa otlar hakimliki ya kerəkli nemə nek tapulmas? Yazar vartabedlər ki, yazıxlı adam oxşar xastağa, da bilgən uslu kahana yaxşı hakimdir ki, cağracu u xeğqadağ bolmağay ol kahana ki,ğanonk buyurmas axpaşlarğa anıqkibikning başına xol xoymağa. Yazıxlı adam aytır kahanağa yazıxın, da ol tapar anqar hakimlik: ari da aruv yürək bilə xosdovanel bolsa, adam arınır, da ol adam Tenqri oğlu ündədir. Xosdovanel bolmax ekinçi avazandır. Xaçan

kahanağa işitsə da ögütünə kirsə, Tenqri boşatır yazıxın. Egər ki hakim də tınçsızlansa, kerək ki aytkay özgəgə tınçsızlıxın. Ol türlü kahana ki, yazıxlı bolğay, kerəkdir ki yənə kahanağa yazıxın aytkay ki, oğru u yaman başlı bolmağay. Ari ğanonk anıñqı kahananınq xoltxasın yöp-sünməstir, parsininq tutmaçı artıxtır, anarzan tumdan esə.

Dağı da ki 1 adam kendininq tınçsızlıxın tügəl aytmasa ha-kingə, kerək anıñq tınçsızlıxı artkay, ol türlü adəmilər egər ki yazıxların xosdovanel bolup tügəl aytmasa, yazıxı artar, da boşatlıx tapmas.

Bir adəmininq ki sürətindən u boyundan bar yergəsindən körklü bolğay, ya közündən, ya xulaxından, ya ayaxından, egər bar yeri də sağ bolmasa, ol türlü ündərlər – ya soxur, ya axsax, ya xulaxsız, ol türlü canınq: egər ki bar yazıxın aruv bolğay, da bir yazıxı bolğay, na ol yazıxnınq atın beriyirlər – ya oğru, ya zrgel etüçi, ya bornigne yazıxta xılınsa.

Yazıx köp yaxşılıxını buzar, ne orinağ ki, az oman balnıñq içinə xatışılğay da barçanınq tatlıxın buzulğay ya azğına sirkə bütün içkini sirkəltkəy.

Xanlıx ulusuna xayda da ki bolsa, adam xannınq buyruxu tibinədir. Kləsə xannınq yüzün körməgə, əvəl tərbasına barğay. Egər barmasa, hnazant tigül ol adam xanğa. Bu türlü ki, xayda bolsa adam bar ulusta, barça dünyada, xayda ki

alğış etər bolsa, Tenqrininq buyruxu tibinədir. A kim ki kləsə Tenqrininq yüzün körməgə, na kerəkdir tərbasına barğay, xaydı ki Tenqrininq övidir yıxöv. Egər ki barmasa, ol adam alaydır ki, Tenqrigə hnazant tigül.

Dağı da ki 1 adam kensininq xanına ya biyinə sökkəy, ol adam ölümlüdüür. Bar yaman adam ki, Tenqrini sökər. Ol adam ne türlü ölümsüzdür, çarəsizdir ki, ölümlüdüür, ya bu dünyada Tenqrininq öcəşməxi kelir üstünə, ya ol dünyada menqi xıynalır. Tenqrini kim sökər? Tek küfürçi adam. Egər ki din aytsanq, din Tenqridir kris-danliki canıdır. Egər ki sürət aytsanq, ayttı Tenqri: «Etəlik adam bizim turuşumuzğa da bizgə oxşaş». Yüzü esə Tenqrininq sürətidir, ağı esə tum sağıtıdır, da tum ağızınadır, ölü esə xaç bilə, Avedaran

bilə möhürlənəyir, tum Tenqrininq ari teni u ari xanıdır. Buyurur Krisdos kendininq ari ağzı bilə: «Ki benim tenimni u xanımnı yöpsünsə, men anqar u ol manqa tınar».

Baxçalarda türlü-türlü bitiş u terəklər bolur yerdə tikkən, da 1 suvdan bitip ilgəri kelir, da ol baxça eyəsi yemişin alır. Ol türlü bu dünya baxçasıdır Tenqrininq, da adəmilər terəktir, da Tenqri yemişizdər hər adəmidən, xandan, u biydən, u kahanadan, u yarğuşıdan. Biylərininq u yarğuşılarninq yemişi oldur ki, yarğunu drüst etkəy, orunqsuz, xocağa yüz körmiyin. Drüst u könü şaryat yarlınnnq canıdır. Da ari u aruv kahanalarninq alğışı dünyaninq terəkidir. Xaçan bu 3 nemə dünyadan eksilsə, ançax dünyaninq buzulmaxıdır.

Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı

Aytkanı da ögütü ki, ögütləngəylər adam oğlanları, da ata oğluna ögüt bergəy, da esinə alğaylar.

Eski Törə da xanlar vaxtına Senekarim atlı xan bar edi Ninove kermənininq da Asoresdanningq. Men, Xiqar uslu, 60 yaşına boldum, xatun aldım, oğul-xız bolmadı manqa. Bardım Tenqrim alnına da köp türlü xurban ettim, xaytıp çöktüm allarına da aytım:

– Ey, benim Eyələrim da Tenqrilərım! (1-ininq atı Pilşim edi, 2-inçisininq atı Şilim edi, üçünçüsününq atı Şahmil edi). Buyurunqz da manqa er oğul beringiz ki, oştə Xiqar tirilə ölmüyir, ne aytkaylar adam oğlanları ki, Xiqar uslu cardar öldi, da oğul bolmadı ki, anı kömgəy edi da malın menqərgəy edi. Oğul bolğiy edi da kündə 10 xantar altın tas etkiy edi, bolmas edi benim malımnı tügətməgə. Oğul bolğiy edi ki, 2 xolu bilə üstümə toprax salğay edi, tek manqa 1 oğul jışadağ bolğiy edi! Ol sahat manqa avaz boldu Tenqrilərimdən da aytılar:

– Xiqar, buyurğandır ki, sanqa oğul bolğay. Sen xardaşınqınq oğlun al sanqa oğul, saxlağaysen da östürgəysen anı sendən sonqra seninq ornuna. Ki işittim men bu avaznı Tenqrilərimdən, aldım men xardaşım oğlun 1 yaşına, kiyirdim anı türlü-türlü

kamxalar içinə, da saldım boyuna altın-inci, necik xan oğlununq, içirdim da yedirdim anı barça süt bilə, da xaymax bilə, da çiybal bilə, da yuxlatır edim anı xaraxuşununq da kügürçinningq moxundan yastıxlar üstünə anqar dirə ki, boldu 7 yaşına.

Mundan sonqra başladım anqar övrətməgə bitikni, esni u axılını, dünyaningq bilməxin, kimlər ki yaxşılıxka utrudur, alarğa cuap da söz. Kündüz u kecə tıyılmadım övrətməxtən, toydurdum anı es u axıl bilə, necik kimesə suvdan u ötməxtən toyğay. Dağı da mundan sonqra ündədi meni xan xatına da ayttı alay ki:

– Uslu Xiqar, köriyirmen seni ki, xartayıpsen. Sendən sonqra kim tügəllisər cardarlıx bilə da es u axıl bilə benim xanlıxımınq kerəkin? Men asrı xayğuriyirmen bu iştən.

Ayttım:

– Xanım, sen xayğurma. Bardır benim oğlum ki, dağı cardar uslu da axıllıdır mendən esə.

Ayttı xan:

– Keltir alnıma ki, köriyim.

Keltirdim da turğuzdum xanınq alnına. Kördü xan, da biyəndi, da ayttı ki:

– Alğışlı bolğay bu oğlannıq künləri ki, Xiqar kendininq tirlixinə turğuzdu oğlun alnıma, kendi tınçlıxta bolğay!

Andan sonqra yügündüm xanıma, aldım oğlumnu da bardım palacıma. Bu türlü aytır edim övrətkəndə Natan atlı oğluma.

– Oğlum, ne ki işitsənq xan, biy eşikinə, anı yürəkinqə tut, kim-səgə açma, baylını, möhürlünü çəşmə, çəşkənni baylama da, ne ki işitsənq, alani etmə da aytmağın.

– Oğlum, közüng açıp, körklü xatın körsənq, kiyinişli da bezövlü, bolmağay ki anqar suxlanğaysen. Egər tirlikinqni barçasın da bersənq, azğına suxlanğanıngq bolur, yoxesə alırsen Tenqridən nalətləməx da adamlardan, anıng üçün ki xatın kişi oxşar bir körklü kerezmanğa, ol kerezmannıng içi toludur sövəklər bilə da sasımax bilə ölününq.

– Oğlum, oxşama badəm terəkinə ki barça terəklərdən çiçəklənir da yemişin barça terəklərdən sonqra berir, yoxesə oxşa xabaxka ki sonqğuda çiçəklənir da yemişin burun berir.

– Oğlum, yaxşıdır esli adam bilə taş taşımaya, ne ki essiz adam bilə çağır içmə.

– Oğlum, eslilər bilə essiz bolma da essizlər bilə esli bolma.

– Oğlum, cəht et axıllar bilə axilli bolma, neçik alar, bolmağay ki, anızkamlarğa da essiz adəmilərgə sinqar bolmağaysen ki, seni də essiz da anzkam ündəgəylər.

– Oğlum, yaxşıraç çağırınqni tökkəysen, ne ki essizlər bilə da anzkamlar bilə içkəysen ki, bolmağay alar seni nalətləgəylər.

– Oğlum, bolma asrı tatlı ki, seni yutkaylar, da ni asrı leği ki, tükürgəylər, yoxesə bol ivaş da tözümlü barça yaxşı xilingəninqə, da yürügəninqə, da barça işinqə.

– Oğlum, necə ki etikinq ayaxınqadır, baskın tegənəkni da yol aç ayaxınqə.

– Oğlum, xoca oğlu yılan yedi – ayttılar ki, hakimlikdir anqar; yarlınıq yedi esə – ayttılar, açlıxtan yedi. Anınq üçün ki seninq ülüşünqni yegin, da xatınınqninq sinqarına köz xoyma, ne malına, ne Tenqridən xorxusuz adam bilə, ne eldən uyalmas kişi bilə yolğa çıxma, da ne ötmək tə yemə anınq kibik bilə.

– Oğlum, körsənq, duşmanınq yıxılıptır, külmə da masxara etmə anı: egər tursa, sanqə yaman etər.

– Oğlum, söv atanq da ananqni ki, toğurdu seni, da almağaysen alarınq xarğışın, zera Tenqrininq, da atanınq, da ananınq alğışı birdir, necik alğışı, alayxarxışı ki, sen də süvüngəysen seninq oğlanlarınqdan.

– Oğlum, yaman oğul yıxılır kendininq yamanlı xına körə, da yaxşı oğul turar kendininq yaxşılıxına körə.

– Oğlum, yuvuxlanma yaman u harsız xatınqə, da pampasel etkəylər dayma seni, nalətləməgəy da ayblamağay, da axçanqni yegəy. Anınqkibiktən xaç.

– Oğlum, tıvüştən, ögüttən ayama oğlunqni. Tıvüş alaydır oğlunqə, necik bir hnoynu yayğaysen baxçada. Dağı da ne türlü möhür xazna üsnə, ol türlü igidir tövüş oğlunqə. Egər ki kündə 1 də, 2 də tayax bilə ögütləsə, andan ivaşlanır da andan ölməs. Egər

xoydunq esə oğlunqnu kendi erkinə, oğru bolur, da eltlər anı asma ya kəsmə, da bolur sanqa ölgincə zal, heç esinqdən ketməs.

– *Oğlum, övrət oğlunqnu açlıxka da susamaxka ki, öktəmlik bilə keçirməgəy künlərni kendinq. Duşmanınqdan söz aysalar, yöpsünməgəysen, aninq üçün ki seninqkin də anqar aytarlar.*

– *Oğlum, duşmanınq bar esə, yoldaşsız yolğa çıxma. Bolmağay ki duşmanınq saxlağay yolunqnu da sen vağtsiz ölgəysen.*

– *Oğlum, bolmağay ki aytkaysen: «Menim biyim essizdir, da men eslimen»,– da sen seni öggəysen, yoxesə tözgin aninq essizlikinə da uslularğa yuvuxlanğın sen ki, özgələr seni öggəylər.*

– *Oğlum, heç kimsəgə yaman aytma da biyinq alnına köp sözlü bolma ki, adamlar alnına uyaltmağay seni.*

– *Oğlum, xaçan sadağa bersənq, yarlını acıtma: bergəninq Tenqriğə xabul düğüldür.*

– ***Oğlum, salma xayğunı da yığlamaxnı, da ança da bazıp barma toyğa ya fərəhlikkə, zera köp türlü alnımızğa ölüm bar da köp türlü porcank.***

– *Oğlum, xayısı ki altın yüzük seninq düğül, anı barmaxınqə xoyma, da xayısı ton-oprax seninq düğül, anı kiymə, da ol at, xayısı ki seninq düğül, atlanma, ki kültkü bolmağaysen.*

– *Olum, egər aç esdə, da xayısı ki ötmək seninq düğül, anı yemə, sunmınça.*

– *Oğlum, ol adam ki, sendən küçlüdür, aninq bilə kürəş tutma da anqar utru bolma, bolmağay ki, yıxıp seni öldürgəy.*

– *Oğlum, ne ki yaxşı-yaman işitsənq, anı yürəkinqə saxla: Tenqridən sanqa yaxşı bolur, da artar seninq tirlikinq.*

– *Oğlum, egər övünq biyik, uzun esə 7 xulaç, boyunqnu egip kir.*

– *Oğlum, alma ulu ölçöv bilə, da bermə kiçi ölçöv bilə, da aytma ki: «Aslam ettim». Aninqkini Tenqri artturmas da öcəşir, da sen aç tas bolursen.*

– *Oğlum, yalğan ant içmə ki, künlərinq eksilməgəy: yalğançınınq künləri eksilir.*

– *Oğlum, Tenqrininq buyruxuna dayma xulax xoy da eski*

duşmandan xorxma: Tenqrininq buyruxu yaxşı adəmiğə taş xaladır.

– *Oğlum, oğlanlarınqniq köp bolğanına süvünmə da eksilgəninə köp yığlama da köp xayğurma.*

– *Oğlum, oğlanlar da mal Tenqrininq berməxidir, evet ki xoca yarlılanır, da yarlı xocalanır, da aşaxlanğan biyiklənir, da biyiklənən aşaxlanır.*

– *Oğlum, eğer sınqarınq xastalansa, aytma ki: «Ne etiyim anqar?» – yoxesə bar ayaxınq bilə xatına da kör közünq bilə, xastanı sorsanq, artıxtır altından- kümüştən esə ki bergəysen.*

– *Oğlum, yarğuda oltursanq, orunc alma altın ya incisi, bu egirlik bilə könünü egri etmə, yoxesə törəni könü et, da könününq xanın töktürdənq esə, seninq də tökərlər.*

– *Oğlum, saxla tilinqni yaman sözdən, közünqniq yaman baxmaxtan, az nemə də oğurladınq esə, ölüm birdir.*

– *Oğlum, itlik etmə sınqarınqniq xatını bilə, sonqra özgələr də seninq sınqarınqna tüşərlər, da ölginçə bolur sanqna nalətləmə.*

– *Oğlum, bolmağay ki, alqaysen kendingə tul xatunnu nögər. Kim bilir, arada nemə talaş boldu esə ol burungi eyəsin anqar. Da sen xayğurup küstünürsen.*

– *Oğlum, eğer ki sanqna Tenqridən ne türlü porcutiun yoluxtu esə, bolmağay ki yanqılıp cıkuhel bolğaysen ki, dağın yaman tınsızlıx yeberməğay da vaxtsız dünyadan keçirməğay, yoxesə ne türlü də Tenqridən kelsə, şükürlü bol, zera şükürlü ağız Tenqrini borçlu etər.*

– *Oğlum, sövmə oğlunqnu artıx xulunqdan, esə bilməssen ki, xayısı kerəkli bolur sanqna.*

– *Oğlum, dayma sen seninq esinq bilə yaxşı sağışla da xartlarını hörmətlə ki, hörmətləngəysen Tenqridən da sanqna yaxşı bolur.*

– *Oğlum, igit vaxtna öktəm bolma ki, igit vaxtınqna tas bolmağaysen.*

– *Oğlum, bermə sınqarınqna ki, ayaxınqna baskay, bolmağay ki, boyunqnu da baskay.*

– *Oğlum, kimsə bilə yarğu alınına tursanq, bolmağay ki, yürəklənip sözləğaysen, yoxesə ne ki sözləsələr, tatlılıx bilə cuap bergəysen – bu yarğunu aninq üsnə yıxarsen.*

– Oğlum, egər Tenqridən nemə xoltxa etsənq, əvəl anıq buyruxu tibinə bol, da ne bilə oruç bilə, alğış bilə andan xoltxa etsənq, sonqra tügəllər Tenqri xoltxanqni seninq.

– Oğlum, yaxşıraxtır ki, atıqni dayma yaxşı çıxarğaysen, yoxes ki sen seni körk aytkaysen: tonlar bilə körk keçövlüdür, yoxesə yaxşı at xalır menqi.

– Oğlum, yaxşıraxtır soxur köz bilə, ne ki soxur es bilə: soxurlux bilə terçə övrənir yürüməxni yolununq, yoxesə soxur es bilə salır könü yolnu da barır kendi erkinə.

– Oğlum, yaxşıraxtır yarlıxıni yıxmağa, ne ki xocalıxni saçmağa.

– Oğlum, tergəgin seninq süzünqni yürəkinq bilə da andan sonqra çıxarğın sözünqni ağzınqdan. Egər bu işni bulay etsənq, barçasına tatlı bolursen.

– Oğlum, kimesədən yaman söz işitsənq, anı Yürəkinqə tut 7 xarış: ol yaman ölər da yaxşılıxka xaytar.

– Oğlum, heç neməgə külmə: ol külməxtən talaş bolur, da ol uruştan ölüm bolur.

– Oğlum, yalğan söz da yalğançılıx alay ağırdır, necik xorğaşın; az kündən sonqra yoğarı minər, necik terəkinq yapraxı.

– Oğlum, ayt seninq kiçi sağışınqni dostunq. Egər ol seninq sağışınqni alani etməsə, bolursen anqar ulu sağışınqni da aytmağa da anı inamlı, könü dost bolursen tutmağa.

– Oğlum, dayma boluşuçu bol, xanlar, biylər alnına seninq krisdanlikinqə söz bilə da axça bilə alay tut ki, anı aslannıq ağzından xutxarısen, da ol sanqqa haybattır da park.

– Oğlum, egər duşmanınq kelsə ayaxınqqa boşatlıx xolma, boşat anqar, da yürəkinq bilə kül, da teninq bilə fərəhlan, da yöpsün anı.

– Oğlum, xayda seni ündəməsələr hörmətləp, anda barma, da kimesə sendən söz sormasa, anda cuap bermə, da ol, axın suv kibik, buzlamıyır ança, da bazıp yürümə ayaxınq bilə; bolmağay ki, vaxtsız tas bolğaysen.

– Oğlum, sinağın oğlanlarınqni açlıx bilə, da susamax bilə, da miskinlik bilə, da eski bazıx tonlar bilə: egər tözümlü esə, ber tirlikinqni xoluna.

– Oğlum, xaçan seni hargga ündəsələr ya toyğa, cəht et barça sinqarıqdan burun çıxkaysen da yənə 2-inçi barmağaysen: Tenqridən yaxşı at alirsən da tövüş almassen başınqa.

– Oğlum, egər yarlı esənq, na sinqarlarınq arasına alani etmə ki, ayblanmağaysen da sözünqə də xulax xoymaslar.

– Oğlum, seninq sırımni, yapuxunqnu xatınınqa açma, aninq üçün ki xatın kişi sır saxlamastır, alani etər xardaşlarına, uruğ-kökünə, da seni tabalarlar.

– Oğlum, içkili bolsanq, saxla tilinqni köp sözləməxtən: sanqa yaxşı bohur, da uslu ündəlırsən.

– Oğlum, kimsəgə kləsənq tirlikinqni berməgə, bitiksiz, möhürsüz, tanıxsız bermə: berdinq esənq, tanar, da sen xayğurup hayıfsınırsən tirlikinqni.

– Oğlum, yaxş dostundan yıraxlanma: egər yıraxlandıq esə, ya taparsən aninqki dost, ya tapmassen.

– Oğlum, yaxşıraxtır ki, seninq tirlikinq oğurlanğay, ne ki üstünqə oğurlux tapulğay.

– Oğlum, kimgə ki Tenqri beriptir, sen anı hörmətlə, da xartlarını körsənq, börkünq çıxar da tur ayaxınq üsnə aninq alnına da sıyla anı.

– Oğlum, barlı-tirlikli adamğa paxıllıx etmə ya akahlıx: kişininq közün nemə toydurmas, tek toprax.

– Oğlum, xınamxoslux etmə, zera ki yaxşılıx u tirlık u mal Tenqridəndir, da yarlılıx keldi esə, arada yürügənni sökərlər.

– Oğlum, yığla da barma dostunq övinə, kirip çıxma: sonqra acızlanıp sökər də seni.

– Oğlum, it ki salğay kendi eyəsin da artınqdan kelğay, taş al da ur, ki artınqdan kelməsin.

– Oğlum, yaxşıcılınğın adam da aruv yürəktən alğış etkən xabuldır Tenqrigə, da uyattan xorx, necik Tenqridən.

– **Oğlum, yaman sağış da yürəkkə çıxkan eski duşmandır, da tözümlük fundamentidir xartlarınınq da beklıkidir dınınq.**

– Oğlum, söv könülüknü da yalğannı heç et, dayma xulax xoy Tenqrininq buyruxuna da eski duşmandan xorxma: Tenqrininq buyruxu yaxşı adəmiğə taş xaladır.

– Oğlum, yaman u yalğançı adəmidən xaç, zera akahlıx da barça yaman nemə yalğançılıxtan toğar.

– Oğlum, yarğunu sövmə: egər utsanq, egər utmasanq duşmanınqni, evet ki Tenqrininq yarğusundan xorx.

– Oğlum, kim ki könüdir, esi bilə yarıxlı günəştir; da kim ki öcəir yürəki bilə da öpkə süvər saxlama, ol adam tamuxnunq xaramğuluxuna oxşar; da kim aruv, açıx könqüllüdür, ol adam sadağaçıdır; da kim ki akahdır, egər barlı esə də, essizdir.

– Oğlum, cimriningq üvünə kirmə, kirsənq də, keçikmə, zera tirlikinqdən boş bolursen.

– Oğlum, sınqarınqni pambas etmə egər yıraxtın, egər yuvuxtun, zera yaman söz tercə da tezindən yetər, da alarınq arasına talaş bolur.

– Oğlum, Tenqri buyuruptır çağırni fərahlik üçün, yoxesə yaman yerdə, kerəksiz yerdə yaxşıraxtır nemə yaman içkəysen, ne ki içki.

– Oğlum, ol türlüdür esirik adam, ne türlü ki ox kirqəy burnununq içinə: özgəgə tiyməy – tek kendininq tebəsinə.

– Oğlum, cimri adam ol türlü sağışlar kendininq esinə ki: «Men bağatırmen, da küçmen, da ne ki sözlərmen, axıl, us bilə sözlərmen». Anı bilməstir ki, yoluxur anınqkibik esli kaç adəmiğə ki, tutkaçox xolundan, yergə urar da öldürür.

– Oğlum, körsənq duşmanınqni ki, yatıptır, sen anı xayğur, anınq üçün ki dost etərsen sanqa; egər ki kültkü etsənq, tursa, sanqa yaman etər.

– Oğlum, asrı esirik adam sağışlar ki, yer birgəsinə aylanır. Anı bilməs – başı aylanıyır, zera ki yerdır barça yemişlərinq anası; ol türlü artıxsı içməxtir barçaa yamannınq anası: titsinmiyin yamanlıxka salır, da yarlığamıyın öldürür adəmini, da keltirir da oxşatır canavarğa.

– Oğlum, xaç adəmi üçün yük bolmaxtan: egər yük boldunq esə, alay tut ki, tusnaxını berdinq anqar; egər vaxtına bermədinq esə, saxalınqni 1-1 yulxarlar.

– Oğlum, yalğançı bolma. Egər seni 1 sahat yalğançı taptılar

esə, könü də sözləsənq, yalğançı sağışlarlar, da inanmaslar, da barça yerdə yalğançı aytsarlar.

Xaytıp Xiqar ayttı usularınq axılın Natanğa, xardaşı oğluna.

4 iş bar ki, adamnıñq közününq yarıxın arttırır: əvəlgi – baxkay ertə çiçəklər üsnə; 2-inçi – yalan ayax yürügəy yaşıl üsnə; 3-ünçi – axın suvda yürügəy; 4-ünçi – yolçunların körgəy yıraxtağilərin. Xaytıp 4 işlər ki, adam oğlun semirtir: burungi

– kiyiniş; 2-inçi – yaxş söz işitkəy dayma; 3-ünçi – kendininq oğlanları bilə da xul-xutanı bilə sövöklü tirilgəy; 4-ünçi – nemə yaman söz işitsə, işitməmiş bolsun.

Yənə 4 işlər ki, adam oğlu kendinə hörmət keltirir: dayma yaxşı sözə, miskinlik etkəni, da eksiklik sözləgəni, da (61r) uyalğanı uludan-kiçidən. xaytıp 4 iş bar ki, adamnıñq yüzününq suvun kətərir: burungi ki, aşıx bolğay yaman xatingə; 2- inçi ki, köp sözləgəy da aytkay ki: «Menim kibik kimesə sözləmə bolmas da bilməs»; 3-ünçi ki, yaxşılarnıñq sözü arasına kirgəy da urup buzğay; 4-inçi ki, aytkay: «Bilirmen», – da yalğan sözləgəy.

Yənə sordular uslu Xiqarğa ki, nedir bu dünyada tatlı.

Ayttı Xiqar:

– Yüzününq uyatı. Kimninq yüzününq uyatı bar, ol tatlıdır, zera ki barça nemə harsızlıxtan toğar. Budur benim ögütüm, xayısı ki men, Xiqar, ayttım benim xardaşım oğluna Natanğa. Da men bilmədim – benim ögütümnü heç etti da tozdurdu, neçik topraxnu yelgə utru. Başladı yamanlama xanğa da barça malımni, xaznamni, tirlikimni başladı tas etməgə, xullarımni öltürməgə, xaravaşlarımni uyatlama, ança ki benim Apesdan atlı xatınım da xol salma klədi ki, anı kiçidən östürdü da eskə keltirdi. Bu ilgəri etkəndən sonqra manqa bardım men xanıma, da anqlattım Natannıñq yamanlıxın, da ketərdim xatımdan, da ayttım:

– Dağın seninq erkinq yoxtur benim tirlikimə. Dağı yaman başladı meni xanğa yamanlama ança ki, başıma keltirdi ki, xan buyurdu ki:

– Eltinqiz da kesinqiz Xigarnı. Da ol kişilər da calatlar benim tuz-ötməkimni unutmədilar. Çöküp, da xoltxa ettim, da ayttım:

– Bardır mēndə bir adam manqa oxşaş, da ölümlü iş etiptir. Anıñ başın kesinqiz benim üçün da meni saxlanqız. Kerək bolğaymen 1 kün benim xanıma.

Xiqarnı saxladılar da kişini kestilər. Xaŋğa xabər bardı ki, Xigar kesildi. Asoresdan ulusu xayğuşa tüştü. Kettilər ulustan da paravon xaŋğa berindilər.

İşitti paravon xan ki, Xiqar kesildi. Ulu elçilər yeberdi Senekarem xaŋğa ki, yeber manqa anıñki adam, ki ne ki sorsam, cuap bergəy, da ne türlü adam, ki uslu da axıllı bolğay ki, ne türlü avadanlıx aytsam, manqa tüzgəy.

Senekarem xan ündətti ulu biylərin da sarnattı

bitikni. Ayttı xan:

– De, bu işkə kim cuvap berir?

Ayttilar:

– Xanıma, kimesə bolmas bu işkə cuvap bermə, tek Natan ki, Xiqardan övrəndi barçanı.

Ündətti xan Natannı da ayttı:

– Bolurmısen bu işkə cuvap bermə?

Ayttı Natan:

– Men – düğül. Yoxesə benimki 1000 də bolsa, bolmas munqar cuvap bermə.

Andan sonqra xan hayıfsındı Xiqarnı kendinq biyləri bilə, xorxup paravon xandan ki, ulu çerüv bilə kelməgəy üsnə. Da ayttı Senekarem xan:

– Kim ki manqa Xiqarnı turğuzğay edi, yarım xanlıxımnı anqar berir edim!

Keldi Apusmak atlı biy da ayttı:

– Menqi tiridir Xiqar! Necik ayttı, bardı, da keltirdi tezindən Xiqarnı, da turğuzdu xanınq alnına, da Xiqar ölü çireyin alıp edi.

Kördü xan, da asrı süvündü, da ayttı:

– Alğışlıdır Tenqri ki, bugün Xiqarnı ölüdən turğuzdu!

Yeberdi anı xan ki:

– Bar, arın, da yuvun, da semir, da 40 kündə dirə kerəksen manqa. Xaçan ki 40 künden sonqra keldim xan xatına, ayttı xan:

– *Sen benim alafımnu işittinqmi – manqa ne elçilər keldi paravon xandan?*

Ayttım:

– *Xanım, men bariyum boyum bilə da tüzüyim bu işlərni barça. Bardı, da tüzdü, da yasadı. Da keldi ulu süvünclük bilə da ulu başxışlar bilə paravon xandan Senekarem xanğa. Xan utrusuna çıxtı ulu biyləri bilə. Xaytıp keldilər, kimlər xaçıp edilər: işittilər ki, Xiqar tiridir. Andan sonqra ayttı xan:*

– *Ne klərsen, sanqa beriyim.*

Ayttı:

– *Xanım, sendən nemə kləmən, tek manqa xardaşım oğlun Natannı ber.*

Xaçan berdi manqa Natannı, ayttım xuluma baylama stolpka. Ançax dağın köp aytməxtan sonqra1 söz aytr edim, da xulum xamçılar edi. Ayttım:

– *Oğlum, Tenqrim benim saxladı meni benim anmeğlaxım bilə da seni tas etti seninq yamanlıxınqa körə. Tenqri etkəy seninq da benim aramızğa yarğunu. Ol sahat işitti da çatladı, da ayttım:*

– *Oğlum, yaxş xılınğan yaxşı tapar, da yaman xılınğan yaman tapar. Da kim kimgə çuğur xazsa, kendi tüşər. Yaxşılıx yaxşılıx bilə tügəllənir, da yamanlıx yamanlıx bilə tügəllənir.*

Bügüngə diyin cəht etsin oğul atanınq-ananınq alğışı alğay da könülük bilə yürügəy, ammen.

12 İLLİK TÜRK DÖVRI TƏQVİMİ VƏ ALBANLAR

İrəvanda, Matedaranda qorunan 1232 №-li bir əlyazmasında albanların arasında işlənən 12 illik türk dövrü təqvimindəki illərin albanca adları həkk olunmuş və onların erməni dilinə tərcüməsi verilib. Həmin adları alban dilində təqdim edirik: 1. siçxn il (siçan ili); 2. ut ili (öküz ili); 3. pars (bars ili); 4. tuşxan (dovşan ili); 5. lu (əjdaha və ya balıq ili); 6. ilan; 7. at; 8. qu (qoyun ili); 9. piç (meymun ili); 10. taxuqu (toyuq ili); 11. it; 12. tanquz (donuz ili).

“Arm. 194” şifrəli Paris əlyazmasında isə həftənin günlərinin alban dilindəki adlarına rast gəlirik: **yıxkūn** (bazar günü), **yıxpaşkūn** (bazar ertəsi), **nögərikūn** (çərşənbə axşamı), **xankūn** (çərşənbə), **kiçiaynakūn** (cümə axşamı), **aynakūn** (cümə), **şapat** (yəhudilərin “şabat” sözündən, şənbə).

Sözügedən əlyazmanın digər önəmi isə onun albanların ilin başlanğıcını hansı gündən hesablamaları barədə məlumatı əks etdirməsidir. Burada bürclərin və planetlərin də adı çəkilir. Onlar suryani dilindədir. Eyni adlar erməni dilində də işlənir. Yalnız qoyun (xoyun) bürcünün, eləcə də ayın və günəşin adları istisnadır:

**Egər ki kləsənq bilməgə ki, Günəş xayısı
ketxoyadadır, tut əvəlbahardan ki,
mardnıq 20-sidir, 2 kün eksik...**

(Əgər günəşin hansı bürcdə olduğunu bilmək istəsən, martın 20 –sinə təsadüf edən ilk bahardan 2 gün əvvəldən başla...)

“Egər ki kləsənq bilməgə ki, Günəş xayısı ketxoyadadır, tut əvəlbahardan ki, mardnıq 20-sidir, 2 kün eksik, ber hər ketxoyağa 30-ar Xojndan başlar. Xayda ki toxtasa, ol ketxoyadadır. Zera martnıq 22-sinə Günəş Xojnğa kirir. Egər kləsənq bilməgə ki, Günəş xayısı bularğan yolduzdadır, tut əvəlbahardan eki kün eksik, ber hər yulduzğa 70-ər-70-ər ya 10-ar-10-ar. Başla Hraddan. Xayısı ki toxtasa, ol yulduzdadır.

*Da budur yulduzlar: Hradn , Xoya. , Lusayper , Paylacu ,
Lusin , Erevag , Lusntak .*

*Egər kləsənq bilməgə ki, Ay xaysı ketxoyadadır, tut aynıq
künların da hər birin 12-şər et, da burun bilgin ki, xaysı ketxoyada
yoluxtu Ay Günəş bilə, da bilgin ki, neçə eksik edi Günəş kendi
ketxoyasınınq sanından, da anı toldur bu sandan, da*

*xalğanın 30-ar-30-ar bergin hər ketxoyağa. Xayda toxtasa,
andadır Ay.*

*Xojn, Arivcn, Ağəğnavorn – ottur, da xurğax, da isi. Bular kün
toğuşundadır.*

*Cojlı, Goysn, Ayceğçivrn – topraxtır, sovuxtur da xuru. Bular
yarımkindədir.*

*Egavorn, Gşirn, Çrhosn – isidir, da nəm, da yelli. Bular kün
batışınadır.*

*Xecakedinn, Garicn, Cuğn – suvludur, suvuxtur da nəm. Bular
yarımkeçədədir.*

Xoyn, Egavorn, Arivcn, Gşirn, Ağəğnavorn, Çrhosn – erkəktir.

Coyn, Xecakedinn, Goysn, Garicn, Ayceğçivrn, Cuğn – tişidir.

Günəş – erkəktir, isidir da xurğax.

Ay – tişidir, sovuxtur da nəm.

*Egər kləsənq bilmə adamnu ki, xaysı ketxoyada toğdu, tut atın
anıq da anasınınq da bax ki, neçə yazovdur 2-sininq atı da
yazovlar neçə sağəştir, da*

*12-şər-12-şər keri ket. Ne ki eksik xalsa, başla Xoyndan, da hər
birin 1 san ber. Xaysında toxtasa, oldur, ol ketxoyada toğdu.*

*Egər kləsənq bilmə ki, neçə sahatına toğdu, tut ol sağışnu yənə
da ket 3-ər-3-ər. Egər 1 xalsa, 1- dədir, 2 – 2-də da 3 – 3-tə.*

*Egər kləsənq bilmə ki, xaysı yulduzda toğdu ya ne kün, tut yənə
ol sağışnu da ket 7-şər-7-şər. Egər 1 xalsa – yıxkün, egər 2, egər 3,
yedigə diyin bax xoranda: küniü – yulduzu tibinədır.*

Da men yazıxlı".

DÖVRÜMÜZƏDƏK ALBAN DİLİNDƏ YETİŞMİŞ BƏZİ DUALAR VƏ MÜQƏDDƏS KİTABLARDAN TƏRCÜMƏLƏR

Dövrümüzədək alban dilində yazılmış çox sayda (yüzlərcə) dua mətni də yetişmişdir. Bunlar əsasən Əhdi – Ətiq və Əhdi – Cədiddən, o cümlədən İncildən ayrı – ayrı parçalardır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, V əsr erməni salnaməçisi Koroyunun yazdığına görə, hələ o dövrdə Albaniya yepiskopu İremiyanın başçılığı ilə dini kitablar, yəni Bibliya alban dilinə tərcümə edilmişdi. VIII əsr erməni tarixçisi Gevond özünün “Tarix” əsərində bildirir ki, onun dövründə “İncil” bir sıra dillərlə yanaşı alban dilində də tədris edilirdi və alban dilində olan dini kitablar ciddi cəhdlə qorunurdular.

Əhdi – Ətiq, Həzərət Daniyalın (ə) kitabı: 3: 26-45.
**Üç igitnin qoltxası, xaysı ki ot içinə Biy Tenqrini haybatly
edilər. Alay ox biz də haybatlıyix Biy Tenqrini.**

Alğışlısen, Biy Tenqri, atalarımızdan bizim, alğışlı haybatlanğan atınq seninq menqilik Könülük bilə keçirdinq bu barcanı da bizim bilə toğrusen sen, Biy, da barça işlərinq seninq toğrudur, Yolunq seninq toğrudur, da barça törəng seninq könüdür.

Toğru törə keltirdinq üstümüzgə bizim barçağa körə, nenin ki yeberding üstümüzgə bizim da şəhərinə ari atalarımızınq bizim Yerusağemninq. Toğrulux bilə da könülük bilə yeberding bunu barça üstümüzgə bizim yazıxlarımız üçün bizim.

Törəsizləndix, aşındix, baştax bolup sendən, yazıxlı boldux barçada. Da buyruxunqnu seninq saxlamadıx, Saxlamadıx, necik simarladinq sen bizgə ki, yaxşını tapkaybiz biz sendən.

Hali barçanı, xaysın ki etting da neni ki yeberding Üstümüzgə bizim, toğru yarğu bilə etting.

Çıxara berding bizni xoluna duşmanlarımıznınq bizim, törəsizlərinq, beklərgə da baştaclarğa. Xoluna xanning törəsizninq da yamanninq barça yerdə çıxara berding bizni.

Da hali yoxtur bizgə vaxt açma ağzımızı bizim ki, uyatlı da taba boldux xullarınqə seninq xulux etkən.

Yoxsa çıxara bermə bizni sonqğuğa dinqrə atinq üçün seninq, tağıtma niydtinqni seninq da kerı etmə yarlıxamaxınqni seninq bizdən

Apraham sövükünq üçün seninq, da Sahağ xulunq, da ari Israyelinq üçün seninq.

Atadınq alarğa da ayttinq: «Arttırıyım züryätinqizni sizinq, neçik yolduzlarınq köplüxü da necik xumnu xırığında tenqizninq».

Da hali, Biy, eksildix biz, ne ki barça cınslar, da zabunluxtabiz hər yerdə bugün yazıxlarımız üçün bizim.

Yoxtur bu zaman buyruxçı, markare da yol körgüzüçi, ne bütöv xurban, ne temyan orenkkə, ne yer xurbanları sunma alınqə seninq, yarlığamax tapma sendən.

Yoxsa boyumuz bilə aşaxlanıp, da canımıznıq müşxüllüxü bilə yöpsünövlü bolıyx biz, necik bütöv xurban xoylarınq da tuvarlarınq da necik tümən semiz xozular.

Bu türlü yöpsünövlü bolsun xurbanımız bizim bugün alınqə seninq ki, tügəl tapulğaybiz atınqdan seninq, da dügül uyat umsanğanlarğa sanqə.

Da hali kelirbiz artınqdan seninq barça yürəkimiz bilə bizim, xorxarbiz sendən, xolarbiz yüzünqnü seninq, Biy, uyatlı etmə bizni. Yoxsa etkin bizgə sekinlikinqə körə seninq da köplüxünə yarlıxamaxınqniq seninq, xutxar bizni tamaşalarınq üçün seninq, da haybatlı bolsun atınq seninq menqilik.

Uyatlı bolğaylar barçası, xaysıları ki xıynarlar xullarınqni seninq, uyatlı bolğaylar zulumları alarınq, da barça xuvatları alarınq sinqaylar.

Da tanığaylar ki, sensen Biy Tenqri yalğız, xaysı ki haybatlanıpsen üstünə barça dünyanıq.

Əhdi – Ətiq, Həzərət Daniyalın (ə) kitabı: 52 - 57

Alğışlısen sen, Biy Tenqri, atalarımızdan bizim, ögövlü da ayruxsu biyikləngən atınq seninq menqilik. Da alğışlıdır atınq ari haybatınqınq seninq, ögövlü da ayruxsu.

Alğışlısen dacarında haybatlı arilikinqınqseninq, ögövlü.

Alğışlısen üstünə olturğucunqunq padşahlıxınqınq seninq, ögövlü.

Alğışlısen ki, olturupsen keropelərdə da bağıyırsen tibsizlikkə, ögöv.

Alğışlısen üsnə toxtalmaxına köknünq, ög.

Alğışlanqız, barça işlərin Eyðmizninq, Biyni, alğışlanqız da biyiklətinqız anı menqilik.

Simeon xartnıq (Simeonun duası. Luka “İncil”i 2: 29 – 32)

Hali çeş xulunqnu seninq, Biy, sözünqə körə seninq, eminlikkə ki, kördü közlərim menim xutxarmaxınqnu seninq, xayı ki hadir-lərsen alınna barça joğovurtnunq, yarıx köründünq dinsizlərgə da haybat joğovurtunqə seninq İsrayelninq.

Atamız bizim ki köktəsən

Atamız bizim ki köktəsən, ari bolsunq atınq seninq, kəlsin xanlıxın səninq, bolsun erkinq səninq neçik köktə alay yertə, ötmə-kimizni bizim kündəlik ber bizgə, bu gün boşat bizgə borçumuznu bizim, neçik ki biz boşatırbiz bizim borçularimizgə, bermagin bizni sinamaxlıxka, yoxsa xutxar bizni yamandan, zera seninqdir xanlıx da, xuvat da, sənqə haybat menqlik. Amen.

Əhdi – Ətiq, Həzrət Davudun (ə) “Zəbur”undan bir parça

Məzmur 1

Sağmosu Tavitninq

Sanlıdır er, xaysı ki barmadı kenqəşinə xırsızlarınq, da yoluna yazıxlılarnıq ol turmadı, da oltur ğuçuna arçəllərnıq ol olturmadı.

Evet orenkinə Eyəmizninqdir erki anıq, da orenki anıq sağışlağay ol kündüz da kecə, da bolğay ol necik terək ki, tikiliptir barğanına suvlarnıq, xaysı ki yemişin kendininq vaxtına bergəy da yapraxı anıq tökülməğay; da barça, ne ki etsə, onqarılğay anqar.

Dügüldür bu türli xırsızlar, da ne ol türli, evet necik yel, toznu ki yağdırır yerninq yüzü üsnə. Anıq üçün turmısarlar xırsızlar yarğuşa da ne yazıxlılar sağışına toğrularnıq.

Məzmur 2

Sağmosu Tavitninq.

Nek müşxülləndilər dinsizlər da joğovurt sağışladılar boşluxnu?

Xarşı boldular xanları yerninq da buyruçılar yıxıldılar birgə Eyəmiz üçün da yağlanğanı üçün anıq.

Çeşiyix bağların alarnıq da salıyx bizdən boyundruxun alarnıq. Turucu köktə külgəy alardan, da Biy heç etkəy alarnı.

Ol vaxt sözləğay alar bilə öcüşməxi bilə kendininq də yürəklənməxi bilə kendininq müşxüllətkəy alarnı.

Men turdum xan andan üsnə Sionnunq, tağına ari anıq, ayتماğa manqa buyruşun Eyəmizninq.

Biy ayttı manqa: «Oğlum benim sensen, men bügün toğurdum seni. Xolğın mendən, da beriyim sanqa dinsizlərni menqərməğə sanqa, da buyruçılıx sanqa barça xırıxlarına yerninq. Kütsərsen alarnı tayax bilə temir, necik sağıt çölməkçininq, uvatsarsen alarnı».

Hali, xanlar, bunu eskə alıncız, ögütləninqiz barçanqız, kimlər ki yarğularsız yerni. Xulux etinqiz Eyəmizgə xorxu bilə da sövününq üz alınə anıq titrəməx bilə.

Yöpsününqüz ögütün anıq ki, öcəşlənməgəy Biy da taspolursız yollarından toğruluxnunq Zamanına, ne vaxt xapunsa öcəşməxi anıq. San barçasına, xaysıları ki umsanıptırlar Biygə.

Məzmur 3

Sağmosu Tavitning.

Biy, ne köp boldu xıstırıcılarım menim! Köplər turdular üstümə menim.

Köplər aytırlar edi boyum üçün menim ki, yoxtur xutxarılməxi anıq Tenqrisinə kendininq.

Evet sen, Biy, boluşucım menimsen, haybatım menim da biyiklətüçisi başmınq menim.

Avazım bilə menim men Biygə sarnadım, da işitti manqa tağında kendininq.

Men çıırım ettim da yuxladım, oyandım, da Biy yöpsünövüçüm menimdir.

Xorxmandır men tümən çerüvündən alarnıq ki, çöp-çövrə dolaşp xapsap saxlıy edilər meni.

Kel, Biy, da xutxar meni, Tenqrim menim, zera sen urduq barçasın, kimlər edilər menim bilə duşmanlıxta heç yergədən, da tişlərin yazıxlılarnıq uvatkaysen.

Eyəmizningdir xutxarməxləx, üsnə joğovurtunqunq seninq alğışınq seninq.

Məzmur 4

Sağmosu Tavitning.

Sarnağanımda menim işitinq manqa, Tenqri, toğruluxınqa körə tarlıxtan manqa avlax etting, yarlığa manqa da işit alğışına menim.

Adam oğlanları, negə dinqrə bek yürəklilər? Nek söviyirsiz heçlikni da izdiyirsiz yalğanlıxnı?

Tanınqız ki, tamaşa etti Biy arisinə kendininq, da Biy işitkəy manqa sarnağanıma benim anqar. Öcəşməxinqiz, da yazıxlanmanqız, ne ki aytsanqız yürəkinqizdə sizinq, da töşəkinqizdə sizinq poşman bolunqız.

Sununqız xurbanın toğruluxnunq da umsanıqız Biygə.

Köplər ayırlar ki: «Kim körgüzgəy bizgə yaxşılıxın Eyəmizininq?» Nişanlandı bizgə yarıxı yüzünqdən seninq, da berdinq fərahlik yürəkimizdə bizim.

*Yemişindən aşılxnunq, çaxırninq, zəytünnünq alarnıq toldurdunq alarnı. Eminlik bilə bunu da bunda yuxlıyix da oyaniyix, zera sen, Biy, yalğız **pan** hani umsaq bilə seninq turğuzdurdunq bizni.*

Məzmur 5

Sağmosu Tavitninq

Sözümə benim xulax xoyğın, Biy, da esinqə alğın çaxıraxımnı benim.

Baxkın avazıma alğışımınq benim, xanım benim da Tenqrim benim.

Men seni xolarmen, Biy, ertərək işitkəysen avazıma benim, ertərək hadir bolıyım xarşı sanqa. Dügül ki sen, Tenqri, klərsen törəsizlikni, turmaslardırlar sendə yamanlar, törəsizlər turmağaylar alnına közünqnünq seninq.

Körəlmədinq alnına, kimlər ki xılınıyırlar Törəsizlikni, tas etərsen barçasın, kimlər ki sözlərlər edi yalğannı.

Erni xan töküçini da hilləlini murdar etərsen sen, Biy, evet, Biy, men köplüxünə körə yarlıxamaxınqnıq seninq kiriyim övünqə seninq, yerni öpiyim sarayınqa ari seninq xorxunq bilə seninq.

Biy, yol körgüz manqa toğruluxunqa seninq duşmanlarım üçün benim, tüz et alnıma benim yolunq nu seninq.

Yoxtur ağızlarına alarnıq könülik, da yürəkləri alarnıq boşanıptır.

Necik kerezman, açıxtır ovurtları alarnıq, tilləri bilə kendilərininq hilləli boldular.

Yarğula alarnı, Tenqri ki, tüşkəylər sağışlarından yürəklərininq alarnıq; köplüxünə körə xırrsızlarınınq alarnıq keri et alarnı ki, açıtıtlar seni.

Fərah bolğaylar barçası, xaysıları ki umsanıptırlar sanqa, menqilik sövüngəylər, da turğaysen sen alarda.

Övüngəylər sendə sövüklülərinq atınqa seninq, zera alğışlasarsen toğrunu, Biy, necik yarağlı biyənçlikinq bilə seninq tac-ladınq bizni.

Məzmur 6

Sağmosu Tavitninq

Biy, bolmağay yürəklənmaxinq bilə seninq xarşılağaysen meni, da bolmağay oçəşməxinq bilə seninq ögütləgəysen meni.

Yarlığa manqa, Biy, ki xastamen men, onqalt boyumnu menim ki, müşxülləndilər sövəklərim menim.

Canım menim asrı müşxülləndi, da sen, Biy, negə dinqrə?

Xayt, Biy, da xutxar boyumnu menim, tirgiz meni, Biy, yarlığamaxınqa körə seninq.

Zera kimesə yoxtur ki, ölümdə anqğay seni, ya tamuxta tapunmax etkəylər sanqa.

Xazğandım men küstünməximdə menim: yuvdum barça kecəni ornumnu menim da yaşlarım bilə menim töşəklərimni menim çılattım.

Müşxülləndi yürəklənməxtən közüm menim, oprandım men üsnə barça duşmanlarımınq menim.

Keri turduquz mendən, barçanız ki, xılınıyırsız törəsizlikni.

İşitti Biy avazına yıxlamaxımınq menim, işitti Biy alğışımə menim, da Biy xoltxamni menim yöpsündü.

Uyalğaylar da muşxullanğaylar asrı barça duşmanlarım menim, xaytkaylar keri da uyalğaylar asrı tezindən da müşxülləngəylər.

Məzmur 7

Sağmosu Tavitniq

Biy, Tenqrim menim, sanqa umsandım xutxar meni barça xuvuçıxlarımdan menim, abra meni.

Şahat, xaçan xapsağay, necik aslan, canımnı menim, da kimesə bolmağay ki, xutxarğay, da ne ol ki, tirgizgəy.

Biy, Tenqrim menim, egər ettim esə bunu, egər ki bolmağaylar törəsizliklər xoluma menim, egər tölədim esə xaçan alarğa, kimlər ki tölədilər manqa yaman, tüşiyim men də duşmanlarıma menim heç yergədən, xuvğay sonqra duşman canımnı menim, yetişkəy da baskay yergə tirlikimni menim da haybatımnı menim topraxka sıxındırğay.

Kel, Biy, öcəşməxiq bilə seninq da biyik bolğın tügətmə duşmanlarımnı menim.

Oyan, Biy Tenqrim menim, buyruxunqa seninq, xaysı ki sen sımardıniq, da yıxını joğovurtnuq çövrənqə bolğaylar seninq.

Anıq üçün biyiklikkə xayt. Biy yarğular joğovurtun kendiniq.

Yarğu et manqa, Biy, toğruluxuma körə menim, zağalsızlıxıma körə menim, xaysı ki mendə.

Tügəlləngəy yamanlıxlar üstünə yazıxlılarnıq, da onqarğay-sen sen toğruğa.

Xaysı ki tergər yürəkni da bövrəkləni, Tenqri toğru, könüdir boluşluxu manqa Tenqriniq ki, xutxarır alarnı, xaysıları ki toğrudurlar yürəkləri bilə.

Tenqri yarğucu toğru, küçlü da uzunesli, xaysı ki yeberməş öcəşməxin kendiniq hər kez.

Yoxsa egər xaytmasanqız anqar, xılıçin kendiniq itiləptir, sağıtın ölümniq da oxun kendiniq küydürməxkə yasağandır.

Oşta başladı törəsizlikni, yüklədi ağıni da toğurdu egirlikni.

Çoğur, xaysı ki xazdı da arıttı anda, tüşkəylər Terən çuğurğa, xaysın da işlədi.

Xaytar ağırları başına anıq, üstünə tebəsininq anıq törəsizlikləri kendiniq engəy.

*Tapunuyum Eyəmizgə toğruluxuna körə anıq, sağmos aytyım
Eyəmizgə atınıq biyiktəgi.*

Məzmur 8

Sağmosu Tavitniq.

Biyimiz bizim ki, tamaşalıdır atıq seninq barça yerdə!

*Ağındı ulu körküinq seninq dağın biyik, ne ki kök. Ağızlarından
igrit oğlanlarınq, tötşəgilərinq toxtağay alğış duşmanlarınq üçün
seninq, Biy ki, buzulğay duşman da xarşı turuçı.*

*Köriyim köknü, işin barmaxlarınqniq seninq, aynı da yulduz-
larnı, xayısı ki sen toxtattıq.*

*Kindir adam ki, anqğaysen sen anı, ya adam oğlu ki, dərman
nemə etkəysen sen anqar?*

*Az nemə aşax etting anı, ne ki friştələrinqni seninq: haybat bilə
da hörmət bilə tacladıq anı da turğuzduq anı üstünə xol
işinqniq seninq.*

*Barça neməni hnazant etting tibinə ayaxlarınq anıq,
xoyunlarnı, da tuvarnı, da barça neməni, da dağın artıx kiyiklərnı,
uçar xuşların köknəq, balıxların tenqizniq ki, kezərlər izləri bilə
tenqizniq.*

Biy, Biyimiz bizim ki, tamaşalıdır atıq seninq barça yerdə!

Məzmur 9

Sağmosu Tavitniq.

*Şükürləniyim sendən, Biy, bar yürəkim bilə menim, aytyım
barça-barça tamaşalarını seninq.*

*Fərah bolıyım da sövüniyim sendə, sağmos aytyım atına
Eyəmizniq biyiktəginiq.*

*Xaytkanına artxarı duşmanlarınqniq menim küçsüzləngəylər
da taspolğaylar yüzüinqdən seninq.*

*Etting yarğumnu menim da könülükni, olturdunq olturğuşka
törəçisi toğruluxnunq.*

Öcəştinq dinsizlərgə, da tas boldu xırsız, atların alarnıq buzdunq menqi menqilik, da duşmannıq yarağı eksildi çqx tügənginçə. Şəhərnı buzdunq, da taspoldu anqmaxlıxı alarnıq çaxırıx bilə.

Tenqri bardır da xalır menqilik, hadir etti olturğuçun kendininq yarğuğa. Kendi yarğular dünyani toğrulux bilə da joğovurtun kendininq könülük bilə.

Boldu Biy işanc yarlığa, boluşuçu tarlıxında vaxtli zamanda.

Umsanğaylar sanqa barçası, kimlər ki bilirlər atınqnı seninq, zera xoymısarsen alarnı, xaysıları ki, izdəsərlər seni, Biy.

Samos aytınqız Eyəmizgə ki, turuptur Sionda, aytınqız dinsizliktə işlərin anınq.

Izdəmə xanın alarnıq anqdı da unutmadı alğışın miskinlərninq.

Yarlığa manqa, Biy, da bax aşaxlıxımnı menim duşmanlarımdan menim, e, biyiklətting meni eşikindən ölümünq, ne türlü aytqaymen barça alğışınqnı seninq eşikinə xızınunq Sionnunq da sövüniyim xutxarmaxınq seninq.

Battılar dinsizlər buzulmaxlarında kendilərnininq ki, ettilər sırtmax, xaysı ki yaşurdılar, tutkay ayaxların alarnıq.

Tanır Biy etmə yarğusun kendininq, da işindən xollarınınq kendilərnininq bağlanğaylar yazıxlılar.

Xaytkaylar yazıxlılar anda tamuxka da barça dinsizlər, xaysı ki unuttular Tenqrini.

Dügül tügəlinçə unuttur Biy miskinni, tözümlükü miskinlərnininq taspolmağay menqilik.

Kel, Biy, da xuvatlanmasın adam, yarğulanğaylar dinsizlər alınqqa seninq.

Turğuz, Biy, orenk xoyuçını üstünə alarnıq, da tanığaylar dinsizlər ki, adamlar bardır.

Məzmur 9/10

Ne üçün, Biy, turduñq yıraxtın, körümsüz ettiñq yoluxkan tarlıx zamanın?

Öktəmləngəninə xırsızñıñ küyər miskin, kerı bolğaylar sağış-larından kendiləriniñq, xaysın ki də sağışladılar.

Zera ögər yazıxlı suxlancın boyununq kendiniñq, xaysı zrgel etər, da ol ögər.

Evet ne üçün öcəşlatti yazıxlı Tenqrini köplüzünə körə öcəş-məxiniñq kendiniñq, egər izdəməs? Dügüldir Tenqri alnına közününq anıñq, murdardır yolları anıñq hər sahat.

Biyikləniptir könülikü yüzününq anıñq, üstünə barça duşmanlarınunq kendiniñq eyəlik etkəy.

Ayttı yürəkinə kendiniñq ki, seskənmən cınsınstan başxa yamandan.

Xarğış, da leğilix, da hilləlik toludur ağzına anıñq, tibinə tiliniñq anıñq ağrıx da xazğanc.

Oturup busulup ululuxlar bilə yaşırtın öldürmə zağalsızını.

Közü anıñq yarlılara baxar, busulur yaşırın, necik aslan ormanında kendiniñq.

Busulur xapsama yarlını da yıxmağa anı. Sırtmaxı kendiniñq aşaxlatkay anı, aşaxlanğay da tüşkəy eyəlik etkəninə kendiniñq üstünə yarlılarınq.

Zera ayttı yürəkində kendiniñq ki, unuttu Tenqri, xaytardı yüzün kendiniñq ki, körməgəy sonqğuğa dirə.

Kel, Biy Tenqrim menim, biyik bolsun xolunq seninç, da unutmağın yarlını.

Evet ne üçün yürəklatti yazıxlı Tenqrini ki, ayttı yürəkində kendiniñq ki tergəməstir?

Körərsen sen anı ağrıxta da yürəklənməxinə baxarsen, sanqa xoyuluptur miskin, da öksüzgə sensen boluşuçu.

Uvalğay biləki yazıxlınıñq da yamannıñq, izdəlgəy yazıxı anıñq, da ol tapulmağay.

Biy xan mençi menqilik, taspolğaylar dinsizlər yerindən anıñq.

Suxlançına yarlılarnıñ işitti Biy, hadirlikinə yürəklərininğ alarnıñ baxtı közünğ seninğ

Yarğu etmə öksüzgə da yarlığa ki, dağın artmağay adam ulu sözləməxində kendininğ üstünə yüzününğ yerninğ.

Məzmur 10/11 10

Sağmosu Tavitninğ.

Biygə umsandım; necik aytkaysız boyuma menim: «Teşkirildinğ tağlarda, necik çıpçix»?

Zera oştı yazıxlılar xordular yayların kendilərininğ, hadir ettilər oxların sadaxlarında salma xaramğuluxta alarğa, kimlər ki toğrudurlar

yürəkləri bilə.

Zera xaysı ki sen yasadınğ, buzdular, evet toru ne etti? Biy sarayına ari kendininğ, Biy köktə olturğucu üsnə kendininğ. Közləri anınğ yarlılarğa baxar, kirpikləri anınğ terğərlər adam oğlanların.

Biy terğər toğrunu da xırsıznu, kim ki sövər yazıxnu, körəlməs boyun kendininğ.

Yağqay üstünə alarnıñ sırtmax, ot da küğürt; bu dufan – ülişü ayaxlarıninğ alarnıñ.

Toğrudur Biy, toğruluxnu sövər, toğruluxnu körərlər yüzləri anınğ.

Məzmur 115/116

Inandım, neni sözlədim, da men aşaxlandım bek.

Men ayttım tamaşalanğanımda menim ki, barça adam yalğandnr.

Ne beriyim ornuna Eyəmizgə barçadan, xaysın ki berdi manqa?

Ayaxın xutxarılmıxnınğ yöpsüniyim da atın Eyəmizninğ sar-nıyım.

Alğışımnu menim Eyəmizgə beriyim barça joğovurtu alınına anınğ.

Özdəndir alınına Eyəmiznin q ölümü arilərini q kendinin q!

*Ey, Biy, men xulun qmen senin q, xul da o ğlu xaravaşın qnin q se-
nin q. Kestin q bağlarımni menim, san q suniyim al ğışın xurbannın q
da atın Eyəmiznin q sarniyim.*

*Al ğışımni menim Eyəmizgə beriyim bar q jo ğovurtu alın
anın q koşkündə övündə Eyòmiznin q da için qdə senin q, Yerusaqem.*

Məzmur 116/117: 1-2

Al ğışlan qz Biyni, bar q cınslar, ö ğün qüz anı, bar q yo ğovurt.

*Xuvatlınsın yarlı ğamaxı anın q üstümüzgə bizim, kö nülükü
Eyəmiznin q xalsın men qilik. Haybat Ata ğa da O ğul ğa da Ari
Can ğa hali da hər kez da men q men qilik, amen.*

Al ğışı surp Asduacacing (Luka “İncil”i 1: 46-55)

*Ululatqay boyum menim Biyni, da sövün gəy canım menim
Ten qrim Xutxarucım bilə menim, ki baxtı üstünə aşaxlı xara-
vaşın q kendinin q, bundan son qra san bergəylər man q bar q
cınslar.*

*Etti man q ulu-ulu xuvat, da aridir atı anın q. Yarlı ğamaxni etti
cınstan cınsla, xorxucılarına kendinin q, etti xuvatın biləki bilə
kendinin q. Tozdular fikirlərindən yürəklərin q da söktü xuvatlı-
ların ol tur ğuclarından.*

*Aşaxni biyiklətti, hasrətlərni toldurdu igilik bilə da ulularni
yeberdi boş. Abradı İsrayelni, xulun kendinin q, an qıp yarlıamaxın
kendinin q, Necik sözlədi atamız ğa bizim Apraham ğa da züryatına
anın q men qilik.*

Əhdi – Ətiq. Həzrət Musanın II kitabı (Çıxış). 15: 1-18
Bu park çıxkanı üçün Movsesning Mısırdan
da İsrayel oğlanları üçün alğış

Alğışlıyix Biyni ki, haybat bilədir haybatlanğan. Atlanğanlarını da atlarını saldı tenqizgə. Boluşuçu, yöpsünüçim benim Biy, da boldu manqa xutxarılmalıxka.

Budur benim Tenqrim, da haybatlı etərmen bunu; Tenqrisi atamınq benim, da biyik etiyim bunu.

Biy uvatır oğraşlarını, Biy atıdır anıq.

Tanqlama erlərni, da tanqlama yarağlılarını, arabaların, da atların, da barça xuvatın paravonnunq boğdu tenqizdə.

Tenqiz yaptı alarnı, boğuldular tibsizlikinə tərənlikninq, necik taşlar.

Onqunq seninq, Biy, haybatlıdır xuvatı bilə kendininq, onqunq seninq, Biy, uvattı duşmanlarınqni seninq.

Da ululuxu bilə haybatınqning seninq uvattınq xarşı bolğanlarınqni seninq, yeberdinq öcəşməxin yürəklənmə xinqninq seninq, da yedi alarnı, necik xamışni.

Can xuvatınqning yürəklənməxinqning seninq, yarıldılar suvlar, yığın turdular, necik duvar taştan, suvları tenqizninq, da buzladılar yığınları suvlarınq tenqizninq içinə.

Ayttı duşman, ayttı: «Xuviyim, yetişiyim, uriyim, ayırıyım talannı da tolduruyım alardan canımni benim! Xılıçımni benim uriyim alarğa, eyəlik etkəy da biyik etkəy üstünə alarnınq onqum benim!»

Yeberdinq yelinqni seninq, da yaptı alarnı tenqiz, boğuldular da endilər, necik xorğaşın, suvğa muxkəm.

Kim oxşar sanqa, Tenqrim, Biyim? Ya kim oxşağay sanqa, haybatlanğan arilərinqdə, tamaşalı haybat bilə haybatlanğan ki, etərsen nişanlar da peşələr. Saldınq xolonqnu seninq, da yuttu alarnı yer.

Yol körgüzdünq toğrulux bilə joğovurtunqa seninq, hali xayısı ki xutxardıq.

Da övündürdünq xuvatumq bilə seninq taborunqa, Arilikinqə seninq, işittilər cınslar da öcəşləndilər, da xorxu tuttu sıgıngan-larnı Arapisdanninq.

Ol vaxtta caxtlandılar yarğuçılar Etomnunq da buyruxçıları Movaplarninq,

tuttu alarnı titröv, eridilər barça turucıları Kananninq.

Tüşkəy üstünə alarnıq ah da xorxu, da xuvatından biləkinqning seninq taş xaytkaylar. Çax aşkınça joğovurtunq seninq, Biy, çax aşkınça joğovurtunq seninq bu kez, xaysı ki də tanqladınq.

Eltip tikkəysen alarnı tağına menqərməxinqning seninq, ha-dirlikinə turmaxınqning, menqərməxinqning seninq, xaysı ki tapun-dunq əvəldən, Biy, tapundunq arilikinq bilə, xaysı ki hadirlədilər xollarinq seninq. Da Biy xan memqi menqilik da dağın da.

“Çıxıs” 15: 19. Dənizdən keçiş

Zera kirdi paravon arabalar bilə, da atlar bilə, da tanqlama yarağlılar bilə içinə tenqizning, Da yeberdi üstünə alarnıq Biy suvun tenqizning, da oğlanları İsrayelning bardılar xuru bilə içinə tenqizning.

Əhdi – Ətiq. II Qanunlar kitabı 32: 1-21 Alğışı Movsesning

Baxınız, kök, ta sözliyim, işitkəy yer ayтуşun ağızınnıq menim.

Yöpsünövlü bolğay, necik yağmur, avazım menim, da engəy, necik xırovu, ayтуşum menim. Necik yağmur üstünə yaşılning, necik yağış üstünə biçənninq ki, atın Eyəmizning sarnağaybiz, da berinqiz alğış Eyəmizgə, Tenqrimizgə bizim.

Tenqri, xaysınınq ki könülük bilədir işi anınq, da barça yollar anınq könülük bilədir.

Tenqri inamlıdır, da yoxtur anda egirlik; toğrudur, könü Biy.

Yazıxlandılar, da dügül oğlanları anıñq xorançlar, toğqanlar yolsuz da xolayına.

Dügül bu oldur, xaysı ki Eyämizgə tölər edinqiz siz, yıxınları axılsızlar da dügül axıllı. Dügül bu kendidir atanq seninq, xaysı ki tapundu seni, etti seni da yarattı seni.

Esinqə bolğay seninq künləri menqilikninq, anqlanqız yılların cınslarınq çax cınska dirə. Sorğın sen atanqdan seninq, da gələci etkəylər sanqa, xartlarınqdan seninq, da aytkaylar sanqa.

Zamanında, necik ayırdı Biyiktəgi barça cınslarını, necik tağıttı ol oğlanların Atəmning. Turğuzdu çek dinsizlərgə sanına körə frıştələrinə Tenqrininq.

Boldu ülüşü Eyämizninq joğovurtu kendininq Jağop, da payı menqərməxininq kendininq İsrayel.

Yetkinçə boldu anqar pustaıxta; susamaxlıxta, suvsuzluxta xulux etti anqar.

Ögütlədi anı da saxladı, necik böbəkin közninq, necik xaraxuş, xanatlarında kendininq yöpsündü anı, necik üstünə çipçələrininq kendininq, şağavatlandı.

Kerdi xanatların kendininq, da yöpsündü anı, da kötürüp keltirir edi anı üstünə, yağırları arasına kendininq.

Biy yalğız kütər edi alarnı, da yox edi alar bilə tenqri yat.

Keltirip çıxardılar alarnı xuvatına yerninq, yedirdi alarnı hasilliki bilə tarlovlarninq. Emizdirdi alarğa çibal xayadan da yağ taşlı xayadan, yağı inəklərninq da sütü xoyunlarınq yağ bilə birgə bızovlarınq, ögüzlərninq da eçkilərninq. Semizlikin bövrəklərin-dən aşlıxninq da xanın borlaninq içti, çağırnı.

Yedi Jağop, toyundu da huzurlandı sövüklü. Semirdi, bazıx boldu, kenqərdi, xoydu Biy Tenqrini, yaratuçısın kendininq, da artxarı xaldı Tenqrisindən, xutxarucısından kendininq.

Öcəşlättilər meni yat ayaxları bilə kendilərininq, da gurkları bilə kendilərininq öcəştirdi, açıxlattılar meni.

Xurban ettilər devlərgə, da dügül Tenqrigə, gurklarnı, xaysı ki bilməslər edi, yenqi da vaxtsiz, xaysıların ki heç tanımaslar edi ataları alarninq.

Xoydunq Biyni ki, toğurdu seni, unuttunq Tenqrini ki, yedirdi seni.

Kördü Biy da paxıllandı, yürəkləndi üstünə oğlanlarına da xızlarına alarnıñq da ayttı:

«Xaytariyim yüziümnü benim alardan da körgüziyim alarğa ki, ne bolmalıdır sonqğudagi zamanda. Zera bir cınstır xolayına alar, da oğlanları biyəñsizlikniñq, alar paxıllattılar meni Tenqri düğülləri bilə kendilərininçq da açıttilar meni gurklarında kendilərininçq.

Hali men də paxıllatıyım alarnı, cıns kerəksiz da essiz cıns bilə açıtıyım alarnı».

Əhdi – Ətiq. İsayya 26: 9-21 **Algışı Esayi markareninçq**

Kecədən ertələnir canım benim ertərək turma sanqa, Tenqri. Anıñq üçün ki yarxtır buyruxunçq seninçq üsnə yerninçq, övrəninçiz toğruluxnu, turucuları yerninçq.

Xapuştı xırsız da heç dağın övrənməx Etmə yerdə toğruluxun kö-nülüknünçq. Kötürülgəy xırsız yerdən da körməgəy haybatın Tenqrininçq.

Biy, biyixsen, da biləkinçq seninçq küçlü, da alar bilmədilər.

Tanığaylar, uyalğaylar da paxıllıq tüşkəy ögütsüz joğovurtka, da hali ot duşmanlarınqni seninçq yegəy.

Biy Tenqrimiz bizim, ber bizgə eminlikinçqni seninçq, zera barça işimizgə körə bizim töləndi bizgə.

Biy Tenqrimiz bizim, tapunğın bizgə, zera başxa sendən özgə kimesəni bilməsbiz da atınqni seninçq anqıyırbiz hər kün.

Evet hali ölülər tirlikni heç körmisərlər, da ne hakim turğuzsar. Bununçq üçün keltirdinçq, urdunçq, tas ettinçq, buzdunçq barça er oğlanların alarnıñq.

Arttır, Biy, yamannı üsnə yamanlarınçq alarnıñq da keltir üsnə yamannı üsnə törəsizlərinçq yerdəgi.

Biy, tarlıxta anqdıx seni ki, azulax tarlıxtır ögütünçq seninçq üstümüzgə bizim.

Necik toğğanğanı yüklüninçq ki, yetişkən bolğay zamanı toğurmaxnıñq da axrıxından kendininçq çaxırğay.

Ol türlü boldux sövükünqə seninq, ahni da xorxunqnu seninq yüklü bolup tolğandix da toğurdux cannı xutxarmaxınqning seninq. Düğül dağı yemirilgəybiz biz, yoxsa yemirilgəylər turucuları yerninq.

Turğaylar ölülər, turğaylar barçası, xaysı ki xoyulupturlar kerezmanlarda.

Oyanğaylar, söviingəylər da fərəh bolğaylar toxtalğanları yerninq.

Aninq üçün yağış ki, yağtır sendən, bu sağayma xlıxıdır alarninq, evet yeri xırsızlarınq taspolğay.

Keri ket, joğovurtum menim, bar, kirğın humnanqa seninq, yap eşikinqni seninq alnına yüzünqüninq seninq.

Əhdi – Ətiq. Həzrət Yunusun (ə) kitabı: 3-10 Alğışı Yovnan markareninq

Tarlıxımda menim men Biygə sarnadım, işitti Tenqri tıbsizlikinə tamuxnunq çaxırmaxıma menim. İşit, Biy, avazıma menim ki, saldıng meni munda, terənlikinə tenqizning, da kezmaxları ırmaxlarınq xapsadılar meni.

Barça yubanmaxlarınq seninq da tolğunlarınq seninq keçtilər üstümə menim, da ayttım ki, salındım xayda esə yüzünqdən közlərinqning seninq.

Hali bolğay ki, artıx baxkaymen dacarınqa ari seninq? Zera töküldü çövrəmə suvlar çax boynuma dirə menim, da tıbsizliklər müdarasız xapsadılar meni.

Kirdi başım menim aralıxlarına tağlarınq, endim men terənlikinə yerninq, kördüm beklövlərin aninq ki, edilər xalxalar menqilik, da çıxkay buzuxluxtan tirlikim menim.

Sanqa, Biy Tenqrim menim, eksilgəninə canımınq menim sarnadım da seni, Biy, anqdım, da kirgəy alğışım dacarınqa ari seninq.

Zera xaysıları saxlarlar edi heçlikni da yalğanlıxni, yarlığamaxlarından kendilərining keri boldular.

Men avazına alğışnıq xosdovanel bolıyım sanqa, sunyıyım xurban Eyəmizgə da tığəlliyim niyətimni menim xutxarılməxlıxka.

Əhdi Ətiq. Avvakum. 3: 1-19
Alğışı Ampağum markareninq.

Biy, işitkəninqni seninq işittim da xorxtum, Biy, baxkın (=baxtım) işinqə seninq da tanqlandım. Arasına eki kazanlarınq tanılsarsen sen, yuvu xlanğanına yıllarınq belgili bolsarsen, yetişkəninə zamannıq körünsərsen.

Müşüllənmə canınnıq benim, zamanında öcəşməxinq yarlığamaxnı anqsarsen.

Tenqri yarımkündən kelsər da ari Paran tağından.

Belgili etkəy kök kənənməxin haybatınınq anıq, da alğış bilə anıq toldu dünə.

İşğları, necik yarix, ayırıldı andan, da münqüzlər xoluna anıq tapuldu, da anda toxtaldı xuvati haybatınınq anıq.

Yüzündən anıq şıxkaylar tövüşlər, da artından izlərininq anıq barğaylar ulu-ulu xuşlardan.

Turdu da ölçtü yerni, baxtı da tintti dinsizlərni. Tağlar erisərlər, da ormanlar xururlar menqilik, yolları ki, ilgərtin edilər, soxrayğaylar, da andan titrəğəy barça yer.

Kördüm taborların Araplarnıq, müşülləndilər turuçıları çatırlarına Matiamnıq.

Yoxsa mı üsnə rikalarınq öcəşlənirsən, Biy, ya yürəklən-məxinq seninq üsnə rikalarınq, ya öcəşməxinq seninq üsnə tenqizninq? Çıxtınq sen arabanqa seninq, atlanğanıq seninq xutxarılməxlıxtır çıxkanıq seninq?

Oyandı yayınq seninq, da oxlarına sadaxlarınqınq seninq içirdinq, ırmaxları tağıtınq, yerni titrəttinq muxkəmlıxından yağ-murnunq ki, aşar bundan.

Tıbsizliklər çaxırdılar ulu avaz bilə, yarix yiltırağanından günəşninq tartıldı, da çıxkanı aynıq tıyıldı.

Necik yultrağanı kesməklərinin barğaylar, necik yarıxı yultrağan xılıcınqınq seninq.

Öcəşməx bilə oyanırsen üstünə yerninq, öcəşməx bilə uşat-sarsen dinsizləni.

Köründünq xutxarılmamaxına joğovurtunqunq seninq, xutxarmağa tanqlanğanlarınqni seninq. Oxlavuçı boldunq başlarına adamlarınq ğktəmlərinq, çax tibsizlikinə tenqizninq boğuldular.

Izdədinq öcnü xuvatinq bilə seninq xuvatlı başlılardan yazıxlılarninq, xaysıları ki umsanıp edilər bizmilikləri bilə kendilərininq, zera yedilər yarlınu yaşırtın.

Yeberdinq üstnə tenqizninq atlarınqni seninq, müşxülləndilər yenqüçi suvları tibsizlikninq.

Turdum men, da çürgəldi icəglərim menim, avazından ağızıninq menim kirdi titrəməx sövəklərimə menim, da men boyum bilə menim müşxülləndim.

Bunu saxlağaylar küniinə tarlıxninq keltirmə üsnə cınslarınq, xaysıları ki oğraş etərlər joğovurtunq bilə seninq.

İncir terəki berməğəy yemişin kendininq, da borlalıx keltirməx tapmağay, zəytün beslənməğəy, da yer bitməğəy yaş ot, eksilgəylər xoylar kütüvlərindən, da ögüzlər tapmağaylar aranğa, – men Biygə umsandım, sövüniyim da fərəh bolıyım, Tenqri xutxarucım menim.

Biy, Biy berdi manqa xuvat da turğuzdu ayaxlarımni menim toxtalmaxlıxta, boynu üsnə duşmanınq turğuzdu meni da tındırdı meni çüst-çüst.

**Əhdi – Ətiq. “Çıxış” 19: 25; 20:1-17;
İkinci Qanunlar kitabı 5: 6-21
Tenqrininq 10 buyruxu, xaysı ki berdi
Movseskə Sineğan tağda**

Endi Movses joğovurtka da ayttı alarğa: «Sözlədi Biy barça sözləni, bu da ayttı: “Menmen Biy, Tenqrinq seninq, xaysı ki çıxardım seni Mısır ulusundan, övündən xuluxnunq.

1. Bolmağaylar sanqa tenqrilər mendən özgə.

2. Etməgəysen sen sanqa gurklar barça oxşaşka körə, xaysı ki nemə köktə yoğarı, da xaysı ki nemə yerdə aşağa, da xaysı ki nemə suvlarda tibinə yerninq, yerni öpməgəysen alarğa da xulux etməgəysen alarğa, zera menmen Biy, Tenqrinq seninq, Tenqri paxıl, xaysı ki tölərmen yazıxın atalarınınq oğullarına üçüncü da dördüncü cinska dinqrə duşmanlarıma menim da etərmen yarlıgəmaxnı 1000 cinska dinqrə sövüklülərimə menim da xaysıları ki saxlarlar buyruxumnu menim.

3. Etməgəysen atn Biyning, Tenqrinqning seninq, üsnə yalğan nemələrininq, zera arıtmastır Biy anı, xaysı ki etkəy atın aninq üsnə yalğanlarıninq.

4. Anqğın yığkünü – arilətmə anı. 6 kün işləgəysen da etkəysen barça işlərinqni seninq; kün 7-inçi – yığkün Eyənqning, Tenqrinqning seninq: işləməgəysen kending də işinqni seninq sen, da oğlanlarınq seninq, da xızlarınq seninq, xullarınq seninq, da xaravaşlarınq seninq, ögüzlərinq seninq, da eşəkinq seninq, da barça xayvanlarınq seninq, da (138) kelginq seninq, da xaribinq, xaysı ki sendədir. Zera 6 kündə etti Biy Tenqri köknü da yerni, da tenqizni, da barçanı, xaysı ki içində; da 7-inçi kündə tındı. Aninq üçün alğışladı Biy 7-inçi künnü da arilətti anı.

5. Hörmətlə atanqni seninq da ananqni seninq ki, sanqa yaxşı bolğay da uzun ömürlü bolğaysen üsnə yer yaxşılıxınınq, xaysı ki Biy, Tenqrinq seninq, bersər sanqa.

6. Öldürməgin.

7. Itlik etməgin.

8. Oğurlamağın.

9. Yalğan tanıxlıxını tanıxlıx berməgin sinqarınqqa seninq.

10. Suxlanmağın övünə sinqarınqning seninq, da ne tarlovlarına aninq; suxlanmağın xatununa sinqarınqning seninq, da ne xuluna aninq, da ne xaravaşına

anınq, da ne tuvarlarına aninq, da ne eşəklərinə aninq, da ne barça xayvanlarına aninq, da ne barça neməsinə, xaysı ki sinqarınqning seninq bolğay”».

ALBANDİLLİ ƏLYAZMALARIN FONETİK, LEKSİK VƏ QRAMMATİK ÖZƏLLİKLƏRİ

FONETİKA

Alban, yəni qarqar – qırçaq dilinin fonetik tərkibi ilə üzdən tanışlıq Musa Kağankatlı və Moisey Xorenatsinin bu dil barədə söylədikləri “boğaz səsləri ilə dolu dil” ifadəsinin doğruluğunu tam təsdiq etməkdədir. Məsələn, bu dildə dilimizdəki “q” səsinin “x”, bəzən də “ğ” kimi tələffüz edildiyi müşahidə edilir: qırçaq – xırçaq, qayıtmaq – xaytmaq, qar – xar, çaqqal – çağal, qın - ğın və s. Eyni zamanda söz önlərindəki cingiltili samitlərin karlaşması baş verir: daş – taş, dil – til və s.

Sait sistemi eynən Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi 9 səsdən ibarətdir və bizimki ilə tam eynidir. Onlardan dördü qalın (**a, ı, o, u**), beşi isə incə saitdir (**e, ə, i, ö, ü**).

Samit səslərin sayı bizimkindən bir səs çoxdur. Azərbaycan türkcəsində samit səslərin sayı 24 – dürsə, alban (qırçaq – qarqar) türkcəsində bu rəqəm bizdə olmayan, fəqət Şamxor – Tovuz şivəsində hələ də işlənməkdə olan “**nq**” qarışıq səsi hesabına 25 - dir. Bu səs bir vaxt Azərbaycan türkcəsində də məhsuldar olmuş və ərəb əlifbasının “səğir nun” hərfi ilə yazılmışdır. Buna alınma sözlərdə işlənən və rus dilindəki “**u**” hərfinin ifadə etdiyi səsə eynilik təşkil edən səsi də əlavə etmək olar. Bu səslə birlikdə samitlərin ümumi sayı 26 edir.

Alban dilindəki samit səslər bunlardır: **b, c, ç, u, d, f, g, ğ, q, h, x, j, k, k', l, m, n, nq, p, r, s, ş, t, v, y, z**.

Məlumat üçün bildirik ki, bütün türk ləhcə və şivələrinə, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinə xas olan ahəng qanunu alban dilinə də xasdır.

LEKSİK TƏRKİB

Alban dilinin leksik tərkibinin əsasını təmiz türk sözləri təşkil etməkdədir. Kəlmələrin digər türk dillərinin lüğət tərkibi ilə müqayisəsi onların sırf qıpçaq mənşəli olmasına dəlalət edir. Belə ki, albandilli mətnlərdə (AM) rastlaşdığımız əsas söz fondu qıpçaq terminlərinin yer aldığı lüğətlərdəki və digər qıpçaqdilli əsərlərdəki terminlərlə, fonetik fərqlər nəzərə alınmazsa, tam eynidir. Söhbət aşağıdakı mənbələrdən gedir:

1. Kitabü Bulağat ül Müştəq fi Lüğət it Türk bəl Qıfçaq (BM);
2. Baytar ül Vazeh (BV);
3. Codex Cumanicus (CC);
4. “Gülüstan”ın tərcüməsi - Kitab Gülüstan bit Türki (GT)
5. Əd Dürrət ül Müdiyyə fil Lüğət it Türkiyyə (DM);
6. Əl – İdrak haşiyəsi (İH);
7. İrşad ül Mülük vəs Səlatin (İM);
8. Kitab fi Elmi ən Nüşşab (EN);
9. Kitab fil Fiqh (KF);
10. Kitab fil Fiqh bil Lisani – Türki (KFT);
11. Kitab ül İdral ül Lisani – Ətrak (Kİ);
12. Əl Kavanun ül Külliyyə li Zabit ül Lüğəti Türkiyyə (KK);
13. Münyət ül Guzat (MG);
14. Kitabi Müqəddiməi – Əbu Leys əs Səmrqəndi (MS);
15. Kitab fi Riyazət ül Hayl (RH);
16. Kitabi – Məcmui – Tərcümani – Türki və Əcəmi və Muğali (TA);
17. Əl Tüfət üz Zəkiyyə fil Lüğət it Türliyyə (TZ).

Deyilənlərə konkret misallar göstərək. Məsələn; avlaq (TZ) – avlax (AM), bağırsağ (TA) – bağırsux (AM), çabaqlamaq (KFT) - çabaqlamax (AM), döğünmək (İH) - döğünməx (AM) və s.

Eyni sözləri alban dili ilə mövcud qıpçaq dillərinin, yəni qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay, başqırd, qumuq, noqay, qaraçay – balkar, tatar, kırımçak, karaim və s. dillərinin lüğət fondları barədə də söyləmək mümkündür. Məsələn; juldız (qaz.) – yulduz (alb.), ğarğa

(qarqalp.) – xarğa (alb.), qarqaq (qırq.) – qabax (alb), mönqü (Alt.) – menqi (alb.), ğap (noq.) – qab (alb.), tanık (tat.) – tanıx (alb.), biş (başq.) – beş (alb.), ğatın (qar. – balk.) – xatın (alb.), başğa (qum.) – başxa (alb.) və s.

Gördüyümüz kimi, alban dili digər qırpaq dillərindən əsasən özünün boğaz səsləri ilə zənginliyi ilə fərqlənir və bu da onu qırpaq türkcəsinin xüsusi bir şivəsi kimi gözdən keçirməyə imkan verir. Görünür, bu, albanların, daha dəqiq desək, qırpaq – qarqarların qafqazdilli xalqlarla iç – içə yaşamasından və onlarla qarışmasından qaynaqlanmışdır. Qarqarların qafqazdilli xalqlarla rahat və sıx bir şəkildə qohumluq əlaqələrinə girdiyini sübut edən ən gözəl fakt həmin xalqların dilində “qarqar” etnoniminin “qohum” sözünün sinonimi kimi işlənməsidir. Bu baxımdan çeçen – inquş (vaynax), saxur, rutul və avar dillərini misal çəkmək olar.

Maraqlıdır ki, eyni hal Orta Asiya qarqarlarının dilində müşahidə edilməmişdir və onların ləhcəsi digər qırpaq şivələrindən fonetik baxımdan, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənməmişdir.

Dövrümüzədək bu dildə yetişən mətnlərdə diqqət çəkən ən maraqlı məqamlardan biri həmin mətnlərdə bir neçə qədim yunan və qədim suryani, eləcə də orta fars mənşəli alınma sözlərə rast gəlinməsidir. Bunlar əsasən dini terminlərdir. Suryani dilindən keçən sözlərə eyniylə erməni dilində də rast gəlinir. Məsələn: arakel (həvvari), markare (peyğəmbər), axpaş (yepiskop), Errortutiun (üç üqnum), surp (müqəddəs), qoys (təmiz, bakirə), Asduacacin (Tanrı anası), Avedaran (İncil), xosdovanel (təmizlənmək, arınmaq), xosdavanitiun (tövbə) və s.

Eyni şeyi orta fars dilindən keçmiş vartabed (dini rütbə, rəhib), hşerğapet (böyük mələk), friştə (mələk) və s. kimi sözlər barədə də söyləmək olar.

Alban dilində işlənən yunan mənşəli sözlərsə “katağiqos” (katalikos), “Krisdos” (İsa Məsih, yağlanmış), “Soğmos” (Solmos, Zəbur), arhiebisgobos (arxiyepiskop), paxesos və sairədir.

Alban dilində ərəb və yeni fars dilindən keçmiş sözlərə də rast

gəlinməkdədir: xuvat (qüvvə, ərəbcə), xudrət (qüdrət, ərəbcə), muzd (muzd, yeni farsca) və s.

Albandilli əlyazmalarda rast gəlinən sözləri mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Qohumluq əlaqələri bildirən söz və soz birləşmələri: Ana, ata, oğul (oğul), apa (nənə), açxı (əmi) və s.

Təbiət hadisələri və əşya adı bildirən sözlər: Sovux (soyuq), yaxmur (yağmur), xar (qar), xuş (quş) və s.

Göy cisimlərinin adları: Günəş, ay, yultuz (ulduz) və s.

Bədən üzvlərini və daxili orqanları bildirən sözlər: Xol (qol, əl), ayax (ayaq), bağır (qara ciyər) və s.

Zaman anlayışı ilə bağlı olan sözlər: Kün (gün), ay, yıl (il), yıxkün (bazar günü), yıxpəşkün (bazar ertəsi), şabatkün (şənbə) və s.

Heyvan, quş və bitki adlarını bildirən terminlər: Tağaqu (toyuq), sçxan (siçan), ağaç (ağac), xaraxuş (qaraquş) və s.

Geyim və məişət əşyalarını ifadə edən sözlər: Şalvar, başmax və s.

Etnonimlər: Tatar, türk, xıpçax, erməni, urum və s.

Rütbə bildirən sözlər: Xan, biy (bəy), padşah, vardapet (dini rütbə), axpaş (yepiskop), ketxoy (kəndxuda) və s.

Şəxs adları: Krisdos, Luğas, Boğos, Sdepannos, Yovhannes, Kirakos, Mxitar, Qoş, Mikayıl, Kabriel, Davit və s.

Dini terminlər: Tenqri (Tanrı), Adedaran (İncil), uçmax (cənnət), tamux (cəhənnəm), oruç (oruç) və s.

Alban yazılı dilinin ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də bu dilin leksik tərkibində müxtəlif dövrlərə aid plastların yaşarlılığı və paralelliyidir. Bu baxımdan eyni anlamlı, yəni sinonim olan “otəçi”, “həkim” və “doktor” sözlərini göstərmək olar. Əgər “otəçi” kəlməsi təmiz türk sözüdürsə və yaşı minillərlə ölçülürsə, ərəb mənşəli “həkim” sözü bu dilə VII – VIII əsirlərdən sonra, yəni ərəblər Azərbaycanda peyda olandan sonra, çox gümün ki, oğuz mənşəli Azərbaycan türkcəsi vasitəsilə daxil olmuşdur. “Doktor” kəlməsi isə XVI əsrdə mühacir albanların dilinə slavyan dillərindən keçmişdir. Albandilli mətnlərdə hər üç sözə rast gəlinir. Bu

mətnlərdə həm Sasanilər dövrünə (III – VII əsrlər) aid orta fars kəlmələrinə (vardabed, hejarbed, firıştə və s.) həm də Səlcuqlular dövründə (XI əsr) yaygınlaşan yeni fars dili nümunələrinə (muzd, piriç və s.) rast gəlinməsi də həmin dilin formalaşma arealı və dövrləri barədə aydın təsəvvür yaradır.

SADƏ VƏ DÜZƏLTMƏ İSİMLƏR

Alban dilində rast gəlinən sadə isimlər əksərən bir və ya iki hecalıdır. Bununla belə, üç və daha çox hecalı isimlərə də rast gəlinməkdədir.

Digər türk ləhcə və şivələrində olduğu kimi, alban türkcəsində də düzəltmə isimlər əmələ gəlmə metoduna görə 2 yerə ayrılır: 1. Morfoloji yolla əmələ gələn düzəltmə isimlər; 2. Sintaktik yolla əmələ gələn düzəltmə isimlər.

Digər türk dillərində olduğu kimi, alban dilində də düzəltmə isimlər sadə isimlərə və ya fel, sifət və say köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir.

Morfoloji yolla əmələ gələn düzəltmə isimlər kök türkcənin inkişafı mərhələsində ortaya çıxmışdır. Bu səbəbdən də həmin şəkilçilərin böyük əksəriyyətinə çağdaş türk dillərində bu gün də rast gəlinir. Alban dili də, özəl fonetik xüsusiyyətlər diqqətə alınmazsa, bu baxımdan istisna deyildi. Bu dildə də əsas sözdüzəldici şəkilçilər “-çi” (-çı), “-lıx” (-lix, -lux, -lүx, -lıq, -lik, -luq, -lük...), “-ix” (-ix, -iğ, -ig, -uğ, -үg, -ik, ık, uq...), “-lı” (-li, - lu, -lü), “-sız” (-siz...) və s. şəkilçilərdir. Məsələn; kümüşçi (gümüş ustası), küyçi (musiqiçi), açix (aç +ix), yüzlü (yüz + lү), axıllı (axıl + lı), axış (ax + iş), ağaçlıx (ağaç + lıx) və s.

Digər türk dillərində olduğu kimi, alban türkcəsində də sözlərin, o cümlədən isimlərin sintaktik yolla əmələ gəlməsi də geniş müşahidə olunur. Bu üsulla yaranmış düzəltmə sözləri (mürəkkəb sözləri) alban mətnləri əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha doğru olar:

Morfoloji əlamətin iştirakı olmadan iki sözün yanaşması ilə düzələn isimlər.

Əlisa Şükürlünün yazdığına görə, türk dillərində bu qəbildən olan isimlərin isim, sifət və ya saydan ibarət olan birinci tərəfi, bir qayda olaraq, bir leksik vahidə çevrilməyə meyl edən ikinci leksik vahidə yanaşır. Bu baxımdan alban dili də istisna deyil. Məsələn, başyüvücü (qatil, canı), Biy Tenqri (Bəy Tanrı) və s.

Sintaktik – morfoloji yolla, yəni ikinci növ ismi birləşmə təsiri bağışlayan düzəltmə isimlər.

Nizami Xudiyevin fikrincə, türk dillərində bu qəbildən olan düzəltmə isimlər müvafiq quruluşlu ismi birləşmələrdən təcrid olunduğu üçün yazılı abidələrdə onların sayı azdır. Eyni sözləri alban dili barədə də söyləmək olar. Məsələn, kün batışı, kün toğuşu və s.

Birinci növ ismi birləşmələrdən təcrid olunma yolu ilə meydana çıxan düzəltmə isimlər.

Bu qəbildən olan isimlərin təcrid olunma yolu ilə əmələ gəlməsinə baxmayaraq, sintaktik yolla əmələ gələn isimlərlə daha çox yaxınlıq göstərir. Məsələn, xaraxuş, bayxuş, beşbarmax, eki canlı (iki canlı, hamilə), uzunbürç (uzun bibər), ut yıl (öküz ili) və s.

İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

İsmın kəmiyyət kateqoriyası. Alban mətnlərində isimlər, digər türk mətnlərində olduğu kimi, tək və cəm haldadır. Burada da ismin tək halının ayrıca göstəricisi yoxdur, cəm halı isə “-lar” (-lər) şəkilçisi vasitəsi ilə yaranır.

İsmın hal kateqoriyası. Alban dilində ismin, eynən Azərbaycan dilində olduğu kimi, 6 halı olub. Yiyəlik hal şəkilçilərinin “-inq”, “-ıncı”, yönük hal şəkilçilərinin “-gə”, “-ğa”, təsirlik hal şəkilçilərinin isə “-nqi”, “-gi”, “-nqi”, “-ği” olduğu məlumdur. Digər hal şəkilçiləri bunlardır: “-də”, “-tə”, “-da”, “-ta” (yerlik hal) və “-dən”, “-tən”, “-dan”, “-tan” (çıxışlıq).

İsmın mənsubiyyət kateqoriyası. Məsubiyyət kateqoriyası əvəzliliklə isim arasındakı atributiv əlaqəni, yəni sahib şəxslə

mənsub əşya arasında aidiyyat əlaqəsini bildirir. Hind – Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk dillərində bu əlaqə əvəzlik olmadan da həyata keçirilə bilər ki, bu da türk dillərində zəngin mənsubiyyət şəkilçilərinin hesabına mümkün olur. Bu baxımdan alban dili də istisna deyil. Hind – Avropa dillərində isə bu tip şəkilçilərin olmaması əvəzliyin iştirakını məcburi edir.

Alban dilində mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Şəxslər	Tək	Cəm
II	-im, -im, -m	-mız, -miz
II II II	-inq, -inq, -nq	-nqız, -nqiz
III	-ı, -i, -sı, -si	-ı, -i, -sı, -si

İsmın xəbərlik kateqoriyası. Mübtədaya aid hər hansı bir işi, hadisəni, hökmü, hal – vəziyyəti bildirən xəbərlik kateqoriyası da, digər türk dilləri kimi, alban dilinə də xasdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xəbər ola biləcək bütün adlar, o cümlədən isim sözügedən kateqoriyanı əmələ gətirmək üçün müəyyən şəkilçilər qəbul etməli, mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqə kəmiyyətə və şəxsə görə uzlaşmalıdır. Elə bu səbəbdən də alban dilində bu şəkilçilər I, II və III şəxsin təkini və cəmini göstərmişdir və təbii ki, bu proses əvəzliyin köməyi ilə gerçəkləşmişdir. Konkret misallar gözdən keçirək: Men biymen – mən bəym, sen biysen – sən bəysən, ol mening oğlum ol – o mənim oğlumdur, biz biybiz – biz bəyik, biysiz – bəysiniz, bizim tilimgiz xıpçax – dilimiz qıpçaq dilidir və s.

SİFƏTİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Alban mətnlərində sifətin türk dillərindəki çağdaş mənə növlərinin hamısı mövcuddur. Onlar aşağıdakılardır:

Rəng bildirən sifətlər. Bura ax (ağ), apax (ağappaq), boz, xara (qara), xapxara (qapqara), saru (sarı), xızıl (qırmızı), al (al, qırmızı), yaşıl (yaşıl) və s. kimi kəlmələr daxildir.

Məkan, məsafə, yön bildirən sifətlər. Alban mətnlərində bu tip sifətlərə də rast gəlinir. Məsələn; açix (açıq), ara, baǵlu (baǵlı), başxa (başqa), uzax (uzaq), gen, büyük (böyük), uzun və s.

Həcm, miqdar, ölçü bildirən sifətlər. Alban mətnlərində bu qəbildən olan aşağıdakı sifətlərə rast gəlmək mümkündür: ağır, asrı (aşrı, həddən artıq), az, az – az, barça (bütöv, bütün), berk (bərək), birəzçüg (azacıq, bir azacıq), boş, buçux (yarm, yarımçıq) və s.

Dad bildirən sifətlər. Sözügedən mətnlərdə bu tip sifətlər az deyil. Misal üçün; acıx (acı), dadlı və s.

İnsani keyfiyyətləri bildirən sifətlər. Albəndilli əlyazmalarda bu qəbildən olan sifətlərə gəlincə, onlara misal kimi amrax (sevimli, əziz), arı (təmiz), atlı – çuvlu (adlı – sanlı), belgili (bilikli, savadlı), biliksiz və s. kəlmələri göstərmək olar.

Mənəvi, fiziki keyfiyyət bildirən sifətlər. Bura aç (ac), axmax (axmaq), anǵı (aǵıldan kəm, kəmaǵıl), arax (arıq), aruv (təmiz), baxıl (paxıl), bazuk (kök, yekəpər), boǵaz (hamilə), caxal (tənbəl), çalı (alçaq boylu), dəli, dinli, dinsiz, könüllüx (könüllü) və s. kimi sözlər daxildir.

SADƏ, DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏR

Sadə sifətlər, bir qayda olaraq, bir və ya iki hecalı sözlərdən ibarət olur. Məsələn, ağ, al, büyük (böyük), arı (təmiz, pak, saf), aruv (təmiz), amrax (sevimli) və s.

Düzəltmə sifətlərin bir qismi isimlərə, bir qismi isə fəllərə şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaranır.

İsmlərdən yaranan düzəltmə sifətlər. Bu tip sifətlər “-lıx” (-lix, -lux, -lүx, -lıq, -lik, -luq, -lүk...), “-sız” (-siz, -suz, -sүz), “-lı” (-li, -lu, -lү) və s. şəkilçilr vasitəsilə yaranır. Məsələn, atlıx – atlı, könüllүx (könüllү), çiçəglіx (çiçəkli), dadsız, dinsiz, dinli, öksüz (yetim), esli (ağıllı) və s.

Feldən yaranan düzəltmə sifətlər. Bu tip sifətlər “-ğ” (-ığ, -iğ, -uğ, -үğ, -x, -ix, -ix, -ux, -үx), “-ncu” (-nçü, -ınçu, -inçü), “-ıt” (-it, -ut, -üt), “-gu” (-gү), “-ğan” və s. şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Məsələn, çalığ (dik başlı, yaramaz), çalıт (çalışqan), çiləğү (nəm, rütubətli) və s.

Mürəkkəb sifətlər. Alban mətnlərində xeyli mürəkkəb sifətlərə rast gəlinməkdədir. Onlar müxtəlif yollarla əmələ gəlir: 1. İki sifətin yanaşı işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb sifətlər. Məsələn, az – az, atlı–cuvlu (adlı – sanlı); 2. Səs təqlidi ilə yaranan mürəkkəb sifətlər. Məsələn, açux – saçux (açıq – saçıq).

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ

R. Əsgərin yazdığına görə, sifətin dərəcələri türkologiyada hələ də öz həllini tapmamış məsələlərdəndir. Bu məsələyə vaxtilə H. Mirzəzadə də toxunaraq yazmışdır ki, sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamət onun keyfiyyət dərəcəsinə malik olmasıdır. Lakin bu meyarlar bugünədək dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. R. Əsgər yazır:

“Məsələn, 1920–ci ilədək Azərbaycan dilçiliyində sifətlərdə müqayisə, kiçiltmə, üstünlük, 1947–ci ilədək adi, azaltma, çoxaltma, daha sonra adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddət dərəcələrinin mövcud olduğu irəli sürülmüşdür. Müasir dövrdə isə Ə. Dəmirçizadə və M. Hüseyinzadə tərəfindən sifətlərdə adi, müqayisə, üstünlük, şiddət, kiçiltmə və çoxaltma dərəcələrinin varlığı təklif və qəbul edilmişdir”.

Bu problem digər türk dillərində də mübahisə obyektı olaraq qalır. Yeni bir sahə olan albanşünaslığa, daha doğrusu alban dilinin

tədqiqinə gəlincə, bu sahə yeni olduğundan boşluqların olması qaçılmazdır. Odur ki, bizdən sonra bu işi davam etdirəcək tədqiqatçıların daha uğurlu nəticələrə gələcəyinə ümid edirik. Biz hələlik aşağıdakı dərəcələri üzə çıxara bildik:

Adi dərəcə. Albandilli mətnlərdə, eynən çağdaş ana dilimizdə olduğu kimi, sifətin adi dərəcəsi heç bir dərəcə əlaməti və şəkilçi qəbul etmir. Məsələn, ax (ağ), xara (qara), xızıl (qırmızı), kök (göy), saru (sarı), az, arı (təmiz) və s.

Azaltma dərəcəsi. Alban mətnlərində sifətin azaltma dərəcəsinə də rast gəlinir. Buna misal olaraq “azaçux” (azacıq) kəlməsini göstərmək olar.

Çoxaltma dərəcəsi. Çoxaltma dərəcəsinə daha çox rəng bil-dirən sözlərdə rast gəlinməkdədir. Bu halda həmin sözlərin ilk saitindən sonra “p” və ya “n” samiti artırılır. Məsələn, apax (ağap-paq), xapxara (qapqara), könköy (gömgöy) və s.

SAY

Albandilli mətnlərdə rastlaşdığımız sayların azlığı onların tam təhlilini gerçəkləşdirməyə mane olmur. Əldə olan faktlar sözü-gedən mətnlərdəki say sisteminin digər türk dilləri ilə üst – üstə düşdüyünü göstərir.

Miqdar sayları. Sözügedən mətnlərdə bu miqdar saylarına rast gəlinməkdədir: bir, eki, üç, dörd (tört), beş (biş), altı, yeti, sekiz (saqız), doquz, un (on), əlli, altmış, seksən, yüz, min, tümən (on min) və s.

Sıra sayları. Alban dilində sıra sayları miqdar saylarına “-ınçı” (-inçi, -ünçi) şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə yaranır. Əldə olan mətnlərdə rast gəlinən sıra sayları bunlardır: burungi, ekinçi, üçüncü, törtünçü, bişinçi, altınçı və s.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Alban dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları az və köp (çox) kimi sözlər vasitəsi ilə ifadə edilməkdədir.

ƏVƏZLİK

Məlum olduğu kimi, türk dillərində əvəzlilər başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq özünəməxsus heç bir morfoloji əlamətlərə malik deyil. A.Kononov göytürk yazılarında rast gəlinən əvəzlilər iki yerə ayırmışdır: 1. Əvəzlilər (şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri və sual əvəzliləri); 2. Əvəzlik sözləri.

Alban yazılı abidələrində rast gəlinən əvəzlilər mənalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Şəxs əvəzliləri. Türk dillərində, o cümlədən Alban dilində əvəzlilər öz sabitliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Əlyazmalarda adlıq halda hər üç şəxs üzrə təkdə və cəmdə işlənmiş şəxs əvəzliləri bunlardır: men, sən, a, biz, siz, alar.

İşarə əvəzliləri. Alban mətnlərində rast gəlinən işarə əvəzliləri bunlardır: bu, ol, alay (elə).

Sual əvəzliləri. Albandıllı əlyazmalarda ən çox işlənən sual əvəzliləri bunlardır: xaçan (haçan, nə zaman, nə vaxt), xaysı (hansı), kim, necik (necə), neçə, ne üçün.

Təyini əvəzliləri. Bu qəbildən olan əvəzlilərdən “öz” məqamında işlənən “kendi” və “kensi” kəlmələrini göstərmək olar.

Qeyri – müəyyən əvəzlilər. Araşdırmalar nəticəsində mətnlərdə yalnız “tum” (bütün) və onun sinonimi kimi çıxış edən “tügəl” kimi qeyri – müəyyən əvəzliləri təsbit edə bildik.

ZƏRF

Belə hesab edilir ki, türk dillərində zərf başqa nitq hissələrindən sonra fərqli nitq hissələrinə məxsus leksik – qrammatik vasitələr əsasında meydana çıxmışdır. Zərfin digər nitq hissələrindən təcrid olunma üsuluyla yaranması faktı albandıllı mətnlərdə də özünü göstərir. Həmin mətnlərdə rast gəlinən zərfləri Ə. Şükür-lünün göytürk abidələri üçün təklif etdiyi qaydada, yəni aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha doğru olar:

Əsli (sadə) zərflər. Alban mətnlərində aşağıdakı əsli (sadə)

zərflərə, yəni heç bir şəkilçi qəbul etmədən fəaliyyətin əlamət və keyfiyyətini bildirən zərflərə rast gəlinir: emdi (indi), keçə (gəcə), yarınc (sabah), tünəgün (dünən), ertə, yarımkün (günorta) və s.

Düzəltmə zərflər. Gözdən keçirdiyimiz mətnlərdə düzəltmə zərflərə rast gəlmədik. Amma bu onların yoxluğu anlamına gəlməz. Bu qəbildən olan zərfləri üzə çıxarmağa gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxırıq.

Zərfləşən sözlər. Alban dilində ən çox rast gəlinən zərfləşən sözlərə “bunta” (burada), “anta” (orada), üstə (üstdə) kimi kəlmələri misal çəkmək olar.

FEL

Əski alban yazılı abidələrində fel digər nitq hissələrindən istər lüğət tərkibi, istərsə də qrammatik baxımdan zənginliyi və kamilliyi ilə fərqlənməkdədir. Bu nitq hissəsini aşağıdakı mənə qruplarına bölmək mümkündür:

Hərəkət bildirən fellər. Hərəkət bildirən fellərə həm canlı, həm də cansız cisimlərin hərəkəti ilə bağlı fellər aiddir. Onların əksəriyyəti sadə fellərdir. Məsələn, almaq (almaq), ayırmaq (ayırmaq), basmaq (basmaq), başlamaq (başlamaq), vermək (vermək), bitmək (bitmək) və s.

İş bildirən fellər. Bu tip fellərə müəyyən işin görülməsini ifadə edən fellər daxildir. Məsələn, açmaq (açmaq), axlamaq (təmizləmək), axturmaq (axtarmaq), ağırlamaq (qonağı qəbul edib, xidmətində durmaq), altunlamaq (bir şeyin üzünə qızıl təbəqə çəkmək), anuxlamaq (hazırlamaq), arıtmaq (arıtmaq, təmizləmək), arulamaq (təmizləmək), avlamaq (ovlamaq), biçmək (biçmək), borla basmaq (üzüm suyu sıxmaq) və s.

Nitqlə əlaqəli fellər. Bura nitq prosesi ilə bağlı fellər daxildir. Məsələn, algışlamaq (şükr etmək), arçlamaq (mübahisəyə son qoymaq), aytmaq (demək) və s.

Təfəkkür felləri. Bu tip fellərə beş duyğu üzvü və idrakla

bağlı fellər daxildir. Məsələn, anqlamax (anlamaq), atamax (ad vermək), baxmax (baxmaq), baraşmax (barışmaq), belgili etməx (məlumatlandırmaq) və s.

Hal – vəziyyət bildirən fellər. Bura əşyanın vəziyyətini əks etdirən fellər daxildir. Məsələn, avrunmax (ağırmaq, sancılanmaq), balalamax (balalamaq), bişmax (pişmək), boşamax (boşamaq) və s.

SADƏ, DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB FELLƏR

Alban dilindəki felləri quruluşuna görə üç hissəyə bölmək olar:

Sadə fellər. Sadə fellər ifadə edilən mənaların genişlik və zənginliyinə görə fərqlənir və bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Eyni fikri alban mətnləri də təsdiqləməkdədir. Sadə fellərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: baxmax (baxmaq), basmax (basmaq), barmax (getmək), bermax (vermək), çalmax (çalmaq), çapmax (çapmaq), əmməx (əmmək) və s.

Düzəltmə fellər. Digər türk dillərində olduğu kimi, alban dilində də bu tip fellər isim və fellərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə yaranır. Məsələn, emdərməx (çevirmək, döndərmək), epritməx (yaxşı bişirmək), esləmək (qaydaya salmaq), əzilməx (əzilmək), qabaxlaməx (qabaqlamaq), konxulmax (qonulmaq, qoyulmaq), maxtarlaməx (mədh etmək), yırıxlanmax (bərabər tutmaq), tügəlləməx (tamamlamaq), toğrulamax (təsdiqləmək) və s.

Mürəkkəb fellər. Türk dillərində mürəkkəb fellərin yaranma üsulları barədə mövcud fikirləri ümumiləşdirən R. Rüstəmovun fikrincə, onları əsasən iki yerə bölmək olar: 1. Hər iki komponenti fel olan mürəkkəb fellər; 2. birinci komponenti isim, ikinci komponenti fel olan mürəkkəb fellər. Alban dilində hər iki qrupdan olan mürəkkəb fellərə rast gəlinir. Məsələn, atıp – tutmax (atıb tutmaq), tüşüp – xalxmax (düşüb – qalmaq), tiyar bolmax (davranmaq, özünü aparmaq), tabalap aytmax (məzəmmət etmək), zrgel etməx (məhrum etmək), yüz körməx (üzgörənlik etmək), uç etməx (son qırara gəlmək, qərar vermək), satın almax (satın almaq) və s.

Hər iki komponenti feldən ibarət olan mürəkkəb fellərin cümlədə işlənişinə aid konkret bir misalı gözdən keçirək: *“Dağı da nedir yarğu, ya kimlərgə bazıp sımarmamaq kerək, ya kimlərgə tiyər yarğunu etməgə”*.

İndisə komponentlərindən birincisi isim, ikincisi isə fel olan mürəkkəb feli cümlədə işlənməsinə diqqət yetirək: *“Tiyişlidir yarğucularğa ki, lataları bilə tügəl bolğay, da anqlı u axıllı u saxt bolğay, bolmağay ki, törəni anqlamıyın, kimsəgə eksiklik etkəy”*.

FELİN QRAMMATİK NÖVLƏRİ

Alban dilində subyektlə obyekt arasında mövcud olan müxtəlif münasibətlər fel növlərini əmələ gətirir. Albandıllı mətnlərdə felin aşağıdakı qrammatik növlərinə rast gəlinir:

Məlum növ. Subyekti, yəni faili məlum olan fellər məlum növə aiddir. Bu növün ayrıca bir qrammatik özəlliyi yoxdur, burada iş işi görünə aid olur, subyekt cümlənin mübtədası rolunda çıxış edir. Məsələn, *“Kördü xan, da asrı süvündü, da ayttı”*(Gördü xan və aşırı dərəcədə sevindi və dedi). Burada “görtü (gördü), “süvündü” (sevindi) və “ayttı” (dedi) felləri məlum növdədir, çünki onların icrası, yəni subyekt məlumdur. Bu “xan”dır.

Başqa bir misala nəzər salaq: *“Keldi Apusmak atlı biy da ayttı”* (Gəldi Apusmak adlı bəy və dedi). Burada da subyekt məlumdur, bu, Apusmak adlı bəydir. Gələn də (keldi), deyən də (ayttı) odur.

Məchul növ. Subyekti, yəni faili məlum olmayan fellər məchul növə aiddir. Bu növ fellər müxtəlif şəkilçilərin yardımı ilə yaranır. Konkret bir misala müraciət edək: *“Alğışlıdır Tanrı ki, bugün Xiqarnı ölüdən turğuzdu!”* (Alqışlıdır Tanrı ki, bu gün Xiqarı ölüdən diri etdi). Buradakı “alğışlıdır” (alqışlıdır) feli Tanrıya aiddir, fəqət alqış söyləyənin, yəni şükr edənin kimliyi məlum olmur. Bu halda məchul növün “-lı” (-li, -lu, -lü) şəkilçisi vasitəsi ilə yarandığını görürük: Alğış + **lı** + dır .

Eyni şəkilçinin yardımı ilə yaranan başqa bir felə diqqət yetirək: **“Egər bizdən az – az ilgəri kelip yazıldı esə, emdi də egər köplərdən yazılsa özgə vaxtlarda nema eksiklik tügüldür”** (Əgər bizdən bir qədər əvvəl ərsəyə gəlib yazıldı isə, indi də əgər çoxu başqa vaxtlarda yazılsa, bu, bir əskiklik deyil). Buradakı “yazıldı” və “yazılsa” fellərinin də eyni şəkilçinin yardımı ilə yarandığını görürük və bu halda da yazanın, yəni subyektin kimliyi məlum olmur.

Qayıdış növü. Çağdaş Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, bu dilin formalaşmasında xüsusi bir plast təşkil edən qayıdış növü həm “-il” (-il), həm də “-in” (-in) şəkilçi variantları vasitəsilə yaranmışdır. Məsələn: **“Andan sonqra xan hayıfsındı Xiqarnı kendininq biyləri bilə, xorxup paravon xandan ki, ulu çerüv bilə kelməgəy üsnə”**. Bu cümlədəki “hayıfsındı” feli qayıdış növünə aiddir.

FELİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

Şəxs Kateqoriyası. Alban dilində fellə ifadə olunan iş və fəaliyyətin onun icra edən şəxslə münasibətlərini bidirən şəxs kateqoriyası şəxslərə görə dəyişməsi ilə fərqlənir. Bu qrammatik kateqoriya morfoloji cəhətdən öz zənginliyi ilə diqqət çəkir.

Alban yazıl abidələrində iş və ya hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icra edildiyini və ya icra ediləcəyini bildirmək üçün aşağıdakı şəxs sonluqlarından istifadə edilmişdir:

Şəxslər	Tək	Cəm
I	YAZIYIRMEN – yazıram	YAZIYIRBİZ – yazırıq
II	YAZIYIRSƏN – yazırsan	YAZIYIRSİZ – yazırsınız
III	YAZIYIR – yazır	?

Lakin eyni halın şəkilçilər vasitəsilə gerçəkləşməsi də müşahidə edilir. Məsələn: *“Aytı xan”* (dedi xan), *“ayttılar”* (dedilər), *“ayttım”* (dedim) və s.

İnkərlıq kateqoriyası. Alban türkcəsində, digər türk dillərində olduğu kimi, felin inkar kateqoriyası “-ma” (-mə) və “-mas” (-məs) şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranır. Konkret bir misalı gözdən keçirək: *“Xanım, kimesə bolmas bu işkə cıvab bermə, tek Natan ki, Xiqardan övrəndi barçanı”* (Xanım, bu işə cavab vermək üçün kimsə tapılmaz, Natandan başqa ki, hər şeyi Xiqardan öyrəndi).

Başqa iki misal: *“Xanım, sendən nemə kləmən, tek manqa xardaşım oğlun Natannı ber”* (Xanım, səndən bir şey istəməm, mənə təkcə qardaşım oğlu Natanı ver). *“Oğlum, yalğançı bolma”* (Oğlum, yalançı olma).

Məsdər. Məsdər şəkilçilərinə çox seyrək rast gəlinən göytürk abidələrindən fərqli olaraq albandilli mətnlərdə felin məsdər formasına bol – bol rast gəlinir və bu kateqoriya “-max” (-məx, -mağ, -mək) şəkilçilərinin yardımı ilə yaranır. Məsələn, ant içməx (and içmək), arçılamaş (mübahisəyə son qoymaq), begənməx (bəyənmək), bilməx (bilmək) və s.

FELİN ZAMAN KATEQORİYASI

Hər bir iş və fəaliyyətin müəyyən zaman və məkanda baş verdiyi məlumdur. Bu səbəbdən də digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, fel zaman kateqoriyasına sahibdir. Bu baxımdan alban dilindəki fellər də istisna deyil. Burada da felin üç zamanı var.

Keçmiş zaman. Keçmiş zamana aid fellərin işləndiyi bir neçə cümləni gözdən keçirək. Məsələn; *“İşitti Tenqri seninq xoltxanqı da barça ariləriniq”* (Eşitdi Tanrı sənın duanı və bütün müqəddəslərin). Buradakı “işitti” (eşitdi) feli keçmiş zamandır. Başqa bir misal: *“Aytı Kapriel”* (Dedi Cəbrayıl).

İndiki zaman. Alban türkcəsindəki indiki zaman felləri digər türk dillərindəkindən heç nə ilə fərqlənmir: *“4 iş bar ki, adam*

oğluna yaraşır: sifatinə çireyin közü bilə körər, avazını xulaxı bilə işitir, aşınınq tatlıxın burnu bilə anqlar, aşını ağzı bilə aşar
(Dörd iş var ki, adam övladına yaraşır: sifətinin çöhrəsini gözü ilə görər, səsini qulağı ilə eşidir, aşının dadını burnu ilə anlar, aşını ağzı ilə aşırar). Buradakı “bar” (var), “yaraşır” və “işitir” (eşidir) felləri indiki zamandadır.

Gələcək zaman. Alban dilində gələcək zaman fellərinin qəti gələcək və qeyri – qəti gələcək formalarına rast gəlinir. Qeyri – qəti gələcək zaman formasına yuxarda misal gətirdiyimiz mürəkkəb cümlədə rast gəlirik: **“...Közü bilə körər...”** (Gözü ilə görər); **“...Burnu bilə anqlar...”** (Burnu ilə anlar) və s. Buradakı fellər qeyri – qəti gələcək zaman formasında işlənilib. Başqa bir misal: **“Adam oğlunun yaxşısı da yamanlığı bu 5 eşiktən kirər da çıxar”** (İnsan oğlunun yaxşısı da, pisliyi də 5 deşikdən girər və çıxar). Buradakı “kirər” (girər) və “çixar” felləri də eyni qəbıldəndir.

Alban dilində qəti gələcək zamanda işlənməmiş fellər digər türk dillərindəki kimidir: kədəçəx (gedəcəx), kələçəx (gələcək) və s.

QOŞMA

Albandilli mətnlərdə köməkçi nitq hissələri bilavasitə türk köklü olması ilə diqqəti çəkir. Bununla belə, alınmalara da rast gəlinir. Bu isə sözügedən dilin çoxqatlılığı ilə bağlıdır. Fəqət türk mənşəli köməkçi nitq hissələrinin zənginliyi və məhsuldarlığı onların başqa dillərin təsiri ilə formalaşmadığını sübut edir. Bu fikri göytürk abidələrində rast gəlinən analogi elementlərin bütünlüklə türk mənşəli olması faktı da sübut edir.

Cümlədə isimlə fel, bəzən də isimlə isim arasında qrammatik əlaqə yaradan qoşma albandilli mətnlərdə öz zənginliyi ilə diqqət çəkir.

Ayrılıqda heç bir lüğəti anlam daşımayan və yalnız sözlər arasında qrammatik əlaqələr yaratmaq funksiyasını yerinə yetirən sadə (əsl) qoşmalar alban əlyazmalarında nisbətən daha çoxdur. Bunlardan ən çox işlənəni “bilə” (ilə) qoşmasıdır: **“Krisdos keldi da övrətti tügəl törə tügəl adəmilərgə, da kləmədi toxtamağan**

Adəmilərgə bitik bilə berməgə” (Məsih gəldi, insanlara ümumiyyətlə bütün qanunları öyrətməyə başladı və imanı zəif olan adamlara kitab **ilə** vermək istəmədi).

Alban mətnlərində ən çox işlənən sadə qoşmalardan biri də “üçün” qoşmasıdır: *“Anınq **üçün** klədik bu Törə bitiki **bilə** oyatmağa alarnı, necik kimsəni yuxudan”* (Onun **üçün** biz yatmışları oyatdığımız kimi, bu “Törə bitiki” **ilə** onları oyatmaq istədik); *“Anınq **üçün** yazıp xoyduq törə bitikini”* (Oun üçün yazıb qoyduq bu qanunlar kitabını).

Alban mətnlərində zaman bildirən qoşmalara da rast gəlinir: *“Surp arakellər kləmədilər yazıp berməgə surp Avedarannı əvəldən, yoxsa sözləri bilə inandırıp xaytardılar, da andan sonqra suxlandılar yazmağa”* (Müqəddəs həvvarilərin İncili **əvvəldən** yazıya köçürüb təqdim etmək istəkləri yox idi, sözlə inandırmağa çalışırdılar və yalnız bundan sonra yazmağa qərar verdilər). *“Əvəl Tenqridən, sonqra markarelərdən ki, yarğu nedir”* (**Əvvəl** Tanrıdan, **sonra** peyğəmbərlərdən ki, məhkəmə nədir).

Eyni mətnlərdə bənzətmə bildirən “kibik” (kimi) qoşması da çox məhsuldardır.

BAĞLAYICI

Məlum olduğu kimi, müstəqil lüğəti anlam daşımayan bağlayıcılar söz, birləşmə və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Alban dilində “və” bağlayıcısı məqamında “da” və fars dilində “u” bağlayıcılarının paralel işlənməsi müşahidə edilir. Məsələn: *“**Da** keldi ulu süvünclük bilə **da** ulu başxışlar bilə paravon xandan Senəkərem xanğa”* (Və gəldi böyük sevinc ilə və böyük bəxşişlər ilə firon xandan Senəkərem xanın yanına); *“Tenqri hər birin türü-türü tarbiyat beriptir **u** küç”* (Tanrı hər birinə cürəbəcür təbiət və güc veribdir).

Bu iki bağlayıcının eyni cümlədə işlənməsi də adi haldır: *Tiyəsindir yarğucularğa ertə **u** kecə sarnamağa Eski **u** Yənqi Törəni **da** Törə bitikini **da** eskə almağa barça millətning **da** esli adəmilərninq yazğanın”*.

Alban dilində diqqət çəkən ən maraqlı bağlayıcılardan biri də “alay ox” (həmçinin, elcə də) ifadəsidir: *Ne türlü Ararack bitiki Movsestən tügül ki birdən yazıldı, **alay ox** 12 markarelər dügül ki bir zamanda yazıldı ya 1 adamdan, **alay ox** barça markarelər”.*

Deyilənlərə “ya” və “ki” kimi bağlayıcıları da əlavə etmək olar: “1, **ya** sağışlar edi, ki törəni xoygan essiz edi; 2, **ya** kləməs edi ki, könülük bolğay edi adəmilər arasına dünyada”.

“Xaytıp esimə aldım **ki**, Biyimiz Krisdosnıñ yarğusuna barasimen, ol **ki**, yüz körməs, ne orunc almas, anıñ üçün tiyişlidir manqa yazmağa xolum bilə Tenqrininğ yarğusununğ oxşaşın”.

“Əgər” və “esə” (isə) şərt bildirən bağlayıcılarına bir neçə misal: “**Egər ki**, Tenqridən **esə** bu yaxşı sağış da tügəllənsə anıñ onqarmaxı bilə, asrı yaxşı”.

“**Egər ki** yazdıq **esə** əvəlgidə ki, kerəkimiz dügül edi yazğan törə berilməgə Tenqridən, yoxsa köp kez işittik panbas özgə milləttən ki, yoxtur krisdanlarda törə”.

“Zera” bağlayıcısına aid bir misal: “**Zera** əvəl əvəldən barça ustalıq tügəl, bir adəmidən başlanıp, da andan tügəlləndi, yoxesə köplərdən, zera, azdan köptən tapıp, biri birinə keltirip, biriktirdilər barça ustalıqını”.

“Xaysı ki” (hansı ki) bağlayıcısı: “2 türlüdür tanıxlıxınğ oxşaş, **xaysı ki** tiyəsidir tanıxlarğa ki, heç etməgəylər körməkni ya işitməkni, yoxsa könülük bilə toxtatıp, da sonqra tanıxlıx berilgəy”.

ƏDAT

Alban dili ədatlar baxımından da zəngindir. Onlardan bəzisi bu gün də Azərbaycan türkcəsində işlənməkdədir:

“Tiyişlidir xaytıp munu **da** sağışlamağa ki, yaxşıraxtır bu dünyanınğ yarğusuna kimsəninğ igilikin egirlik bilə alğaylar, sövük bilə yöpsünməx kerək da kendininğ canınınğ xutulmaxı üçün, **ne ki** özgəninğ egirlik bilə alğınça da köktəgi Tenqrininğ yarğusu alnına tölöv etkinca”.

Diqqətçəkici ədatlardan biri də “dağı” (daha, əlavə olaraq, üstəlik) ədatıdır: “**Dağı** da ne üçün emdi klədik yazmağa törələri, ya ne səbəptən teprəndi esimiz bu işkə”.

Bunlardan başqa mühacir albanların dilində slavyan dillərindən keçən “a” (amma, ancaq, fəqət) ədatı da işlənmişdir: “*Yoxesə yamanlıx artıptır bu zamanda, a krisdanlar tügül ki yalgız yarğu alnına ant içər, yoxsa hər yerdə hər kez heç nemədən, da anıq bilə Xutxaruçumuznunq buyruxun heç etərlər, da biz klədik ki, Tenqrininq boyruxun heç etkənlərgə törə u ganunk berkitip xoydux yarğuda*”.

“*A kimlər ki oğrudur, ya xaraxçıdır, ya baş yevüçüdür, alarnnıq işi tas bolmaqtır. A yarğu ortaçaqlı adəmilərninqdir, kimninq zaxoccası bar*”.

ALBAN DİLİNİN QISA LÜĞƏTİ

A

A 1 – o (şəxs əvəzliyi)

A 2 – amma, ancaq (mühacir albanların dilində işlənib, slavyan dillərindən alınmadır. XVI –XVII əsrə aid mənbələrdə rastlanır)

AC - ac

ACİN – xəmiri acıtmaq üçün maya

AÇ - ac

AÇXI - əmi, dayı

AÇIX - açıq

AÇIXLIX - açıqlıq

AÇIX YÜZLÜ – alnıaçıq, üzü ağ

AÇMAX - açmaq

ADAM – adam, insan

ADƏM – həzrət Adəm (ə) peyğəmbər

ADƏMİ – Adəm övladı, adam, insan oğlu

ADƏMİLİKİN TERPƏNMƏXİ – kişilik hissələrinin oyanması, cinsi yetkinlik

AHARON – Həzrət Harun (ə)

AX – ağ (rəng)

AX AYQIR – göydəki ulduzlardan birinin adı, bürc adı

AXÇA – axça, pul vahidi

AXIL - ağıl

AXILLI - ağıllı

AXMAX – axmaq, suyun axması

AXIŞ – axın, su axını, kütlənin bir yerdən digər yerə hərəkət etməsi

AXLAMAX – təmizləmək

AXLIX – təmizlik

AXPAŞ – yepiskop (mənsəyi məlum deyil, türkmənsəli də ola bilər, erməni dilində də işlənir)

AXRƏP (bax: aqrəp)

AXTARMAX – baş- ayaq çevirmək

AXTURMAX (bax: axtarmax)

AXUR - axur

AQNUNA – kəl arabası, ikitəkərli araba

AQRƏP (AXRƏP) - əqrəb, zəhərli həşərat

AĞ - tor

AĞƏĞNAVORN – ulduz bürclərindən birinin adı (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də eyni mənada işlənir)

AĞ ağ (rəng)

AĞAÇ - ağac

AĞAÇLIX – ağaclıq, orman, meşə

AĞI 1 - mehriban, xoşxasiyyət, cəmərd, ürəyiaçıq

AĞI 2 – zəhər

AĞI 3 – ağı, elegiya, mərsiyə

AĞINXAÇ – nərdivan

AĞIR - ağır

AĞIRŞAX – yun, iplik əyirilən iyi ağırlaşdırmaq üçün alt ucuna keçirilən yarım kürə şəkilli ağac (bax: ağırşax)

AĞU (bax: ağı 1)

AĞURŞAX (bax: ağırşax)

ANA - ana

ANQDA - onda

ANINQ - onun

ANNA – Görücü, falçı qadın. İncil personajlarından. 40 günlük İsanın (ə) məbədə getməsinin şahidi olmuşdur.

AĞIRLAMAX – qonağı qəbul edib, xidmətində durmaq

AL 1 – al, qırmızı

AL 2 – ailə, sülalə

AL 3 – yalan, hiylə

ALAÇU (bax: alaçux)

ALAÇUX - alaçıq

ALAY – elə

ALAY OX (ALAYOX) – eləcə də

ALANI – məxsus, aid

ALAR - onlar

ALBAN 1 – mükəlləf, hərbi mükəlləfiyyətli

ALBAN 2 – Azərbaycan türklərinin xristian hissəsi, Azərbaycanın xristian əhalisinin ümumiləşdirici adı

ALBAN ULUSU – Aran, Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı torpaqlarının, o cümlədən tarixən Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş

bugünkü Ermənistan (Qərbi Azərbaycan), Dağıstan, Gürcüstanın Tiflis və Qara dəniz sahilləri də daxil olmaqla, geniş ərazilərinin tarixi adı.

ALDANĞAY – aldadıcı, yanıldıcı, yalan

ALDATMAX(Ğ) - aldatmaq

ALDOVUÇU – fırlıdaqçı, fitnəkar

ALĞIŞ 1 – alqış

ALĞIŞ 2 – şükr, həmd

ALĞIŞ 3 – dua

ANĞINCA – o ana qədər, o vaxta qədər

ALINÇA – alça, alınça

ALİŞDURMAX – alışıdırmaq, od yandırmaq

ALIŞTURMAX – dəyişdirmək

ALMA - alma

ALMAX – almaq, qəbul etmək, əxz etmək

ALMAXLIX – qız almaq, evlənmək

ALMIŞI – qiyməti, pulla ifadə edilən qiymət

ALNINA – önündə, qarşısında

ALP – alp, qəhrəman, cəngavər

ALPAVUT - əsgər

ALT - alt

ALTI – altı (say)

ALTAR – kilsənin mehrabı

ALTIMIŞ - altmış

ALTINQ – altun, qızıl

ALTINÇI - altıncı

ALTUN (bax: altınq)

ALTUNÇI – zərgər, qızıl al- verçisi

ALTUNLAMAX – bir şeyin üzünə qızıl qatı çəkmək

ALUÇ – yabanı alma

ALUX - plan

ALUXLAMAX – planlaşdırmaq, planlı şəkildə hazırlıq görmək

AM – qadın cinsi orqanı, ümumiyyətlə dişilik orqanı

AMAÇ – nişan, hədəf

AMAN – meşə ağaclarından biri

AMĞUR – yağmur, yağış

AMRAX – sevimli, əziz

ANA - ana

ANÇA – o qədər

ANÇAX - ancaq

ANDA – onda, orada, ora

ANDİOQ (ANDİOK) – Antioxiya (qədim Bizans şəhəri, bugünkü Antakya)

ANDUZ – andız otu (bitki)

ANĞARU – kənar, o biri tərəf

ANĞI – ağıldan kəm, kəmağıl

ANIX – hazır, hazırlanmış

ANINQKİBİK – onun kimi

ANINQ ÜÇÜN – onun üçün

ANIR – müddət, möhlət

ANQ – anlayış, məntiq

ANQAR KÖRƏ – ona görə, bu səbəbdən

ANQLI – anlayışlı, məntiqli, hazırcavab

ANQLAMAS – anlamaz, qanmaz, başa düşməyən

ANMEĞ – fünahsız, suçsuz (?)

ANSIZ – birdən – birə, gözlənilmədən

ANT – and

ANT İÇMAX – and içmək

ANTA (bax: anda)

ANUXLAMAX - hazırlamaq

ANUXLANMAX - hazırlanmaq

ANUR (bax: anır)

ANZƏRUT – ağac adı

APA – nənə, ana

APAX - ağappaq

APOSTOL – həvvəri (daha çox mühacir albanların dilində işlənib, bax: arakel)

APRAHAM – Həzrət İbrahim (ə)

AR – utanc, utanmaq

ARA – ara, orta

ARAX 1 – arıq

ARAX 2 – tər, tərləmə

ARAX 3 – araq, spirtli içki

ARAXLI – kətan parça növü

ARAKEL – həvvari, Həzrət İsanın (ə) 12 şagirdindən hər hansı biri (suryani mənşəli sözdür, erməni dilində də işlənir)

ARAP - ərəb

ARASLAN (bax: aslan)

ARATMA – heybə

ARAV (bax: aruv)

ARBA - araba

ARBAÇI - arabaçı

ARX – arx, kanal

ARXAÇ – toxunan bezin eninə gərilən ipi

ARÇILAMAX – mübahisəyə son qoymaq

ARDUX – ardıc ağacı

ARFA (bax: arpa)

ARĞAN – ev iti

ARĞIRMAX – cins köpək, cins it

ARĞUN 1 – aram – aram, sakit - sakit

ARĞUN 2 – ev atı ilə vəhşi atın cütləşməsindən doğulan at

ARI 1 – müqəddəs, təmiz

ARI 2 (ARU) – arı, bal arısı

ARIÇI – arı saxlayan

ARI ATA – müqəddəs ata

ARI CAN – Müqəddəs Ruh, Ruhül – Qüds, mələklərdən həzrət Cəbrayıl (ə)

ARNMAX – təmizlənmək

ARITMAX – artmaq, təmizləmək

ARİVÇN – ulduz bürclərindən biridir (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də eyni anlamda işlənir)

ARMUT - armud

ARPA (ARFA) - arpa

ARTARLIX – əməlisalehlik

ARTIX - artıq

ARTIXSI - əlavə, artıqlamas ilə, daha çox, digər, başqa

ARTTIRMAX – möhkmləndirmək, gücləndirmək, sərtləşdirmək, artırmaq

ARTMAX - artmaq

ARU (bax: arı 2)
ARULAMAX – təmizləmək
ARUV – təmiz
ARUVLUĞ - təmizlik
ARUTIUN (bax: jarutiun)
ARZA – riza, Allah rızası
ASLAM – mənfəət, xeyir
ASLAN – aslan, şir
ASDİCAN – layiq görülmüş, mükafatlandırılmış adam
ASDUACİCİN – Tanrı anası. Həzrət Məryəm nəzərdə tutulur.
(Suryani dilindən alınma sözdür)
ASMAX – asmaq
ASORİ TİLİ – aysor (suryani) dili
ASRI – aşırı, həddən artıq
AŞ 1 – plov (bax: bulav)
AŞ 2 – yemək
AŞAGERD (bax: şagerd)
AŞXARĞAN – sadə vətəndaş, şəhərli (orta fars mənşəli sözdür)
AT 1 – at
AT 2 – ad
ATA - ata
ATA-ANA – ata–ana, valideynlər
ATAX – hovuz, vanna
ATALMAX - adlanmaq
ATAMAX – ad vermək
ATABAD – səhra, çöl, biyaban
ATƏM (bax “Adəm”)
ATIM - addım
ATLI – **ÇUVLU** – adlı – sanlı, şöhrətli
ATLIX – atlı, süvari
ATLU (bax: atlıx)
ATOV – ada, hər tərəfi su olan quru parçası
ATSUS BARMAX – adsız barmaq
AUT – zəhərə qarşı istifadə edilən bitki mənşəli dərman
AV – ov, şikar
AVAZ – avaz, səs

AVÇİ - ovçu

AVEDARAN – İncil (suryani dilində İncilin adı, erməni dilində də işlənir)

AVEDARANÇİ – İncil katibi (suryani mənşəli sözdür, sondakı – çİ şəkilçisi türkcədir)

AVLAX 1 – ovlaq, ov yeri

AVLAX 2 – hovuz, bəssəyn

AVLAMAX - ovlamaq

AVRUX - ağrı

AVRUNMAX – ağırmaq, sancılanmaq

AVUÇ – ovuc, əlin içi

AVULMAX - ovulmaq

AVUNDURMAX – ovundurmaq, ağlayan uşağı sakitləşdirmək

AY 1 – ay (təqvimə ay)

AY 2 – ay (yerin təbii peyki)

AYAX 1 - ayaq

AYAX 2 – badə, piyalə

AYQIR AT – aygır, damazlıq erkək at

AYNAKÜN–cümə

AYRAN - ayran

AYRI – ayrı

AYIRMAX – ayırmaq

AYRILMAS - ayrılmaz

AYRULUX - ayrılıq

AYTILMAX – söylənmək

AYTINLATMAX - aydınlatmaq

AYTINLİX - aydınlıq

AYTĞAN (AYTKAN) – nəql, moizə, söz

AYTKAN (bax: aytğan)

AYTMAX – demək, söyləmək

AYCEĞÇİVRN - ulduz bürclərindən biridir (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

AV – ov

AVÇİ - ovçu

AZ - az

AZ-AZ – az-az, hissə - hissə, parça - parça

AZĞAN – azğın, azmış, kafir
AZIQ TİŞ – azı dişi
AZMAX – azmaq
AZUX – qida, azuqə

B

BABA 1 - baba
BABA 2 – insanlara arasında bir – birinə xitab forması, Cənubi Azərbaycanca yaygın müraciət formasıdır
BABALAĞ – incə qayış
BACA – baca
BAÇANAX - bacanaq
BADAM - badam
BADANAX – quş adı
BADMUTİUN – tarix, hekayə (suryani mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)
BAHANA – bəhanə
BAX – bağ, bağça
BAXÇI - bağban
BAXIL - paxıl
BAXTURMAX - baxdırmaq
BAQ – bağ
BAQA – bağa, tısbağa, çanaqlı bağa
BAQILAMAX (bax: bağlamax)
BAQLA - paxla
BAQMAX (bax: baxmax)
BAĞARSUX - bağırmaq
BAĞATUR – bahadır, pəhlivan
BAĞTAŞ – bardaş, ayaqları alta yığaraq oturmaq
BAĞINĞAY – nəzərdən keçirmə
BAĞINĞAYLAR – nəzərdən keçirirlər, baxırlar
BAĞIR 1 - mis
BAĞIR 2 – yayın ucları
BAĞIR 3–ciyə, qara ciyə
BAĞIRÇI – aşpaz, yemk bişirən

BAĞIRDAX – beşik bağı
BAĞIRMAX – bağırmaq, qoyunun mələməsi
BAĞIRSAĞAN – ulduz adlarından biri
BAĞIRSAQ (bax: bağarsux)
BAĞIRTLAQ – vəhşi ördək növü
BAĞLAMAX - bağlamaq
BAĞLU - bağlı
BAXMAX - baxmaq
BAXŞİŞ – bağılamaq, hədiyyə, bəxşis
BAQMAXLIX – baxmaq, göz qoymaq, qız bəyənmək
BAL - bal
BALA – bala, övlad, uşaq
BALABAN – tütək növü
BALAÇUX 1–cücə
BALAÇUX 2 – təcrübəsiz balaca qız
BALALAMAX – balalamaq
BALANUS – arı mumu
BALAVASI (bax: balanus)
BALAVUZ (bax: balanus)
BALÇAX – qılıncın sapı
BALÇIX – palçıq, suvaq
BALÇIXLAMAX – palçıqlamaq, suvaq çəkmək
BALÇUX – gil, gilli palçıq
BALIX - balıq
BALTA (PALTA) - balta
BALTUR – bildir, keçən il, ötən il
BAR 1 – var
BAR 2 – bar, meyvə
BARAX – çoban iti
BARAŞMAX (bax: barişmax)
BARÇA – bütöv, bütün
BARÇIN – ipəkdən qumaş parça
BARDAX – bardaq, su içmək üçün qab
BARDAXÇI – bardaq ustası
BARİŞMAX - barişmaq
BARLIX - varlıq

BARMAX – varmaq, getmək, çatmaq, hərəkət etmək

BARMAĞ (bax: barmaq)

BASMAX 1 – başmaq, ayaqqabı

BASMAX 2 – basmaq, sıxmaq

BASMAXÇI – başmaqçı, ayaqqabı ustası

BAŞ - baş

BAŞA (bax: başxa)

BAŞAĞIKÜN – günün ikinci yarısı

BAŞ BARMAX – baş barmaq

BAŞ YÜVÜCÜ – başbatıran, canalan, qatil, cani

BAŞXA – başqa

BAŞXAX – şhr başçısı

BAŞLAMAX - başlamaq

BAŞLIX 1 – başlıq, ad

BAŞLIX 2 - şer

BAŞLIX 3 – başlıq, qız üçün alınan başlıq

BAŞMAX (bax: basmaq)

BAŞMAXCI (bax: basmaqçı)

BAŞRAX – sonsuz, uşağı olmayan

BATANƏ – astar, döşək üzü

BATMAX - batmaq

BATMAN – batman, ağırlıq ölçüsü

BAYAX – bayaq, bir az əvvəl

BAYXUŞ - bayquş

BAYLAMAQ – qandal, buxov

BAYLAVUÇ - tava

BAYOV – boya, boyaq, rəng

BAYRAM - bayram

BAYTAR – baytar, heyvan həkimi

BAZAR - bazar

BAZINCAN - badımcan

BAZİP SIMARLAMAQ (SIMARLAMAX) – aid etmək, cəlb etmək

BAZUK – kök adam, yekəpər adam

BEBEÇÜK (bax: bebek)

BEBEK – bəbək, göz bəbəyi

BEÇİK - beşik

BEDROS (Pyotr, Petros) - Həzrət İsanın (ə) 12 həvvarisindən biri

BEGƏNMƏX – bəyənmək

BEL 1 – bel, bədənin bir hissəsi

BEL 2 – bel, torpaq qazımaq üçün alət

BELƏSƏN – ağac növü

BELGİ – bilgi, məlumat

BELGİLİ – məlumatlı

BELGİLİ ETMƏX – bigiləndirmək, məlumatlandırmaq

BELÜK – saçın görünməyən hissəsi

BERÇİN – ipəkdən hazırlanmış qumaş parça

BERK – bərk

BERKİTMAX – bərkitmək, sabit etmək, möhkəmləndirmək

BERMAX - vermək

BERİCÜ - verici

BEŞ – beş

BEŞİNÇİ – beşinci

BEYNİR - pendir

BƏKMƏS – bəkməz

BƏZƏK – bəzək

BİÇGİÇ - maqqaş

BİÇMƏX – biçmək

BİLƏ – ilə (bağlayıcı)

BİLİK - bilik

BİLİKSİZ – biliksiz, savadsız

BİLİKSİZLİK – biliksizlik, cəhalət, nadanlıq

BİLGİN 1 – bilikli, alim

BİLGİN 2 – bilin (siz bilin)

BİLMƏX – bilmək

BİLÖV – bilöv, bilöv daşı

BİLÖV TAŞ – bilöv daşı

BİR – bir (say)

BİR – **BİRİNƏ TÜŞMƏĞ** – bir–birinə hücumə keçmək, qarşılıqlı zor işlətmək

BİRƏY - ərazi, sahə, torpaq sahəsi

BİRƏZ – bir az

BİRƏZÇÜG – bir azacıq

BİRGƏ – birlikdə

BİRİXTİRMƏX – birikdirmək, birləşdirmək, toplamaq, bir yerə cəm etmək

BİRLİXTƏ – birgə, birlikdə

BİS – tərbiyə

BİŞƏT – xalça-palaz növü

BİSRƏK – erkək dəvə

BİŞMƏX – pişmək

BİT – bit, bit – birə

BİTİ - yazı

BİTİK 1 – kitab

BİTİK 2 – məktub, yazı

BİTİKÇİ 1 – katib, mirzə, yazıçı

BİTİKÇİ 2 – savadlı, yazı – pozu bilən

BİTİŞ - yaradılış

BİTMƏX – bitmək

BİY – bəy, knyaz

BİYƏNMƏG – bəyənmək

BİY TENQRİ – Hakim Allah

BİYİK - böyük

BİYİMİZ KRİSDOS – ağamız İsa Məsih

BİYLİK 1 – bəylik

BİYLİK 2 – yüksəklik, hündür yer

BİZ – biz (əvəzlik)

BOĞA – damazlıq erkək heyvan

BOĞAĞI – quşun qursağı, mədəsi

BOĞAZ 1 – boğaz, bədənin bir hissəsi

BOĞAZ 2 – hamilə, döl boğaz

BOĞOS (PAVEL, POL, PAUL) – Həzrət İsanın (ə) 12 həvvarisindən biri

BOLMAXLIX – var olma

BONÇUX - muncuq

BOLVAN – büt, daş heykəl

BOLMAX 1 – olmaq

BOLMAX 2 – bulmaq, tapmaq

BORLA BASMAĞ – üzüm suyu sıxmaq

BORÇ - borc

BORÇLU - borclu

BORSUX – porsuq

BOSAĞA – qapı eşiği

BOSTAN - bostan

BOŞ 1 – boş, puç

BOŞ 2 - ərindən ayrılmış qadın, boşanmış

BOŞAMAX - boşamaq

BOŞATLIX – günahların buraxılması (din xadimlərinə Tanrının təmsilçisi kimi baxan xristianlar onların insanları günahlardan azad etmə imkanına sahib olduqlarına inanırlar)

BOŞ ETMAX – boş buraxmaq, icazə vermək, yasağı qaldırmaq, boşlamaq

BOŞOV – qurtuluş, qurtulmaq, azad olmaq

BOTA – pota, dəvə balası

BOTLAÇI – hamilə

BOY – boy, qamət

BOYAX – boyaq

BOYAXÇI – boyaqçı, rəngsaz, yun, ipək, parça və sairəni boyayan adam

BOYIN – boyun

BOYRUX – buyuruq, əmr

BOZ – boz (rəng)

BÖGEYMƏX – boyun əymək

BÖGÖVRÜRMƏG – iyənmək

BÖGRƏG – bəyrək

BÖĞÜR – böyür, köks

BÖLƏK 1 – bölük, bölgü

BÖLƏK 2 – bilək

BÖRƏK – böyrək

BÖRİ – qurd, canavar

BÖYÜRÇİN - bildirşin

BÖV – hörümçək

BÖZ – bez, bez parça

BRİNÇ – düyü

BRUN - burun
BU – bu (işarə əvəzliyi)
BUÇAX – bucaq, guşə
BUÇUX – yar, yarım
BUDAX - budaq
BUDAY (bax: buğday)
BUĞLAMA – ətli yemək növü
BUĞRA – erkək dəvə
BUGÜZ – bu dəfə
BUXUR – tüstü
BUXURLUX - buxarı
BUĞDAY - buğda
BULAX - bulaq
BULAMAÇ – un şorbası
BULANIX – bulanıq
BULAŞMAX - bulaşmaq
BULAV – plov, aş
BULAY – inandırıcı, qəbuledilən
BULAR – bunlar
BULĞAMAÇ (bax: bulamac)
BULĞAŞMAX (bax: bulaşmax)
BULIT - bulud
BULOV – silah növü
BULURĞAN – azmış, sapmış, yoldan çıxmış
BUNDUX - fındıq
BURÇAX - noxud
BURUNĞI – birinci
BURÇA – birə, bit – birə
BURÇALAX – lələ növü
BUNTA (bax: munda)
BUYURMAX – buyurmaq, əmr etmək
BUYURUX – buyuruq, əmr
BUYURUXÇI – buyuruqçu, əmir
BUZ – buz
BUZAĞU - buzov
BUZULMAX – pozulmaq, xarab olmaq

BÜGÜN – bu gün
BÜRÇ – istiot, bibər
BÜZ – bez, qumaş parça

C

ÇABLAX – qarmaqarışıqlıq
CADI (bax: cadu)
CADU – cadu, ovsun, maqiya
CADUXLUX – cadugərlik, ovsunçuluq
CAXAL – tənbel
CAXALLUQ – tənbellik
CAMÇƏ – kiçik bardaq, çömçə
CAMĞA – çadır üstü
CAN – can, ruh
CANAVAR – heyvan, yırtıcı
CAN ŞARTI – vəzifə, öhdəlik
CƏHD – cəhd
CİCİK–cücərti
CİNS - cins
CILTRAMAX – ildırım çaxması
CILTRAN – şüşə su qabı, stəkan
COÇĞA – donuz balası, çöşqa
COYLİ – ulduz bürclərindən biridir (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)
CUAP (bax: cuvap)
CUHUT – yəhudi
CUVAP (CUAP) – cavab
CÜNGƏ – küt, kəsməyən

Ç

ÇA – bəh-bəh
ÇABALAMAX - çapalamaq
ÇABAN – çiban, yara

ÇAÇ – təmizlənmiş buğda, arınmış buğda
ÇAÇ ARAĞI – cecə arağı, buğda arağı
ÇADUR - çadır
ÇAĞ (bax: çax)
ÇAĞA - ətcəbala, tükü hələ çıxmamış quş balası
ÇAĞAL - çaqqal
ÇAĞAN – toğanın bir növü, şahinkimilər fəslindən yırtıcı quş növü
ÇAĞANAX 1 – dirsək
ÇAĞANAX 2 – musiqi aləti
ÇAĞIR – çaxır, şərab
ÇAĞIRMAX - çağıрмаq
ÇAX 1 – çağ, vaxt
ÇAX 2 – hal, vəziyyət, durum
ÇAX 3 – güc, qüvvə
ÇAXMAX – çaxmaq, çaxmaq daş
ÇAXUÇ – çəkiç
ÇAL – çal, saç – saqqalın çallaşması
ÇALMAX 1 – çalmaq, əl çalmaq, musiqi alətində çalmaq
ÇALMAX 2 – qılınca vurmaq
ÇALA – az, azacıq
ÇALAÇA (bax: çala)
ÇALAXLIX – igidlik, mərdlik
ÇALARTMAX – çıldırmaq, özündən çıxartmaq
ÇALI – alçaq boylu
ÇALIĞ 1 – dik başlı at
ÇALIĞ 2 - yaramaz
ÇALIĞ 3 – qılınca vurub kəsmək
ÇALIŞ – müharibə, döyüş
ÇALIŞMAX – vuruşmaq, döyüşmək
ÇALIT - çalışqan
ÇALXANMAX - çalxalanmaq
ÇALPIŞMAX - çarpışmaq
ÇAMUR - palçıq
ÇANAX – çanaq, qab, nimçə, nəlbəki
ÇAPAX – göz qapağı
ÇAPMAX – çapmaq, at çapmaq, qılınca çapmaq

ÇAPUN – gen köynək
ÇARLAX 1 – kiçik çay
ÇARLAX 2 – kiçik qartal
ÇARƏ – çarə
ÇARUX – çarıq
ÇARUXÇI – çarıq düzəldən usta
ÇAS – çis, duman
ÇAŞITMAX – yaramazlıq, tərbiysizlik, qanacaqsızlıq
ÇAŞUT – cəsus
ÇAŞUTLUX – cəsusluq
ÇATAL - çəngəl
ÇATAN – səbət, zənbil
ÇATLAMAX 1 – çatlamaq, parçalanmaq, bölünmək
ÇATLAMAX 2 - əl saxlamaq
ÇATLAVUX - fistiq
ÇATRUX – bataqlıq yosunu
ÇAV (bax: çuv)
ÇAVLI - əriştə kəsmək üçün alət
ÇAYAN - qırxayaq
ÇAY DAŞI – ev tikərkən istifadə edilən yastı daş
ÇAYNAMAX – çeynəmək
ÇEÇƏ BARMAX – çeçələ barmaq
ÇEGNƏG – şəndir, ətin əzələ hisssi
ÇERAX - çıraq
ÇERİX - qoşun
ÇEVÜRMƏX – çevirmək
ÇƏKMƏX – çəkmək
ÇƏKƏRTİGƏ – çəyirtgə
ÇƏKİRDƏX – çəyirdək
ÇƏKİŞMƏX – çəkişmək
ÇƏKMƏN – qumaş növü
ÇƏKMƏNÇI – toxuyucu, parça toxuyan
ÇƏRÇI – pərakəndə satışla məşğul olan, baqqal
ÇƏRPİ – çırpı, budağın ucu
ÇƏRTƏN – sazan balığının xüsusi bir növü
ÇƏTƏN – yun ipdən toxunmuş zənbil

ÇƏTİK - pişik
ÇİBÇUX – sərçə
ÇİBUX - çubuq
ÇİĞİR–ciğir
ÇİĞRİXCİ – carçı
ÇİĞ – şəbnəm
ÇİĞİT – pendir növü
ÇİRAX (bax: çerax)
ÇİPLAX - çılpaq
ÇİRLAVUX – quş növü
ÇIYAN (bax: çayan)
ÇİZAX - yazı
CİZLAŞMAX – yazışmaq, məktublaşmaq
ÇİZOV – yazı xətti, yazı üsulu
ÇİBİK – bir yaşlı oğlaq
ÇİBİN – çibin, milçək
ÇİÇƏG – çiçək
ÇİĞİT – çiyid, pambıq toxumu
ÇİLƏGÜ – rütubət, nəmişlik
ÇİLƏMƏX – yağış çiləməsi
ÇİMDİX - çimdik
ÇİN 1 – çin, doğru
ÇİN 2 - ən yüksək nöqtə, zirvə
ÇOBAN – çoban
ÇOÇUN – adam yerinə qoyulmayan kimsə
ÇOXMAX – çomaq, toppuz
ÇOĞAL – zirehin altından geyinilən ipək geyim
ÇOĞMAR – simic, xəsis
ÇOLPAN – sübh ulduzu
ÇOMAX (bax: çoxmax)
ÇONAX – qulağı kəsik
ÇOR – xəstəlik
ÇORLI – xəstə
ÇOVĞUŞ – şərbaz, iftiraçı
ÇOYUN - əridilmiş metal
ÇÖGDÜRMƏX – yuxarı doğru atmaq

ÇÖGƏN – çövqan oyunu, çövqan oyununda istifadə edilən ucu düyüncəkli çomaq

ÇÖMLƏX – yemək bişirmək üçün istifadə edilən içi oyulmuş daş

ÇÖPRƏG 1 – bez parça növü

ÇÖPRƏK 2 – geyim növü

ÇÖRƏK – çörək

ÇÖRƏK OTI – çörək otu

ÇİY 1 – çiy

ÇİY 2 – narazı, incik

ÇOBAN - çoban

ÇRHOSN – ulduz bürclərindən biridir (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

ÇUĞN – ulduz bürclərindən biridir (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

ÇUĞUR (ÇUQUR, ÇOĞUR) – çuxur

ÇUĞUR XAZMAX – çuxur qazımaq

ÇUL - çul

ÇULAMAX – səpmək

ÇULBAN 1 – dərinliyi diddən yuxarı olmayan su

ÇULBAN 2 – tərəvəz növü

ÇULĞANMAX – çuğullanmaq, sarınmaq, isti geyinmək

ÇULXAÇI - toxucu

ÇÜMGƏLƏK – suya baş vuran, dalğıcı

ÇÜÇİ – şirin, dadlı

ÇÜGÜNDÜR – çuğundur

ÇÜMƏN – çəmən

ÇÜPRƏK – geyim növü

ÇUV (ÇAV) – şan, şöhrət

D

DA – və (bağlayıcı), həmçinin

DA (DƏ) - ədat

DAD – dad, ləzzət

DADA – dayə, uşaq baxıcısı

DAĞ (TAĞ, TAV) - dağ

DAĞI – eləcə də

DACAR – məbəd, sinaqoq (orta fars dilindən alınma sözdür)

DAĞI (DAĞIN) - daha

DAĞIN (bax: daği)

DAMAH - tamah

DAMAHLIX - tamahkarlıq

DAVI – dava, məhkəmə davası

DAYMA – daima

DAYFA – tayfa, xalq, qəbilə, etnos

DEGLÜGƏÇ – quş adı

DEMƏGLİK – söyləmə, söyləmək

DER – keşiş, müqəddəs ata (suryani mənşəli sözdür, həmin dildən erməni dilinə də keçib)

DESKİY – məhkəmə icraçısı, icraçı (mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli sözdür)

DEV – div, şər ruh, azmış mələk, sarpmış mələk, şeytan, iblis

DƏ (bax: da(də))

DƏF – dəf, musiqi aləti

DƏGİRMƏN – dəyirman

DƏGİRMƏNÇİ – dəyirmançı

DƏK – kimi, tək

DƏKƏ – təkə

DƏLÜ – dəli

DƏLÜLÜK – dəlilik

DƏLÜ TOĞAN – ağbaba quşu

DƏMƏRGÜ – dəmrov, dəri xəstəliyi

DƏMÜR – dəmir

DƏMÜRÇİ – dəmirçi

DƏRGÜ – at nəsnelərindən biri

DƏRİNÇƏX – milli qadın baş örtüyü

DILDAĞLAMAX – dəlil-sübut gətirmək, isbat etmək

DİFTƏR – dəftər

DİN - din

DİNLİ - dindar

DİNSİZ – dinsiz, kafir

DOKTOR – həkim (mühacir albanların dilində işlənən avropa mənşəli söz)

DOLAP (TOLAP) – quyudan su çəkmək üçün əllə hərəkətə gətirilən və üstünə kəndir dolanıb - açılan mexaniki qurğu

DOLĞUQ - tulum

DONLUX – maaş, əmək haqqı

DÖGÜNMƏX - dağlamaq

DÖKMƏX – tökmək

DÖRT - dörd

DÖRTKÜL - dördkünc

DÖRTÜNÇİ - dördüncü

DÖŞ – sinə, köks

DÖŞƏMƏX – döşəmək

DÖŞƏG – döşək, yataq

DRÜST – dürüst, düzgün

DUDAĞ - dodaq

DUĞ – quş növü

DUXOVNIY – mənəvi, ruhi (mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli söz)

DUM–tüm

DUMLU - tumlu

DUN – kəlmə, söz

DURAĞ OTU – bitki növü

DURĞUZMAX - durquzmaq

DUTMAX - tutmaq

DUVAX – üz örtüyü

DÜFTƏR (bax: diftər)

DÜNYA – dünya, cahan, yer üzü

E

E – ey, hey (nida)

EB – ev

EBÇİ – ev xanımı, həyat yoldaşı

EÇGİ (bax: içgi)

EÇMƏX (bax: içməx)

EÇÜK BÖGƏT – tarlaya su axıdan kiçik kanal

EDEN – ön ayaqları qısa, arxa ayaqları uzun at

EDGÜ - yaxşı

EDGÜLÜX - yaxşılıq

EDİ – idi

EĞAVORN – ulduz bürclərindən biridir (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də

EGƏR - əgər

EGİR - əyri, əliyəyri, düz olmayan

EGİRLİK (bax: egirlix)

EGİRLİX (EGİRLİK) - əyrilik, əliyərilik, ədalətsizlik

EJDERHA - əjdaha

EKİ – iki

EKİNÇİ – ikinci

EKİ CANLI – ikicanlı, boylu, hamilə

EKİ CANLI XATIN – böylü qadın, ikicanlı qadın

EKİZƏK - əkiz

EKLE – at xəstəliyi

EKLİL – at xəstəliyi

EKMƏX - əkmək

EKSİK - əksik

EKSİXLİX - əksiklik

EKSİLMƏX – azalmaq, əksilmək

EKSÜK (bax: eksik)

EL – el, xalq

EL ARASINA – el arasında, el içində

ELÇİ - elçi

ELƏŞMƏX - barışmaq

ELƏŞKƏ - ətlə birlikdə xaşlanmış xəmir parçaları

ELƏŞTÜRMƏX - barışdırmaq

ELGƏNMƏX - qorxmaq

ELİKMƏX – utanmaq, biabır olmaq

ELİKLƏMƏX - ələ salmaq

ELLİK – sülh, barış

ELPƏG – bol, zəngin

EM 1 – dərman

EM 2 – üz rəngi

EMDƏRMƏX – çevirmək, döndərmək

EMGƏG – iztirab, əziyyət

EMGƏNMƏX - əziyyət çəkmək, iztirab çəkmək

EMDİ – indi

EMİNLIK - əminlik

EMMƏ – yara növü

EMƏG - damağ

EMLƏMƏX – tədavi etmək, sağaltmaq

ENMƏX – enmək

EPESOS – Efes (Bizansda şəhər)

EPGƏR (bax egər)

EPRƏCİ TİLİ – ivrit, yəhudi dili

EPRİTMƏX – yaxşı-yaxşı bişirmək

EPSƏM – susqun, qaradınmız

ERİDMƏX - əritmək

ERİŞMƏK – çatmaq, qovuşmaq

ERİNÇƏK (bax: erinçəx)

ERİNÇƏKLİK (bax: erinçəxlix)

ERİNÇƏX (ERİNÇƏK) – tənbel

ERİNÇƏXLIX (ERİNÇƏKLİK) – tənbellik

ERİŞTƏ - ərişdə

ERK – iradə, ixtiyar

ERKƏK – erkək

ER KİŞİ - kişi

ERMƏNİ - erməni (etnonim)

ERMƏNİLİK - ? (erməni saxtakarlarının uyduraraq bəzi alban əlyazmalarının surətlərinin mətnlərinə əlavə etdikləri söz. Rus dilindəki “armyanstvo” sözünün qıpçaq türkcəsinə hərfi tərcüməsidir)

ERMƏNİ ULUSU – erməni torpaqları, bugünkü Türkiyə ərazisində, Van gölü və ətrafı ərazilərinin əski adı

ERSƏK – fahişə

ERSƏKÇİ (bax: ersək)

ERSİK (bax: ersək)

ERSÜK (bax: ersək)

ERTƏ – ertə

ERUSAĞEM (YERUSAĞEM) – Yerusəlim, Qüds şəhəri

ES – ağıl (bax: us)

ESƏ – isə

ESLƏĞAY – yaddaş, yadda saxlama, xatırlama

ESLƏMƏK – qaydaya salmaq, yoluna qoymaq

ESLİ – ağıllı

ESU (İSUS NAVİN) - Tanrının Həzət Musaya Tövrətə verilməsinin şahidi olmuş üç nəfərdən biri

ESƏN – sağlam, salamat

ESƏNLİG - sağlamlıq

ESRÜK – sərxoş

ESRƏKÜKÜN – dünəndən bir gün öncə

EŞ (bax: iş)

EŞƏG – eşşək

EŞİTMƏX – eşitmək

EŞİTTİRMƏX – eşitdirmək

ETMƏX – etmək

ETMƏG (bax: çörəg)

ETMƏGÇİ – çörəkçi, çörəkbişirən

EVET Kİ – hərçəndki, baxmayaraq

EVRƏK – ördək

EVRƏN – böyük ilan

EVŞƏN – yovşan

EVÜŞ – yaş, islaq

EVÜŞLƏMƏX – yaş etmək, islatmaq

EYƏ – yiyə, sahib, ağa, Rəbb

EYLƏMƏX – eyləmək

Ə

ƏCƏM – bugünkü İran ərazisinin adı

ƏCƏMİSTAN (bax: Əcəm)

ƏCƏMİ – Azərbaycan türkü, Azərbaycan türklərinin müsəlman hissəsi

ƏGMƏX - əymək

ƏGRİ - əyri

ƏL - əl

ƏLƏK - ələk

ƏLƏMƏG - ələmək

ƏLİK – maral növü, maral balası

ƏLLİ - əlli

ƏLLİG (bax: əlli)

ƏLVAN - əlvən, rəngbərəng

ƏMMƏX - əmmək

ƏMÇƏG - əmcək, məmə

ƏMGƏK - əmək

ƏMZÜG – süd içmək üçün nazik borucuq, əmzik

ƏMZÜRÇİ – süd verən, süd anası

ƏNƏG - əng, çənə

ƏNİLİG - ənlük, ənli – kirşan, qadınların yanaqlarını qızartmaq üçün istifadə etdikləri boyayıcı maddə

ƏNSƏ - ənsə

ƏNÜK - ənik, canavarın və ya hər hansı bir yırtıcı heyvanın balası

ƏR - ər, kişi

ƏRƏN – igid, qəhrəman

ƏRÜK - ərük, qaysı

ƏSGİ – qədim, köhnə

ƏSGİ TÖRƏ – qədim qanunlar, Əhdi – Ətiq

ƏT - ət

ƏTÇİ - ətçi, qəssab

ƏVƏL - əvvəl

ƏVƏL BAHAR – İlk bahar, yaz

ƏVƏLGI - əvvəlki

ƏZİLMƏX - əzilmək

ƏZMƏX - əzmək

F

FARAMFİL – qərənfil

FƏRAHLANMAX – fərəhlənmək

FODULLUX - yaramazlıq

FRANQ – firəng, latın

FRİŞTƏ (FİRİŞTƏ) – pəri, mələk (orta fars dilindən alınma söz)

G

GARİÇN – ulduz bürclərindən biridir (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

GEŞKEÇƏ - şimal

GESKÜN – cənub

GOYSN – ulduz bürclərindən biri (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

GÖBƏLƏG – kəpənək

GŞİRN – ulduz bürclərindən biri (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

GÜNAH - günah

GÜNƏŞ – günəş

Ğ

ĞANONK – qanun (suryani dilindən alınmadır, erməni dilində də işlənir)

ĞIN – qın, qılınc qabı

Q

QAB - qab

QABA – qaba, cod, kobud

QABAX – qabaq, balqabaq, kudu

QAR – bir bitki növü

QARA (bax: xara)

QONĞA – araba növü

QONMAX - qonmaq

QONĞULMAX (bax: konxulmax)

QOŞĞU – qoşqu, cüt qoşqusu, araba qoşqusu

QOYS – bakirə qız (Həzrət Məryəm üçün işlədilən suryani mənşəli təyin)

QU 1 – qoyun

QU 2 – qu quşu
QUTAN (bax: xutan)
QUSAN - ozan

H

HADİR – hazır
HADİRLANMAQ – hazırlanmaq
HAGAĞLIĞ – qarşıdurma, mübahisə, çəkişmə, haray – qışqırıq, etiraz
HAFTA – həftə
HAKİM – həkim
HALƏF - ələf, heyvan yemi
HALİ – hələ, hal-hazırda
HAMBERÇUM – göyə yüksəlmə, qeybə çəkilmə (Həzrət İsanın (ə) göyə qalxaraq, qeybə çəkilməsini ifadə edən bu söz suryani mənşəlidir, erməni dilində də eyni mənada işlənir)
HARCOVACOĞ – bidətçi, dinindən sapan, yolunu azmış (suryani mənşəlidir)
HASRƏT – həsrət
HAYBAT – hörmət, şöhrət, mötəbər
HAYBATLI – şöhrətli, adlı sanlı, söz sahibi olan
HEÇ - heç
HEJARBED – din başçısı, patriarx, katalikos (orta fars dilindən alınma sözdür, erməni dilində də işlənir)
HEZEM ARASINA – mübahisə əsnasında
HESEP - hesab
HESEPLƏMƏX – hesab etmək, hesablamaq
HƏLBƏTTƏ - əlbəttə
HƏR – hər
HNAZANT – boyun əymək, razılaşmaq (erməni dilində də işlənən orta fars mənşəli sözdür)
HÖRMƏT – hörmət
HRAJAREL – nəql, söyləmə, hekayə (erməni dilində də işlənən suryani mənşəli mənşəli sözdür)

X

XABAX - qapaq

XABURÇAX - çanaq

XABIRĞA - qabırğa

XABUX 1 - qabıq

XABUX 2 - qapı

XABURÇAX – ağaçdan düzəldilən sandıq

XABURĞA - qabırğa

XAÇ – xaç (suryani mənşəli sözdür)

XAÇAKEDİNN – ulduz bürclərindən biri (orta fars mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

XAÇAN – haçan, nə vaxt, nə zaman

XAÇETİUN – xaça mıxlanmaq, çarmxa çəkilmək (suryani mənşəli bu söz erməni dilində də işlənir)

XADAR – qədər, miqdar

XAQAN – xaqan, imperator

XAQANLIX – imperiya, imperatorluq (bu kəlmə bir çox hallarda Bizans imperiyasına aid edilib)

XALABA – qələbəlik, qarmaqarışıqlıq, xaos, mübahisə

XALAY – qalay

XALAYÇI - qalayçı

XALDURMAX - qaldırmaq

XALƏM – qələm (bax: uc)

XALXAN - qalxan

XALIN – qalın

XALINÇA – xalı, xalça

XALMAX – qalmaq

XAMIŞ - qamış

XAMUT - xamıt

XAN 1 - qan

XAN 2 – xan, hökmdar, şah

XANKÜN – çərşənbə

XANLI İŞ – qanlı iş, cinayət, cinayət işi

XAPANEL – dəyərsiz, qiymətsiz, çox ucuz (suryani mənşəli sözdür, erməni dilində də işlənir)

XAPXARA - qapqara

XAR - qar

XARA – qara (rəng)

XARABAŞAX – qarabaşaq, dənli bitki

XARANQXULUX - qaranlıq

XARAXOL – gözətçi məntəqəsi

XARAXUŞ – qaraquş, qartal

XARAXÇI – qarətçi, talançı

XARAVAŞ – qaravaş, kəviz

XARAVUL - qaravul

XARDAŞ - qardaş

XARĞA - qarğa

XAPĞA OTU – qarğaotu (chelidonium majus)

XARĞI 1 – qarğı, qamış

XARĞI 2 – ney, tütək (bax: tütük)

XARĞIŞ – qarğış, lənət

XARĞUDALI - qarğıdalı

XARĞIMAX – qarğımaq, lənətləmək

XARXAR XUŞU – qarqar quşu, qıpçaqların onqon quşu, qıpçaqların “qarqar” adlandırılmasının əsl səbəbi bu onqonla bağlıdır

XARIN - qarın

XARIN BƏSLƏMƏX – qarın bəsləmək

XARMARLAMAX – qamarlamaq, əllə toxunmaq, əl vurmaq

XARŞI – qarşı, haqqında

XARTAL - qartal

XARTAY – qoca

XARTAYLAMAX - qocalmaq

XASARTXA – çəyirtgə

XASLAMAQ – məruz qoymaq, yönəltmək, üstünə tökmək

XAŞ – xaş, kəllə - paça

XAŞIX - qaşiq

XAŞIL – xəşil, xəmir yeməyi

XAŞLAMA – xaşlama (yemək növü)

XAŞOV – qaşov, rəndə

XATIN – kişinin qadını, kişinin arvadı, xatun

XATIN KİŞİ - qadın

XATINA – yanında, ətrafında

XATIŞMAX – qatışmaq, qarışmaq, yapışmaq

XATIŞTİRMAX - qatışdırmaq

XATUN (bax: xatın)

XATUNA – bir bitki növü

XAYDA - harada

XAYĞU – qayğı, narahatçılıq

XAYĞULANMAX – qayğılanmaq, narahatçılıq keçirmək

XAYĞURLAMAQ – uyğulamaq, gerçəkləşdirmək, həyata keçirmək

XAYĞURMAX – ruhdan düşmək, bədbinliyə qarılmaq, tükənmək, xəyal qırıqlığına uğramaq

XAYIŞXA–cücə

XAYSI – hansı

XAYTMAX – qayıtmaq

XAZXAN - qazan

XAZMAÇI - qazmaçı

XAZMAX - qazımaq

XBTİ TİLİ – qibtı dili, kopt dili (Misirin ərəblərəqədərki qədim əhalisinin dili)

XILXUYRUX – kəklik

XILMAX – qılmaq, etmək

XILIÇ - qılınc

XILINĞA - əməl, görülən iş

XIRT - qoca

XISXA – ehtiyac, yoxsulluq

XITIM BAYRAMI – pasxa bayramı

XIZIL – qırmızı

XOBUS - qopuz

XOCA – cənab, ağa

XOL – qol, əl

XOLBASAN – qoyun bağırsağının ətlə doldurularaq, qaxac edilməsi ilə hazırlanan yemək növü, kolbasa

XOLMAX – nəzir – niyaz etmək, istəmək, dua edərək istəmək, diləmək

XOL TİBİ – təbəə, təbə olanlar

XOLTXA – dua, yalvarış, xahiş

XOLTXA ETMƏX – xahiş etmək, rica etmək

XOM – qövm, xalq (qövm sözünün təhrifi ilə yaranıb)

XORXMAX – qorxmaq

XORXU – qorxu

XORXULU – qorxulu

XORXUTMAX – qorxutmaq

XOSDOVANEL – tövbə, günahlardan təmizlənmə (suryani mənşəli sözdür, erməni dilində də işlənir)

XOSDOVANİTİUN – xristian dininin iman əsası (suryani mənşəli sözdür, erməni dilində də işlənir)

XOY - qoyun

XOYÇİ – qoyun güdən, çoban

XOYN – qoyun, qoyun bürcü (bürc adı kimi alban dilindən erməni dilinə də keçmişdir)

XOYMAX – qoymaq

XOZ – qoz

XOZLU HƏLVA – qozlu halva

XOZAR – şüşə, pəncərə şüşəsi

XUDRƏT – qüdrət

XUDUS - quduz

XUDUSLUX - quduzluq

XUL 2 – qul, (Allahın qulu mənasında)

XUL 2 – xidmətçi, yardımçı

XURBAĞA - qurbağa

XURĞAX – quraqlıq

XURXAN - kurqan

XURXAŞIN - qurğuşun

XURU – quru

XURU YEMİŞ – qurudulmuş meyvə, meyvə qurursu, albuxara

XURTULMAX - qurtulmaq

XURUT – qurut (yemək növü)

XUTAN - kotan

XUTXARMAX – qurtarmaq, xilas etmək

XUTXARUCU – qurtarıcı, xilaskar

XUŞ – quş

XUŞBAŞI 1 – xırda doğranmış ət

XUŞBAŞI 2 – qıyma ət və xəmindən hazırlanan yemək növü, düşbərə

XUŞĞA (XUŞĞU) – şübhə

XUŞTUVAN – oxun arxasına bərkidilən lələk

XUVAT – qüvvə, güc

I

IÇXİR – şalvar qayıışı, toqqa növü

IDIRMAX – göndərmək

IĞ – buğdanın üstündəki saplaq

IĞLAMAX – ağlamaq, sızlamaq

IQLIĞ – üçtelli saz

ILDIRIM - ildırım

ILI – ilıq

ILIX – kabab

ILIR – qatır

ILLISU – hamam

INAQ – sadıq, sədaqətli

IR – şer, nəğmə

IRAĞ – iraq, uzaq

IRAQ – İraq

IRAQLI – iraqlı

İRÇİ – şair, müğnni

IRXİL – uğursuz

IRLAYIÇXI – bəstəkar

i

İB - ip

İBLİX - iplik

İBİBÜK – quş adı

İÇ – iç, daxili

İÇƏGİ - ilik

İÇƏRÜ – içəri

İÇİNDƏ AYTMAX – daxili dialoq, düşünmək

İÇGİ (İÇKİ) - içki

İÇMƏX – içmək

İG 1 – iy, ip əyirmək üçün istifadə edilən konusvari alət

İG 2 – xəstəlik

İGNƏ – iynə

İGİLİK - varidat

İGİT – igid, dəliqanlı, yeniyetmə

İGRƏNÇİ – iyərənc

İKİ - iki

İKİNÇİ - ikinci

İLAN - ilan

İLAN YIL – ilan ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)

İLƏK - əncil

İLGƏRİ – irəli

İLLİG (bax: əlli)

İMƏKLƏMƏX – iməkləmək

İNAM - inam

İNÇİ – inci, mirvari

İNÇKƏ – incə

İRİN – irin

İRKƏÇ – erkək keçi

İSQANDEREA – İskəndəriyyə (Misirdə şəhər)

İSİ - isti

İŞ – iş

İŞARƏ – işarə

İŞİTMƏX – eşitmək

İT – it, köpək

İTLİK – zina, zinakarlıq

İZYAVİT – təsir, nəql (mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli söz)

J

J (JE) – axı (modal söz), da (də) (ədat. Mühacir albanların dilinə slavyan dillərindən keçmiş ifadədir)

JARUTIUN – ölüb – dirilmə, yenidən həyata gəlmək (Həzrət İsanın (ə) dirilməsini ifadə edən bu söz suryani mənşəlidir, erməni dilində də işlənir)

JE (bax: j)

JOĞOVURT – ümmət, xalq (suryani mənşəli sözdür, erməni dilində də işlənir)

JOLNER – döyüşçü, əsgər (mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli sözlərdəndir)

K

KAHAN – kahin, ruhani

KATAĞIQOS – katalikos, ən yüksək dini rütbə (yunan dilindən alınma sözdür, erməni dilində də işlənir)

KEBƏ – hamilə

KEBƏG – körək

KEBİLGƏN – meyxana

KEÇƏ – gecə

KECİKTİRMƏX – gecikdirmək, təxirə salmaq

KEÇİRMƏX – keçirmək

KEK – nifrət

KEK ETMƏGİ – qara çörək

KELB – it cinsi

KELBETEYN – kəlbətin

KELDƏÇİ – gələcək

KELDƏÇİ AY – gələn ay

KELDƏÇİKÜN – gələcək gün

KELDƏÇİ YIL – gələn il

KELMƏX – gəlmək

KEMİ – gəmi

KEMİÇİ – gəmiçi, dənizçi, matros

KENDİ – özü

KENDİR – kəndir

KENGƏŞ – şura, ağısaqqallar şurası, ilkin parlament

KENGƏŞMƏX – məsləhətləşmək, fikir mübadiləsi aparmaq

KENSİ (bax: kendi)

KEREZMANINQ TAŞI – qəbir daşı
KERƏK – gərək, vacib, lazım
KERƏKLİ – gərəkli, lazımlı, vacib, zəruri
KERƏ YAĞ - qaymaq
KERİ – geri, dala
KERKƏS – kərkəz quşu
KERMƏN – şəhər, qala
KERNİP – kələm
KERPİÇ – kərpic
KERŞƏN - kirşan
KESƏK – kəsək
KESMƏX – kəsmək
KESÜK – xacə, hərəmağası, axtalanmış kişi
KETMƏX – getmək
KETXOY – kəndxuda, icma başçısı
KEYİK – sığır, maral
KEYXOYA – bürc, ulduz bürcü
KEZ – dəfə
KƏPƏK – kəpək
KƏRKİ – kərki
Kİ – ki (bağlayıcı)
KİBİK – kimi
KİBİT - piştaxta
KİBRİT - kükürd
KİÇİAYNAKÜN–cümə axşamı
KİM - kim
KİMSƏ – kimsə
KİŞİ – adam, insan
KİYMƏG – geymək, geyinmək
KİYMƏT – qiymət
KLƏSMƏX – istəmək, arzu etmək
KLƏSƏNQ – istəsən, arzu etsən
KOMAR – ağcaqanad, sinək, diddili (slavyan dillərindən mühacir albanların dilinə keçən sözdür)
KONXULMAX (QONĞULMAQ) – qonulmaq, qoyulmaq
KÖBƏG 1 – göbək

KÖBƏG 2 - köpük
KÖBƏK İT – köpək
KÖBRİ - körpü
KÖÇƏ - bulğur
KÖK 1 – göy, səma
KÖK 2 – göy, mavi (rəng)
KÖKÇƏK – göyçək, gözəl
KÖKRƏMƏX 1 – kükrəmək, çaxmaq, guruldamaq
KÖKRƏMƏX 2 – İldırım, şimşək
KÖRKLÜ – görkəmli, yaraşqlı
KÖLDGƏ – kölgə
KÖMÜLDRÜK – atın sinəsindən keçirilən kəmə
KÖMÜR - kömür
KÖMÜRÇİ - kömürçü
KÖN – gön, dəri
KÖNÇƏK – şalvar növü
KÖNKÖK - gömgöy
KÖNÜ – gerçək, həqiqi
KÖNÜLƏK – köynək
KÖNÜLÜK - ədalət
KÖNQÜL – könül
KÖNQÜLÜK – könüllü
KÖP – çox
KÖPLƏR – çoxları, bir çox
KÖPTƏN AZ – çoxdan bir qədər az, qısa, lakonik, müəyyən qədər
KÖRƏ – görə
KÖRƏLMƏSİZLİK – gözgötürməzlik, nifrət, kin
KÖRGÜZGƏY – göstəriş, nümayiş, sərgi
KÖRGÜZMAX – göstərmək
KÖRMAX – görmək
KÖSÖV – odun kömürünü qarışdırmaq üçün alət
KÖSTƏK – atın ayağına vurulan bağ
KÖŞGƏN – pəncərə pərdəsi
KÖT – insanın arxa, yumşaq yeri
KÖTÜRMƏX – götürmək
KREÇ XAQAN TİLİ – yunan dili

KRIKOR LUSAVORİÇ – Müqəddəs Georgi. (Əslən türk – Arsaklar sülaləsindən olan bu şəxs Ərməniyyə və Gürcüstanda xristianlığı bərqərar edən və Ərməniyyənin ilk patriarxı olan şəxsdir)

KRİSDAN - xristian

KRİSDOS – yağlanmış, yağla məsh edilmiş, İsa Məsih (yunan dilindən alınma sözdür)

KÜÇ – güc

KÜFÜR – küfr, pis söz, söyüş

KÜFÜRLƏMƏX – küfr söyləmək, söymək, yamanlamaq

KÜLÜÇƏ – zərif təndir çörəyi

KÜMÜS - gümüş

KÜMÜŞÇİ – gümüş ustası

KÜMÜŞ (bax: kümüs)

KÜN – gün (təqvimə gün, sutkann işıqlı hissəsi)

KÜN BATIŞI – günbatan, qərb

KÜNQ - əsir, kölə

KÜNİ – kişi ilə nigahsız yzşayan qadın, məsuqə

KÜNKÜT HELVASI – küncüt halvası

KÜN TOĞUŞU – gündoğar, şərq

KÜNTÜZ - gündüz

KÜRƏŞ – güləş

KÜRƏŞÇİ – güləşçi

KÜSKÜBƏN – ox atma üsullarından biri

KÜSÜK – didklənmiş pambıq parçası

KÜŞƏK – dəvə balası

KÜY - musiqi

KÜYÇİ - musiqiçi

L

LATA – yaş (il mənasında, mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli sözdür)

LATİNGƏ – latınca, latın dilində

LATİN TİLİ – latın dili

LAZAR – İncildə adı çəkilən şəxslərdən biri

LEKLƏK – leylək

LOĞ – kirəmit

LOĞLAMAX – dama kirəmit düzmək

LOR – keçi südündən tutulan pendir

LÖK – 7 yaşlı dəvə

LU - əjdaha

LUĞAS (Luka) – mövcud dörd “İncil”dən birinin müəllifi.

Mənbələrdə adı Luğas Avedaraniç kimi də keçir.

LU YIL - əjdaha ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)

M

MAÇI - pişik

MAHALA(Ə) – məhəllə

MAHANA (bax: bahana)

MAXTARLAMAX (MAĞTARLAMAX) – mədh etmək, tərifləmək

MAXTAMAX (MAĞTAMAX) – tərif

MAĞTAMAX (bax: maxtamax)

MAĞTARLAMAX (bax: maxtarlamax)

MANİ – mənə

MANQA – mənə

MARÇUMAX – mərcimək

MARĞOS (Mark) – mövcud dörd “İncil”dən birinin müəllifi.

Mənbələrdə adı Marğos Avedaraniç kimi də keçir.

MARKARE – peyğəmbər (suryani mənşəli sözdür, erməni dilində də işlənir)

MATEOS (MATVEY, MATTA) – mövcud dörd “İncil”dən birinin müəllifi. Mənbələrdə adı Mateos Avedaraniç kimi də keçir.

MAYRUX – mırıq, seyrək dişli

MEGNEL – izah, anlatma

MEGNEL ETMƏX – izah etmək, başa salmaq

MEN – mən

MENGƏRÜ – istifadə, faydalanma

MENGƏRÜÇİ – istifadəçi, faydalanan şəxs

MENGİ - əbədi

MİKAYIL – böyük mələklərdən (hejarbedlərdən) biri

MİLLƏT – millət
MİN - min
MISIR - Misir
MOVSES – Həzrət Musa (ə)
MÖHÜR - möhür
MÖHÜRLƏMƏX – möhürləmək
MUNDA (BUNTA) – bunda, burada, bura
MUNDIX – bu şəkildə, bu formada
MUNUNQ – bunun
MURDAR – murdar
MUŞTULUX – muştuluq, müjdə
MUYNUZ - buynuz

N

NAPEUT (NAVUFEY) – Əhdi – Ətiq personajlarından biridir
NE – nə
NECİK – necə
NEÇƏ – neçə, nə qədər
NEK – inək
NE XADAR – nə qədər
NEK – nə üçün?
NEMƏ – nə, şey, əşya, nəsnə
NER – antixrist, Dəccal
NE TÜRLÜ – nə cür
NE ÜÇÜN – nə üçün
NƏM – nəm, yaş
NİQA – Nikeya (Bizansda şəhər adı)
NİŞANİ – gözəgəlimli, əlamətdar, diqqətçiki
NOY – Həzrət Nuh (ə)
NÖGƏRİKÜN – çərşənbə axşamı

O

OBA – təpə
OBRULMAX – torpağ sürüşməsi, torpağ çökməsi
OBİÇAY – qayda, adət, adət - ənənə (mühacir albanların dilin

slavyan dillərindən keçmişdir)

OBUR – ovuq və ya çuxur yer

OÇAX - ocaq

OCİZNAM – miras, vərəsə

ODIN – odun

OFUTLAMAX – qürurla başı yuxarı tutmaq

OĞAZ – quş növü

OĞİL (OĞUL) – oğul

OĞLAN - oğlan

OĞLAX - oğlaq

OĞRAMAX - uğramaq

OĞRI (bax: oğru)

OĞRILIX - oğruluq

OĞRU - oğru

OĞUL (bax: oğıl)

OX - ox

OXÇI - oxçu

OXIMAX - oxumaq

OXŞAMAX – bənzəmək

OXŞAŞ – oxşar, bənzər

OĞŞAMAX - oğşamaq

OKSDOS – avqust

OL – o (işarə əvəzliyi)

OLÇAMAX – təqdir etmək

OLTURMAX - oturmaq

OLTURĞAÇ - taxt

OLUX – üç telli saz

ON – on

ONUNÇU – onuncu

ONQAR – dəstək, yardım, kömək

ONQARMAX – dəstəkləmək, yardım etmək

ONQ YAN – sağ tərəf

ONURXA - onurğa

OMUZ - çiyin

OPA – qadınların üzlrinə sürtdükləri məlhəm

OPEA – kor köstəbək

OPRAX – libas, geyim

ORAX – oraq

ORAXKÜN – biçinə başlanılan gün

ORANA – doğuşdan sonra döldən ayrılan ət parçası

ORANLAMAX – zənn etmək

ORDA – düşərgə, qəraragah, şəhər bələdiyyəsi

ORDU – ordu

ORĞA – bayraq

ORMAN – meşə

ORMANLIX – meşəlik

ORNAMAX – müvəqqəti məskunlaşmaq, iqamət etmək

OROZ – taleh, bəxt

OROZ XAN – I əsrdə yaşamış və ölkəsini romalıların təcavüzündən məharətlə qoruya bilmiş, döyüşdə böyük qəhrəmanlıq göstərmiş Albaniya xanı. Antik mənbələrdə adı “Oroys” və ya “Oris” kimi çəkilir

ORTA - orta

ORTAÇAX – ortabab, ala - babat

ORTAX – ortağ

ORTALIX - ortalıq

ORUÇ – oruc

ORUÇ KÜNÜ – oruc günü

ORUÇ SAXLAMAX – oruc saxlamaq

ORUÇ TUTMAX – oruc tutmaq

ORUN – yer, mahal

ORUTĞA (bax: onurxa)

ORUS – urus, rus (etnonim)

ORUNÇ – rüşvət

OSAL – tənbel

OSAN BOLMAX – usanmaq, bəxmək

OŞTA – işdə

OT 1 – ot

OT 2 – od

OTAX – çadır, otaq

OTAÇI – həkim

OTÇI (bax: otaçı)

OTLAMAX – otlamaq

OTLATMAX – otarmaq
OTURMAX – oturmaq
OTURĞU – məskən
OTUV – ada
OTUZ - otuz
OVANES – bax: YOVANNES
OVLAĞ (bax: oğlax)
OVR (OR) – Tanrı tərəfindən Həzət Musaya (ə) törələrin verilməsinin şahidi olmuş üç nəfərdən biri
OYANMAX - oyanmaq
OYATMAX – oyatmaq, gözləri açmaq
OYNAMAX - oynamaq
OYOV – oyanıq
OZAV - keçmiş
OZĞUNÇI – öndə gedən, irəlində olan

Ö

ÖBÜGƏ – baba, dədə
ÖÇEÇ – öc, intiqam, qisas
ÖCƏŞ – qərəz
ÖCƏŞMƏG – qərəzli yanaşmaq, qır-saqqız, olmaq
ÖÇÜ – təhrik
ÖD - öd
ÖDƏMƏX – ödəmək, yerinə yetirmək
ÖDƏMƏXLİK – ödəniş
ÖDƏN – nəcib, əsilzadə
ÖDÜ – ruh, can, nəfəs (bax: can)
ÖVKƏ – öfkə, kin, qəzəb
ÖG – xətir
ÖGÜZ – öküz, buğa
ÖGÜT – öyüd, nəsihət
ÖKSÜRMƏX – öskürmək
ÖKSÜRÜK – öskürək
ÖKSÜZ - yetim

ÖKTƏM – ötkəm, yekəbaş, yuxarıdan gedən, özündən razı

ÖKTƏMLİK – ötkəmlik, yekəbaşlıq, yuxarıdan getmək, özündən razı olmaq

ÖKTÜN MƏX – həqarət etmək, təhqir etmək

ÖKÜNÇ – həsrət

ÖLÇ MƏX – ölçmək

ÖLÇ ÖV – ölçü

ÖLDÜR MƏX – öldürmək

ÖL ET MƏX – islatmaq, yaş etmək

ÖL MƏX – ölmək

ÖLÜ – ölü, meyit

ÖLÜDƏN TUR MƏX – dirilmək

ÖLÜMLÜ – ölümlü, ölmüş

ÖMƏK – bitki adı

ÖN – ön, qarşı

ÖNƏGÜ – inad etmək, inadçı

ÖNÜ – başqa, digər

ÖNGÜ 1 – lüt, çılpaq

ÖNGÜ 2 – tək, yalqız

ÖNGÜ MƏX – üz-gözünü turşutmaq

ÖNGÜR – mağaza, dükən

ÖNGÜZ – hafizə, yaddaş

ÖPKƏ 1 – öfkə, kin, qəzəb

ÖPKƏ 2 – ağ ciyər

ÖPKÜ (bax: öpkə 2)

ÖRDƏK – ördək

ÖRƏ – ayaqda dimdik durmaq

ÖRGƏÇ 1 – hörgüçü, bənnə

ÖRGƏÇ 2 – yaşlanmış qoç

ÖRGÜÇ (bax: örgəç)

ÖRPƏK – nizənin ucundakı tuğ

ÖRTÜK – örtük

ÖRÜK 1 – hörülmüş yun

ORÜK 2 – axtaladılmış qoç

ÖRÜMÇƏK – hörümçək

ÖTKÜN MƏX – dastan, hekayə söyləmək

ÖTKÜNÇİ – dastançı, hekayə söyləyən
ÖTRİ – ötrü, buna görə
ÖTRÜK – panos, qarın işləməsi nəticəsində yaranan sulu ifrazat
ÖV - ev
ÖVƏY – ögəy
ÖVRƏNMAX (ÜVRƏNMAX) – öyrənmək
ÖVRƏTMAX (ÜVRƏTMAX) – öyrətmək
ÖVRƏNCİK – adətkərdə
ÖZDƏK – ağacın gövdə hissəsi
ÖZƏN – çay, irmaq
ÖZGƏ – özgə
ÖZRƏ – üzrə

P

PADŞAH – padşah, şah (fars dilindən alınma sözdür)
PAXIL - paxıl
PAXILLIX - paxıllıq
PALAN - palan
PALANQ – pələng
PALAS - palaz
PALTA - balta
PAMBUX - pambıq
PAMPASEL – tənə, məzəbbət, ələ salmaq. bax: tabalamaq)
PANÇAX - bacanaq
PARMAX (bax: barmax)
PARS 1 – bars, pələng
PARS 2 - fars
PARSİSTAN – farslar ölkəsi
PARS TİLİ – fars dili
PARS YIL – bars ili, pələng ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)
PAS – pas
PATER NOSTAR – “Göydəki atamız bizim” duası
PAZAR - bazar
PEKMƏS – bəkməz

PEKTƏR – kəcavə, dəvənin üstünə qoyulan örtülü oturacaq yeri

PEŞƏ – peşə

PEŞƏKAR – peşəkar

PƏRDƏ – pərdə

PƏRDƏÇİ – pərdəçi

PIÇAX - bıçaq

PIÇAXÇI – bıçaqçı, bıçaq ustası

PİÇ 1 - bic

PİÇ 2 – meymun, (qədim türkcədə “biçin”)

PİÇ YIL – meymun ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)

PİLOSOP - filosof

POLSKİY KOROL – Polşa kralı (bu ifadə alban mühacirlərinin dilində işlənmiş polyak mənşəli sözbirləşməsidir)

POLSKİYGƏ – polyakca, polyak dilində, polyak dilinə (sözün mənşəyi barədə bax: öncəki sözün izahına)

POKOY – ara, fasilə, tənəffüs, dinclik (mühacir albanların dilinə slavyan dillərindən keçmiş sözdür)

POKUTA (POKUTOVAT) – tövbə, günahın yuyulması (slavyan mənşəli sözdür)

POŞMAN - peşiman

PREZMUŞENA – məcburi, icbari (mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli söz)

PRİÇİNA – səbəb (alban mühacirlərinin dilinə keçmiş slavyan mənşəli söz. Bax: səbəp)

PROROK – peyğəmbər (müacir albanların dilinə slavyan dillərindən keçmiş sözdür)

PUŞAT - silah

PUZANDİA – Bizans (orta əsrlərdə Anadolu ərazisində mövcud olmuş xristian – rum dövləti)

R

RAZİYANA – raziyana, bitki növü

PAZILIX - razılıq

REÇNİK – vəkil, advokat (müacir albanların dilinə slavyan dillərindən keçmiş sözdür)

RIÇER – cəngavər (mühacir albanların dilində işlənən slavyan mənşəli sözlərdəndir)

RİMA (RIMA) – ROMA (şəhər adı, katolikliyin paytaxtı)

S

SABAN – kotan növü

SABANÇI–cütçü, kotan sürən

SABAN SÜRMƏX – kotan sürmək

SABSARU - sapsarı

SAÇ 1 - saç

SAÇ 2 – sac, sacayaq

SAÇAX – saçaq

SAÇRATMAX - sıçratmaq

SADAĞA – sədəqə

SAĞAX – ox qabı

SAĞLIX 1 – sağlıq, sağlamlıq

SAĞLIX 2 – sağmal heyvan (bax: sağmal)

SAĞMAX - sağmaq

SAĞMAL (bax: sağlıx 2)

SAĞRAX – uzun boğazlı su qabı

SAĞSAXAN - sağsağan

SAĞYAQ (bax: saruyaq)

SAHAL – xırda, əhəmiyyətsiz, önəmsiz, bəsit

SAHAT - saat

SAXAL – saqqal

SAXALLU – saqqallı

SAXALSIZ – saqqalsız, kosa

SAXLANMAX – gizlənmək

SAXLOVÇU – saxlayıcı, qoruyucu, mühafiz edən, riayət edən

SAXSI - saxsı

SAXT – hər şeyə fikir verən, diqqətli, heç nəyi gözdən qaçmayan

SAĞIŞ – şübhə, müzakirə

SAĞIŞ ETMƏG – müzakirə etmək, məsləhətləşmək

SALXIM - salxım

SALIRMAX – ehtiyac hiss etməmək, lazım bilməmək

SAN 1 - say
SAN 2 – şan, şöhrət
SANCAX – sancaq
SANCMAX - sançmaq
SANLI - şanlı
SANMAX – saymaq, hesablaşmaq, hesab etmək
SAPAN (bax: saban)
SARĞAVAĞ – dyakon, xristianlarda dini rütbə
SARMUSAX - sarımsaq
SARNAMAX – kitab oxumaq, mənimsəmək
SARNAŞA – kasa
SARU – sarı (rəng)
SARIXMAX - sarımsaq
SARINÇXA – çayırtgə
SART – tərəfkeşlik, tərəf olma, tərəf tutma
SARUYAQ – kərə yağı
SASIX – pis qoxuyan
SAŞAX – yamaqlı köhnə libas
SATAŞMAX – rastlaşmaq, rast gəlmək
SATIN ALMAX – satın almaq
SATIŞ – satış
SATMAX - satmaq
SAYĞIŞ – düşüncə, fikir, ehtimal, fərziyyə
SAYRU – xəstə
SAVURŞAX – ağılsız, kohazehin
SDEPANNOS1 – XIII əsrə qədər bu adda 4 alban katalikosu olub
SDEPANNOS2 – Əhdi – Cədid personajlarından biri
SEKİZ – səkkiz
SEKİZİNÇİ – səkkizinci
SEPƏT – səbət
SEPMƏX – səpmək
SEKSƏN – səksən
SESKƏNMAX – səksənmək
SEYRƏK – seyrək
SƏBƏP – səbəb
SƏN – sən

SİMEON – İncil personajlarından. 40 günlük İsanın (ə) məbədə getməsinin şahidi olmuşdur.

SİNAY (SİNAY TAĞ) – Sina dağı, Həzrət Musanın (ə) Tanrı ilə söhbət etdiyi dağ

SİFAT – sifət

SİNAP – sınaq, təcrübə, istintaq, araşdırma

SİNQƏR – yaxın adam, dost – tanış, qohum - əqrəba, qonum - qonşu

SİNƏK – ağcaqanad, sinək, diddili

SİRKƏ – sirkə

SİT – tor, balıq toru (mühacir albanların dilinə slavyan dillərindən keçmiş sözdür)

SİZ - siz

SİÇXN – siçan

SİÇXN YIL – siçan ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)

SİMARLAMAQ (SİMARLAMAX) – etibar etmək, tapşırmaq

SİNDİRMƏK – sındırmaq, təxrib etmək, ziyan vurmaq, inkar etmək

SKANÇELİK - əlamət, işarə, möcüzə (slavyan mənşəli söz olduğunu ehtimal edirik)

SOĞOMON – Həzrət Süleyman (ə)

SONQ - son

SONQ BAHAR – son bahar, payız

SONQ YAN – sol tərəf

SONQRA – sonra

SOXRAYTMAĞ – kor olmaq, gözü tor örtmək (məcazi mənada)

SOXUR – sağır, şikəst, əlil, kor

SOVUX - soyuq

SÖVMƏG(X) – sevmək

SÖVİLMƏK – sevilmək

SÖVÜK – sevgi, məhəbbət

SÖVÜNÇ – sevinc

SÖVÜNMEK – sevinmək

SÖZ - söz

SÖZLƏMƏK – söz söyləmək, söyləmək, danışmaq

SÖZLÜVÜÇÜ – sözçü, natiq

SÖNDÜRMEK – söndürmək

SPRAVOVATSA – aydınlaşdırma, dəqiqləşdirmə, üzə çəxarma (mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli sözdür)

STOROJ – keşikçi, gözetçi (mühacir albanların dilində işlənmiş slavyan mənşəli sözlərdəndir)

SUV – su

SUVLU – sulu

SURP – müqəddəs (suryani dilindən keçmə sözdür)

SUSAMAX - susamaq

SUXLANMAX – həvəslənmək

SUXLANC – ehtiras, həvəs, istək

SÜT - süd

Ş

ŞABLAMAX – şapalaqlamaq, şillələmək

ŞABUH – Şapuh (fars – Sasani hökmdarı)

ŞAĞAVAT – rəhm, mərhəmət, ürəkaçıqlığı

ŞAĞIRMAX - çığırmaq

ŞAGERT - şagird

ŞAXAL - çaqqal

ŞAX – ox atarkən edilən səhv

ŞAXIMAX - şığımaq

ŞAXLAMAX - şaqqalamaq

ŞALVAR - şalvar

ŞAM – şam ağacı

ŞAMRUX – dərinin dərinliyi

ŞAPAT – şənbə günü (qədim yəhudi dilindən keçmişdir)

ŞART – şərt

ŞAT – xan oğlu

ŞİŞ – şiş

ŞİŞLAMAX – şişə çəkmək

ŞİŞLIX – şişlik, şaşlıq, şiş kabab

ŞİŞTURMAX – şişdirmək

SAYTAN - şeytan

ŞƏBŞƏB – qınından çıxarılmış qılınc

ŞƏKƏR – şəkər, qənd

ŞNORK – mərhəmət, rəhm (orta fars və ya suryani dilindən keçmə sözdür)

ŞÜŞÜŞ – kişmiş arağı

T

TABAX – tabaq, nimçə, qab

TABALAP – məzəmmət, tənbeh, tənqid

TABALAP AYTMAX – məzəmmət etmək, tənbeh etmək, tənqid etmək

TABALAMAX (bax: tabalap aytmax)

TABIL – nərd oyunu

TACİK – türklərin farslara həqarətlə verdikləri ad. Albanlar bu sözü həqarətlə milliyətindən asılı olmayaraq, bütün müsəlmanlar üçün işlətmişlər

TAĞ – nal

TAĞALMAX – nallamaq

TAĞAY - dayı

TAXTA - taxta

TAXUQU - toyuq

TAXUQU YIL – toyuq ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)

TALAX - dalaq

TALAŞ – dava- dalaş, dalaş

TALAŞMAX – dalaşmaq, dava – dalaş salmaq

TAM - dam

TAMAX - damaq

TAMAŞA - tamaşa

TAMAŞALI – baxımlı, gözəgəlimli

TAMÇI - damcı

TAMĞA - möhür

TAMĞAÇI - möhürdar

TAMIR - damar

TAMLA - damla

TAMUX (TAMUĞ, TAMUQ) – cəhənnəm

TAMUXLI – cəhənnəmlik

TAN 1 - dan

TAN 2 – möcüzə

TANBUR – tənbur

TANQLANMAX – seçilmək

TANQLAP – seçim, seçmə, ölçüb – biçmə

TANQUZ - donuz

TANQUZ YIL – donuz ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)

TANIX – tanıq, şahid

TANIXLIX – şahidlik, şəhadət

TANIŞ (bax: tan 2)

TANLAMAX - danlamaq

TANSUX (bax: tan 2)

TAPÇAX – hökmdar taxtı

TAPÇAN – daş və ağac oymaçılığında işlədilən əmək aləti

TAPIRMAX – qaça – qaça getmək

TAPIŞMAX - tapışmaq

TAPMAX – tapmaq, üzə çıxarmaq, dəqiqləşdirmək

TAPOR (TAPOR DAĞ) – Tabor dağı

TAPUĞ – hüzur, rahatlıq

TAPUX - topuq

TAPUNMAX – sitayiş etmək

TAPUP XALDIRĞAN – araşdırmalar nəticəsində gəlinən nəticə, elmi tapıntı, tapılıb üz çıxarılan, kəşf, ixtira

TAR 1 - dar

TAR 2 – tar, musiqi aləti

TARAĞ – daraq

TARAĞLAMAX - daramaq

TARBİYAT – təbiət, xasiyyət

TARKMAN – tərcüməçi (erməni dilində də işlənən suryani mənşəli sözdür)

TARKMANEL – tərcümə (erməni dilində də işlənən suryani mənşəli sözdür)

TARLAV - tarla

TARTINMAX – imtina etmək, yayınmaq, çəkinmək

TARTMAX – çəkisini ölçmək

TARTGAÇ – tərəzi

TARTAR (bax: tartaz)

TARTAZ – bildirçin növü

TAS BOLMAQ – ümitsiz, məhvə məhkum olmaq

TAS ETMƏG – məhv etmək

TAŞ - daş

TAT 1 - dad

TAT 2 – türklərin həqarətlə farslara və türk olmayanlara verdikləri ad, türk olmayan

TATAR - tatar

TATAR TİLİ – tatar dili (mühacir albanlar öz dillərini də bəzən “tatar dili” adlandırdılar)

TATLI – dadlı, şirin

TAŞ – daş

TAYDIRMAX – azdırmaq, sapdırmaq, yoldan çıxarmaq

TAYIPMAX – sarmaq, geri çəkilmək, kənar durmaq, gen durmaq, imtina etmək

TAV - dağ

TAVAĞAN – ermənilərin istifadə etdikləri təqvimin adı

TAVAR - davar

TAVİT – Həzrət Davud (ə)

TAVUL – davul, təbil, dumbul, nağara

TAYAX - dayaq

TAZI - tazi

TEBƏ – qadın bəzək qabı

TEN – bədən, vücut

TENQİZ – dəniz

TENQRİ – Tanrı, Allah

TENQRİLİK – Allahın zəti, tək olan Tanrının vəhdaniyyət aləmi

TENQRİ OĞLU – Tanrı oğlu (xristianlar Həzrət İsanı (ə) Tanrının oğlu hesab edirlər).

TEPRƏNMAX – tərpənmək, hərəkətə gəlmək, hərəkətə keçmək

TERGEMƏG – tədqiq etmək, araşdırmaq

TERGƏP – tədqiq, araşdırma

TERGƏP BAXMAX (bax: tergəmæg)

TERGÖV – məhkum, haqqında hökm verilən

TEŞƏN - oturacaq

TEŞİK - deşik

TEŞKİRMƏX – dəyişmək

TEŞKİRİLMƏX – dəyişdirilmək

TEŞKİRİLMƏS – dəyişməz, dəyişdirilməz, dəyişdirilə bilinməyən

TƏBƏ – təpə

TƏMÜR – dəmir

TƏMÜRÇİ – dəmirçi

TVAĞAN (bax: tavağan)

TİRMİX - dırmıx

TİŞ – diş, kənar

TİKƏN - tikan

TİL – dil

TİLƏNMƏX – dilənmək

TİLƏNÇİ – dilənçi

TİLGƏ ÇIXMAX – dil açmaq

TİLİM - dilim

TİLKÜ - tülkü

TİNCLİX – dinclik, rahatlıq

TİNCİSİZLİX – yorğunluq, narahatlıq

TİRİ - diri

TİRİLİX – dirilik, həyat

TİRİLGƏMAX – yaşamaq, həyat sürmək

TİRİLMƏX – dirilmək, ölüb dirilmək

TİŞİ - dişi

TİVAR - divar

TİYAR BOLMAX – davranmaq, özünü aparmaq

TİYƏSİDİR - lazımdır

TİYİŞLİDİR – lazımdır, lazımlıdır

TİYMƏS – dəyməz, məsləhət olamayan, layiq olmayan, xoş qarşılanmayan

TİYMƏSTİR – məsləhət deyil, xoş qarşılanmayandır

TİRNAX - dırnaq

TOQUZ - doqquz

TOQUZUNÇİ - doqquzuncu

TOĞAN – şahin, yırtıcı quş

TOĞQAN – doğuluş, doğulma

TOĞRU – doğru, dürüst

TOĞRULUX – doğruluq, düzgünlük

TOLAP (bax: dolap)

TOLMA - dolma

TOLTURMAX - doldurmaq

TOLU - dolu

TOLUN AY – dolan ay

TON – don, paltar, libas, geyim

TOXTAĞAN – sanballı, etibarlı, güvənilən

TOXTALMAX – bərqərar olmaq, məhkəmlənmək

TOXTAMAX – durmaq

TOXTATMAQ – iddia etmək, əhkam kimi buyurmaq, sabit etmək

TOĞMAX – doğmaq, doğulmaq

TOPRAX - torpaq

TÖZÜM - dözümlü

TÖZÜMLÜ - dözümlü

TÖLÖV - əvəz, ödəniş

TÖLÖV ETMAX – ödəmək, əvəzini vermək

TÖRƏ – adət-ənənə, qanun, məhkəmə

TÖRƏÇİ - hakim

TURMAX - durmaq

TUŞXAN - dovşan

TUŞXAN YIL – dovşan ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)

TURĞUZMAQ – durquzmaq, durdurmaq, üzə qoymaq, üstün qaldırmaq

TUTMAX - tutmaq

TUL – dul, əri ölmüş qadın

TÜZMƏG – düzmək, qoşmaq

TÜGÜL – deyil

TÜGƏL – tamam, kamil, təkmil, bütöv

TÜGƏLLƏMƏX - tamamlamaq

TÜGƏLLİX - əlavə, tamamlayıcı

TÜMƏN – tükən, on min

TÜMÜZ – təmiz

TÜMÜZLƏMƏX – təmizləmək

TÜNƏGÜN – dünən
TÜR – növ, cür
TÜRK - türk
TÜRLÜ – **TÜRLÜ** – növbənöv, cürəbəcür
TÜŞMƏX – düşmək
TÜTÜK – düdük, tütək, ney (bax: xarği)

U

U – və (bağlayıcı. Fars dilindən alınma sözdür)
UC – qələm (bax: xələm)
UÇAN – kiçik yelkənli qayıq
UÇAR – küçə
UÇ ETKƏY – son qərara gəlmə, son qərar, hökm
UÇMAX 1 - uçmaq
UÇMAX 2 – cənnət
UÇMAXLI – cənnətlik
UÇUX – samanlı buğda
UÇURMAX - uçurmaq
UÇUZ - ucuz
UÇUZLIX - ucuzluq
UD 1 – həya-abır
UD 2 – ud, musiqi aləti
UDIMAX – yuxulamaq
UDUMAX (bax: udımax)
UĞ – çadırın üst tərəfinə qoyulan ağac və ya ox
UĞUR - zaman
ULAŞMAX – ulaşmaq, yetişmək, çatmaq
ULU – ulu, böyük, yüksək
ULU BİY – ulu bəy, böyük bəy
ULUS – ölkə
UN (bax: on)
UNUNÇİ (bax: onunçı)
UNUTMAX – unutmaq, yaddan çıxarmaq
URLUX – dən, toxum
URMAX – vurmaq

URUQ – soy, nəsil, qohum - əqrəba
URUM 1 (bax: Puzandia)
URUM 2 – rumlu, bizanslı
URUM TİLİ – rum dili (hurum dili, turk-qıpçaq şivələrindən biri)
URUN – mərtəbə, mövqə
URUŞ – müharibə, vuruş
US – ağıl (bax: es)
USAX – qovaq ağacı
USLU – ağıllı, müdrik
USTAT – ustad, ustalıqla, məharətli
USTALIX - ustalıq
UŞAX – kiçik, balaca
UT 1 – öküz
UT 2 (bax: ot 2)
UT YIL – öküz ili (12 illik türk dövrü təqviminin illərindən biri)
UTMAX – udmaq, qalib gəlmək, yenmək
UTRU 1 - etiraz
UTRU 2 – ötrü, görə
UYAT TARTAR – utanc duyma, utanma
UZATMAX – uzatmaq
UZUN - uzun
UZUN ES – səbr
UZUN ESLİ – səbrli
UZUNQ (bax: uzun)
UZUNBÜRÇ – uzun istiot, uzun bibər
UZUNBURUN – balıq növü

Ü

ÜÇ – üç
ÜÇÜN – üçün
ÜÇÜNÇİ – üçüncü
ÜLƏŞMƏK – paylaşmaq, bölüşmək, bölmək
ÜLÜŞ 1 – istiqamət, 4 coğrafi cəhət
ÜLÜŞ 2 – pay, hissə
ÜN – səs

ÜNDƏGƏY – səsləmə, çağırma, dəvət
ÜNDƏLMƏX – adlanmaq, adlandırılmaq
ÜRMƏX – üfləmək, nəfəs vermək
ÜST - üst
ÜSTƏLİQ – üstəlik
ÜVRƏNMAX (bax: övrənmax)
ÜVRƏTMAX (bax: övrətmax)
ÜZÜM - üzüm

V

VAXT – vaxt
VANK – vəng, monastr
VARTABED - dini rütbə (orta fars dilindən alınma sözdür)
VARDAPET (bax: vartabed)
VRASDUN – ölkə adı (? Gurbüstan olduğu söylənir)

Y

YAĞIŞ - yağış
YAXŞI - yaxşı
YAXŞILIX - yaxşılıq
YAXŞIRAX – yaraşan, layiq
YALBARMAX - yalvarmaq
YALQIZ – yalnız, yalqız
YALĞAN - yalan
YALĞA TUTMAX – kirayələmək, pulla tutmaq
YALIN - alov
YAMAN - pis
YAMAN AYTMAX – pis söz demək, təhqir etmək, söymək
YAMANLIX – yamanlıq, pislilik
YANQILMAX – yanımaq, səhv etmək
YAPUX – gizli, görünməyən, qeyb
YARARMAX – yaramaq, yararlanmaq, istifadə etmək, faydalanmaq
YARATMAX – yaratmaq
YARATUCU – yaradıcı, xaliq
YARAŞMAS - yaraşmaz

YARAŞMAX - yaraşmaq
YARĞU – məhkəmə
YARĞU ETMƏG – mühakimə etmək
YARĞU YARMAX (bax: yarğu etməg)
YARĞULAMAĞ – mühakimə etmək (bax həmçinin: yarlıxamax)
YARĞUÇI – hakim
YARGUÇU (bax: yarğuçi)
YARIMDIX – yarımçıq, qeyri-kamil, təkmil olmayan
YARIMKEÇƏ – gecə yarısı
YARIMKÜN – günorta, gün ortası
YARIX – işıq, nur
YARINQ - sabah
YARLIĞAMAX – mühakimə etmək (bax həmçinin: yarğulamağ)
YARLI – kəsib, yoxsul
YARLIĞAP – etiraf, boynuna almaq
YART – tərəf (şəxs mənasında)
YAS - yas
YAS SAXLAMAX – yas saxlamaq
YAŞAR – yaşlı (3 yaşar – 3 yaşlı, 10 yaşar – 10 yaşlı)
YAZĞAN – yazılı, yazılmış, yazılı mətn
YAZIYIRBİZ – yazırıq
YAZIYIRMEN – yazıram
YAZIYIRSƏN - yazırsan
YAZIYIRSİZ – yazırsınız
YAZIX – günah
YAZIXLI – günahkar
YAZMAX – yazmaq
YAZOV – hərf, fonetik işarə
YEBERDMƏX – göndərmək
YEDİ - yeddi
YEDİNÇİ - yeddinci
YEKİBDOS (bax: Mısır)
YEL – yel, külək, hava
YELLİ – yelli, küləkli, havalı
YEMİŞ – meyvə
YENQİL - yüngül

YENQİL ESLİ – ağıldan kəm, geri zəkali, yüngül xasiyyət

YENQMƏX – yenmək, qalib gəlmək

YER – yer

YETKİNÇƏ – yetərincə, kifayət qədər

YEVA – Həvvə, ilk qadın, Həzrət Adəmin (ə) arvadı

YƏNƏ – yenə

YƏNQİ – yeni

YƏNQİ TÖRƏ – yeni qanunlar, Əhdi – Cədid

YƏŞİL – yaşıl (rəng)

YIXMAX – yırmaq, qalib gəlmək

YIL – il

YILAN (bax: yılan)

YILAN YIL (bax: yılan yıl)

YIRIXLANMAQ – bərabər tutmaq, nümunə götürmək

YIĞMAX – yığmaq, toplamaq

YIXKÜN – bazar günü

YIXPAŞKÜN – bazar ertəsi

YIXÖV – kilsə

YİMAX – yemək

YİSUS – İsa (Həzrət İsanın (ə) yunanca adı)

YİSUS KRİSDOS – İsa Məsih (ə)

YOQARI - yuxarı

YOQURT - yoğurt

YOLDIZ – ulduz, bax həmçinin: yultuz

YOX – yox

YOXTUR - yoxdur

YÖPMƏX – öpmək

YÖPSÜNMƏX – hesab etmək, lazım bilmək, qəbul etmək

YOHANNES AVEDARANÇI – Yəhya. 4 “İncil”dən birinin yazarı.

Mənbələrdə adı sadəcə Yohannes, Ohannes kimi də çəkilir.

YOL – yol

YOLDUZ – bax: yulduz

YOLUXMAX – baş çəkmək, baş vurmaq, girmək, daxil olmaq

YOLÇUN – yolçu, səyyah

YOXSƏ – yoxsa

YOXSA (bax: yoxsesə)

YOVANNES (surp Yovannes) – Həzrət Yəhya (ə)

YULDUZ - ulduz

YUXU – yuxu, rəya

YUMURTQA - yumurta

YUTA (İUDA, YƏHUDA) – İsa Məsihin (ə) 12 həvvarisindən biri, peyğəmbəri satan şəxs

YÜĞÜNMƏX – ibadət etmək (şükr etmək mənasında da işlənir)

YÜRƏG – ürək, qəlb

YÜZ 1 – yüz (say)

YÜZ 2 – üz

YÜZ KÖRMƏX – üzgörənlik etmək, güzəşt etmək

YÜZMƏX – üzmək

YÜZÜK – üzük

Z

ZADA – zədə

ZAXOTÇA (ZAXOÇÇA) – iddiaçı, məhkəmədə çəkişən tərəf (alban mühacirlərinin dilinə keçmiş slavyan mənşəli sözlərdəndir)

ZAFRAN – zəfəran

ZAMAN – zaman

ZAMANƏ – zəmanə, dövr

ZERA – zira, çünki

ZARAR – zərər

ZİNDAN – zindan, məhbəs, türmə, qazamat

ZİNCİBİL – zəncəfil

ZORK – zor, qüdrət, güc (orta fars mənşəli sözdür, erməni dilində də işlənir)

ZRGEL – məhrum

ZRGEL ETMƏX – məhrum etmək

SON SÖZ ƏVƏZİ

Ermənilərin xalqımıza və ölkəmizə qarşı apadıqları ideoloji – informativ müharibədə xristian amilindən gen – bol istifadə etdikləri, Qərb dövlətlərinin himayəsini qazana bilmək üçün xristian həmrəyliyi ideyalarını daim qabartdıqları və bu amilin onlara bəzi üstünlüklər verdiyi məlumdur. Bu təbliğat zamanı mənfur düşmənlərimizin guya dünyada xristianlığı ilk qəbul edən xalq olduğu barədə uydurma iddialar da daim ortaya atılır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqı da tarixinin müəyyən dövründə xristian olmuş və həmin dövr tariximizin ayrılmaz bir parçasını təşkil edir. Maraqlıdır ki, bu dövrdə baş vermiş elə maraqlı və fenomenal hadisələr olmuşdur ki, onları qabartmaq və təbliğat məlzəməsinə çevirməklə həm erməni təbliğatının effektivliyini minimuma endirmək, həm də xristian dünyasının Azərbaycana olan marağını artırmaq mümkündür. Bu hadisələrdən, şübhəsiz ki, ən maraqlısı və diqqətçəkicisi Həzrət İsayə (ə) ilk səcdə edən üç nəfər azərbaycanlı ilə bağlıdır. Bu barədə İncil məlumat verməkdədir. Belə ki, Matta “İncil”inin II fəslinin 1 və 2–ci ayələrində deyilir:

“İsa hökmdar Hirodun (hakimiyyəti) günlərində, Yəhudəyə Beytlehemində anadan olduğu zaman, Şərqdən Yerusəlimə (Qüdsə) münəccimlər gəlib dedilər:

-Anadan olmuş yəhudi hökmdarı haradadır? Çünki onun ulduzunu Şərqdə gördük və ona səcdə qılmağa gəldik”

Məlumat üçün bildirək ki, İncildə və ümumiyyətlə Bibliyada “Şərq” dedikdə Azərbaycan ərazisi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu barədə bir qədər sonra ətraflı məlumat verəcəyik. Bibliyanın yunanca olan ən əski mətnlərində Azərbaycan türkcəsinə “münəccim” kimi tərcümə edilmiş söz “maq” kimi yazılmışdır. Bibliyanın sonrakı dövrə aid mətnlərində isə “maq” kəlməsi “volxv” (sehrbaz və şah anlamlarına gəlir) kəlməsi ilə əvəz edilmişdir. Halbuki, Bibliyada əslində söhbət maqlardan, yəni sehrbaz və münəccimlərdən deyil, 6 Maday (Midiya) boyundan biri olan maq xalqının nü-

mayəndələrindən getməkdədir. Yəni mətndə “maq” termini etnonim kimi işlənmişdir və orta əsrlər xristian ilahiyyatçılarının, demək olar ki, hamısı bu terminlə midiyalılara işarə edildiyini bilmiş və əsərlərində bunu elə beləcə də qeyd etmişlər. Məsələn, Oruc bəy Bayatn (Don Juanın) da xatırlatdığı kimi, orta əsrlərin ən tanınmış və sanballı ilahiyyatçılarından olan müqəddəs Antoni onların Midiyadan olduğunu yazmışdır.

Məlum olduğu kimi, qədim yunan mənbələrində “maq”, qədim Elam yazılarında “makuiş”, ərəb və müsəlman mənbələrində “muğ”, əski türk mənbələrində isə “moğoç” adlandırılan bu Midiya boyu ən əski çağlardan Muğan ərazisində yaşamışlar və “Muğan” etnotoponimi də onların adı ilə bağlıdır. Midiya iki yerə - Böyük Midiya və Atropatenaya (Azərbaycana) parçalandıqdan sonra isə (bu, Həzrət İsanın (ə) doğuşundan 330 il öncə baş vermişdi) Muğanın məhz Atropatenada, yəni Azərbaycanda qaldığı məlumdur.

İncildə onların Şərqdən gəldikləri ifadə edilmişdir. Bibliyada və ümumiyyətlə yəhudi və xristian mənbələrində “Şərq” dedikdə, bilavasitə qədim Azərbaycan ərazisini nəzərdə tutulmuşdur ki, bu, xristian – alban tarixçisi Musa Kağankatlının “Alban tarixi”, Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi”, Kirakos Gəncəlinin “Tarix”, eləcə də erməni tarixçilərinin əsərlərindən açıq – aydın görünməkdədir. Belə ki, bu müəlliflərin əsərlərində “Şərq ölkəsi” ifadəsi Albaniya adının sinonimi kimi istifadə olunur. Məsələn, Musa Kağankatlının “Alban tarixi” kitabının VI fəslə “İlahinin biz, Şərq xalqına zühur etməsi”, VII fəslə isə “Şərqlin maarifpərvəri müqəddəs Yeliseyin cəsədinin tapılması” adlanır ki, hər iki fəsildə söhbət məhz Albaniyadan və alban xalqından gedir.

“Alban tarixi”ndə olduğu kimi, əski erməni mənbələrində də Albaniya əvəzinə bəzən “Şərq ölkəsi” ifadəsi işlənməkdədir. Çağdaş erməni müəllifləri bu ifadəni çox zaman “şərq tərəf” kimi tərcümə etməkdə və yazmaqda, bununla da faktları təhrif edərək, guya Albaniyanın müstəqil dövlət deyil, Ərməniyyənin şərq əyaləti olduğunu söyləməkdədirlər. Bu barədə Qiyasəddin Qeybullayev yazır:

"...Bu konsepsiyanın (Albaniyanın guya Ərməniyyənin şərq əyaləti olması barədə konsepsiyanın) xeyrinə Musa Kağankatlının "Alban tarixi kitabında işlədilmiş "şərq" ifadəsi hesab edilir.

Doğrudan da bu mənbədə "Şərq ölkəsi" (II kitab, XX fəsil), "Şərq" (I kitab, VIII fəsil), "Şərq məmləkəti" (I kitab, XXVII fəsil, II kitab, I, XXVII və XXXVII fəsillər) ifadələri yer almaqdadır. Erməni tarixçiləri bu ifadələri "Erməni Şərqi", "Şərqi Ərməniyyə", "Ərməniyyənin şərq əyaləti" kimi, eləcə də Mehranilər sülaləsindən Cavanşir barədə söylənmiş "Şərq knyazı" (II kitab, XXVII fəsil, II kitab, XXVIII fəsil) ifadəsini "Erməni Şərqinin erməni knyazı" kimi, "Şərq xalqı" (I kitab, VI fəsil) ifadəsini isə "Erməni Şərqinin erməni əhalisi" kimi qəbul edirlər.

Əslində isə bu ifadələrin heç birində "Ərməniyyə" sözü yoxdur. Fəridə Məmmədovanın haqlı olaraq vurğuladığı kimi, Musa Kağankatlı "Şərq" ifadəsi altında, o dövrün xristian dünyasının təsəvvürlərindən çıxış edərək, Albaniyanın xristian dünyasının ən şərqində yerləşdiyini göz önündə tutaraq, Albaniyadan söz açmışdır. Eyni müəllif xristian bizanslılardan danışarkən də "Qərb" ifadəsini işlətməmişdir və bu halda Ərməniyyəni yox, xristian Bizansı nəzərdə tutmuşdur (məsələn, I kitab, XXII fəsil, II kitab, X fəsil). Məsələn, Çar İraklinin Bizans əsgərləri "Qərbin əsgərləri" adlandırılmışdır. Buna müqabil olaraq, Xəzər dənizi "Şərq dənizi" (II kitab, II fəsil), Aralıq dənizi isə "Qərb dənizi" kimi təqdim edilib (II kitab, II fəsil). Məsələn, fars şahı Xosrov Ənuşirəvanın məktubunda Bizans hökmdarı "Məndən qorxub Qərb dənizində gizlənən" kimi səciyyələndirilir (II kitab, II fəsil). Eyni mənbədə xəlifədən də "Cənubun şahı" deyə söz açılmaqdadır: "Cənubun şahı Şərqin knyazını, şöhrətli Cavanşiri yanına dəvət etdi" (II kitab, XXVIII fəsil). Türkünstan, yəni türklər ölkəsi isə "Şimal" adlandırılır (II kitab, XXVII fəsil), hunlar, savirlər və xəzərlər üçün isə "şimal xalqları", "şimallılar" ifadələri işlədilir (I kitab, XII və XXVII fəsillər; II kitab, XIII fəsil)... Gördüyümüz kimi, əsərdəki "Şərq", "Qərb", "Cənub" və "Şimal" ifadələrinin Ərməniyyənin kordinatları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur."

Bir sözlə, əski xristian mənbələrində “Şərç” və ya “Şərç ölkəsi” ifadəsi altında məhz Azərbaycan ərazisi nəzərdə tutulmuşdur. Bibliyada söhbətin məhz Şərçdən gələn maqlardan getməsi də bir daha sübut edir ki, bu halda azərbaycanlı maqlar nəzərdə tutulmuşdur. Yəni müqəddəs Antoni və onun fikrini təsdiq edən Oruc bəy Bayat (Don Juan) tamamilə haqlıdırlar. Bunu dövrümüzədək uyğur əlifbası ilə və uyğur türkcəsində gəlib çatan və Matta “İncil”ində söylənilənlərlə üst-üstə düşən əfsanə də təsdiqləyir. Orada “maq” etnoniminin türkcə qarşılığı olan “moğoç” etnonimi işlənmişdir.

Həmin üç nəfər maq haqqında Matta “İncil”ində daha sonra oxuyuruq:

“...Onların Şərçdə gördükləri ulduz qabaqlarında gedirdi və körpənin olduğu yerə gələrək həmin yerin üzərində durdu. Onlar da ulduzu gördükləri zaman çox böyük sevinclə şadlandılar. Evə girib anası Məryəm ilə körpəni gördülər və yerə sərilib ona səcdə qıldılar. Sərvətlərini açaraq ona hədiyyələr – qızıl, buxur və mirra təqdim etdilər.”

Matta “İncil”ində söylənilənlərlə heyratamiz şəkildə səsleşən və çox gümün ki, hansısa başqa bir “İncil” variantının tərcüməsi olan uyğur əfsanəsi isə belədir:

“...Gəlib onun ləyaqətinə sitayiş edək” – deyib otündülər. O zaman Xirodis sevimli balalarım, yaxşıca yola düşün, ürəkdən can atıb xahiş edin, istəyin. Nə şəkildə tapsanız, geri dönün, gəlib mənə bildirin. Mən də gedib sitayiş edim ona.”

Beləcə, o moğoçlar Urislima (Yerusəlimə) necə çıxıb getdilsə, o ulduz da onlar ilə gedər oldu. O moğoçlar Bidilximə (Vifliyəmə) çatanda o ulduz tərپənmədən şax durdu. Sonra orada Msixa tanrını (İsa Məsihi) tapdılar. O zaman yaxına gəlib (mağaraya) girdilər. Öz yüklərini açdılar, üç cür xəzinə - qızıl, zümrüd və səndəl ağacı gətirdiklərini ucadan bildirdilər. Tapınaraq, Tanrıya alqış etdilər, ulu Msixa tanrıya (İsa Məsihə) baş əydilər. Fikirləşdilər ki, əgər o, Tanrı oğludursa, zümrüdü, mədhiyyəni götürəcək. Əgər o, xandırsa, qızılı götürəcək. Əgər o, həkimdirsə, onda dava – dərmanı

götürəcək. Onlar bu düşüncə ilə (hədiyyələri) sinidə təqdim etdilər. Menqü (əbədi) Tanrının oğlu müqəddəs xan Msixa o moğoçların ürəklərindəkini duyub hədiyyələrin hər üçünü götürdü, onlara belə dedi:

-Ey moğoçlar, üç fərqli düşüncəylə yanına gəldiniz. Mən həm Tanrı oğlu, həm xan, həm də həkiməm. Siz şübhə etmədən gedin.

O onlara belə buyurdu”.

Bu mətni tərcümə edənlər, o cümlədən onu Azərbaycan türkçəsinə çevirmiş Əlisa Şükürlü Bibliyanın son tərcümələrindən çıxış edərək, “moğoç” kəlməsinin bir etnonim olduğunu diqqətə almadan onu “cadugər” kimi tərcümə etmişlər. Halbuki, Radlovun “Qədim türk lüğəti”nə göz yetirmək yetərlidir ki, terminin etnonim olduğunu anlayasan. Uyğurdilli mətnlərdəki moğoçların Midiya maqları olduğunu sübut edən faktlardan biri də odur ki, bu mətnlərdə də eynən antik və ərəb müəlliflərində olduğu kimi, maqlardan (moğoçlardan) oda tapınan xalq kimi söz açılır.

Həmin üç nəfərin qurumuş cəsədlərinin qalığı bugünə qədər qalmaqda və xristianlar tərəfindən hörmətlə ziyarət edilməkdədir. Bir vaxtlar İstanbuldakı (o dövrdə Konstantinopol) Aya – Sofiya camesində (o dövrdə kilsə) saxlanılan bu cəsəd qalıqları Konstantinopolun (İstanbulun) xaçlılar (səlibçilər) tərəfindən işğalı zamanı oradan qarət edilərək, Almaniyaya aparılmışdır. Hazırda məşhur Köln kilsəsində qorunub saxlanılır. Daha dəqiq desək, xristian və dünya mədəniyyətinin ən gözəl memarlıq incilərindən hesab edilən Köln kilsəsi həmin üç azərbaycanlının şərəfinə tikilmişdir və onların qalıqları bu gün dünya xristianlarının əsas ziyarət obyektlərindən biridir.

İşin ən qəribə tərəfi budur ki, alban (qarqar – qıpçaq) dilində dövrümüzədək yetişən mətnlərdə bu üç midiyalı ya “tatar”, ya da “tatar xanları” adlanırlar, yəni onların türk olduqları söylənilir. Məsələn; *“Xaçan kördi Herodes ki, aldadılar anı tatarlar, yürəkləndi”*. Və ya; *“Okosdos xannınq xanlıxına Rımadan mununq vaxtına endi Can Mariamğa. Mariam toğurdu Krisdosnu Petğehemdə. Da tatar xanları keldilər da başxışladılar Krisdosnu”*.

Maraqlıdır ki, İncildə türklərin xristianlığı ilk qəbul edən xalqlar içərisində yer aldığı sübut edən çox sayda məlumat vardır. Bu faktlardan biri İncilin “Həvvarilərin işləri” adlı bölümündə yer almaqdadır. Sözügedən bölümün II fəslininin 1 – 13–cü ayələrində oxuyuruq:

“Pentikost günü gəldikdə, onların hamısı (həvvarilər, Həzrət İsanın (ə) 11 tələbəsi. 12–ci o zaman özünü asmışdı) bir yerə toplaşdı. Qəflətən, güclü bir külək əsirmiş kimi, göydən bir səs gəldi və oturduqları evin hər tərəfinə yayıldı. Alovun dillərinə bənzəyən bir şey onların gözlərinə görünüb, parçalanaraq hər birinin üzərinə qondu. Hamısı Müqəddəs Ruhla (Həzrət Cəbrayıl nəzərdə tutulur) doldu və Ruhun (Həzrət Cəbrayılın) onlara verdiyi danışma tərzinə uyğun olaraq, başqa – başqa dillərdə danışmağa başladılar.

Yerusəlimdə (Qüdsdə) yəhudilər, göy altında olan dindar adamlar yaşayırdı. Və bu səs gəldikdə, xalq bir yerə toplaşib təəccüblənirdi; çünki hər biri onun dilində danışdıqlarını eşidirdi. Hamı çaşqınlıq və heyrət içində idi və (aralarında) deyirdilər:

-Bu danışanların hamısı qalileyalı (Qalileya qədim yəhudi şəhərlərindən birinin adıdır) deyillərmidi? Bəs, necə olur ki, hər birimiz öz ana dilimizi eşidir? Biz parfiyalılar, midiyalılar, elamlılar, Messopatamiyada, Yəhudəyada və Kappadokiya da ....yaşayanlar....kritlilər və ərəblər, onların öz dillərimizdə Allahın möhtəşəm işləri barədə danışdıqlarını eşidirik.

Və hamı heyran – heyran bir – birinə “Bu nə olan işdir?” – deyərək təəccüblənirdi.”

İncilin bu hissəsinə inasaq, belə çıxır ki, Allah öz mələyi Həzrət Cəbrayıl vasitəsi ilə, o da Həzrət İsanın həvvariləri vasitəsi ilə müxtəlif xalqlara, o cümlədən türk mənşəli midiyalı (madaylara) və parfiyalılara (saklara) öz ana dillərində müraciət etmiş və həmin şəxslər də xristian olmuşdular. Sözügedən siyahıda ermənilərin iyi – tozu belə yoxdur. Bu məlumatdan belə aydın olur ki, ilk xristianlar içərisində midiyalılar və parfiyalılar da, yəni türklər də olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, Musa Kağankatlı öz yazısı olan, yəni ana dilində yazılmış müqəddəs kitablara (Bibliyaya) sahib olan

xalqların adını çəkərkən, albanlarla yanaşı midiyalıların da adını qeyd etmişdir.

Əsərində bu mövzuya da yer ayıran Oruc bəy Bayatın (Don Juanın) Perion və Avdiyə istinadən yazdığına görə, təqribən həmin dövrdə Yəhuda Taddeus və müqəddəs Yaqubun qardaşı müqəddəs Simon (Şimon) xristianlığı təbliğ etmək üçün Fars və Madaya (Pəriya və Midiyaya) ezam edilmişdilər və onların apardıqları təbliğat nəticəsində 70 min insan xristianlığı qəbul etmişdi. Xatırladaq ki, sözügedən dövrdə həm Fars, həm də Maday Parfiya - türk imperatorluğunun tərkibində idilər.

Ermənilər özlərini dünyanın ən qədim xristian xalqı adlandırırsalar da, tarixi faktlar onların xristianlığı albanlardan, yəni azərbaycanlılardan çox – çox sonralar, daha dəqiq desək, 270 il sonra qəbul etdiyini sübut edir. Bu barədə Ziya Bünyadov yazır:

“...Beləliklə, aydındır ki, əgər ermənilər xristianlığı 327–ci ildə qəbul ediblərsə, albanlar artıq 270 il xristianlıqda idilər və bu tarix eramızın 54–cü ilinə müvafiqdir. Xaçpərəstliyi İsanın şagirdləri – həvvariləri Faddey, Yelisey və Varfolomeydən qəbul etdiyi üçün Albaniya kilsəsi birinci həvvari kilsəsidir (pervo – apostolskaya)”.

Şübhəsiz ki, alim bu sözləri əski alban və erməni mənbələrinə istinadən yazmışdır.

Oruc bəy Bayatın isə yazdıqlarından belə məlum olur ki, təkcə albanlar deyil, madaylar (midiyalılar) da xristianlığı bilavasitə Həzrət İsanın (ə) şagirdlərinin təbliğ və təşviqi ilə qəbul etmişdilər. Körpə Həzrət İsayə (ə) ilk səcdə edən və onun peyğəmbərliyini təsdiq edən üç azərbaycanlıya, yəni midiyalı maqa gəlincə isə, onlar ümumiyyətlə, dünyanın ilk xristianları hesab olunmalıdırlar və bu məsələdə onlar həvvariləri belə qabaqlamışdılar.

Albanların xristianlıqdan öncəki dinlərinə gəlincə isə, Strabon (I əsr) yazır ki, Albaniyada Heliya (günəş tanrısı, yerlilərin dilində “Gün tenqri” –B.T.), Zevs (baş tanrı, yerlilərin dilində “Biy Tenqri” – B.A) və Selenaya (ay tanrısı, yerlilərin dilində “Ay tenqri” – B.A.) sitayiş edirdilər. Bu vilayətdə kahin hökmdardan sonra ən nüfuzlu şəxs hesab edilirdi. Əlbəttə, xristianlıq ölkənin hər

yerində tam oturuşmamışdı və əski dinə sitayiş edənlər daha çox idilər və bu V əsrə qədər davam etmişdi. Yalnız V əsrdə, Albaniya xanı Vaçaqanın dövründə xristianlıq dövlət dilinə çevrildi. VIII əsrdən etibarən albanların əksəriyyəti İslamı qəbul edib Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etsələr də, digər qisminin ən azı XVII əsrə qədər dinlərinə və albançılıq şüuruna sadıq qaldıları dəqiq məlumdur. Bunu ən azı Alban tayfalarından biri olmuş qafqazdilli udinlərin Rusiya çarı I Pyotra yazdıqları məktubda özlərini “udin millətindən olan albanlar” kimi təqdim etmələri sübut edir. Udinlər bu günə qədər dillərini və dinlərini qorumuşlar. Bu fakt albanların guya bütünlüklə erməniləşdikləri barədə söylənilənlərin doğru olmadığını sübut edir. Eyni zamanda, Qərbi Azərbaycanın Sisiyan rayonunun Urud kəndindən tapılan və müsəlman albanlara aid qəbirlər isə tamamilə başqa şeydən xəbər verir.

Bununla belə, Mehranilərlə birlikdə VII əsrdə Farsdan Albaniyaya köçən, burada xristianlığı qəbul edən və albanlarla mədəni cəhətdən bütünləşən xristian tatların zamanla erməniləşməsi barədə təkzibedilməz faktlar var. Görünür, ermənilərin bütün dünyaya qədim erməni əlyazmaları kimi təqdim etdikləri əlyazmaların əksəriyyətinin (bəlkə də hamısının) əslində tat dilində olması bununla bağlıdır.

ELM ALƏMİNDƏ YANLIŞ OLARAQ, “ERMƏNİ QIPÇAQCASI” ADI ALTINDA TANINAN ALBAN ƏLYAZMALARINA HƏSR EDİLMİŞ TƏDQİQAT ƏSƏRLƏRİNİN SİYAHISI:

1. Абдуллин И. А. “Памятная записка” Агопа на армяно-кыпчакском языке (1620) // Советская тюркология. 1971. №3. Стр. 118-129.

2. Абдуллин И.А. Армяно-кыпчакская эпиграфика // Тезисы докладов Итоговой научной сессии Казанского филиала АН СССР за 1972 год. Казань, 1973. Стр. 48-52.

3. Абдуллин И. А. Армяно - кыпчакские рукописи и их отношение к диалектам татарского языка // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1974. Стр. 166-185.

4. Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакские тексты из архива Ф.Е.Корша // Татар теле һәм әдәбияты. Казан, 1976. Кн. 5. Стр. 5-23.

5. Абдуллин И. А. Протокол от 17 августа 1580 г. // Исследование языка древнеписьменных памятников. Казань, 1980. Стр. 40-65.

6. Абдуллин И. А. Памятная запись Киркора на кыпчакском языке // Лексика и стилистика татарского языка. Казань, 1982. Стр. 67-72.

7. Акты армянского суда г.Каменец-Подольского (XVI в.) / Подготовка текста и предисловие В.Р.Григоряна.– Ереван, 1963.

8. Анасян А.С. Библиография // Армянский судебник Мхитара Гоша / Пер. с древнеармянского А.А.Паповяна. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1954.– Стр. 249-259.

9. Бартольд В. В. Сочинения.– М., 1968.– Т. 5.– 757 с.

10. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период) / Под ред. и с введением А. Н. Кононова.–М.: Наука, 1974.– 342 с.

11. Брун Ф. Черноморье.– Одесса, 1880.– Ч. 2.

12. Владимирский - Буданов М. В. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения.– 1868.– Ч. 11 (140), ноябрь.– Стр. 519-586 (Армянская юрисдикция.– Стр. 556-566).

13. Гаркавец А. Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв. Киев, Наукова думка, 1979.

14. Гаркавец А.Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI-XVII в. // Средневековый Восток: Источниковедение и историография. М., 1980.– Стр. 81-90;

15. Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы. Дешт-и-Кыпчак. 2002.

16. Гаркавец А. Н. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник, 1977. М.: Наука, 1981. Стр. 76-80.

17. Гаркавец А. Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. Алма-Ата: Наука, 1987.

18. Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине. К.: Наук. думка, 1988.

19. Гаркавец А.Н. Армяно-кыпчакское письменное наследие XVI–XVII вв. // Отечественная история (Алматы), 2002, № 2. Стр. 7-26.

20. Гаркавец А.Н., Сапаргалиев Г. Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002 (в печ.).

21. Гаркавец О. М. Урумський словник. Алма-Ата: Баур, 2000.

22. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татаров.– К., 1884.

23. Гордлевский В. А. Лексика караимского перевода Библии // Избранные сочинения. М., 1961. Т. 2. Стр. 155-159.

24. Григорян В. Р. Об актовых книгах армянского суда г.Каменец-Подольска (XVI–XVII вв.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М.: Наука, 1964. Т. 1. Стр. 276-296.

25. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши: Армяне в Подолии. Ереван, 1980.

26. Дашкевич Я. Р. Львовские армяно-кыпчакские документы XVI-XVII вв. как исторический источник // Историко-филологический журнал АН АрмССР. 1977. №2. Стр. 163-164.

27. Дашкевич Я.Р. Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы 1802-1978 // Rocznik Orientalistyczny. 1979. Т. 40, z. 2. Стр. 79-86.

28. Дашкевич Я. Р. Армяно-кыпчакский язык в освещении современников: Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков // Вопросы языкознания. 1981, № 5. Стр. 79-92.

29. Дашкевич Я. Р. Армяно-кыпчакский язык: Этапы истории // Вопросы языкознания. 1983, №1. Стр. 91-107.

30. Дашкевич Я., Трыарский Э. Договор Н.Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчакского языка // Rocznik Orientalistyczny. 1969. Т. 33, z. 1. Str. 77-96.

31. Дашкевич Я., Трыарский Э. Армяно-кыпчакские предбрачные договоры из Львова (1598-1638 гг.) // Rocznik Orientalistyczny. 1970а. Т. 33, z. 2. Str. 67-107.

32. Дашкевич Я., Трыарский Э. Армяно-кыпчакский документ из Константинополя 1618 г. // Folia Orientalia. 1970б. Т. 11. Str. 123-137.

33. Дашкевич Я., Трыарский Э. Армяно-кыпчакская надпись из Львова (1609) и вопросы изучения средневековых памятников армяно-кыпчакской эпиграфики // Rocznik Orientalistyczny. 1973. Т. 35, z. 2. Str. 123-135.

34. Дашкевич Я., Трыарский Э. Армяно-кыпчакское завещание из Львова 1617 г. и современный ему польский перевод // Rocznik Orientalistyczny. 1974а. Т. 36, z. 2. Str. 119-131.

35. Дашкевич Я., Трыарский Э. Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609 г.) и Львова (1615 г.) // Rocznik Orientalistyczny. 1974б. Т. 37, z. 1. Str. 47-58.

36. Дашкевич Я., Трыярский Э. Древнейший армяно-кыпчакский документ из львовских коллекций (1583 г.) и изучение билингв предбрачных договоров львовских армян // Rocznik Orientalistyczny. 1975. Т. 37, z. 2. Str. 33-47.

37. Дашкевич Я., Трыярский Э. Пять армяно - кыпчакских документов из львовских коллекций (1599_1669 г.) // Rocznik Orientalistyczny. 1978a. Т. 39, z. 1. Str. 85-132.

38. Дашкевич Я., Трыярский Э. Армяно-кыпчакские денежные документы из Львова (конец XVI в. 1657 г.) // Rocznik Orientalistyczny. 1978b. Т. 40, z. 1. Str. 49-69.

39. Дашкевич Я., Трыярский Э. Три армяно-кыпчакских записи львовского армянского духовного суда 1625 г. // Rocznik Orientalistyczny. 1979. Т. 41, z. 1. Str. 57-80.

40. Документы на половецком языке XVI в. / Подготовил Т. И. Грунин. М.: Наука, 1967. 430 с.

41. Еганян О. С. Об одном армяно-кыпчакском грамматическом пособии // Вопросы языкознания. 1962. №5. Стр. 152-154.

42. Езян К. Насильственная уния армян Польши с Римской церковью.–СПб., 1884.

43. Изидинова С.Р. Фонетические и морфологические особенности крымскотатарского языка в ареальном освещении: Автореф. дис.... канд. филол. наук.– М.,1982.– 21 с.

44. “История Хотинской войны” Иоаннеса Каменецкого // Историко - филологический журнал АН АрмССР. 1958. №2. Стр. 258-286.

45. Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России (дооктябрьский период). Л.: Наука, 1982. 360 с.

46. Корхмазян Э. М. Армянская миниатюра Крыма (XVI-XVII вв.). Ереван, 1978.

47. Кульчицкий В.С. Армянский “Судебник” Мхитара Гоша и его применение во Львове // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К.: Наук. думка, 1965. Вып. 2.

48. Курышжанов А. К истории изучения разговорной речи кипчаков XIII -XIV вв. // Изв. АН КазССР. Сер. обществ, наук. 1970. № 6. Стр. 53-60.

49. Курышжанов А. К изучению куманских загадок // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алма-Ата, 1960. Вып. 2. Стр.167-176.

50. Курышжанов А. К истории изучения разговорной речи кипчаков XIII XIV вв. // Изв. АН КазССР. Сер. обществ, наук. 1970. № 6. Стр. 53-60.

51. Курышжанов А.К. К истории изучения куманского языка //Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1972. № 6. Стр. 32-42.

52. Курышжанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII–XIV вв.: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1973. 58 с.

53. Курышжанов А.К. О замечаниях редакторов на полях рукописи "Кодекс Куманикус"// Советская тюркология. 1974. № 6. Стр. 86-97.

54. Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV в. М., 1894.

55. Линниченко И. А. Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной России // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. К., 1895. Кн. 9.

56. Малов С.Е. К истории и критике Codex Cumanicus // Изв. АН СССР. Отд. гуманитарных наук. 1930. Стр. 347-375.

57. Мацюк О.Я. Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI-XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1969. Стор. 267-288.

58. Микаелян В. История армянской колонии в Крыму: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Ереван, 1965.

59. Мусаев К. М. Грамматика караимского языка: Фонетика и морфология. М., 1964. 344 с.

60. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. М., 1965. 94 с.

61. Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках // Советская тюркология. 1970. № 1. Стр. 87-92.

62. Османская империя в первой четверти XVII века. М.: Наука, 1984.

63. Паповян А. А. Армянский судебник Мхитара Гоша. Пер. с древнеарм. Ереван, 1954.

64. Пашуто В. В. Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Berlin, 1966. S. 33-40.

65. Петросян Езник, епископ. Армянская Апостольская Святая Церковь: Епархия Юга России Армянской Апостольской Церкви. 3-е изд. Краснодар, 1998.

66. Самойлович А. Н. К истории и критике Codex Cumanicus /Докл. Рос. Акад. наук. 1924. Стр. 86-89.

67. Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М., 1962. – 644 с.

68. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. К., 1895а.

69. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд //Тр. Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1895б. Вып. 7. Стр. 75-82.

70. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. Каменец-Подольский, 1904. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. М., 1838. Ч. 1.

71. Список актов книг, хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия. 1864. №7. Прибавление I.

72. Хачикян Л. С. Новые материалы о древней армянской колонии в Киеве // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван, 1961. Вып. 1. Стр. 110-120.

73. Хуршудян Э.Ш., Муканова Д. Д. Из истории армяно-казахстанских отношений. Ереван, 1999.

74. Шевченко Ф. П. Армяне в украинском казацком войске

XVII-XVIII в. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965. Вып. 2. Стр. 93-90.

75. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Глагол. Л., 1981. 183 с.

76. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. М., 1965.- 973 с.

77. Akinian P. N. Katalog der Armenischen Handschriften zu Lewy und Stanislawy. – Wien, 1961.

78. Antoni J. (Rolle I. I.). Zameczki Podolski na kresach Multanskich. Krakow, 1869.– Т. 2. Kamieniec nad Smotryczem.

79. Armenie entre Orient et Occident: Trois mille ans de civilisation. Ed. R. H. Kevorkian.– Paris, 1996.

80. Asim N. Kıpçak Türkçesine dair // Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası.– 1916.– D. 1, b. 4.–

81. 381-383 с.

82. Augustynowicz-Ciecierska H., Sczaniecki P. Kronika benedyktynek ormianskich // Nasza Przeszosc, 1984, N 62, s. 97-150.

83. Bang W. Beitrage zur Erklarung des komanischen Marienhymnus// Nachr. Gesell. Wiss. Göttingen. Phil.-hist. Klasse. 1910a. B. 1. S. 61-73.

84. Bang W. Beitrage zur Kritik des Codex Cumanicus // Bull. Acad. Belg. 1911a. T. 1. S. 13-40.

85. Bang W. Über einen komanischen Kommunionshymnus // Bull. Acad. Belg. 1910b. T. 5. S. 230-239.

86. Bang W. Komanische Texte// Bull. Acad. Belg. 1911b. S. 459-473.

87. Bang W. Die komanische Bearbeitung des Hymnus "A soils ortus cardine" // Festschr. Vilhelm Thomsen. Leipzig. 1912a. S. 39-43.

88. Bang W. Über die Ratsel des Codex Cumanicus // Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse.– 1912b.– S. 334-353.

89. Bang W. Über das komanische TEIZMAGA und Verwandtes // Bull. Acad. Belg.– 1913a.– S. 16-20.

90. Bang W. Über die Herkunft des Codex Cumanicus // Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse. 1913b. S. 244-245.

91. Bang W. Der komanische Mariensalter nebst seiner Quelle herausgegeben // Bang W., Marquart J. Osttürkische Dialektstudien. Berlin. 1914. S. 239-276.

92. Bang W. Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischfen

93. Institut. Erster Brief. Hegemonius Frage. KelejoV kelepen des Codex Cumanicus.

94. Eine unbekannte Quelle dieses Kodex // Ungar. Jahrbücher. 1925. S. 41-48.

95. Bischoff F. Das alte Recht der Armenier in Lemberg // Sitzungsberichte der Keizerlicher Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Bd 40, 1862.

96. Bischoff F. Das alte Recht der Armenier in Polen // Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst, Bd. 28, 33, 37, 39, 1857.

97. Bischoff F. Urkunden für Geschichte der Armenier in Lemberg // Archiv für Kunde Oesterreichischer Geschichtsquellen, Bd 32, Wien, 1865

98. Blau O. Über Volkstum und Sprache der Kumanen // Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell.– 1874.– B. 29.– S. 556-587.

99. Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. Budapest. 1971.– 235 p.

100. Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien.– Wien, 1895.

101. Deny J. Les indications sur des textes inedits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman // Journal Asiatique. 1921. Ser. 11. T. 18. N 1. 134-135 pp.

102. Deny J., Tryjarski E. “Histoire du sage Hikar” dans la version armeno-kiptchak // Rocznik Orientalistyczny. 1964a. T. 27, z. 2. Str. 7-61.

103. Deny J., Tryjarski E. La litterature armeno-kiptchak //

Philologiae Turcicae Fundamenta.– Wiesbaden, 1964b. Bd. 2. S. 805-806. Dodatek Tygodniowy przy Gaziecie Lwywskiej. 1857, N 44, Str. 182; N 45, Str. 186; N 46, Str. 190.

104.Doerfer G. Das Krimtatarische // Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden. 1959. T. 1. S. 381-390.

105.Doerfer G. Literatur zum Armeno-Kiptschakischen // Ural-Altische Jahrbücher. 1968. Bd. 40, H. 3-4. S. 250-252.

106.1966.– T. 11, f.5.– P.481-489.

107.Drimba V. Problemes d'une nouvelle edition du Codex Cumanicus // RRL. 1970a. T. 15, f.3. P. 209-221.

108.Drimba V. Miscellanea Cumanica (1) // RRL. 1970b. T.5, f.5. P. 455- 459.

109.Drimba V. Syntaxe Cormane.– Bucuresti; Leiden, 1973. 335 p.

110.Drimba V. Miscellanea Cumanica (5) // Roczn. Orientalist. 1976. T.38. S.111-115.

111.Drimba V. Miscellanea Cumanica (9) //Roczn. Orientalist. 1978. T. 40, z. 3.– S. 21- 31.

112.Drimba V. Miscellanea Cumanica (12) // RRL. 1960. T. 25, f.5. P.485-493.

113.Drimba V. Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus // Oriens. 1981. T. 27/28. P. 388-404.

114.Drimba V. Miscellanea Cumanica (15) // RRL. 1983. T.28, f.6. P.467- 477.

115.Drimba V. Miscellanea Cumanica (16) // RRL. 1985. T. 30, f. 1. P. 7-21.

116.Drüll D. Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung. Stuttgart, 1980. 143 S.

117.Drimba V. Codex Cumanicus. Bucuresti, 2000. Dubinska Z. Z badan nad psalterzami ormianskimi wjezyku kipczackim // Przeglaid Orientalistyczny. 1961. T. 2 (38).– Str. 203-214.

118.Gabain A., von. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae Fundamenta.– Wiesbaden, 1959. T. 1. S.46-73.

119. Gabain A., von. *Komanische Literatur // Philologiae Turcicae Fundamenta.*– Wiesbaden, 1964. T. 2 S. 213 -251.

120. [Garkavets A., Khurshudian E.] *Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv / Ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian.*– Almaty: Desht-i Qypchaq, 2001.– 656 pp.

121. Gieysztor A. *Zarys dziejyw pisma facinskiego.*– Warszawa, 1973. 236 s.

122. Gromnicki T. *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa*

123. *i przywileje.*– Warszawa, 1889.

124. Gromnicki T. *Ormianie w Polsce // Encyklopedia koscielna.* Warszawa. 1891. T. 17. Str. 392-449.

125. Grimbech K. *Codex Cumanicus: Cod. Marc. Lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit Einleitung von...* Kopenhagen, 1936a. 176 S.

126. Grimbech K. *Der Türkische Sprachbau.* Kopenhagen, 1936b. 182 S.

127. Grimbech K. *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.*– Kopenhagen, 1942.– 315 S.

128. Györfy G. *Autor du Codex Cumanicus // Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dedicata.*– Budapest, 1942.– T. 1.– P. 3-30.

129. Hunfalvy P. *Der kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen // Hungarische Revue.* 1881. S. 602-632.

130. Klaproth J. *Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, legue par Petrarque a la Republique de Venise // J. Asiatique.* 1826. T.8. P.114-117.

131. Klaproth J. *Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliotheque de Francesco Petrarcha // Memories relatifs a l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par...* Paris, 1828. T. 3. P.122-254.

132. Korwin L. *Ormianskie rody szlacheckie w Polsce.* Krakow, 1934.

133. Kowalski T. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki.* Krakow, 1929.

134.Kowalski T. Ormianskie oprawy lwowskich ksiaig XVI wieku. Rocznik Orientalistyczny, t. XI (1935), 1936. Lwyw, 1936, s. 214-219.

135.Kraelitz-Greifenhorst F. von. Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 1912. Bd. 26. S. 307-324.

136.Krochmal I. Ormianie przemyscy w XV wieku // Rocznik Historyczno-Archiwalny, t. X, 1995, s. 4-20.

137.[Krzysztofowicz]. Silwa rerum ksieidza Szymona Krzysztofowicza, kanonika katedry kamienieckiej, officiala podolskiego, proboszcza mohylowskiego

138.(1763-1808) / Wyd. Stanislaw Krzyżëanowski. Odessa, 1864.

139.Kutrzeba S. Datastanagirk Mechitara Gosza i Statut Ormianski z r. 1519 // Kwartalnik Historyczny, 23, 1908, s. 658-679.

140.Kuun G. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Budapestini, 1880. 529 p.

141.Lechicki Cz. Kosciyl Ormianski w Polsce: Zarys historyczny. Lwyw, 1928.

142.Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du "Code des lois des Armeniens polonais" d'apres le ms. N 1916 de la Bibliothique Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. 1957. T. 21. s. 153-300.

143.Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicue // Codex Cumanicus / Ed. by Geza Kuun. Budapestini, 1981. P. 1-54.

144.Jozinski W. Patrycijat i mieszczanstwo lwywskie w XVI i XVII wieku.– Lwyw, 1902.

145.Jozinski W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Lwyw, 1898.

146.Macler F. Catalogue des manuscrits armeniens et georgiens de la Bibliothique Nationale.– Paris, 1908.

147.Macler F. Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukowine (juillet-aoit 1925) // Revue des Studes Armeniennes. 1927. V.7, f. 1. 11-177 pp.

- 148.Mankowski T. Archiwum lwywskiej katedry ormianskiej. Archeion, t. 10.– Warszawa, 1932, s. 1-11.
- 149.Mankowski T. Ormianskie reikopisy iluminowane // Poslaniec sw. Grzegorza, zesz. specjalny: Wystawa zabytkow ormianskich we Lwowie.– Lwyw, 1933, s. 23-28.
- 151.Mankowski T. Sztuka Ormian lwowskich. Krakyw, 1934. Mankowski T. Lwywski cech malarzy w XVI-XVII w. Lwyw, 1936.
- 152.Mankowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej. Wroclaw, 1959. Matwijowski K. Prawo Ormianskie w dawnej Polsce. Lwyw, 1939.
- 153.Menges K. Zur Etymologie des Armeno-Kiptschakischen // Der Islam. 1972. Bd. 48, H. 2. S. 298-332.
- 154.Monchi-Zadeh D. Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala univ., 1969. 219 S.
- 155.Müller F. Zwei Armenischen Inschriften aus Galizien und die Gründungsurkunde der Armenischen Kirche in Kamenec Podolsk // Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien. 1896. Bd. 135.
- 156.Nemeth J. Die Ratsel des Codex Cumanicus // Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell. 1913. B.47. S.577-608.
- 157.Nemeth J. Zu Ratseln des Codex Cumanicus // Körösi Csoma Archivum. 1930. Bd.2. S.366-368.
- 158.Nemeth J. Reise um zwei kiptschakische Ortsnamen in Hungaria // Ural-Alt. Jahrbücher. 1961. B. 33, H. 1/2. S.122-127.
- 159.Oles M. The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356-1519). Roma, 1966.
- 160.Pawinski A. Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kosciofem rzymskim w XVII wieku, z dwuch reikopisyw lacinskiego i wloskiego w przekladzie polskim. Warszawa, 1876.
- 161.Pelczynski G. Ormianie polscy w XX wieku. Warszawa 1997.

162. Petrowicz G. *L'Union degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686)*. Roma, 1950.

163. Petrowicz G. *Cli Armeni al servizio diplomatico del regno di Polonia // Relationes Instituti Historici Polonici Romae*, 16, 1959/1960, N 45/51, s. 211-212.

164. Petrowicz G. *L'organisation juridique des Armeniens sous les monarques polonais // Revue des Etudes Armeniennes*, N. s., IV, 1967, s. 321-354.

165. Petrowicz G. *La Chiesa Armena in Polonia (1350-1624)*.– Part 1.– Roma, 1971.

166. Petrowicz G. *La Chiesa Armena in Polonia (1686-1954)*. Part 2. Roma, 1988.

167. *Porząddek sądyw i spraw prawa Ormiańskiego z r. 1604 / Wyd. O. Balzer. Lwyw, 1912.*

168. Pritsak O. *Armeno-Kiptschakisch // Philologiae Turicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959a. T. 1. S. 81-87.

169. Pritsak O. *Das Kiptschakische // Philologiae Turicae Fundamenta*. Wiesbaden, 1959b. T. 1. S. 74-87.

170. Przedziecki A. *Podole, Wolyn, Ukraina: Obrazy miejsc i czasyw*. Wilno, 1841. T. 1.

171. Radloff W. *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*. SPb., 1887.– 133 8.

172. Reczek J. *Jezykowa polonizacja Ormian // Jezyk Polski*. 1987. T. LXVII. S. 1-8.

173. Reychman J., Tryjarski E. *Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w. // Przegląd Orientalistyczny*. 1961. N 4. Str. 473-478.

174. Roszko K. *Ormianie polscy jako autorzy slownikow // Przegląd Orientalistyczny*. T. 23, z. 3. 1957: 307-311.

175. Roszko K. *Rekopisy Ormiańskie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny*.– T. 40, z. 4.– 1961: 479-483.

176. Roszko K., Braun J. *Katalog rekopisow orientalnych*

177. *ze zbiorow polskich: Katalog rekopisow ormiańskich i gruzińskich*. Warszawa, 1958.

178.Roszko K. Ormianie polscy jako autorzy słowniwyw ormiańskich // *Przegląd Orientalistyczny*, t. 37, 1961, s. 479-483.

179.Salaville S. Un manuscrit chretien en dialecte turc, le Codex Cumanicus // *Echos d'Orient*. 1911. T. 14. P.278-286, 314.

180.Salaville S. Un peuple de race turque christianisee au XIII siecle // *Echos d'Orient*. 1914. T. 18. P. 193-208.

181.Salemann C. Zur Kritik des Codex Cumanios // *Изв. Акад. наук*. 1910. Стр. 942-957.

182.Schütz E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov //

183.*Acta Orientalia Hungarica*. 1961a. T. 13, f. 1-2. 123-130 pp.

184.Schütz E. On the Transcription of Armeno-Kipchak // *AOH*. 1961b. T. 12, f. 1/3. P. 139-161.

185.Schütz E. An Armeno-Kipchak Text from Lvov // *Acta Orientalia Hungarica*. 1962. T. 15, f. 1-3. 291-309 pp.

186.Schütz E. Re-Armenisation and Lexicon. From Armeno-Kipchak back to Armenian // *Acta Orientalia Hungarica*. 1966. T. 19, f. 1. 99-115 pp.

187.Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620 1621. Budapest, 1968.

188.Schütz E. Armeno-kipchakische Ehekontrakte und Testamente // *Acta Orientalia Hungarica*. 1971. T. 24, f. 3. S. 265-300.

189.Schütz E, Armeno-Kipchakisch und die Krim // *Hungaro-Turcica*. Budapest, 1976. P.185-205.

190.Sluzkiewicz E. Formula przysięgi starszych lwowskiej gminy ormiańskiej według reikopisu praw nadanych Ormianom przez Zygmunta I w r. 1519 (N1916, Ossolineum). *Rocznik Orientalistyczny*. 1966. T. 30, s.109-118.

191.Stopka K., Kosciyl ormiański na Rusi w wiekach srednich // *Nasza Przeszłość*, 62, 1984, s. 27-95.

192.Stopka K. Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej. *Kraków: Księgarnia Akademicka*, 2000. 176 s. + 16 ill.

193.*Studia z dziejów kontaktyw polsko-ormiańskich*, red. M. Zakrzewska-Dubasowa. Lublin, 1983.

194. Teza E. Gli inni e le preghiere in lingua cumana: Revisione del codice veneziano // *Rediconti Accad.*

195. Lincei. Cl. scieze morali, storiche e filologiche. 1891. T. 7, 1 sem./12. P. 586-596.

196. Tietze A. *The Koman Riddles and Turkie Folklore.* Berkeley, 1966. 176 p.

197. Tryjarski E. O „Historii wojny chocimskiej” i autorach ormianskich kronik kamienieckich // *Przegla ĩd Orientalistyczny*, 2, 1959, s. 211-214.

198. Tryjarski E. Zodyak bølge burclarinin bir ermenikipçak listesi // XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirilerden Ayri Basimi.– Ankara, 1968. 127-152 ss.

199. Tryjarski E. *Dictionnaire armeno-kiptchak d’apres trois manuscrits des collections viennoises.* Warszawa, 1968-1972. T. 1, f. 1-4.

200. Tryjarski E. Les noms de personnes dans les ecrits armeno-kiptchak: un essai de classification // *Actes du XIe congres international des sciences onomastiques*, Sofia, 1972. Sofia, 1975. 365-381 pp.

201. Tryjarski E. A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // *Rocznik Orientalistyczny.*– 1976a.– T. 38.– 291-302 pp.

202. Tryjarski E. An Armeno-Kipchak Sermon by Anton Vartabed from the 17th Century // *Tractata Altaica.* Wiesbaden, 1976b. 647-674 pp.

203. Tryjarski E. Der zweite Brief des Paulus an die Korinther in armeno-kiptschakischer Version und seine Sprache // *Altaica Collecta.* Wiesbaden, 1976c. 267-344 pp.

204. Tryjarski E. The Confession of Anton Vartabed // *Studia Orientalia.* 1977. V. 47. 271-279 pp.

205. Tryjarski E. An Armeno-Kipchak Version of the Lord’s Prayer // *Harvard Ukrainian Studies.* 1979/1980. V. 3/4. 896-901 pp.

206. Tryjarski E. How to Live to Be (at Least!) a Hundred and Twenty? // *Acta Orientalia Hungarica.* 1982. T. 36, f. 3. 539-544 pp.

207. Tryjarski E. A Fragment of the Apochryphal Psalm 151 in its Armeno-Kipchak Version // *Journal of Semitic Studies*. 1983. V. 28, f. 2. 297-302 pp.
208. Tryjarski E. A list of Armeno-Kipchak verbs including their basic grammatical forms // *Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures*. 1984. 69-109 pp.
209. Tryjarski E. The Story of Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armenians // *Journal of Turkish Studies*, v. 13.– Harvard University, 1989. 205-236 pp.
210. Tryjarski E. Armeno-Kipchak Advices about Growing of Fruits and Flowers // *Silk Road Studies*, V. 367-377 pp.
211. Tryjarski E. One More Sermon by Anton Vartabed // *Acta Orientalia Hungarica*, T. L (1-3), 1997. 301-320 pp.
212. Tryjarski E. Ouz (Ottoman) elements in Armeno-Kipchak // *Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13. CIEPO – Symposiums (Comitū International Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes) vom 21. bis 25. September 1998*. 1999. 359-362 pp.
213. Tryjarski E. On the importance of Slavic elements in Armeno-Kipchak texts // *Studia in honorem Stanisłai Stachowski dicata / Folia Orientalia*. 2000. XXXVI. 343-351 pp.
214. Vasary S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // *Acta Orientalia Hungarica*. 1969. T. 22, fasc. 2. 139-189 pp. Zachariasiewicz F. *Wiadomosc o Ormianach w Polsce*. Lwyw, 1842.
215. Zajaïczkowski A. *Zwaïzki jeïzykowe polowiecko-slowianskie*.– Wroclaw, 1949. 74 s.
216. Zajaïczkowski A. Do historii Kodeksu Kumanskiego: Termin "talasman" // *Sprawozd. Pol. Akad. Um.* 1950. T.50, z.8. S. 420-125. Zakrzewska-Dubasowa M. *Historia Armenii*. Wroclaw, 1990.
217. Zakrzewska-Dubasowa M. *Ormianie w dawnej Polsce*.– Lublin, 1982.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	3
Giriş	6
Albanların dili və əlifbası barədə	11
Dünyanın müxtəlif ölkələrində “erməni qıpçaqcası” adı altında qorunan albandilli əlyazmaların icmalı	58
Avstriya	58
Polşa	64
Rumıniya	67
Ukrayna	68
İtaliya	70
Ermənistan	73
Fransa	76
Rusiya	77
Mxitar Qoş və onun “Törə bitiki” əsəri.	78
Mxitar Qoş və onun ana dilində tərtib etdiyi “Alğış tum zamanna” duası.	138
Aytkanı Mxitar vartabedninq. Alğış tum zamanına	139
Alğış tum zamanında. Alğış Biyimiz Yisus Krisdosğa xarşı. Aytılğan Mıxitar surp vartabedninq, evet tiyişlidir kendin aytma surp Badarakninq zamanında.	139
Mxitar Qoş və onun “Alban salnaməsi” əsəri.	145
Alban salnaməsi.	146
Albaniya katalikosu Nersesin ədəbi – teoloji irsindən bir nümunə	157
“Alğış Tenqriğə” Nerses qatoğiqosnunq aytkanı.	158
Mxitar Qoşun şagirdi Vanağanın qələminə məxsus “Xristian imaninn əsası” əsəri.	162
İmanın əsası (Birinci variant).	163
İmanın əsası (İkinci variant). Inam bilə tapunurmen ari Errortutiunnu da bir Tenqrilikni ayırılmağan	164
Vanağan vartabedninq aytkanı.	166

Gəncəli vardapet Kirakosun ana dilində ədəbi – teoloji irsindən bir nümunə.	167
Giraqos vartabedninq tüzgəni “Ögüt Giragos vartbedninq ki ne türlü kerək xosdovanel bolma yazıxlardan”	168
Kirakos Gəncəlinin “Tarix” kitabı	169
İİ fəsil. “Bitiki inamninq, ermeni yıxövününq tapunğanı, yazılğan Nerses arhiebisgobostan, xardaşından Krikornunq, ermeni gatoğiqosnunq, xoltxası üsnə Aleksiosnunq, ulu brdosdradusunq, urum cesarninq kiyövününq, xaçan ki ketti kün toğuşuna da edi Mampuesdiada, baş şəhərində Giligecvoc ulusununq, ermeni tvğankınında 614 [1165]”	170
Zəngəzurlu vardapet Yəhya (Yovhannes) Sarğavağın tərtib etdiyi gecə duası.	189
Xoltxası Jovhannes Sarğavaq vartabedninq aytkanı	189
Zəngəzurlu keşiş Yohannes Karneçinin tərtib etdiyi dualar.	193
Johannes Karneçinininq aytkanı. “Xoltxa Biy Tenqridən”... ..	193
Johannes Karneçinininq aytkanı. “Alğış Biy Krisdoska tum zamanında”	195
Johanes Karneçinininq aytkanı. “Xoltxa surp Asduacacingə xarşı”	197
Tekrar alğış ari qoys Mariam Asduacacingə xarşı	198
Alğış ari da haybatlı surp Xaçka	200
Kecəgi alğış	200
Alğış kecəgə yatkan zamanındacan duşmanninq ağır yuxu salmax üçün adam üstünə	201
Kecəgə, yatmax alınına alğış, surp Jovanes Karneçi vartabedninq aytkanı	201
Yolçunlar üçün	202
Zəngəzurlu Krikor Nareğaçi və onun “Alğış xuvatlı xorxularına xarşı kecəninq” əsəri	203
Alğış xuvatlı xorxularına xarşı keçəninq Krikornunq Nareğaçininq.....	203
Xristian məzmunlu didaktik hekayələr	204

Badmutiunu surp Keorknunq da skançeliki, xaysı ki ulu skançelik etiptir	205
30 kümüş üçün ki, Yuta sattı Krisdosnu 30 kümüşkə	209
Barğanı Apkar xannınq Yerusagəmgə ulu cerüv bilə oc almağa cuhutlardan Krisdos üçün	211
Körüm körgəni surp Asduacacinninq	212
Aytkanı Ohannes vartabedninq Erzinganli ögüt can sartın ..	220
Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı	226
12 illik Türk dövrü təqvimini və albanlar	237
Egər ki kləsəng bilməgə ki, Günəş xaysı ketxoyadadır, tut əvəlbahardan ki, mardnınq 20-sidir, 2 kün eksik... ..	237
Dövrümüzədək alban dilində yetişmiş bəzi dualar və müqəddəs kitablardan tərcümələr	239
Əhdi – Ətiq, Həzrət Daniyalın (ə) kitabı: 3: 26-45.	
Üç igitninq xoltxası, xaysı ki ot içinə Biy Tenqrini haybatlıy edilər. Alay ox biz də haybatlıyız Biy Tenqrini	239
Əhdi – Ətiq, Həzrət Daniyalın (ə) kitabı: 52 - 57.	241
Simeon xartnınq (Simeonun duası.	
Luka “İncil”i 2: 29 – 32)	241
Atamız bizim ki köktəsən	241
Əhdi – Ətiq, Həzrət Davudun (ə) “Zəbur”undan bir parça ..	242
Alğış surp Asduacacingə (Luka “İncil”i 1: 46-55)	251
Əhdi – Ətiq. Həzrət Musanın II kitabı (Çıxış). 15: 1-18	
Bu park çıxkanı üçün Movsesninq Mısırdan da İsrayel oğlanları üçün alğış	252
“Çıxış” 15: 19. Dənizdən keçiş	253
Əhdi – Ətiq. II Qanunlar kitabı 32: 1-21 Alğış	
Movsesninq	253
Əhdi – Ətiq. İsayya 26: 9-21 Alğış Esayi markareninq	255
Əhdi – Ətiq. Həzrət Yunusun (ə) kitabı: 3-10	
Alğış Yovnan markareninq	256
Əhdi Ətiq. Avvakum. 3: 1-19 Alğış Ampağum markareninq	257

Əhdi – Ətiq. “Çıxış” 19: 25; 20:1-17; İkinci Qanunlar kitabı 5: 6-21 Tenqrininq 10 buyruxu, xaysı ki berdi Movseskə Sineəğan tağda	258
Albandilli əlyazmalarının fonetik, leksik və qrammatik özəllikləri.....	260
Fonetika	260
Leksik tərkib	261
Sadə və düzəltmə isimlər	264
İsmin qrammatik kateqoriyalrı	265
Sifətin mənaca növləri	267
Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər	267
Sifətin dərəcələri	268
Say	269
Əvəzlik	270
Zərf	270
Fel	271
Sadə, düzəltmə və mürəkkəb fellər	272
Felin qrammatik növləri	273
Felin qrammatik kateqoriyalrı	274
Felin zaman kateqoriyası	275
Qoşma	276
Bağlayıcı	277
Ədat	278
Alban dilinin qısa lüğəti	280
Son söz əvəzi	340
Elm aləmində yanlış olaraq, “erməni qıpçaqçası” adı altında tanınan alban əlyazmalarına həsr edilmiş tədqiqat əsərlərinin siyahısı	348

Bəxtiyar Tuncay

**QAFQAZ ALBANLARININ
DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI**

Çapa imzalanmışdır: 01.12.2010

Formatı 60x84 1/16

Fiziki ç/v 23

Tirajı 500

«Qanun» nəşrlər evi

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alətava 9.

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az